

XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

МИРМУҲСИН

ТЕМУР МАЛИК

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1996

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Ислом ШОҒУЛОМОВ (ҳайъат раиси), Бобур АЛИМОВ (ҳайъат раиси уринбосари), Музаффар АЪЛАМОВ, Саид АҲМАД, Аҳрор АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Наим КАРИМОВ, Тоҳир МАЛИК, Омон МУХТОР, Умарали НОРМАТОВ, Анвар ОБИДЖОНОВ, Шуҳрат РИЗАЕВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукр ХОЛМИРЗАЕВ, Барнобек ЭШПҶЛАТОВ (ҳайъат котиби), Бегали ҚОСИМОВ, Ҷткир ҲОШИМОВ.

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир
Вафо ФАЙЗУЛЛО

Мирмуҳсин.

Темур Малик: /Тарихий роман/.— Т.: «Шарқ» НМК
Бош таҳририяти, 1996. — 448 б. — (XX аср узбек романи).

Уз2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1996

Биринчи қисм

ОНА ЮРТ ТУЙГУСИ

Биринчи боб

ТЕМУР МАЛИК ВА АБДУЛҚОДИР МУНШИЙ

Эрта тонгда Хўжанд қалъаси ҳовлисига ётқизилган япалоқ харсангтошлар устида фидойиларга хос шахдам қадам ташлаб келаётган чуҳра¹ — ун саккиз ёшлардаги тик қомат, келишган сарбоз йигит чап қўли билан белидаги энлик камарига осиглиқ димишқий қиличи дастасини ушлаб, Доруссалтана², деб аталмиш ганчин оқ бинога кираверишдаги зина-поялар олдида тўхтади. Бошқа сарбозлар юриши унча сезилмаса ҳам, айниқса, бу йигитнинг қадам ташлаши ичкари хоналарга ҳам эшитилиб кетарди. У асли Хўжанд атрофидаги, номи унча тилга тушмаган Дулдай қишлоқидан бўлиб, исми Иброҳим, Аввал сардор Шерюрак Шоший қўшинида навкар бўлиб, у билан биргаликда Темур Маликка қушилган. Кимдир саркарданинг Қарчиғай отию Иброҳим Дулдайнинг харсанг устида қадам ташлаши жуда ўхшаш, дебди. Бу, Темур Малик билан Шоҳмурод Куҳистонийда кулги қўзгади. Лекин садоқатли бу сарбоз бошқа сардорлар диққатини ҳам жалб этган эди, унинг ринд табиатли йигит эканини яхши кўришарди. Кейинги пайтларда бошқа йигитлар ҳам унга

¹ Ч у ҳ р а — ҳокимнинг шахсий қуриқчиси.

² Д о р у с с а л т а н а — шаҳар ҳокими қабулхонаси.

тақлид қилиб, шахдам қадам ташлашар, уларнинг сони борган сари кўпаяр эди. Бу гап ҳатто Гурганжга етди. Қўшиндаги сигир терисидан чориқ тикдириб, бенагал, тақ-туқсиз юрадиган тоғликлар тезда этик сотиб олишди. Қадамимиз зарбидан замин у замон, макину макон ларзага келсин, деб уқтиришарди.

Иброҳим Дулдай баланд, нақшин шифтни кўтариб турган Хоразм услубидаги ўймакор устунлардан бирига суяниб, Темур Малик билан суҳбатлашаётган кутвол¹, баъзилар атай ҳазил қилиб Тахмура² деб атайдиган Шоҳмурод Кўхистонийнинг ҳам ўзига қарашини кутиб ўтирмай салом берди. Ундан сал нарироқда, йўлбарс териси ташланган курсида чордана қуриб ўтирган Темур Маликни кўриб, қўли кўксиди, таъзим қилди. Саркарда ёнида муставфий³ Ҳусайн Гов ҳам турарди. Зарур иш билан келган сарбоз йигит улуфа⁴ хусусида гап кетаётганини пайқаб, бир лаҳза жойида турганча сукут сақлаган эди, Темур Малик дарҳол Иброҳимга қаради. Эрта тонгда унинг шитоб билан бунда келиши бир муҳим гап борлигидан далолат берарди. У айгоқчилар сардори «Меҳтар Бодиялдойи Самарқандий» деб аталувчи Муҳаммад Интизом билан бирга келмагани сабабли, шошилич махфий гап йўқлигини фахмлаб, саркарда ўтирган жойидан унга мурожаат этди:

— Бир сўз демоқчимисен, Иброҳим? Айт! Бу оғларингдин дориг тутадургон сир йўқ.

— Ҳазрат, Гурганждан карвон билан йўлга чиққан Абдулқодир мунший-қилқалам икки ўғли, аёли ва яна бир шогирди, жами беш чоғли киши кеча оқшом Хўжандга кирди. Улар карвонсаройда... Мунший ёши ўтгон, асо била юрадургон заиф одам...

— У ҳазрат машҳур кимса. Нечун бизга хабар қилмай, пешвоз чиқмоғимизни хоҳламай карвонсаройга тушдилар экан? — деди Темур Малик.

— Беҳабармен... — деди Иброҳим Дулдай.

Темур Малик бир лаҳза хаёлга толди. Султоннинг эътиборли муншийси, вазири аъзам Низом ал-Мулк ва кадий Мужириддин Умар ибн Саъд, Шаҳобиддин Хивақий ҳазратлари қошида ҳам гоятда обрўли кимса нечун Гурганждан чиқиб кетди экан? У чордана

¹ К у т в о л — қалъа бошлиғи.

² Т а х м у р а с — 30 йил подшолик қилган Эрон ҳукмдори.

³ М у с т а в ф и й — молия ишларини бошқарувчи мансабдор.

⁴ У л у ф а — сарбозларга маош ва отига ем-хашак пули.

қурганича рупарасидаги Шоҳмурод Кӯҳистонийга тикилди, даҳанини бармоқлари учи билан беихтиёр енгил қашлади...

Темур Малик ибн Маҳмуд — уттиз ёшларга борган барваста, елкалари кенг, қул-оёқлари узун, йўгон овозли киши. Бундан беш-олти йил муқаддам Гурганжда султон хизматида бўлганидаёқ, саройнинг обрўли мансабдорларидан бири, сардор Шаҳобиддин Хивақий: «Сиз чинакам қилич тутиб, отда югуришга тугилгансиз...» деган эди. Гавдасининг сарбастлигига қарамай, йўлбарсдек сапчиб от минар, отнинг бели сал-пал қайишарди. Жанг курган отлар енгил, эҳтиёт билан утирадиган одамни хуш кўрмас, от билан бир тан бўлиб кетадиган, чайир кишиларни хуш кўрарди. Бундай сарбоз ёғийга ҳам ҳужум қиларди, отини ҳам рақиб тигидан асрарди. От буни пайқамай иложи йўқ, дердилар. Темур Маликнинг қора мўйлови, даҳанидаги бир энликча юпқа тақа монанд соқоли ўзига ярашар, ҳеч қачон овозини баланд қилмас, сарбозларга: «Бақириб гаплашманглар, овозларингиз ўткир бўлса уни жанг вақтидаги наъра тортишга сақланглар...» деб ҳазил қилар эди. Баъзан кулгисинию қаҳрини юзидан аниқ сезиб бўлмас, шу сабабли ҳам уни «фили Маҳмуд» дердилар — эллик қадамча ердан тегирмон тошини елкада кўтариб келиб, чарх устига ўрнатиб берганидан ташқари, гап кўтарар, ҳар қандай нохуш хабар олдида сачраб кетмас, бўронларга қоядек чидамли эди. «Фили Маҳмуд» лақаби ҳам шундан бўлса керак.

Темур Малик Гурганжда, султон қўшинида хизматда эканида, шаҳзода Жалолоддин билан танишиб, унинг эътиборини қозонган, кейинчалик дўстлашган. Ўз укалари Узлогшоҳ, Пиршоҳлардан дўстини юқори қўяр, салоҳиятини тан олар эди. Шаҳзода Жалолоддиннинг бурни устидаги қора майиздек холи, Темур Маликнинг баланд буй, қулочлари кенг, қирра бурун, дўнг пешоналиги, Шерюрак Шошийнинг паст буй, овози ўткирлиги, Шоҳмурод Кӯҳистоний эса ориқ, серҳаракат, қошлари қуюқ, тоғликларга хос тантилиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Айниқса, Шоҳмурод Кӯҳистоний узоқни бургутдек яхши кўрарди. Унинг бир ишга тез киришиши, қатъий қарорга келгач, уни амалга оширмай қўймаслиги Темур Маликка ёқарди.

Бадахшон беги билан араз бўлиб чиқиб кетган Шоҳмурод Кӯҳистонийни ҳам Жалолоддин орқали

султондан сураб, Хужандга олиб кетган эди. Шаҳзода, Темур Малик ва Шоҳмурод Куҳистоний урталаридаги илиқлик аввало Туркон хотунга, қолаверса, амакилари Маликшоҳ, Тугон-Тугдишоҳ, шаҳзода Узлогшоҳларга ёқмасди. Узлогшоҳнинг мавқеини кутариш мақсадида улуғ биби — Туркон хотун, яъни «худованди жаҳон»¹ кўп қайғурарди. Чунки шаҳзода неваралари ичида қиётлиги, «емак» уругидан бўлгани, унингча валиаҳдликка муносиби мана шу шаҳзода Узлогшоҳ эди... Шундай бўлишини Туркон хотун жуда истарди.

Бу кечмиш негадир ҳозир Темур Малик хаёлидан ялт этиб ўтди. У Иброҳим Дўлдайга тикилди.

— Ҳазратнинг келишидан тамоман беҳабармиз, — деди бир лаҳзалик сукутдан сунг, — таажжуб! Абдулқодир мунший султон иқтоъсига мушарраф зот. Мурғоб — Пулисанг юришида сипоҳсолар² ёнида бўлиб, «Сират...» ёзадурғонлигининг хабарим бор эрди. Муншийи-қилқаламнинг Хужандга фавқулодда доҳил бўлмоғининг боиси нимадир?

— Дарҳақиқат, тааажуб! — деди Шоҳмурод Куҳистоний елка қисиб.

Темур Малик Куҳистонийга маслаҳат тарзида сўз қотди:

— Иброҳимни юборайлик, мунший ҳазратларини қўрғонга олиб келсун. Жой тайёрлансун. У зот «забони арабийни фасеҳ, туркийни сахеҳ, форсийни малеҳ...» биладурғон донишманд. Бу сўзлар бекорга айтилмагон. Иброҳим, сен, Шоший ҳазратларини бунда олиб кел!

Иброҳим Дўлдай таъзим қилди-да, яна қиличи дастасидан ушлаганча шахдам қадамлар ташлаб, чиқиб кетди. Орадан бир нонушта муҳлатичалик вақт ўтгач, қайтиб келиб, мунший чол таклифни рад этганини маълум қилди. У «ўз иззатини билмаётгани»ни қўшиб қўйди. Бу гапни эшитиб турган Қалъаий Хумблик, феълан анча тез, қуюқ қошлари остида доимо кузлари ёниб турувчи Шоҳмурод Куҳистоний беихтиёр илжайди. Тоғлик бу одамнинг қаҳри қаттиқлиги кўпларга маълум, аммо меҳрибонлик қилса сидқидилдан қилиши, баъзан ўта соддалигига бориб, ёмонларга ҳам яхшилиқ кўргазиб юбориши кўпларни таажжубга соларди.

¹ Туркон хотунни «худованди жаҳон», яъни жаҳон ҳокими деб аташарди.

² С и п о ҳ с о л а р — олий қумондон.

Темур Малик Шоҳмурод Кӯҳистонийга боқди. У яна елкасини қисди, айна вақтда: «Э келмаса келмас, нодон чол экан! Қари нодонга ким ақл ўргатади!» деган гапни тилига чиқармоқчи эди, кўнгли бўлмади, елкасини қисганча тура берди. Илгари шундай бир тезоблик қилиб, тоғликларнинг беибо мақолини айтиб юборганида, Темур Малик унга: «Сиз султон Санжардек қаҳри қаттиқ экансиз. Ҳар қалай, султон Санжар тилига сўз олган бўлса ҳам асир олинган шоирни етти пора қилмади. Сиз етти пора қилардингиз!» — деган эди.

Ҳозир ўшал гапни эслаб:

— Саркарда, у — шоир эди, бу қари калхат! — деди Шоҳмурод Кӯҳистоний, муншийнинг Гурганжни ташлаб кетаётгани, Хўжанд ҳокимини назар-писанд қилмаётганидан аччиқланиб. — Ҳа, агар мунший салтанатга хиёнат қилган бўлса, етти пора қилмоғлик муҳаққақ! Жосуслар кўпроқ мунший ва ялавоч¹лардан чиқадур.

— Азизим, ундоқ деманг. Мен муншийни яхши танурмен, — деди Темур Малик меҳрибонлик билан. — Бир кори ҳол содир бўлгонки, кексаликка қарамай сарсон-саргардонликни ихтиёр этибдур. Буни билмоқ зарур. Султон Санжар бўлмангиз, аммо баъзида «Золи замон» бўлинг! Ғазаб кули ақл шамчирогини учиради, дейди машойихлар...

Шоҳмурод Кӯҳистоний яна елка қисди. Хўжанд қўшинининг асосий қисмини тоғликлар — «Тахму-рас» лақаби олган Шоҳмурод Кӯҳистоний йигитлари ташкил этиб, қалъани султоннинг машриқдаги энг мустаҳкам қўрғонига айлантирган эдилар. Бундан уч йил бурун Гурганжда, «султон саройида Бағдод олингани, халифа Носир устидан ғалаба шарафига берилган базмни яшнатган беқиёс гузал раққоса Нигина билан Бинт-Занкижа оёғи остига тилло тангалар сочилди»². Айниқса, Сайхун томондан олиб келинган Нигина Абдул Саид қизига мафтун бўлган Темур Малик ҳамёнидаги бор тилло тангаларни унинг оёғи остига сочди. Бу қилиқ султонга ёқмай, дарғазаб бўлиб, бу ишни ким қилди, деб бўйнини чўзиб, гуногун таом емакни унутиб, раққосага маҳлиё бўлиб утирганларга кўз ташлаган эди, Шоҳмурод Кӯҳистоний ўрнидан дик этиб туриб кетди-да, қўли кўксида, шоҳга таъзим

¹ Я л а в о ч — элчи.

² Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Сират...» китобидан.

этди, гуноҳни ўзига олди. «Сенмисан?» ишорасини қилиб, шоҳ унга уқрайди. Тоғлик булгани сабабли кечирди. Темур Малик ғазабдан холи қолди.

Темур Маликка Шоҳмуроднинг тантилиги ёқарди. Хужандда унга ўзидан кейинги юксак — кутвол мансабини берган. Кунгли пок, забардаст бу тоғлик кишига қаттиқ ишонар, ўзидан беш ёш катта булишига қарамай, тенгдошлардек бир-бирларини сен деб аташар, ҳазилда ҳам бир-бирларини аямасдилар. «Раққоса Нигина асли Хужандга қарам Воруҳ қишлоғидин...»¹ экани, ёшлигида отаси билан Гурганжга келиб қолгани, созанда Ота Муҳаммад унинг устози эканини ҳам билди.

Темур Малик дастлабки йиллар сарой одатларини, бундаги ички зиддиятларни яхши билмасди. Сарой аъёнларининг ўз шеваларидаги қочирим гапларига тушунмас, қоидаларни бузиб қуярди. Баъзан тушунса ҳам бу қоидаларга атайи буй бергиси келмасди. У, дағалроқ, баъзан саволга ҳам баланд овозда жавоб қиларди, сўзни қаттиқ айтиб юборарди. Силлиқ, сермулозамат аъёнлар бундай пайтларда бақрайиб қолишар, кейин «Сайхун буйидан келган қангли-да», деб мийиғида кулишарди. Мусалласни у пиёлани тўлдириб, хўриллатиб ичар, нам мўйлабини илгаригидай енги билан артарди. Кайфи ошгач, қаттиқ-қаттиқ йўталиб, базмни ташлаб, ташқарига чиқиб кетарди. Одамлар қолиб, ўз отига хушомад қилар, унинг бўйнига шапатилаб уриб, эркаларди. Бу «йўнилмаган, нотекис харсангтош»ни фақат Жалолиддин ёқтирар, юраги тозалигини билгани учун ҳам унинг базм куни раққосага керагидан ортиқ хушомад қилганини кечириб юборган эди.

Шоҳмурод Кўхистонийнинг Хужандга келганини эшитган тоғликлар Гарм, Кулоб, Қалъаи Хумбдан, яна бир қисми Рўшон, Хорог томонлардан келиб, Хужанд қўшинида хизмат қила бошладилар. Тиргарон, Сафедхирс дараларидан келган тоғ йигитлари ҳам жанговарликда ҳаммадан ўзиб кетарди. Узоқдаги элини ташлаб келиб, Хужанд учун хизмат қилаётган бу сарбозларга Темур Малик эътибор бериб, яхши оқча тўланарди. Улар бошқалардан кўра имтиёзлироқ фидойилар ҳисобланишарди. Шоҳмурод Кўхистоний султон амри билан Бадахшон беклигидан четлатилган

¹ Шу китобдан.

булса ҳам, бари бир у томонларда иззату ҳурмат этилар — Бадахшоннинг ёш беги ҳар йили кузда оту араваларда Хужандга — Шоҳмурод Куҳистонийга соға-саломлар, ёнгоғу қуритилган мевалар юборарди. Мумиё ва турли доривор тоғ ўтлари келиб турарди...

— Мунший ҳазратлари ёнига ўзим борурмен! — деди Темур Малик қатъий, — ҳурмат кўрсатмоқ лозим! У зот саксонлардан ошиб қолгон булсалар эҳтимол. Бу ғоятда муътабар ёш. (Темур Маликнинг кўз олдига тарихнавис Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий келди. «Эҳтимол, Абдулқодир Шоший қариб қолган булса, унинг ўгли Абдулнодир Хужанд хизматида булар...» деб уйлади. Гурганждан чиқиб кетиш сабабларини билиш ҳам кўнглидан ўтди).

Темур Малик Қарчиғайни олиб келишни буюриб, ҳозироқ карвонсарой томон йўл олишини маълум қилди. Айвон зинапояларидан пастда, саркарда рупарасида шамдай қотиб, бўлаётган барча гапларни жон қулоғи билан тинглаб турган Иброҳим Дўлдай хаёлидан бундан икки йил аввал Хужандга тушиб ўтган «муътабар зот» — элчи Маҳмуд ялавоч ўтди. Уни катта дабдабалар билан кутиб олишган эди. Аммо нияти бузуқ экан, мамлакатига хиёнат қилиб, хорижда қолиб кетди. Лекин мунший Абдулқодир Шошийдан бундоқ ёмонликни кутиш мумкин эмаслигини саркарда муносабатидан билиб олиш қийин эмас эди. Бу зотни нафақат Гурганжда, Хужандда ҳам танишликларини пайқади.

— Кетдик! — деди Темур Малик Иброҳим Дўлдайга. — Бошқаларга буюринг, бунда дастурхон тайёрласунлар.

Иброҳим Дўлдай итоат билан бош қимирлатди-да, айвон зинапояларидан тушиб, яна текис харсанглар устидан шахдам қадам ташлаб, қўрғондан чиқиб кетди.

Темур Малик қалъа ҳовлисига олиб кирилган оти Қарчиғайга минди, дарбозагача боргач, бунда шай турган бир неча отлиқлар ихотасида карвонсаройга йўл олди. Абдулқодир аш-Шошийдек муътабар бир одамнинг истиқболига пешвоз чиқмай, уни кутиб олиб, навозиш кўрсатмаслик мутлақо одобдан эмас, деб билди. Бу «пири зако» мўйсафид киши Шаҳобиддин Хивақий даражасида турувчи, шаҳзода Жалолиддиннинг эътиборини қозонган, салтанатнинг бообру кишиларидан эканини дилидан ўтказди. Бундай кишига иззат

кўрсатмай қалъада ўтириш айбдур! Муншийи-қилқаламни бир неча бор Гурганжда кўрган, мулоқотда бўлган эди. Кекса муншийнинг карвонга қўшилиб бунда келиши Темур Малик диққатини чулғаб олди. Не сабабдан кейинги пайтларда эътиборли зотлар Гурганждан чиқиб кетмоқда? Бу фикр ҳам унинг хаёлини чулғаб келарди. Ҳатто ўз хизматидаги Гурганжнинг махфий кишилари Али Меҳтар билан Абдул Ваҳобларга ҳам лоқайд бўлиб қолган саркарда уларни кузатишни Муҳаммад Интизомга топширганди, холос.

Дарбозадан утишгач, Иброҳим Дўлдай ҳам ўз отига сакраб минди. Бу ерда найза ушлаб турган дарбозабон ва бошқа соқчи навкарлар от устида турган ҳокимга эгилиб салом беришди. У олти чоғлиқ навкарлари билан карвонсаройга йўл олди. Шай, қуролланган навкарлар ихотасида Хужанд ҳокимининг эрта билан бозор ёқалаб карвонсарой томон кетаётгани кишилар диққатини тортди. Ёши катталар бир лаҳза тўхтаб, салом-алик қилишар, суворилар оти жиловини кўча четига тортиб, ҳокимга йўл беришар эди. Болалар анча жойгача ҳаллослаб, сувориларга эргашиб боришарди. Иттифоқо, шу пайт, бозор ёнидан утишда ҳамма нарсадан хабардор, ҳамма жойда ҳозир нозир, лақаби «аёс» — бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз ҳам пайдо бўлиб, ҳаллослаб келиб Темур Маликка пешкаш чиқди. Хужандда уч таниқли Аҳмад бор эди. Уларнинг бири Тороз шаҳридан бўлмиш Аҳмад Торозий, иккинчиси — Аҳмад Болосоғуний, учинчиси — Мораз қишлоғидан бўлмиш Аҳмад ибн Мораз эди... Бу одам шаҳар ҳокими келаётганини тезда пайқаб, рўпарада пайдо бўлгани отличларни таажжубга солди. Афтидан, шу атрофдаги дўкондорлардан унинг яқин бир маҳрами борга ўхшайди. Шу атрофга доҳил бўлган мансабдорлар ҳақида дарҳол унга хабар етиши ҳам сезилди. Сертакаллуф Аҳмад ибн Мораз ҳокимга эгилиб салом бергандан кейин, югуриб келиб, от жиловини ушлади. Бир лаҳзага ўзининг «кулбаи канори»га таклиф этди. Ҳоким илжайиб, бу ҳозир мумкин эмаслиги, «баргийларнинг қарзидин қутулиб¹», ўғлининг тўйида бо-ражагини айтди. Бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз ҳокимнинг қай томонга ва қандай сабаб билан йўл олаётганини билишга жаҳд этарди. Оқсоқолнинг сурбету сергаплигини унча ёқтирмайдиган Иброҳим Дўлдай

¹ Меҳтар Бодиялдойи Самарқандийнинг айтиб юрадиган сўзига ишора.

уни ҳокимдан четроқ туришга даъват этиб, аввал ўз отини ниқтади. Кейин саркарданинг оти ҳам тўхтаган еридан яна қалқиб юриб кетди. Шу лаҳза Хужанд бозорининг «ариллаган-дариллаган...» баззози Шамс ал-Мулк ҳам ўз дўконидан отилиб чиқди. Отасига қарашаётган, асли Девонбеги мадрасасининг талабаси Рукниддин ҳам ҳокимга эгилиб салом беришди. Аҳмад ибн Мораз Темур Маликка тикилиб туриб, Хужандда сиз жаноби олийларига мана бундоқ тобе кишилар бор, дегандек гурур билан уларни кўрсатди. «Улар ниҳоятда одамшаванда, зарурат тугилганда сизга истаганча тилло ақчалар беришга қодир», демоқчи бўлиб турарди. Иброҳим Дўлдайнинг энсаси қотди. Лекин, бари бир, бозор оқсоқоли саркарданинг қаёққа, нечун кетаётганини пайқай олмади. Сергак чухранинг ўз рўпарасида турган ўқимишли, муллавачча йигит Рукниддинга оз-моз рашки келарди. У тезроқ ҳокимни бундан олиб кетишга энтикарди. Карвонсарой Хужанд қўргон-қалъасига нисбатан бирмунча юқориликда, катта йўл ёқасида эди. Қалъа дарё бўйида, шаҳарнинг деярли ҳамма баланд-паст кўчалари қалъага олиб келарди. Хужанд ҳокимининг карвонсаройга келаётганини пайқаган шу атрофдаги кишилар дарҳол муншийнинг ўғилларига хабар қилишди. Барваста йигит ичкарига кириб, қоронғи ҳужрада ухлаб ётган кекса отани уйғотди. Чол устидаги кийимларини тартибга солиб, ҳужра қозигидаги кулоҳга ўроғлиқ тайёр саллани бошига қўйиб, карвонсарой ҳовлисига чиқди. Отдан тушаётган ҳокимга яқинлашди. Чол Хужанд ҳокимига бир лаҳза тикилиб туриб, унинг табассумини, очиқ чеҳра билан ўзига яқинлашаётганини кўриб, қучоқ очиб, омонлаша кетди. Карвонсарой ҳовлисидаги одамлар, савдогар, болалар шаҳар ҳокимининг кекса мунший билан илиқ омонлашаётганини кўриб, юракларисидаги қўрқув ғубори йўқолиб, мамнуният билан бир-бирларига боқишди.

— Хуш келибсиз, мавлоно! Хужандга хуш келибсиз!

— Хушвақт бўлинг! Хушвақт бўлинг, саркарда!

— Бизнинг заминда юз кўришганимиздан бағоят хурсандмен.

— Шукр, ўзига шукр! Мен ҳам сиз ҳазратни кўрганимдан бағоят хурсандмен.

— Қўргонда жой тайёрлангон. Аробалар тайёр. Мунтазирмиз. Сиз мавлонони олиб кетгани келдим.

— Ташаккур! — деди омонлашиб булгач, ҳассасига таяниб кекса мунший. — Мен ҳозир сиз уйлаган-дек Гурганждаги мартабадор кимса эмасмен. Фақир қимсадурмен, — деди атрофдаги бошқа одамларга бир қараб қўйиб, унча эшитилмас овозда, — менинг қўргонга боришга ва сиз ҳазратни безовта қилишга ҳаддим сигмайдур. Бу даркор ҳам эмас. Мени маъзур тутурсиз, ҳазрат...

— Муҳтарам зот. Мансабни бекор қилмоқ мумкин, аммо инсон закосини бекор қилиб булмайди. Бу ер — Хужанд, бунда менинг ҳукмим вожиб! — деди Темур Малик жилмайиб, муншийга навозиш кўрсатиб.

— Ундоқ булса, мен фақат сиз ҳазратнинг фармонингизга бўйсунамен! Қариган чоғимда ит каби карвонга эргашиб, дашту биёбонларда, жазирама қумликларда сарсон-саргардон бўлиб юришим нега керак. Гурганжни тарк этдим! Султоннинг бундан буён хизматларида бўлмасликка қатъий қарор қилдим. Саҳроларда ўлиб кетармен, деб уйлаган эдим, ўзига шукрим, мана бир ойга қолмай, Хужандга етиб келдим. Сиздек саркарда жамолини ҳам кўрар эканмен...

Темур Малик навкарларга буйруқ бериб, муншийни рафиқаси, бола-чақалари билан араваларга солиб, қўргонга олиб боришни буюрди.

— Муҳтарам зот, ҳамма гапни унда гаплашурмиз, — деди Темур Малик, кекса мунший билан енгил хайрлашиб, кейин отига минди-да, навкарларни бунда қолдириб, Иброҳим Дўлдай билан ўзи қўргонга жўнади. Йўл-йўлакай Хужанд қалъаси ёнгинасида жойлашган Намозгоҳ маҳалласидаги ўз ҳовлисига ҳам кириб чиқди.

Меҳмонлар шу куни қўргонга, бу ерда тайёрланган хоналарга олиб келиниб, ҳаммомда ювинтирилди. Йўл кийимлари ечилиб, озода либослар кийилди. Кекса мунший хизматига қўйилган икки навкар бозордан бир неча хурмачада қатиқ олиб келиб, косаларга қўйиб, устига пиёз тўграб, ҳаммаларига ичирди. Буни кекса муншийнинг ўзи илтимос қилган эди. Улар овқатланиб, шу куни ётиб ухлаб, дам олишди.

Эртасига Доруссалтана — уймакор оқ ганчин хонада Темур Малик кекса мунший шарафига зиёфат берди. Катта хонанинг уймакор устунлари, шифтдаги алвонранг тоқилар мунший диққатини тортди.

Абдулқодир муншийи-қилқаламга унинг Хужандга қадам ранжида қилгани шарафига чиройли тўн кийдиришди. Нозу неъматлар тўла дастурхон устида Темур Малик, Шоҳмурод Куҳистоний, Шерюрак Шоший, Муҳаммад Интизом, Сардор Олабуқа мунший билан илиқ суҳбатлашишди. Иброҳим Дўлдай ва яна икки эпчил навкар йигит уларнинг хизматларида эди.

— Ўликлар тирик, тириклар ўлик, — деди Абдулқодир аш-Шоший. — Биз султоннинг хизмати билан банд, ҳеч нарсани уйламай кунларни ўтказадурмиз. Аммо Олий Ҳазратнинг оталари — Хоразмшоҳ Такиш, илгари бож-хирож тўламади, фиқу фасодлар кучайиб кетди, бу салтанатга таҳдид сола бошлади, деган иштибоҳлар билан лашкар юбориб, она шаҳрим Шошни ер билан яксон этганини кейинчалик билиб, ҳушим бошимдан учди. Мен гумроҳ молга ўхшаб юра берганмен. Шаҳримни вайрон этиб, ҳамшаҳарларимни қириб ўлдирган султонга хизмат қилиб юраберганмен... Бундан кўра ўлганим яхши эмасми? Ога-иниларимни қириб ўлдирган жаллодга шерик бўлиб, унинг товонини ялаганмен. Мендек гумроҳга ҳар қанча жазо оз! Мен кексайганда шундай бир нобакор кимса бўлиб қолдим...

— Сиз — гуноҳкор эмассиз. Сиз — покиза одамсиз.

— Шош аҳли нима ёмонлик қилгон эканки, бунчалик жабру ситам кўрса. Султоннинг панжалари қон! Шош аҳли тамомий фуқаро божни вақтида тўлаган. Шунчаки «фиқу фужур» учун тўгонларни бузиб, ариқларни қуритиб, шаҳарни вайрон қилмайдилар! Мен салтанатдан юз ўгирдим! Вайрона шаҳримга борурмен, бир сиқим тупроғим ўша вайрона — култепаларда қолсун...

Темур Малик хомуш, боши қуйи бу гапларни тингларди.

— Э, саркарда, маълумингиз булғайким, султон Жалолоддин хусусида «Сират ас-султон Жалолоддин Менкбурни» ёзилмоқда... Бу китоб устод Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий қаламига мансуб. Мен ким бўлғойким, бир ғариб мунший... Мен, Хурандиз қасридек бир мулкка эга эмасмен. Сайхундин нари Шош шаҳрида дунёга келдим. Аммо менинг аждодим шайхулраис Абу Райҳон ал-Беруний номи покларига етиб бориб, у зот наслу насабидин бўлғоним

билан фахр этурмен! Минг қатла шукрим, саломатмен. Наса шаҳрини вайрон қилмоқчи бўлган Гийёсиддин Пиршоҳга лаънат ўқиган эдим. Билмабманки, ўз шаҳрим Шошни анча йил бурун, унинг бобоси вайрон қилгон экан. Мен қандай қилиб Гурганжда ўтирурмен?!

Темур Малик курсида, тиззаси устидаги гилофи заррин шамширини ушлаганча бу оғир гапларни хомуш тингларди. Унинг кўз олдида узоқ Хоразмдаги султон Жалолоиддин пайдо бўлди. У, Қутбиддин Узлогшоҳ, Гийёсиддин Пиршоҳ, Оқшоҳ, Хуршоҳлардан кўра ҳам Жалолоиддин Менкбурнини хуш кўрарди. У фақат саркардаликка туғилгандек, қалъаларни эмас, ўз навкарлари дилини ҳам мустаҳкам эгалларди. Шу сабабли унинг қўшинида хиёнат қилувчи кимсалар деярли бўлмасди.

— Муҳтарам саркарда, — деди мунший хаёл сураётган ҳокимга боқиб. — «Сират ас-султон...» бош-ламоғига «Ал-комил фит таърих» китоби сабаб бўлди. Аммо бизнинг устоди кабиримиз Абу Абдуллоҳ ибн Мусо ал-Хоразмий тўрт юз йил аввал Гурганждан ота шаҳрини вайрон қилганликлари учун Бағдодга кетиб қолди. У Бағдодга бориб, «Байт ал-Ҳикма»ни тузди. Сарсон-саргардон бўлиб юрган кунлари бисёр...

Кекса мунший яна Темур Маликка боқди:

— Султон хусусида сиз, саркардага яхши сўзлар айтмай, бундоқ сўзлар айтмоғим тўғри эмас. Сиз, салтанатнинг содиқ кишиси, маликсиз. Аммо сиз ҳасаду рашк билан ҳеч қачон ўз қадрдонингиз, қўргон ноиб — кутвол Шоҳмурод Куҳистонийнинг бошини кесмайсиз. Куп йил вазири аъзам мансабида султонга хизмат қилган, Хуросону Мавороуннаҳрнинг машҳур кимсасини яқинда улдириб юбордилар. Бу фожиа авом ичида ёмон сўзларга сабаб бўлди. Бултур Ўтроп ҳокими Тожиддин Билгехонни чақириб олиб, даштдаги Наса шаҳрига юбордилар. Қанча хизматлари билан салтанатда обрў топган, мункиллаган Билгехон қисмати ёмон бўлди... Шу қатлда бўлган бир дўстимнинг хатини ўқиб берамен, — Мунший қўлидаги китоб қатидан бир варақ қоғоз олиб, Темур Маликка ўқиб берди: «Биз Наса ҳокими Заҳириддин Масъул ибн ал-Мунаввара аш-Шошийнинг кўркама хонасида ўлтургон эрдик. Кимдир келиб, ҳокимнинг қўлоғига бир неча навкарлари билан Жаҳон-пахлавон¹ ва Аёз-тошт-

дор² келганини айтди. Бу одамлар «тоштдор» унвонида «малик» даражасига чиққан — ўн минг суворига бошчилик қилардилар. Жаҳон-пахлавоннинг келганини эшитган ҳокимнинг ранги учиб, оёқ-қўли титрай бошлади. Нафаси ичига тушиб кетди. Бу одамлар султон томонидан юборилиб, ҳокимларни жазолардилар. Келган одамлар Доруссалтанага тушди, деган гапни эшитгач, сал-пал унга жон кирди. Заҳриддин Доруссалтанага етиб келгач, Жаҳон-пахлавон унга султоннинг тауки³ қоғозини тутди. Фармонни ўқиб чиқишгач, у бу ерда истиқомат қилаётган малик — Тожиддин Билгехонни уйдан чақиртириб келишни, зарур иш борлигини айтиб, одам юборишди. Билгехон ўз кишилари билан келгач, одамларни ташқарида қолдириб, ўзини «маслаҳатлашмоқ учун» пастки — ертўла хонага таклиф этишди. У кириб боргач, шу лаҳза зунуд⁴лардан бири ханжар билан кекса малик Билгехон бошини узиб, Жаҳон-пахлавон қўлига берди. У каллани қопга солиб, шу лаҳза зудлик билан Гурганжга жўнади. «Қандай даҳшатлисан, эй маккор олам! Лаънат сенга!»⁵ Мана, саркарда, бу хатга нима дейсиз? Менинг дўстим шу фожиа устида бўлган. Тожиддин Билгехоннинг навкарлари ҳам султон фармони олдида лол қолганлар. Билгехоннинг мол-мулки талон-торож этилиб, қимматбаҳо тошлари, тиллолари султон хазинасига олиб кетилган. Султондан вафо кутганларнинг бири шу Билгехон эди... Менинг ҳам изимдан Жаҳон-пахлавон ёки Аёз келиши мумкин, аммо мен бундай «сийлов»га арзимаймен. Мен на «малик», на «тоштдор» ва на «вазир»! Мен бир мушыймен, изимдан от чоптириб келиш харажатига арзимаймен. Менинг бошим ҳам жуда арзон. Қимматбаҳо тошларим йўқ, тилла тангаларим йўқ. Аммо хуржуним тўла китоб. Мана, менинг бойлигим. Султон лак-лак қўшинга эга, бошида тож, кун чиқишдан кун ботишгача ҳоким. Аслида у — майпараст, қўрқоқ одам. Кишиларни ноҳақ қатл этиш — мард кишининг иши эмас!

Темур Малик чолнинг дарғазаб сўзларини тинглар, аммо бир нима демас эди.

^{1,2} Хоразмшоҳнинг жазоловчи мансабдорлари.

³ Тауки — фармон.

⁴ Зунуд — жаллод.

⁵ Ан-Насавий, «Сират...» китобидан.

— Ҳайдалиш, бош олиб чиқиб кетиш бизнинг салтанатда янги гап эмас. Шайхулраис Абу Абдуллоҳ ибн Мусо ал-Хоразмий Қиётни тарк этди. Ул сарсон-саргардонликда юриб, охир Бағдодда қўним топди. (Чол айтган гапини яна такрорлади.) «Ал-муқобала»¹ китоби Арасту монанд асардир. Султоннинг боболари шундоқ беназир олимни ўз ватанидан узоқларга ҳайдади. Аммо гавҳар ҳамма ерда ҳам гавҳардир. «Ру ба Ҳинд овардани соҳибдилон бежиз нест...» деб шоирлар бекорга айтмаганлар. Дили поклар султон саройидаги мазаллатга чидолмай, Хоразмни ташлаб кетмоқдалар. Она шахрим Шошни вайрон этганларни узоқ вақт мендан яширганлар. Мен ақлини еган чол «Қилқалам» унвонини олдим, еганим олдимда, емаганим орқамда, деб, ҳайвон мисол эрталабдан кечгача ишлайберганмен! Илдизим қирқиб ташлангач, қурий бошладим. Шундан кейингина косам ичидан тошбақадек бошимни чиқариб, у ёқ-бу ёққа қараб, яна бошимни тиқиб ётаберганмен. Юртим, қондош-қариндошларим қирилгач, тоқатим тоқ бўлди. Менга энди бу дунёда рўшнолик қолмади, саркарда! Мен энди ўша вайрона Шошни бир кўриб ўлсам, майли. Ўша вайроналар ичига мени кумсинлар. Муддаоим шу! Мен ҳеч ерда қолмаймен, она-Еримга етиб олсам бас! — Чол илгари айтган гапларини беихтиёр такрорлаб, кўзига ёш олди.

Бир муддатдан кейин Темур Малик муншийга мужоаат этди:

— Шош фожиасидан хабарим йўқ. Хабарим бўлгон тақдирда ҳам иложим қанча. Султон бизнинг эмас, онаси Туркон хотуннинг сўзидан чиқмагай. Бундан буён адолатсизлик бўлмайди. Хужандда қолинг. Шаҳобиддин ан-Насавий ҳазратлари каби иззату икром этилурсиз, фикру зиёингиздан эл манфаат кўргай...

Мунший бош чайқади.

Темур Малик муншийнинг мақсадини-ю, юрагидаги аламини пайқади. Асабий чол туғилган шахрини вайрон қилгани учун Гурганждан, бутун имтиёзлардан воз кечганини, подшоҳга деб қирқ йил қил-

¹ Ал-Хоразмий асари «Ал-жабр ва ал-муқобала» — Бу асарни биринчи бор араб тилидан Роберт Чейер 1145 йили инглиз тилига таржима этган. Кейинчалик инглизлар бу асар Европа алгебрасининг дебочаси деган. Ал-жабр — «Алгебра» ва ал-Хоразмий — «Алгоритм» бўлиб, дунё фанида қабул қилинган.

ган хизматлари жаллодга бўлиб чиққанидан қаттиқ афсусланаётгани, уша вайроналар томон бориши қатъий эканини аниқ сизди. Чолни йулдан қайтариш, Хужандда ҳамма имтиёзу шароитлар яратиб, бунда олиб қолиш асло мумкин эмас эди. Мунший аш-Шошийнинг важоҳати шуни тасдиқлар, унинг юрагида катта алам ётгани кўриниб турарди. Бу аҳволда чол Шош тепаларига бориб етадию, «қазойи муаллақ эмас, қазойи муҳаққақ» топади, деб уйледи Темур Малик. Инсон туғилиб ўсган тупроғига шунчалик боғлиқми? Чулу биебонлардан сурилиб, оҳу надомат билан вайрона шаҳар қолдиқларига интилиш унинг хаёлини олди. Чолнинг чуқур кўзларига, пешонасидаги қават-қават ажинларига тикилди. Бу ажинларда шоҳу ҳокимларга нисбатан бениҳоя нафрат яшириниб ётганини кўрди. Лекин чол ичдан йиглаётган бўлса-да, Темур Маликдан бирон ёмонлик кўрмагани, у доимо Гурганждан узоқда бўлгани учун ҳам, зоҳиран кулгандек бўлиб, ҳокимга итоат этарди. Аслида, мунший дунёдаги барча ҳокимлардан нафратланарди — бойлик ва шаън-шавкат йулида шаҳарларга лашкар тортиб бориб, қиргин қилиш, обод ерларни вайронага айлантириш, золимлик — барча ҳукмдорлар учун хос одат деб тушунарди.

Мунший ҳокимга ташаккур айтиб, ўрнидан қўзгалди. Темур Малик ҳам туриб, барваста қаддини ростлади. Чолни ҳовлигача кузатди.

Ҳа, муншийнинг тажанг гаплари тагдор эканини пайқаган Темур Малик инсон ўзи улса қийналмаслигию, ватани улса мана шундай дузахий қийноқларда азоб чекишини кўз олдига келтирди. Низом ал-Мулкдек «замон закоси», Гурганжда «Байт ал-Ҳикма» тузаман, султон шаънини ал-Маъмун, Хорун ар-Рашид даражасига етказаман, деган вазири аъзам сидқидилдан хизмат қилиб юрган бир муншийга карам қилолмабди, деган гапни хаёлидан ўтказди. Дарҳақиқат, Шош Гурганж қаҳрига дучор бўлиб, ер билан яксон бўлган эди. Бу унинг иккинчи ўлими эди. Эрон шаҳаншоҳи Доро II, ундан кейин Искандари Зулқарнайн беадад лашкар билан Мовароуннаҳрни босиб янчиб ўтиб кетган, лекин Шош йўқолмади. Хоразмшоҳ Аълоиддин Муҳаммад Такиш «Салтанатга буйсунмади» баҳонаси билан Сайхун томон юборилган қўшини шаҳарни вайрон этиб, талаб, ўт

қўйди...»¹ Бу иш Гурганжда фуқародан тамоман яширин тутилган. Лекин жони омон қолиб, тўрт томонга қочганлар бу фожиа манзарасини ҳасрату надомат чеккан фуқарога етказди. Зотан, бу воқеа то абад эсдан чиқмайдиган қонхўрлик бўлган эди.

Бундан бир ой муқаддам кекса мунший Гурганждаги карвонсаройларга бориб, «тиллари боғлаб қўйилган» сарой мансабдорларининг баъзиларидан Шош фожиасини батафсил эшитиб, бу ишнинг тагига етгач, бир неча ҳафта давомида изтироб чекди, қон-қон йиғлаб, юраги зардобга тўлди. Охири вазири аъзам Низом ал-Мулк ёнига кириб, ўзининг муншийликдан истеъфо этгани, бундан буён Гурганжда туrolмаслигини маълум қилди.

— Бу телбалик! — деди вазири аъзам Низом ал-Мулк ушанда, қора соқолини ушлаб. — Бу ишга сай этманг, токи султон қулогига етса, яхши бўлмас! Ахир сиз билан биз қасамёд этганмиз. Жонимизни қурбон қилмоғимиз мумкин, лекин садоқатни йўқотмаслигимиз керак!

— Керак бўлса, мени қатл этарсиз, аммо шаҳримни вайрон этиб, уруг-аймоғимни ўлдирган қотил султонга ҳеч қандай садоқатим йўқ! — деди бароқ қошлари остида кўзлари ёниб мунший. — Ул — малъун!!!

— Ҳай-ҳай! Боринг, йўқолинг! Бундай гапларни менинг ёнимда айтманг!

— Қўрқасиз?! Ҳа, вазири аъзам Низом ал-Мулк, қўрқасиз! Сизнинг ҳам ватанингиз Ҳамадонни вайрон қилганларида буни билардингиз! Дунёда энди нима қолди! Мен, ломакон кимса кимга керакмен! Мен, қари нодон умр бўйи бу қотилга хизмат қилибмен!

— Мунший, бу ердан йўқолинг! Майли, мен сизга рухсат этамен! Мол-мулкингизни олиб, хоҳлаган томонингизга жўнанг!

— Кетамен!

— Қаёққа кетасиз? Шош энди йўқ, Маккага боринг, оқча берамен! — деди ҳурпайиб Низом ал-Мулк.

— Маккага эмас, Шошга! Очиқ мазорга кетамен! Билдингизми?! Оқчангиз ҳали ўзингизга керак бўлади. Султон сизнинг хотинингизни ҳам тортиб олади.

— Йўқол! — деди нафаси тиқилиб Низом ал-Мулк, кейин бир оз бўшашиб, — менинг одамларим

¹ А н Н а с а в и й. «Сират...»

Хужандга кетаётган карвонга қўшиб юборади... — деди.

— ...

— Хайр!

Кекса мунший орқасига ўгирилиб, индамай чиқиб кетди.

Бу гаплардан хабар топган Темур Малик мунший сиймосида ниҳоятда қатъиятли бир инсонни кўрди. Қамиш қалам ушлашдан қўли бўшаб, мункиллаб қолган бир чол юрагида шунча жасорат бор экан, қўлида доимо қилич ўйнаганлар унга тасанно айтиши керак! Она тупроқни севиш шунчалик буларда! Муншийнинг бундай кайфияти султонга билдирилмаганини ҳам сизди. Темур Малик хаёли Низом ал-Мулкка йўналиб, бу юқори мансабдор кимса ҳам баъзида султоннинг кам ақллигидан юраги ёрилгудай диққинафас бўлишини эшитган эди. Агар у мунший ҳақида бир оғиз сўз айтса, чолнинг Гурганждан чиқиб, қумга кириши биланоқ орқасидан одам юбориб, «қароқчилар ўлдирибди», деб чошиб кетишлари аниқ эди. Қиличи қонсираб, қутуриб ётганлар Гурганжда қанча!

Иккинчи боб

МАҒОРАДАГИ ЗОҲИД ВА БОЗОРДАГИ ФАРРОШ ҲИКОЯТИ

Она шаҳри Шошнинг вайрон бўлганини эшитиб чидолмай, Гурганжни тарк этган бағри қон кекса Абдулқодир — қилқаламнинг феълу атвори Темур Маликка қаттиқ таъсир қилди. «Саксон ёшга бориб қолган бир чол иссиқ ўрнини, мартабасини, бутун имтиёзларини ҳовли-жойларини тарк этиб, қумликлар оша сарсон-саргардон кетаётганини бир араз деб тушунса бўладими? Йўқ! Бу қатъият! Қатъият эмас, бу — ҳақиқий жанг», деди ўзига ўзи Темур Малик. Бу жанг уни чуқур ўйлашга мажбур этди. Бу ҳодиса фақат султоннинг ўзбошимчалигидан норозилик эмас, туғилган ер ҳалокати чолни оёққа тургазди. Бу, нечун сен менинг туғилган шаҳримни вайрон қилдинг, деган киборлик эмас, ғораткорга нисбатан тубсиз ғазаб! Лекин ўз томирлари узилиб, беватан қилинган баъзи мансабдорлар Гурганжда бемалол

юрибдилар. Беш кунлик дунёда кайф суриб қолиш керак, гам-андуҳни юракка яқинлатмаслик учун боданинг кайфини суриш даркор, дейдилар ундайлар. Буни Темур Малик ўшанақа мансабдорлардан кўп эшитди.

Бугун учинчи кун. Лекин кейинги йилларда Хужандга келган ҳеч бир меҳмон Темур Малик диққатини муншийчалик жалб этмаган эди. Бу араз жасоратми ёки шунчаки довдираган чолнинг ўжарлигимиде, деди яна у ўзига-ўзи. Йўқ, бу — жасорат! Инсон ҳеч қачон ўз онасини унутиши мумкинми? Туғилиб ўсган ер — она! Энг паст, жирканч инсон ҳам, жуда бўлмаганда, қазоси олдидан онасини эслайди. Мутафаккир буни жуда туғри айтган...

Хужандда аҳвол яхшилиги, Гурганждан кишини нотич қилувчи бир хабар бўлмагани сабабли, Темур Малик кўнглида мунший чолни бир синаб кўриш иштиёқи пайдо бўлди. Мунший чол юрагида туғен урган нарса жезми ёки олтин, шуни билмоқчи бўлди. Йўл азоби босилиб, у бирмунча ўзига келгач, учинчи куни, муншийни ҳоким Доруссалтанага чорлаб, бирга нонушта қилдилар. Муншийнинг ўгли Абдулнодир билан Иброҳим Дўлдай ҳам дастурхон атрофида ҳозир бўлдилар.

— Ҳазрат, йўқ демасалар тоғ каноридаги зоҳидни зиёрат қилиб келур эдик. У зот ҳаммавақт сиздек азиз кишилар суҳбатига муштоқдирлар, — деди Темур Малик.

— Қандай зоҳид? — чол ажабланди. — Нечун тоғ канорида?

— У кимсани сиз кўрмасингиздан бир сўз айтолмаймен, — деди Темур Малик. — Вақти-вақти билан биз у зотнинг ҳолидан хабар олурмиз. Ул шахс мўмин, хушфеъл кимса. Гўдаклик вақтимда ҳам шу зоҳидни эшитган эдим. Отам мени тоғ канориға олиб борган эдилар. У зотга назру ниёз бериб турамиз.

— Бу яхши фикр, — деди мунший, — ўртанган дилимга бу дунёда даво йўқ, аммо сиз, муҳтарам саркарданинг бир оғиз сўзингиз ҳурмати, майли, бориб зиёрат қилайлик.

«Ўртанган дилимга бу дунёда энди даво йўқ...» Бу гап ҳам Темур Маликка ёқди. Муншийнинг ўз фикрида қатъийлиги унга ёқарди. Иброҳим Дўлдай ҳокимга қараб, билинар-билинемас бош қимирлатди, бу билан у «чол жасоратли» демоқчи бўларди.

— Бизга от, мавлонога ароба ҳозирлансин, — деди у Иброҳимга, — ва яна катта қайиқ ҳам жиҳозлансин. Бугун шамол йўқ, сув текис оқмоқда...

Иброҳим Дулдай ўрнидан туриб, таъзим қилиб, ташқарига чиқиб кетди.

Орадан бир муддат ўтгач, от-аравалар Доруссалтана яқинига олиб келинди. Кекса мунший ўгли билан аравага, Темур Малик, Шоҳмурод Куҳистоний, Иброҳим Дулдайлар отга миниб, яна беш чоғлиқ қуроляроғлик навкар ихотасида қасрдан чиқиб, дарё ёқаси томон юришди. Дарё бўйида улар отдан тушиб, атроф-жонибга тикилишди, қирғоқларига тулиб, буралиб, бир неча ерда айланмалар ясаб, офтобда жимирлаётган дарёйи азим — Сайҳунга тикилишди. Буюк дарё салобат билан, сезилар-сезилмас, аммо мислсиз қудрат билан кунботиш томон силжирди...

Минглаб ариқлар, жилғалар, сойлар тошдан-тошга урилиб югурар, шалолалар баландликдан гумбурлаб тушар, биллурий булоқлар ўтлоқлар бағрига кирар, аммо ягона Сайҳун ўзи бир дунё, қуёшга қараб, унинг йўли бўйича салобат билан мағриб сари оқарди. Қирғоқда, сув юзида устига соябон тutilган катта кема — ҳар томонида уч эшкакчи — олти забардаст киши кутиб туришарди. Темур Малик муншийга дарёнинг нариги томонидаги Қўнғиртоғни ҳам курсатди.

Хужанд шаҳри баланд деворлар билан ўралган. Қалъанинг кўкўпар кунгуралари офтобда ярқираб турибди. Сайҳун Хужандни ўраб, айланиб оқади. Рўпарада Қўнғиртоғ, унинг чўққилари оралаб ҳали бирон отлиқ ўтолган эмас. Искандар Хужанд остонасида қаттиқ талафот кўрган. Сайҳун ўртасида катта-кичик бир неча ороллар бор, бу ерга ўн минг чоғлик лашкар жо бўлмоғи мумкин. Сайҳун доимо Хужандни ҳар қандай ёвдан ҳимоя қилиб туради. Баланд тоғларнинг нариги томонида яксон бўлган Шош, ундан нарида Ўтрор, ундан нарида Туркистон... Хужанд — султоннинг тўрт юз мустаҳкам қалъасидан биридир.

— Вақтийки, Искандар Зулқарнайн мағрибдан лашкар тортиб келганида қалъаларнинг баланд деворлари фойда бермади, — деди Темур Малик. — Мардум кўксидаги қалб қалъаси яхши иш берган. Хужанд қалъасини на Афросиёбу Искандар, на салжуқийлар султони Санжару ва на қорахитойлар подшоҳи Гурхон ололган!

Ҳассасига суяниб турган Абдулқодир мунший ёш ҳокимнинг бу сўзларидан мамнун бўлгандек бош қи-
мирлатди.

— Муҳтарам зот! — деди йулда яна Темур Малик муншийга мурожаат этиб. — Биз ҳар куни чопқи машқи, найзабардорлик машқи, камон машқи, сув машқи қиладурмиз. Қадрдоним Шоҳмурод Кўҳистоний навкарларни машқ ила тоза чарчатадур. Биз қўшинни шу ерлик садоқатли йигитлардан туздик.

— Азиз саркарда! Тоғу дарё ва яна қалъа сизнинг шижоатингизга суянса, анда сизни на Искандар ва на Доро енга олур! Сиз, Тахамтан Рустамдек Хўжандда устивор бўлурсиз.

— Ташаккур!

Оту аравалар дарё ёқасида қолди. Улар зинапо-
лардан пастга тушиб, кемага ўтишди. Темур Малик ишораси билан катта кема, дарё оқими томон қия кесиб сузиб кетди. Бир муддатдан сўнг улар лиммо-
лим сув устида сузиб бориб, нариги қирғоққа ўтиш-
ди. Аввал ҳоким, кейин муншийни навкарлар кема-
дан кўтариб олиб, бу ерда кутиб турган оту аравалар-
да тоғ канори томон юришди. Улар бир муддат юқо-
рига кўтарилишгач, икки баланд чўққи оралигида,
булоқ бўйида деворлари харсангтошлардан кўтарил-
ган кулбага етишди. Уларнинг ташрифи соқоллари
ўсиб кетган ярим-яланғоч кекса бир одамнинг икки
тегирмон тоши катталигидаги текис бир харсанг ус-
тида бошини саждага қўйиб, ибодат қилаётган пайти-
га тўғри келди. Улар бир муддат отдан тушиб, кулба
ёнида чўққайиб ўтиришди. Ҳар йили ҳокимнинг ик-
ки-уч келишини сочлари ўсган зоҳид биларди. Бир
муддатдан кейин яратганга туну кун сирғиниб, ибодат
қилиб ётган зоҳид ўрнидан туриб, меҳмонлар билан
омонлашди. Икки қўли кўксига Темур Маликка на-
возиш кўрсатиб, ҳужрадан курси олиб чиқди. Лекин
ҳоким курсини муншийга қўйди. Қирқ йилдан буён
бу тош устида ибодат қилиб, яхлит, текис харсанг-
тош устига пешона, икки тиззаси излари тушиб, чу-
қурча бўлиб қолганига кўзлари тушди. Темур Малик
бу изларни муншийга кўрсатди. Зоҳидни унинг ўз
олдида мақтаб, менинг раҳматли отам ҳам бу азиз
банда зиёратига келган эканлар, деди. «Бу азиз одам
тоғ канори, мағорага, узлатга чекиниб, тоат-ибодат
билан машғул бўлганида ҳали биз дунёда йўқ
эдик...» Темур Малик мунший ҳақида зоҳидга яхши

гаплар айтиб таништирди. Шундан сўнг Темур Малик зоҳидга мурожаат этди:

— Э, зоҳид, марҳамат қилиб, бизга баён этгил, не сабабки, тарки дунё этиб, бу магорани ватан қилдинг?

— Яратганнинг қулимен, — деди зоҳид тиз чуқиб, ялинчоқлик билан, — беш кунлик умримни ўзига бағишлаб, тоат-ибодат билан ўтказаман.

— Э, зоҳид, бу йўлни ихтиёр этганимда неча ёшда эдинг? — деб сўради мунший.

— Йигирма ёшда эдим...

— Қандай сабаб бу йўлга тортди?

— Биҳишт умидида эрсанг, тоат-ибодат қил, дедилар.

— Э, зоҳид, менга айт-чи, — деди яна савол бериб кекса мунший, хилқати ёқасига тўғнаб қўйилган бир игнани қўлига олиб, — бу игна тешигидан туя ўтади-ми?

— Бу чол жинни бўлиб қолганми? — деди зоҳид, Темур Маликка қараб. — Игнанинг тешигидан ҳам туя ўтади-ми?

Мунший зоҳидга тикилиб, қовоғини солди. Темур Малик муншийга боқиб, бу жаннати одам ҳақида бир нима яхши сўз айтади, деган хаёлга бориб турган эди, чол индамади. Бир муддатдан сўнг, муншийнинг имоси билан юзларига фотиҳа тортиб, уринларидан қўзғалдилар. Муншийнинг кутилмаганда қўзғалиши ва таъби тирриқ бўлганига Темур Малик тушунмади.

— Луқмони ҳаким минг ёшга кирган эканлар... Шунда ҳам, мен у эшикдан кириб, бу эшикдан чиқиб кетдим, кўп яшолмадим, деган эканлар. Атрофларидаги донишмандлардан бири ногоҳ, э, ҳаким, не сабабдин уйингизга бир тузукроқ эшик қурмагансиз? — деб сўраб қолибди. Луқмони ҳаким, шу умрга ҳам овора бўлиб, уйимга эшик қуриб ўтираманми, деган эканлар. Ҳурматли саркарда, у — Луқмони ҳаким, биз — бир мунший, эртаю кеч султоннинг амру фармойишларини ёзадурғон... Луқмони ҳакимдан фарқимиз шулки, бизнинг илдизимиз ер ичида, биз болаларимизни, навкарларимизни ўйламай иложимиз йўқ. Луқмони ҳаким авлиё, уларнинг тупроғи бошқа ёқдан олинган. Улар эшик қуришни эп кўрмаганлар. Биз қурамыз, чумолидек оёғимиз тинчимайди. Менинг шаҳримни вайрон қилиб, ер билан яксон этган

эканлар, демак, мен яксон бўлганим йўқ, мен шаҳримни бошқатдан қурамен! Ўн бор бузсалар, ўн бор қурамен! Юз бор бузсалар, юз бор... Лекин аълоҳазрат бу ишлари учун элу халқ олдида жавоб берадилар!

Улар яна отларга миниб муншийни аравага утказиб, дарё томон қайтишди. Дарёдан кечиб, Хужанд бозори ёнидан утишда уларга бир жулдур либос кийган, пешонасини тангиган фаррош рўбару келди. Унинг қўлида тугун, елкасида каттакон супурги, буза ичиб олган бўлса керак, ниҳоятда кайфи чоғ эди. У ҳокимни таниса ҳам, парво қилмай, ашуласини баралла қўйиб борарди. Темур Малик фаррошни кўриб кулди. Нописанд, бошини баланд кўтариб кетаётган кимсани олиб келишни Иброҳим Дўлдайга буюрди.

— Э, фаррош, бизга хурсандлигинг боисини айт. Нечун бугун гоятда кайфинг чоғ? — деб сўради Темур Малик.

— Мен бугун саҳарлаб келиб бозорни супурдим, йўлларни тозаладим. Ҳафталик хизматимга ҳақ олдим. Сахийлар берган ақча бир қадоқ гўшт, тўрт кулча, уч қадоқ дон ва бир қадоқ новвотга етди. Бугун қозон қайнайди, болаларим новвот ейди. Мен хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин! Мана шунга кайфим чоғ! — деб жавоб қилди фаррош.

Бу жавобни эшитган мунший дарҳол аравадан тушиб, фаррош билан омонлашди. Юқори мартабали кишиларга хос либос кийган чолни кўрган фаррошнинг ҳуши ўзига келди. Кекса кимсаларни ниҳоятда ҳурмат қилишга одатланганиданми, дарҳол тугунли қўлини кўксига яқинлаштириб салом берди.

— Э, фаррош, ҳокимга қилгон жавобинг менга маъқул тушди. Айт-чи, мана бу игна тешигидан туя ўтадим?

Фаррош кулди.

— Тақсир, ўзи истаса, бу игна тешигидан туя эмас, ўн саккиз минг оламини ўтказиб юборади!

— Жавобинг ёқди! — деди мунший кулимсираб, — дономен деганлар доно эмас, сен доносен!

— Бу чол жинни бўлиб қолганми? — деди бундай гапларни умрида эшитмаган фаррош, Темур Маликка илжайиб. Ҳоким фаррошнинг илжайишини сезмагандек сукут сақлади.

— Агарда бу ҳазрат девона кимсани кўрмоқчи

булсалар, ана, девор тагида утирган суқир чол билан ҳам гаплашсинлар, — деди фаррош, Темур Маликка муружаат этиб.

Уларнинг гуфтигусига жон қулогини тутиб, эшитиб турган суқир чол утирган ерида гап қотди:

— Ҳа, умрим улжага қолган. Офтоб менинг танимга тушиб турибди. Бу — бахт. Бу тана аллақачон тупроқда чириб кетган буларди. Ҳамма нарса менинг учун булаётгандай, табиат менга ёқади, шукр қиламен. Ёмгиру шамоллар, кечаю кундуз, дарахтлар, утлар, гуллар... ҳаммаси мен бир суқир чол учун яратилгандай. Менга ҳамма нарса ёқади, шикоятим йуқ.

Улар яна йулларида давом этиб, қалъага кириб келишди. Яна уша устунлари уймакор, тоқилари нақшин баланд айвонда ҳордиқ чиқаришди.

— Чарчамадингизми, ҳазрат? — деб сўради Темур Малик.

— Муҳтарам саркарда! Бу юриш мендек фақирга, ватанда беватанга истироҳат бўлди. Мен қум саҳролари ичида надомат билан келдим. Унинг олдида бу ҳеч гап эмас. Киши туғилиб ўсган шаҳрини йуқотса, бундан оғир ситам йуқ. Агар юртимни вайрон қилмай, ўзимни қирқ кун товада жизганак қилсалар, султондан заррача хафа булмасдим. Буни тақдирдан кўрган булардим. Аммо мен энди то қиёмат юртим дардида азоб чекадурмен. Зоҳидни кўрсатганингиз жуда маъқул бўлди. Мен эсини еган чол ҳам дунёни яхши билмас эканмен.

— Мавлоно, сизнинг фикрингизча, зоҳид улуг одамми? Уни авлиё ҳам дейишади.

— Йуқ, саркарда, у — дўзахи! У — иблис! У, фақат жаннатга тушиш илинжида ётибди. У, ватанидан, элидан, бола-чақасидан кечиб, узлатда жаннатни тама қилиб ётибди. У ҳамма жиҳатдан ҳақиқий дўзахи! Локин биз бозорда рўбарў келган жулдур либосдаги фаррош жаннати одам. У, йулларни, бозорни супуриб, тозалаб, авомга хизмат қилади. Болаларига хўракни ишлаб топади. Фарзанд боққанидан бағоят масрур. Бу фаррош ҳақиқий одам!

Темур Малик бу гапни эшитгач, донг қотиб қолди. Мунший унинг кўзига жуда ҳам ажойиб одам булиб кўриниб кетди. У даҳрий эмасмикан, деган шубҳа ҳам хаёлидан ўтди. Наҳотки, қирқ йилдан буён руҳга сизиниб, туну кун тоат-ибодат қилиб ётган кимса дўзахи бўлса?

Шу кеча тун бўйи Темур Малик хаёлидан зоҳиднинг «дўзахи»лиги кетмади, чалкаш фикрлар боши атрофида аридек гувилларди. У, мағорадаги зоҳидни дунёдаги энг асл одам деб тушунарди. У ёшлигида полвон йигитлар билан қаттиқ бел олишиб, чалиниб енгилганидан хафа бўлмас, аксинча рақибининг халол курашидан завқланар, тантилик кўрсатарди. Мунший чолнинг рост, юз-хотир қилмай гапириши Темур Маликка ёқди. Лекин, ҳар қалай, у хаёлот дарёсига чуқди. Отда чопиш, қилич солиш, найза уриш, камон отишда қудратли бўлиш яхши, аммо ўз сарбозларининг қалб қалъаларининг мустақкам бўлиши, бу жуда ҳам муҳим экани хусусида бош қотира бошлади.

Учинчи боб

НОҒОРАЛАР ТАҚ-ТУМИДА ҲАРБИЙ МАШҚ

Абдулқодир муншийни Шош вайроналари сари жунатган Темур Малик бу муҳожирлик муносабатларини уйлаб, катта айвон сўрасида хаёл суриб ўтирарди. Гуё «зимистон қиш келиб, турли қушлар Жайхун ёқаларини тарк этиб, иссиқ мамлакатларга учиб кетаётгандай» сезилди. Эҳтимол, Сайхун ёқаларини ҳам ташлаб кетаётганлар бордир? Бу яхшилик белгиси эмас, албатта. Кексаликда муншийнинг зор-зор йиғлаб, қум саҳроларида кезиб юриши — сарой ичида «сичқону» «каламуш»ларнинг кўпайиб кетганидан эмасмикан? Султон кўзининг ёғини еганлар фуқаро аҳволдан тамоман бепарво. Шу сабабли олим уламо, фозилу фузало, шоиру шуаро... атроф жонибга тарқаб кетмоқда...

Бундан икки йил муқаддам Ахсикат беги Садриддин Музаффар Оталиқ таклифи билан Темур Малик у томонга бориб, бир ҳафта меҳмон бўлиб келди. Бек анча кексайиб қолган, нуроний юз, сўзлари бағоят сермаъно кимса эди. «Бир дарёдан сув ичамиз, Ахсикатдан анор оқизсак, эртага Хўжандга етиб боради... Масофа узоқ эмас, бир ернинг фарзандларимиз», деган эди Садриддин Музаффар Оталиқ Темур Маликка навозиш кўрсатиб. Лекин унинг Фаргона водийсига донги кетган бениҳоя гўзал қизи Темур Маликдан юзини бекитмай, ўзини водий фуқаросига хос эркин тутиб, отаси ёнида суҳбатга араллашиб ўтиргани лол

қолдирди. У қизнинг номи Қоракўз бека бўлиб, шад-
додлиги, сўзга чечанлиги билан Темур Маликнинг
ақлини ўғирлади. Аммо бари бир Гурганжда кўриб,
гойибона яхши кўргани раққоса Нигиначалик дили-
га оташ соллмади. Қамар олдида Зухро юлдузи бў-
либ кўринди. Кейинчалик бек Хужандга, гарчи ёш
булса ҳам, «малик» даражасига етган ҳокимга итоат
юзасидан Ахсикатдан туҳфалар юбориб турди. Шун-
дай туҳфалар ичидан бир гал Қоракўз бека қўли би-
лан тикилган либос ҳам чиққанида, бекнинг «бир
ернинг фарзандларимиз», «Ахсикатдан Сайхунга
анор ташласак, эрта тонгда Хужандга етади» деган
сўзлари қулоғи остида қайта янграгандек бўлди. Ам-
мо минг афсус, Хужанд ҳокими Туркон хотун ирода-
си билан қиётлик беклардан бирининг қизига уйлан-
ган эди. Буни кейин билиб қолган Қоракўз беканинг
тарвузи қўлтигидан тушиб, ҳафсаласи пир бўлади.
Унинг қалбидаги эзгу бир илинж ўрнини аллақандай
адоват эгаллайди, отасининг Хужандга мутелиги
асар қилиб, даргазаб ҳолга келади.

Булардан Темур Маликни мутлақо беҳабар деб бўл-
майди. Ахсикатдаги ўз одамларидан сардор Муҳаммад
Интизом орқали хабар топади. Хужанддаги Садриддин
Музаффар Оталиқнинг ўз кишиси бўлмиш дўкондор
Давлат Ҳожи ҳам бу ердаги аҳволни етказиб турар,
унинг ишларига на ҳоким, на Шоҳмурод Кўҳистоний
ва на сардор Муҳаммад Интизом монелик қиларди.
Ҳожининг махфий ишларини ипак қўртига қиёс эти-
шарди: у аслида беозор қурт, қурт бўлганда ҳам аслида
ипак тўқийди, яъни Хужанд манфаатига зарарли иш
қилмайди, «Меҳтар Бодиялдойи»дан қўрқмаслик ке-
рак, дердилар. Айни вақтда, Ҳожи Ахсикатга ҳам,
Хужандга ҳам ҳижрат қилмоғи мумкин.

Давлат Ҳожи орқали Темур Маликка йўлланган
навруз мактубида Қоракўз бека бир байт шеър илова
қилади. Аммо бу мактуб Бинафша бека орқали Ойче-
чак қўлига тушиб, уни ёқиб юборади. У ҳам бозор
оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз орқали ўз мактубини Ах-
сикатга йўллайди. Мактуб форс-тожик тилида битил-
ган бўлиб, Қоракўз бекага дўқ-пўписани ифодаларди:

Ҳар чандки, фарзанди улуг султонам,
Е мевайи бўстони дили Турконам.
Ми хондам аз иқболу саодат ликан,
Ми гиръям аз ин гурбати бе поёнам...

Темур Малик айвон устунига суяниб утирганича, Абдулқодир Шошийни уйларди, одамзод қариб, вақти етгач, уз она тупрогини қидириб қолармикан. Ҳаммага ҳам бундай жавоҳир туйғу насиб этабермайди. Мунший қалбидаги туйғу, бу «ўзига кафанлик ҳозирлаб қўйиш» маъносида эмас, бу туйғу — ватан, она-Ер туйғусидур! Саркарда хаёлини мунший қисмати чулгаб олган, у айқириб оқаётган Сайхунни — мунший қалбидаги ватан изтиробларини кўриб турарди-ю, оқим тагидаги яна бир чуқур оқимни кўрмас эди.

Киши дилини андуҳ эзса, у бир ерда утирмай, ҳаракат қилмоғи — юрмоғи даркор. Токи томирларда қоннинг равон оқмоғи ҳар қандай газабни тарқатиб, юракни андуҳдан фориг этадир. Кўксини захга бериб, забун ётмоқ — эр кишининг иши эмас, тан ичра жон бор экан, киши ҳаракат қилмоғи даркор, дерди машойхлар. Аммо андуҳ сабабли эмас, киши ҳар доим барвақт ётиб, офтоб ёйилмай турмоғи, танидаги барча аъзоларини жунбишга келтирмоғи — сиҳатлик ва донолик белгисидир. Ёв босқини бўлмаса ... ҳар қандай зарур ишларини ҳам бир муддат этиб, танни жунбишга келтирмоғи фарздир. Бу фикрларни Темур Малик қулоғига ёшлигидаёқ отаси қўйган эди.

У одатдагидек, тонг гира-ширасида туриб, ювиниб-тараниб, отда шаҳар четидаги майдонга келди. Шоҳмурод Кўхистоний аллақачон эгарланган Қарчиғайдек шай булиб, ҳокимни кутиб турарди. Унинг ёнида Шерюррак Шоший, сардор Олабуқа, Қангли Арслон, Муҳаммад Интизом, Ҳусайн Говлар бор эди. Ҳокимнинг Иброҳим билан келганини, унинг руҳи тетиклигини кўришиб, ҳамманинг юзида кайфичоғлик аломатлари зоҳир бўлди. Машқни бошладан олдин у бир муддат майдон четидаги курсига утириб, Шоҳмуроду Шерюрракни, сардор Олабуқа билан Муҳаммад Интизомни курсига ўтиришга таклиф этди. Бир зарур гап айтади, деб лашкарбошилар унга қулоқ осишган эди, у «ҳар қандай зарур гапдан ҳам китобот муҳим» дегандек, Шоҳмурод Кўхистоний кўксида тутган китобга боқиб, унга мурожаат этди:

— Азизим, бу кеча ҳам «Алиф лайло ва лайло» ўқиган кўринасиз. Бизга бирон ҳикоят айтиб беринг.

Бошқалар ҳам Кўхистонийга тикилишди, саркарда илтимосини маъқуллашди. Негадир, «машқни бир

муддат кечроқ бошлаймиз» дегандек қилишди. Майдонни тўлдириб турган мингдан ортиқ сарбозлар ўзларича қиличбозлик машқини давом эттиришар, лекин улар унча олатўполон қилишмас, саркардадан кўз узишмас эди.

Шоҳмурод Куҳистоний қўйнидаги китобдан ўзига маъқул бўлган бир неча жойларини белгилаб қўйган эди. Китобни олиб, белгилаб қўйган жойларидан бирини ўқий кетди.

— «Эшитдимки, подшоҳ қўлга тушган бир асирни ўлдиришга ҳукм этди. Ҳаётдан умид узган асир оғзига нима келса шуни айтиб, подшоҳни ҳақорат қила бошлади. Жонидан умид узган киши кўнглига нима келса, шуни айтади. Подшоҳ асирнинг сўзларига тушунмай, вазирларидан, асир нималарни сўзлайди, деб сўради. Раҳмдил, шафқатли вазир айтдики э, подшоҳим, асир сиздан марҳамат сўраб, инсонларга марҳамат, шафқат қилганлар жаннатга тушади, демоқда. Подшоҳга вазирнинг сўзи таъсир қилиб, асирни озод этди. Аммо вазирга зид иккинчи бир мансабдор, вазир ёлгон сўзлаяпти, деб подшоҳни огоҳлантирди. Асир сизни ҳақорат қилмоқда, деди. Подшоҳ айтдики, майли, у, вазирим, сиз айтганингизча ёлгон сўзлаган бўлсин, аммо унинг ёлғони менга сизнинг тўғри сўзингиздан кўра ҳозир маъқулроқ...

Чунки унинг ёлғони яхшилик, сизнинг тўғри сўзингиз ёмонлик келтиради».

Темур Малик бу ҳикматли гапни Шоҳмурод Куҳистоний бекорга ўқиб бермаганини фаҳм этди. У ўйланиб қолди: Гурганждан келган икки фармон хаёлини олди. Бири султондан, иккинчиси «Худованди Жаҳон»дан эди. Туркон хотун Ўтрор ҳокими Инолхонга мадад юбормаслик, Шош вайроналарини тикламоқчи бўлган савдогарларга ҳуқуқ бермаслик хусусида ёзган. Бу фармон султон фармонини бекор қиларди. Икки ўт орасида қолган Темур Малик биринчи фармонни қаттиқ туриб қувватлаган Шерюрак Шоший билан уч кундан бери гаплашмай, қовогини солиб юрарди. У Туркон хотундан келган фармонларни ёқтирмасди. Бу сафар ҳам иккинчи фармон уни газабга солиб, оғзидан ҳақоратомуз гап чиқиб кетганини ўзи сезмай қолди. Хужандда, ҳатто қалъа ичидан ҳам Туркон хотуннинг айғоқчи кимсалари борлигини биладиган Муҳаммад Интизом бу ҳақда неча

бор Темур Малик қулогига шипшитган эди. Шу сабабли ҳам Шерюрак Шошийнинг меъеридан ошган гапларини ёқтирмас, агар тилга ҳадеб куч бераберсангиз, мансабингиздан жудо этамен, деб огоҳлангирар, купинча эса, жиззакилик қилманг, сиёсат билан уйнашиб бўлмайди, деб унга танбеҳлар ҳам берарди. Лекин аслида қилични яхши чопадиган бу одам саркардага жуда ёқарди.

— Сардор Шерюрак, сиз — уша асир! Сиз эса, — деди Темур Малик, Шоҳмурод Кӯҳистонийга боқиб, — яхши вазир! — Шоҳмурод ҳам кулиб юборди.

— Бу ерда биз тўрт кишимиз, тўртовимиз ҳам сизнинг энг садоқатли вазирларингизмиз! — У ёнида турган Муҳаммад Интизом, Ҳусайн Гов, сардор Олабуқаларга кўз ташлади. Иброҳим Дўлдай «жангга» кириб кетган.

Темур Малик сарбозларга ишора қилган эди, бирдан ногораларнинг так-так, тум-тум, так-так, тум-туми бошланиб кетди. Йигитлар одатдагидек жуфт-жуфт бўлиб, қиличбозлик қилишни авж олдириб юборишди. Қиличлар шарақа-шуруқ овоз чиқариб осмонда ялтирарди. Машқ қиличлари ҳақиқий қиличдан бир қадоқча оғир бўлиб, тиг томони арра бўлиб кетган. Навкарлар ўзларининг ҳақиқий қиличларини доимо чархланган ҳолда тайёр тутишарди.

Энли қайиш камари билан белини сиқиб, пешонасини танғиб олган Темур Малик ёғочга осиглиқ қиличлардан бирини олиб, майдонга тушиб кетди. Ҳокимга йўл бериб, уни аяб четланган йигитларни ёқтирмасди: машқ ҳам ҳақиқий жангдек бўлиши лозим, дерди. Бирон ери лат эса ҳам астойдил қилич солиб, сипар тутадиган, пайт пойлаб, «рақиби» гарданига қилич соладиган сарбозларни юқори баҳоларди. Шу сабабли у фақат ногоранинг така-туми эмас, бўйнига дўмбира осиб олган жулдур кийимли қангли йигитни ҳам имлаб, ўртага туширарди. У жазавага тушиб, сакраб, нортуядек лабларидан кўпик сочиб уйнаб, икки савағич билан дўмбирани ура кетди. Темур Малик ҳам бир-икки «ҳамла»дан кейин оломон ичида кечгача чопди-чопди бўлса ҳам чарчамайдиган Аҳмад Дажжол деган қорача йигитга яқин борди. У ҳам ҳокимнинг атай сурилиб, чап қўлида қалқон, ўнг қўлида оғир қилич, дам у йигитнинг қалқонига уриб, дам чап томонидаги йигитга тиг ҳавола қилиб, тобора яқинлашиб келаётганини кўрди-да, илжайди.

Бош ирғаб, ҳокимга салом берди-ю, ҳамласини тўхтатмай, Темур Малик томон хўроз бўлиб бораберди. Баъзи йигитлар сездирмай, ҳокимга йўл бериб, ичкарироққа киришар, унинг ҳар гал Аҳмад Дажжол билан олишишни ёқтиришини яхши билишарди. Бу гал ҳам улар бир-бирларига кўзлари тушгач, уюлдаги икки айғирдек бир-бирларига яқин келиб, қилич солиша кетишди. Юз чоғлик бошқа йигитлар ҳам ернинг чангини кўтариб «тарақа-туруқ амуди гарон, санги осмон...» бўлиб, «жанг» қилишарди. Машқ шовқини анча узоқда бўлишига қарамай, қийқириқлар Хўжандга, бозору каппонларга эшитилиб турарди. Эрта билан Темур Малик навкарлари машқ қилаётганини, шаҳар четидаги катта майдонда «Афросиёб жанги» ёки «Рустаму Суҳроб талотуми...» бўлаётганини билишарди. Ҳокимнинг кейинги пайтда муттасил машқ қилиши, яхши отлар сотиб олиб, катта қайиқлар қурдираётганини эл яхши фаҳмлар эди. Куплар Гурганжу Бухорода, Утрору Ушда бунчалик ҳарбий машқлар йўқлигини, аслида бундай бўлмаса ҳам, бу иш албатта султоннинг иродаси билан бўлаётир, деб тушунишарди.

Темур Малик билан Аҳмад Дажжол чунонам бир-бирларига қилич солишдики, қалқонларининг тарақлаши қулоқни батанг келтирди. Уларнинг икковлари ҳам терлаб кетишган, лекин бир-бирларидан узоқлашмай, қилич ҳавола қилишар, пайт пойлашар, қўлларидаги қилични учириб юборгудай зарб билан уришарди.

— Қалайсен, Аҳмад! — Темур Малик кўзлари ёниб, «кучли рақиб»га гап қотди.

— ...

— Нега жавоб қилмайсен?!

Аҳмад Дажжол илжайиб оғзини кўрсатди. Унинг лаблари шишиб кетган эди. Уларнинг ёнгиналарида машқ қилаётган йигит ҳокимга ҳаллослаб, тарақ-туруқ ичида бақириб гапирарди: «Саркарда, Аҳмад кеча қумгондан сув ичаётганида лабини қовоғари чақиб олибди, бечора икки кундан буён гаплашолмайди...» Темур Малик у билан «жанг»ни тўхтатиб, йигитлар орасидан ташқарига олиб чиқди. Табибни чақириб, Аҳмад Дажжолни унга топширди. Машқдан сўнг энг яхши йигитларига ҳар гал кийдириладиган тўнлардан бирини Аҳмад устига ёпиб, камарни белига боғлади. Дарҳақиқат, Аҳмад паҳлавон йигит

эканига куплар тан берарди. Бу шарафлаш ҳаммага ёқди.

— Қумгондан сув ичаётган эдингми?

«Ҳа» ишорасини қилиб, бош қимирлатди Аҳмад.

— Уша қовоғари сенинг лабингни чаққандан кура, сардор Шерюрак Шоший тилини чақса булмасмиди?

Отдан тушиб, ҳоким ёнига келган Шоҳмурод Қуҳистоний хахолаб кулиб юборди. Аччиқ гаплар айтиб, кейин тезда пушаймон бўладиган сардор Шерюрак Шоший, Қангли Арслон ва сардор Олабуқалар ҳам қул қовуштириб туришарди.

— Дунёнинг тескарилигини қарангки, ари ҳам камгап, аммо қиличи бурро одамнинг тилини чақиб, тили аччиқ одамнинг тилини чақмайди-я!..

Устига тун кийиб, белини камар билан боғлаган Аҳмад иситмаси чиқиб, тили оғзига сигмай, шишиб турганига ҳам қарамай саркардага унг қули кўксиди, таъзим қилди. «Ташаккур!» сўзини айтишнинг иложи йўқ эди.

— Табиб жаноблари! Бу паҳлавонни аробада уйига элтиб, яхши дорулар била шифо беринг!

Улар жўнаб кетгач, Темур Малик Шерюракка имо қилди:

— Қани, сардор, «жангга» тушамизми?

— Амрингизга тайёрмен!

— Қилични олинг!

Улар иккови олатўполон ичига кириб кетишди. Ҳокимнинг яна «жангга» кирганини кўрган ногорачилар така-тумга авж беришди. Жулдур кийимли, бўйнига дўмбира осган йигит ичкарига кириб, яна жазавага тушди. У бақирар, нортуядек оғзидан кўпик сачратарди. Шерюрак билан Темур Малик «жанг»-лари жуда ҳам қизиб, ниҳоятда терлаб кетишди. Пайдарпай қалқонга урилаётган қилич саркардани шошириб қўяётгандай, уни аямай ураётгандай кўринди. Бу ноқулай ҳолни кўрган Иброҳим Дулдай бехосдан Шерюрак қиличига қилич уриб, қулидан учириб юборди-да, унга хўмрайиб қараб қўйди. Ердан қиличини олиш учун энгашган Шерюрак орқасига қиличининг ёни билан туширди. Ундан сўнг ўзи саркарда билан «хадис» ола кетди. Саркардага имо қилди. Темур Малик Иброҳимга боқиб, билинар-билинемас кулди: «Иложимиз қанча, жангга ҳеч ким бир-бирига шафқат қилмайди...»

Офтоб ёйилгач, машқ тўхтаб, бир қисм навкарлар «арра» қиличу қалқонларини кўтариб, юзбоши орқасидан боргоҳга, бир қурум кишилар уйларига жўнашди. Темур Малик, Шоҳмурод Кўҳистоний, Муҳаммад Интизом, сардор Олабуқа, Иброҳим Дўлдайлар ҳоким билан бирга қалъага келишди. Темур Малик машқ тугаши биланоқ қолган икки тўннинг бирини «яхши олишган тоғлик навкарга», иккинчисини «ўз саркардасини ихота қилиш ҳам мардликка киради...» деган маънода Иброҳим Дўлдай устига ёпди. Чарчаган Темур Малик майдондаги машқ-туполондан кейин отда кетаётганида хаёлига бундан ўнғайлача муқаддам Самарқанд ёнидаги Катвон даштида қорахитойлар бош кўтаргани, уларни бостириб, Самарқандни қўлга киритиш учун бўлган жангни эслади. Ўшанда ҳам мана шундай қиличбозликлар бўлган эди...

Туртинчи боб

ЕТТИ ГҶДАК МУАММОСИ ВА ИККИ ОНА ДАЪВОСИ

Ушбу саҳифаларда мелодий ҳисоби билан роппароса етти юз олтмиш йил бурун Гурганжда бўлган бир воқеа қаламга олинди. Шу йили Темур Малик Хужандга ҳоким этилиб тайинланган, «иқтоъ»¹ ва сўнг «малик»² номи берилишида шаҳзода Жалололдиннинг илтифоту кўмаги борлиги унга маълум эди. У уша йиллари шаҳзоданинг яқин дўстларидан бири сифатида ҳарбий машқларда қатнашиб, доимо унинг ёнида турарди. Атайинми ёки тасодифми, ўз ҳушёрлиги билан шаҳзодани бир неча бор фалокатдан сақлаб қолган. Келтирилган таомни аввал чашнагир тановул этишини таъкидлар, камончилар машқи пайтида четроқда туриши, иложи бўлса, келмаслигини маслаҳат берарди. Туркон хотун уни хуш кўрмаслиги, Узлогшоҳни валиаҳд ва амакиси Насриддин Маликшоҳнинг ўгли Ҳиндухонни ҳам вақти келиб тахтга чиқариш нияти борлиги ҳам маълум. Шу са-

¹ И қ т о ў — амир ва ҳокимларга бериладиган ер-сув, вилоят ва катта инъом.

² М а л и к — ўн минг отлиққа эга ҳоким.

бабли саройда Жалолоиддиннинг бошқа оналардан бўлган укалари Узлогшоҳ, Пиршоҳ, Оқшоҳ, Гурсанжтишоҳ, Ҳуршоҳларнинг махфий тарафдорлари борлиги баъзан Жалолоиддинни базовта қиларди. Садоқатли дўсти Темур Маликдан бу гапларни яширмасди. Қорахитойлар билан бўлган ўша жанг, Бухорога қарши юришда катта жасорат кўрсатган Темур Маликка кейинчалик султон ўз қўли билан димишқий шамшир туҳфа этади. Бу иш Туркон хотунга ёқмайди, унлаб фарзандлари ва бошқа қиётлик аслзодалар қолиб, Сайхун ёқасидан келган бир қанглига шунчалик илтифот кўрсатилиши кампирни газаблантиради. Лекин султон онасини юпатиб, бу бир сиёсат экани, бу йўл билан салтанатнинг машриқдаги қалъаларини маҳкам ушлаб туриш кўзда тутилганини билдиради. Бўлмаса Болосоғун томондан қорахитойлар ёки Бадахшон беклари Сайхунгача бостириб келиши мумкинлигини тушунтиради. Жалолоиддинни бувиси, атрофидаги мансабдорлар «Менкбурни», яъни «бурни устида холи бор» деб атардилар. Бу ном Жалолоиддинга унча ёқинқирамасди.

Кунлардан бир кун, иттифоқо, султон Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ саройида ҳамма фарзандлари, оға-иниларининг ўгиллари — юз чоғлик аслзодалар тўпланди. Жалолоиддин билан Узлогшоҳ тахт ёнида шоҳга яқин ўтирарди. Бу йиғинда вазири аъзам Низом ал-Мулк ва унинг иниси, лашкарбоши Тоған-туғди ҳам ҳозир эди. Шоҳ катта айвон четида, уймакор гулдор икки баланд устун оралигида қатор турган етти гўдакка шаҳзодалар ва ёш соҳибқиронлар диққатини тортди. Гўдаклар тўрт-беш яшар бўлиб, бир хил либос кийдирилган. Уларнинг бўйлари баробар, қош-кўзлари ҳам бир-бирларига жуда ухшашиб кетарди. Улар қилт этишмасди. Гўдакларга кулиш, гапириш ман этилган, улар атай суратдек қотиб, кўзлари ҳам ўйнамай қимир этмай туришарди.

— Бу гўдаклар ичидан ўгил болалар билан қиз болаларни ажратиб беринглар, — деди тахтда ўтирган султон, ясениб, виқор билан турган аслзодаларга мурожаат этиб. — Қани, ким менга уларни ажратиб беради. Ёнимга чиқсин! Агар ўртага тушса-ю, уларни ажратолмаса, саройга кириш ҳуқуқидан маҳрум этман.

Вазири аъзам Низом ал-Мулк билан лашкарбоши бу синовга аралашмасликлари керак эди. Султон кат-

та ўгли Жалолиддинга ҳам боқди. У, елкасини қисиб, жим турди. У отасининг бу ўйинига ҳайратланди. Шаҳзодалар, барча аслзодалар гўдакларга тикилиб, индамай қотишди. Қатор гўдакларга тикилишар, султон одатдагидек яна бир синов утказаётганини фаҳмлашарди-ю, отилиб, уртага чиқишга журъатлари етмасди. Ҳар ҳолда, бу сафар унча даҳшатли — қонли бир синовга ўхшамасди-ю, аммо сархуш султон шаҳзодаларга аждардек тикиларди. Шу лаҳза улуг Бибининг ишораси билан чертса юзидан қон томадиган, семиз шаҳзода Узлогшоҳ қўлини ўқ қилиб, тахминини гапирди.

— Биринчи турган гўдак ўгил, иккинчиси қиз бола!..

Султон икки гўдакни ҳам, Узлогшоҳни ҳам ўз ёнига чақирди, гўдакларнинг иккаласи ҳам қиз бола экани маълум бўлди. Иккала гўдакка ҳам ширинлик бериб, ичкарига киритиб юборди. Узлогшоҳ хижолат тортиб жойига ўтирди.

— Қани, бу қолган гўдакларнинг қай бири қиз бола, қай бири ўгил бола? Менга аниқлаб берингларчи?!

Ҳамма жим бўлиб қолди. Ҳатто вазири аъзам билан лашкарбоши ҳам қулимсираб, бош қашлашди. Йигитлар бир-бирларига қараб жилмайишди. Жалолиддин ҳам бу иш жиддий эканини англаб қолди. Султоннинг синови илгаригиларидан мураккаброқ кўринди. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, бир муддатдан кейин пастроқда чўкка тушиб ўтирган Темур Малик султонга таъзим этди:

— Мен ажратиб берамен!

— Қани, ажрат!

Темур Малик ўрнидан туриб бориб, султон ёнидаги патнисдан бир ҳовуч ёнғоғу ширинликлар олиб, гўдаклар оёғи остига сочди. «Теринглар уни!» — деб гўдакларга кескин айтди. Шу лаҳза гўдаклар ердаги ёнғоқларни ва ширинликларни теришиб, бирлари этакларига, бирлари қўлларига йиғиша бошлади. Гилам устида ёнғоғу ширинликлар қолмагач, Темур Малик ширинлик ва ёнғоқларни этакларига йиққан гўдакларни бир томонга ажратди. Қўлларига, иштонбоғларига қистираётганларни иккинчи томонга ўтказиб: «Булар ўгил болалар!» — деди. Этакларини ушлаб турганларини кўрсатиб: «Булар қиз болалар!» деди.

Дарҳақиқат, бу тўғри чиқди. Паст бўйли, жусса-си кичик, чўққисоқол султон илжайиб: «Офарин!» — деди. Унинг чўққи соқоли, мўйлаби ликиллай бошлади.

Жалолиддин билан Низом ал-Мулк хўжандлик Темур Маликка ҳайратомуз боқиб, жилмайишди. Узлогшоҳ, Пиршоҳ, Ҳуршоҳ ва юқори курсида ўтирган улуг бувининг энсаси қотарди. Невараларининг нодон бўлиб қолгани улуг бувини газаблантирди.

Худди шундай синов яна бир ойдан кейин бўлди. Ўзини «Хорун ар-Рашид» ҳисоблайдиган Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ жума куни кечга яқин «салтанат кўрки ва заковати» Туркон хотун берган рўйхат бўйича ёш жиҳатдан катта-кичик барча шаҳзодаларни, амакилари фарзандларини, вазири аъзам Низом ал-Мулкнинг ўғилларигача, Шаҳобиддин Хивақий неваралари ҳамда қозикалон бошчилигида бир неча шаҳар қозиларини ҳам тўплаб, ўзи улкан ганчин оқ хона юқорисидаги тахтига чиқди. Шундан сўнг қозикалонга боқиб, мана энди муаммони ечамиз, деди. Бола важдан шикоят билан келиб, ўртага ўлимни қўйиб, султонга мурожаат этган икки аёлни хонага олиб киришди. Бу муаммони эшитган султон ўта қизиқсинган эди. Бола талашаётган икки она султон ҳузурига олиб кирилиб, кўрсатилган жойга туришди. Юзларига чодра тутган аёллар султонга, аъёнларга эгилиб салом беришди. Улар олдида яхши кийинтирилган уч яшар бола тик турарди. Бир аёл, бу менинг болам, деса, иккинчиси, бу менинг болам, деб йиғларди. Чақалоғи тетапоя бўлиб, ёшига тўлганида йўқотганини, султондан ўз боласини у хотиндан ажратиб олиб беришини сўрарди. Иккинчи она ҳам бу унинг боласи эканини, ўзи туққанини, бу хотин ноҳақ даъво этаётганини айтарди. Қозилар ҳар қанча суриштирсалар ҳам, тагига етолмаган эканлар. Бу гап қозикалон орқали Низом ал-Мулкка етиб, у бу гапни эрмак учун султонга айтган эди. Бу гап унинг диққатини тортиб, бир оғиз сўз билан муаммони ҳал қилмоқчи бўлди. Лекин у шаҳзодаларни яна бир синаб кўрай деган хаёлда муаммони улар ҳукмига ҳавола қилди. Оналарнинг иккови ҳам, «бу менинг болам, бу менинг болам!» — деб зор-зор йиғлашарди.

— Бу муаммони ким ҳал этади? Бола кимники? — дея султон аслзодаларга боқди.

Еш аслзодалар жим, уртага сукунат тушди. Икки она ҳам жавдираб, ҳокимлар ҳукмига илҳақ турардилар.

— Агар менинг болам унга берилса, мен ҳам бунга юрагим ёрилиб уламан! — деди аёллардан бири.

— Агар менинг болам унга берилса, мен ҳам бунга чидолмай, ўзимни Жайхунга ташлайман! — деди иккинчи она.

— Шаҳзодалар! Қани, айтинглар, бу кимнинг боласи? — деди чуққисоқол, жуссаси кичик, мажмагил султон илжайиб, унинг гапи билан кулгиси ҳамоҳанг бўлмасди. Унинг оғзидаги сўйлоқ тишлари ҳам кўришиб кетди. — Мен сизларни синаб кўрмоқчимен. Қайси бирингиздан ақлли фикр чиқиб, бу муаммони ҳал этадурсизлар. Гудак кимники?

Шаҳзодалардан яна садо чиқмади. Ҳаммалари оғзиларига толқон солгандек индамай ерга қараб ўтира беришди. Султон ва вазири аъзамнинг салобати босди. Жалолиддин ҳам бир гувраниб, сўз демоқчи бўлди-ю, яна кулимсираб сукут сақлади. Кузлари ёниб, ҳамма ёшларни ақлсизликда масхаралаб, илжайиб ўтирган султон қозикалонга бош чайқаб қўйди. Шу лаҳза кенг хона этакроғида, аслзодалар орқасида ўтирган Темур Малик яна ўрнидан туриб султонга таъзим қилди.

— Бу муаммони мен ечамен...

Султон ҳайратланиб, аввалги муаммони ҳам ечган ёш Хўжанд ҳокимига боқди. Хонадаги барча тўпланганлар ҳам Темур Маликка боқишди. Унинг отилиб чиққанига ҳаваслари келди. Бу, жасоратга ҳам ўхшади.

— Қани, айт! — деди султон.

— Улуғ султон! Мен айтган сўз шу ерда бажо келтирилса, шундагина бу боланинг онаси кимлиги маълум бўлади.

— Айтганинг бажарилади! Айтганинг — ҳукм! — деди султон қатъий туриб.

— Болани қилич билан икки булакка бўлиб, ярмини бу хотинга, ярмини у хотинга бермоқ лозим! Бошқа йўл йўқ! — деди Темур Малик ва қиличини гилофидан суғуриб, болага яқинлашаётган эди, бир хотин жим қараб турди, иккинчи она бирдан дод солиб юборди. У султонга ёлвориб:

— Бундай қилманглар, майли, мен кечдим. Бола уники! Болани ўлдирманглар! Мен кечдим! Болани у аёл олаберсин, — деди.

Бу лаҳза боланинг чинакам онаси аниқ бўлган эди. Темур Малик қиличини ғилофига тиқди, болани йиглаб чиқиб кетаётган хотинга бердилар.

Султон илжайиб, сўйлоқ тишини кўрсатиб, одатдагидек «офарин!» ишорасини қилди.

Аслзодалар Темур Маликнинг қилич солишига, найза уришига тан беришган эди-ю, унинг бунчалик тадбиркорлигини билишмасди. У куп вақт Жалололдин дин ёнида юришининг, шаҳзода нега уни ёқтириш боисини ҳам билиб олишди.

Бешинчи боб

ВИЖДОН ТАЪҚИБИ

Бу воқеага анча йиллар бўлганлигига қарамай, ҳамон Темур Маликнинг ёдидан чиқмасди. У эндигина йигирма бир ёшга кирганида султон лашкари билан Гурхон лашкарига қарши жангда қатнашган. Сувлигини чайнаб, йўлбарсмонанд тишларини кўрсатиб, эгаси билан биргаликда жанг қилаётган от жилови тортилгач, бошини чапга буриб, яна душманга ташлана бошлади. Қалқонини ўнг қўлига олган Темур Малик олатўполондан бир оз четга чиқди. Сўнг кимгадир тикилди-да, от биқинига ниқтаб, югуришга ундади. Отдан йиқилиб, пиёда чопиб кетаётган бир одамнинг кетидан қувди. Унинг бир қўлида қалқон, бир қўлида қилич, жанг олатўполонидан узоқлашиб, дамо-дам орқасига қайрилиб қараб, қочиб борарди. Темур Маликнинг оти ҳаллослаб пишқирар эди. Ўзининг ўнг биқинидаги жароҳат аввал сезилмаган бўлса ҳам ҳозир оғрий бошлади. Агар у эпчиллик билан шу лаҳзада найзадорнинг елкасига қилич солмаганида аҳволи ночор буларди — найза санчилиб, отдан қулаши аниқ эди. Бу жароҳат борган сари оғриқ бериб, Темур Маликнинг газаби жунбишга келди. Унинг жангдан чиқиб кетишга ҳаққи йўқ! Аввал унча сезилмаган оғриқ борган сари кучайиб, ҳолдан тойдира бошлади. Жангдан сурғилиб қочаётган кимсанинг орқасидан қиличини ярқиратиб қува бошладди. Қочаётган пиёда ўқтин-ўқтин орқасидан қувиб келаётган Темур Маликка қайрилиб қараб қўяр, яна ҳам тезроқ югуришга, дўнглик орқасига яширинишга интилар эди. Қўрқув ичида илонизи қилиб, дам

унга, дам чапга бурилиб, отлични чалгитмоқчи буларди. Темур Малик жуда яқинлашиб келганида қочоқ қўлидаги қиличи билан қалқонни ерга ташлаб, чукка тушиб утириб олди. Оғриқ аламида шамолдек учиб келган Темур Малик шилт эткизиб қилич солиб утди. Ун қадамча юриб, қайрилиб орқасига қараган эди, танадан узилган калла ерда думалаб ётганига кўзи тушди. Бадани жимиралиб кетди. У биринчи бор қилич солиб, инсон калласини узиши эди. Рақибининг узилган калласи сувдан чиқиб қолган балиққа ўхшаб, оғзини каппа-каппа очаётганини ҳам кўрди. У оқ аралаш қора соқолли кекса бир одам экан... Ёш сарбознинг юрагига қўрқув тушди: «Жангдан чиқиб, қочаётган одамни ўлдиргани тўғри бўлдими? Тўғри! — деди у ўзига ўзи хитоб қилиб. — Агар мен уни ўлдирмасам у менинг калламни узарди! Бу — жанг! У ҳам бир карра ўлимни бўйнига олиб жангга кирган». Лекин унинг кекса одамлиги, яроғини ташлаб, ерга утириб олгани юрагига гашлик солди:

—Эҳ, қилич ушлаб, бир-икки олишганида яхши бўлармиди...

Кесилган бошга қараб туриб, биқинидаги оғриғини ҳам унутди. Кейин у оти жиловини яна жанг олатўполони томон буриб, сарбозлар ичига кириб кетди. Шарақ-шуруқ қилич солишлар авж олган. Лекин кўз олдида ўша узилган оқ аралаш қора соқолли калла турарди. Нима, у ўзи жангчими, жангчи эмасми? Елкасидаги тарвузмидики, бир селпишда узилиб тушса? Сал-пал ўзини ҳимоя қилиши керакмиди, йўқми?! Қалқон тутмайдими? Қандай кимсаки, ўз рақибига шундай бўйнини тутиб беради?!

Бир муддатдан сўнг, ўша боши узилган оқ-қора соқолли кекса одам отига мингашиб, узун қўллари билан маҳкам қучоқлаётгандай бўлиб туюлди. Темур Маликнинг баданлари жимиралиб кетди. Қайрилиб, орқасига қараган эди, чанг-тўзон ичида у тиржайиб қараб, оғзини каппа-каппа очаётгандек кўринди. Яна бадани жимиралиб кетди. Шу лаҳза у ғойиб бўлди. «Кекса одам, аҳтимол, бола-чақалари кўп, аёлманд бўлса ҳам уни зўрлаб олиб келиб, жангга солгандирлар, — деди ичида. — Ёки унинг руҳи таъқиб этаётирми?» Олатўполон, қилич солиш, ҳамла қилиш авж олганида кесик калла ғойиб буларди-да, сал-пал четроққа чиқиб, нафасни ростлайман деганида оти орқасида пайдо бўлиб, Темур Маликка

илжайиб тикилиб турарди. «Мен уни нега ўлдирдим, деб афсусланди Темур Малик. Эҳтимол, у девонадир?»

У баъзан Ахраман девдек жуда ҳам улкан ва қурқинчли бўлиб, орқасидан отига мингашиб, белидан маҳкам қучиб олгандек бўларди. Безовта бўлиб, унги, чап елкасига бошини буриб, унга қарагач, оқ-қора соқолли кесик калла кўздан ғойиб бўларди.

Жангдан сўнг ўз боргоҳига қайтиб келган Темур Маликнинг тани қурқувдан титрар эди. Беомон жанг тўполони ичида ҳам мутлақо ўлимдан қурқмаган Темур Малик юрагига негадир ногаҳоний ваҳима тушиб, арвоҳнинг таъқибни юракка ларза солди. У чинакамига қурқа бошлади. Унинг оқ-қора соқоли, занжилардек япасқи бурни, сувдан чиқиб қолган балиққа ўхшаб, оғзини каппа-каппа очиб туриши уша кесилган бошнинг айнан ўзи! Демак, жангда қилич солиб, жонига қасд қилмаган, яроғини ташлаб қочган кимсани таъқиб этиб бориб ўлдириш — гуноҳ! Мана унинг арвоҳи Темур Маликни таъқиб этиб, ундан ўч олмоқ мақсадида зир югуриб юрибди... Темур Малик биқинидаги жароҳат зирқираб, иситма берар, унинг кўзлари тиниб, нохушлик авж ола бошлади.

Энди нима қилмоқ керак?

Қоронгилик чўкиб, икки томонда карнайлар чалиниб, ўз қўшинларини боргоҳ томон чақириб олишгач, кетмон, замбил ушлаган, гўрковлик вазифасини бажарувчи йигирмадан ортиқ киши икки томондан майдонга тушиб, ўз одамлари жасадларини таниб, четга олиб чиқишди. Ўз қуроолларини танлаб йигиб олишди ҳам. Ярадор отларни ушлаб, боргоҳ томон олиб кетишди. Эрта билан тонг отиб, офтоб чиққач, гўрковлик қилувчи бир қисм кишилар ўликларни жанг либосида тупроққа топширдилар. Бу пайтда яна икки томон бир-бирларига ҳужум бошлаб, кенг майдонда олатўполон, отлар чинқириғи, қиличлар шарақ-шуруғи, қалқонларга урилган найзалар овози авжга минди... Сарбозларнинг ниҳоятда тинкаси қуриган. Тарақа-туруқ, амуд-гарон, санги осмон... бўлиб турганда яна Темур Малик орқасидан кимдир маҳкам қучоқлагандек бўлди. У қайрилиб, орқасига қаради: дарҳақиқат, ўша оқ-қора соқолли кесик бош орқасида, отига мингашиб, белидан маҳкам қучоқлаб турарди. Темур Малик жонҳолатда қичқириб, наъра тортиб, орқасида илжайиб турган каллани итқитиб ташлади. Рўпарасидаги шам-

шир ҳавола қилаётган рақибининг оти ҳам чўчиб, олдинги икки оёғини кўтариб осмонга сакради. Темур Маликнинг бу гайритабиий наъраси душманни саросимага солиб, у қиличини ҳавода ушлаганча «телба сувори»га тикилди. Кейин зарб билан қилич солди. Ўткир яроқ қалқонга тегиб, қарсиллаган овоз чиқди. Бу зарб Темур Маликни ҳушига келтирди, орқасидаги кесилган бош ҳам кўздан ғойиб бўлди. У узини ўнглаб, бошини мулжалга олиб турган қорахитой суворисининг чап томонига ўтиб, ҳужумдан ўзини сақлади. Бояги туришда рақиб эпчиллик қилиб, довдираётган Темур Маликка зарб билан қилич солганда унинг боши олмадек узилиб ерга тушиши аниқ эди. «Ўзи бир асради», деди Темур Малик ўзига ўзи. Рўпара келган суворига қилич ҳавола қилар, қалқонлар тарақлар, аммо гоҳ-гоҳда орқасига ҳам қараб қўярди — оқ-қора соқолли яна белидан қучоқлаб ўтирибдими, йўқми?.. Офтоб тиккага келгунча жанг бўлди. Пешиндан кейин султон лашкари устун келиб, қорахитойлар дарёни кечиб қочди.

Жанг тугади. Ёш соҳибқирон «султоннинг музаффар туғи», остида, саркарда Шаҳобиддин Хивақий раҳнамолигида аввал Самарқандда, ундан сўнг Бухорода тўхтаб, кейин Жайхун ёқалаб, асъаса ва дабдаба билан бир ой деганда Гурганжга кириб келишди. Самарқандда амир берган зиёфатдан кейин бир неча ўнбоши, юзбошилар ўз боргоҳларига қайтишди. Чарчаган Темур Малик иттифоқо ўз чодирига киргач, қоронғиликда оқ-қора соқолли кесик бошнинг муаллақ турганига кўзи тушди. Унинг аъзойи бадани жимирлашиб, чодир ичида қотиб қолди. Белидаги ханжарга қўл юборишига ҳам мажоли келмади. Бадани муз бўлиб, совуқ тер чиқиб кетди. Ерга қараб турган кесик бош бирдан Темур Маликка тикилди. У ҳеч нима демай шу турганича қараб тураберди. Унинг кўзлари баъзан мушукнинг кўзидек ёнарди. Темур Малик чодир ичидан қайтиб чиқиб кетишини ҳам, кетмасини ҳам билмай, қотди. Лаблари сўзга келмай гунг бўлди. Шу турганча туриб, ерга гурс этиб йиқилди. Чодирнинг бир томони лопиллаб, бир нима гурсиллаб тушганини сезган ён чодирдаги дўсти Муҳаммад Интизом билан Шерюрак Шошийлар дарҳол Темур Малик ёнига чиқишди. Уни ердан кўтариб, жароҳати азоб бераётган бўлса керак, деган хаёлга боришган эди, у сапчиб оёққа турди:

— Бу ерда ётмаймен! Олиб кетинглар, бир ўзим ётмаймен! — деди у дўстларига.

— Соҳибқирон, тўшагингизни олиб чиқайлик, майли, гаплашиб ётамиз!

— Жароҳат азоб берадурми? — деб сўради Шерюрак Шоший.

— Йўқ, — деди Темур Малик телбалардек кузи бежо бўлиб. Унинг ҳуши ўзида эмас эди. — Мени қора соқолли бош таъқиб этадур. Келсам, тўшагим устида турган экан. Бир оздан сўнг унинг жасади ҳам пайдо бўлиб, тўшакка утирди. Менга тикилганча тураберди. Орқамга қайтиб чиқишга илож бўлмай, ҳушим кетиб йиқилибмен.

Темур Маликнинг кўрпа-тўшагини кўтариб кирган Муҳаммад Интизом ҳам бу гапларни эшитиб, ҳайрон турган эди, Темур Малик унга мурожаат этди:

— Сиз уни чодир ичида кўрмадингизми?

— Йўқ...

— Мушук кириб қолган, — деди Шерюрак, — у сизнинг кўзингизга одамга ухшаб кўринган.

— Азизим, мушук эмас, у мени таъқиб этадур! Мен, бегуноҳ сарбоз қочаётганида қувиб бориб улдирган эдим. Виждоним менга тинчлик бермаётур. Кўзимга дамо-дам кўринади.

Шерюрак Шоший билан Муҳаммад Интизом Темур Малик чодирига кириб, у ёқ-бу ёққа қарашди. Шундан сўнг яна соҳибқирон ёнига келиб, «ёсин»ни ўқиб, ўзига дам солишни эслатишди. Гурганжга етиб боришгач, жонлиқ сўйишни, ўзини ўқитиб юборишни тайинлашди. «У, дарҳақиқат, зўрлаб келтирилган кимса бўлиши керак, болаларини ўйлаб қочаётган пайтида калласи узилган», — деди Шерюрак.

— Қорахитойлар бизга қанча зулм етказди, жангга киргандан сўнг ё улади, ё улдиради, — деди Муҳаммад Интизом, — соҳибқирон, тўғри қилгансиз! Агар биз улдирмасак, султон лашкари бундай музаф-фарият қозонмас эрди.

Уч йигит шу кеча ухламай чиқишди. Азонга яқин кўзи илинган Темур Малик бирдан алаҳлаб, гўлдираб, уйғониб кетди.

Яна ўша оқ-қора соқолли бош ётган ерида кўкрагига миниб, жон-жаҳди билан бўғаётган эмиш...

Қўлга тушган қорахитойлар хони Улусхон султон Муҳаммад Хоразмшоҳ фармони билан шу лаҳзанинг

узидаёқ боши узилиб, молу мулки талон-торож этилди. Бир қисм қорахитойлар Шарқий Туркистон томон қочишди. То Талас наҳри бўйларигача қувиб боришди. Улусхон қўшини қорахитойларнинг сўнгги бўлаги эди. Катвон жангида Темур Малик икки отлиқни найза санчиб, отдан қулатди. Даштда яна икки отлиққа қилич солиб, сафдан чиқарди. Бу, албатта йигирма бир-яшар абжир йигитнинг баҳодирлиги эди. Бу иш султоннинг қулоғига ҳам етиб борди. Унинг ўз ўғли Жалололдин ҳам бир неча ганимни ер тишлатгани, паҳлавон энг олдинда ўз лашкари билан душманни Зарафшонгача қувиб бориб, қириб ташлагани султонга маълум эди. Катвон даштидаги галаба-ю, султоннинг Самарқандга оқ отда кириб бориши, қорахитойларни буюк шаҳар тупроғидан ҳайдаб чиқариш тантанасида султонга «ғозий» номи берилди. Шаҳзода Жалололдин саркарда номига сазовор бўлди. Кўпгина юзбоши, элликбоши, ўнбошилар қатори Темур Маликка ҳам димишқий қилич ва кумуш камар туҳфа этилди. Султон уни боргоҳига чорлаб, димишқий қиличини ўз қўли билан топширди.

Бу одамлар ҳозир Темур Малик хаёлидан ўтди. Султоннинг инъомига сазовор бўлиш ва буни султон ўз қўли билан топшириши — катта воқеа. Хужандлик Маҳмуд Малик ўғли Темурнинг салтанатга садоқати кейинчалик Хужандга ҳоким этиб тайинланишига асос бўлган эди. Бу девқомат йигитнинг «Худованди жаҳон» — Туркон хотунга итоаткорлиги, унга доимо қўли кўксига, саломини канда қилмаслиги, айниқса ҳамиша бургутдай чақнаб туриши қаҳри қаттиқ Туркон хотуннинг диққатини ҳам жалб этган эди.

Темур ўша йиллари Гурганжда, саройдаги катта базмда Нигина исмли бениҳоя гўзал ёш раққосани кўриб, оғзи очилиб қолган эди. Бу қиз асли Конибодомдан нари, тоғ оралиги, Исфара дарёси бўйидаги Воруҳ қишлоғидан бўлиб, устод Ота Муҳаммад деган кекса созанда тўпида юришини, фақат катта базмларда ўз санъатини кўрсатишини, уларнинг тўпида икки-уч ҳинд созандаси, раққосалари, Шомдан катта пул эвазига келтирилган араб хонандалари ҳам борлигини суриштириб билди. Уларнинг яна бирини — Бинт-Занкижа дейишар экан, Султон уларга катта пул тўлаб, инъомлар бераркан. Созанда устод Ота Муҳаммад ҳимоясидаги бу хонанда ва раққосалар —

саройга тааллуқли, ҳар қандай базмларга борабермас эканлар. Айниқса эндигина балоғатга етган тоғ малаги Нигина Абдул Саид қизи ниҳоятда эҳтиёт сақланар, устод Ота Муҳаммад сўзидан чиқмас экан. Ёш раққоса кўзларидаги фусун, ҳарир ипак кўйлак ичидан ним кўринадиган беқийёс гўзал қадду қомати, шаҳзодаларни, саркардаю катта мансабдор шахсларни «беш кетгазган», бутун молу мулкларини тўкиб, мансабларидан кечиб, шу қизга эга бўлишга тайёр кимсалар йўқ эмас экан. Аммо султоннинг ханжари бурро айғоқчилари, жазо берувчи яширин сипоҳлар, сардор Аёз қўлига тушишдан чўчиб, унга тикилиб қарашга, гап отишга ҳаддилари сигмас, қўрқишар экан.

Нигина очиқ юрар, хушмуомалалиги, тоғликларга хос эрка-шаддодлиги, бари бир аъёнлар диққатини тортар, ҳирсларини қўзғарди.

Нигина эса, мункиллаб қолган устод Ота Муҳаммаднинг ўз қизидек эмин-эркин ва дахлсиз юрар, анча-мунча ҳуқуқлари ҳам бор эди. Баъзиларнинг айтишича, султон туҳфа этган тилло тангаларни Нигина ўқтамлик билан устодига топширар экан. «Менинг отам қазо этганлар, Воруҳда биргина онам бор, бу тиллолар менга нега керак?» — дер экан.

Нигина ўз санъати билан маст, фақат шу рақс учун туғилгандек, шу рақс борлиги сабабли тирик юргандек кайфиятда эди. «Тақдир ҳар бир инсонга бир ҳунар берган, менга рақс этмоқни...» — дерди у. Баъзан оқ кабутар кўксидек кўксини, ингичка белию елкаларини, қўлларини уйнатганида, йигитлар чидаб туролмай, дод деб юборишарди. Султон ҳам бир куни унга тикилиб туриб: «бу — мўъжиза, бу — тупроқдан яралган одам эмас... Бу самовий бир мўъжиза», — деган. Базмларни обод қилиб турган бу «мўъжиза»дан маҳрум бўлмаслик, овунишга ундан ҳам аъло канизаклари борлигини кўнглидан ўтказган султон Нигинани ўз ҳарамига тортишдан воз кечди. Фалакнинг гардиши... бунини қарангки, кейинги йилларда шаҳзода Жалололидин билан оғани монанд, Гурганжда юрган хўжандлик сардор Темур Малик Нигина диққатини жалб этди. Султон уғилларидан на Узлогшоҳ, на Пиршоҳ ва на Жалололидин раққоса диққатини жалб этган эди. Бу шаҳзодалар ҳам раққоса Нигинани кўрганларида кўзлари уйнаб, бағирлари ёнарди. Аммо хўжандлик Темур шаҳзодалардан устунроқ чиқди, унинг қайси

бир феъли раққоса диққатини тортди. Кунлардан бир кун устод Ота Муҳаммаддан рухсат сўраб, ўз энагаси билан бирга «хўжандлик соҳибқирон йигитни» ҳовлига таклиф этди. Бу соҳибқирон Сайхун бўйдан бўлгани, унинг қаеридир Воруҳда қолган ўз оғасига жуда ўхшашлиги бу қарорга келтирганди. Сардорни кўрса, узоқда қолган Ёлғиз оғасини кўргандек бўлишини устодига тушунтирди. Устод бу илтимосни қабул қилиб, ходимларига дастурхон тайёрлашни буюрди. Хонандалардан бири Темурни устод ҳовлисига таклиф этиб келди. Бу таклифни жон-дили билан қабул қилган Темур Малик устодга ва раққосага яхши инъомлар олиб, қадрдони Шоҳмурод Кўҳистоний билан ўшанда устод ҳовлисига меҳмонга борган эди. Созандалар икки меҳмонни эшикда навозиш билан кутиб олиб, ичкарига бошлашди, дастурхон устидаги қуюқ суҳбатдан сўнг, созандалардан бири танбур чертиб, устоднинг ўзи наво қилди. «Бизлар димишқий қилич инъом этмаймиз, қўлимиздан келгани шу...» — деди устод Ота Муҳаммад.

Ҳеч қандай рақс бўлмади-ю, бошқа аёллардек кенг ипак кўйлак кийиб, юзига парда тутган Нигина меҳмонлар ёнига чиқиб, эгилиб салом берди. Бир муддат чўкка тушиб ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашди. Узининг Хўжанд атрофидаги — тоғ оралигидаги Воруҳ қишлоғидан эканини айтди. Бу меҳмондорчилик атай Темур Малик учун бўлаётганини, бундай учрашувлар яна бўлмоғи мушкул эканини фаҳм этган Шоҳмурод Кўҳистоний: «Мен ҳозир келамен», — деб дарҳол ўрнидан қўзғалди. У чиқиши билан Нигина юзидан оқ ҳарир пардани кўтарди-да, Темур Маликка мурожаат қилди:

— Муҳтарам сардор, сиз менинг оғамга жуда ўхшайсиз. Сизни узоқдан кўриб таажжубландим... Сиз билан бир оғиз сўзлашмоққа муштоқ эдим. Мана, ниятимга етдим.

Унинг овози ҳам ниҳоятда чиройли экан, Темур Малик маст бўлиб, ўзини йўқотди.

— Мен... — деб Темур Малик ҳаяжонланганидан гўлдираб қолди. — Мен... сиз билан бир оғиз сўзлашмоқни орзу қилардим. Сиз ўз журъатингиз билан мени мафтун этдингиз...

— Оға, мен шаҳзодаларнинг хушомадларидан зерикканмен. Балиқ сув билан тирик, мен рақс билан... Фақат рақс билан! Бу ҳунаримсиз ўзимни ти-

рик ҳисобламаймен. Ўз юртимни соғинганмен. Бош олиб кетгим келади. Аммо илож йўқ. Устоднинг меҳр-муҳаббати устун келиб, бу қулликда ҳам ўзимни саодатли ҳисоблаймен...

Бу билан Нигина мени Хўжанд томонга олиб кетинг, демоқчи бўлаётгандай туюлди Темур Маликка. Бу, албатта, унча тўғри эмас эди.

Темур Малик жавоб қилди:

— Она юртни соғинмайдиган ким бор! Агар у томонларга борсангиз бошимиз осмонга етарди. Сиз, маликани Хўжандга таклиф этамен. Сизнинг санъатингизнинг мафтунимен. Агар ҳаддим сизга, йўлингизда Мажнундек нолавор эканимни, бутун Хўжандни, барча мулку мартабамни биргина рақсингизга нисор этардим. Бу сўзлар юракдан. Ворух тоғларидан чиққан гавҳар Жайхун қумликларига тушиб ётибди.

Хомуш Нигина бирдан чақнаб кетди. Темур Маликнинг барваста қоматига тикилди. Кулди.

— Сизни соҳибқирон атардим, сиз — шоир экансиз...

— Фозил кишиларга, шоирларга бениҳоя эҳтиром тутадурмен, тафаккур ва санъат — инсонга берилган инъом. Бусиз инсоннинг узга жонзоддан фарқи қолмасди. Бу, шайхулраис Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий зоти покларидан қолгон фикр, малика. Менинг дўстим бадахшонлик Шоҳмурод Кўҳистоний «Алиф лайло ва лайло»ни ҳам, «Калила ва Димна»ни ҳам яхши мутолаа қиладур. Хўжанд мадрасасида етук мударрислар талабаларга илм ўргатадур...

— Соҳибқирон, сизнинг толиби илм ва маърифатга хайрихоҳлигингиз таҳсинга сазовор.

Темур Малик ерга қаради. Унинг ортиқ мақтаниб юборганидан ўзи хижолат бўлиб турганини сезган Нигина давом этди:

— Шаҳзода Узлогшоҳ кўп вақт айшу ишрат билан вақт ўтказади. У фақат қиличи ўткирларни кучли инсон ҳисоблайди. Унинг суҳбатида юрагим сиқилиб кетади. Маърифатдан гоят узоқ, у рақсни ёки устод танбурининг ноласини сезмайди, у — ҳирсий туйғу қули. Шаҳзода Жалолиддин эса, инисининг акси. У зот устод Ота Муҳаммадга кўп гамхўрликлар кўрсатган, мени, Бинт-Занкижани ва бошқа раққосаларни баъзи улуг зотлар чангалига тушишдан асраган. Шаҳзода Жалолиддин бизни ҳимоя қилади, «саройдаги созанда, хонанда ва раққосаларга кўз олайтирган

кимсанинг ким бўлишидан қатъий назар, боши узилади! Бу, олий ҳазрат ҳукми, мен шу ҳукми бажарамен!» деган. Ҳатто султоннинг ўзи ҳам бу ошкор айтилган сўзни эсласа керак, ўглидан ҳайиқади. Бундай ҳимоя бизлар учун ниҳоятда зарурлигини ўзингиз сезсангиз керак. Аҳли адаб, аҳли илмга ҳомийлиги, сиз, соҳибқиронни эслатади. Бизнинг тўдамизда шаҳзодага нисбатан бениҳоя эҳтиром сақланадур. Бу ҳол Гурганжда баъзи кимсаларда ҳасад қўзғатгон. Начора. Баъзан улуглар дилхушлиги учун хизмат этамиз, аммо бунинг орқасида соядек таҳлика ҳам турганини сезамиз. Шаҳзода Жалолиддин каби бизга нисбатан инсофли кишиларга суюнамиз, уларнинг борлиги бизнинг бахтимиз. Сиз, соҳибқирон, оғамни эслатасиз, унга ўхшайсиз. Хўжандга кетаётганингизни эшитиб, устод руҳсати ила бунда таклиф этдик. Шукр, сиздек бир яхши, санъатпарвар соҳибқирон суҳбатида бўлдим...

— Бу сўзларни мен, сиз, малика шаънига айтмогим керак эди, — деди Темур Малик гапи-гапига қовушмай, гузал Нигина рўпарасида довриаб. — Сизни кўриб, бошим осмонга етди. Ўла-улгунча сизнинг ёдингиз билан бўламен...

— Дўстингиз Кўҳистоний ҳазратларини чақирайлик, у зот ҳовлида, гуллар сайрида, — деди Нигина ўрнидан туриб.

Нигина устод Ота Муҳаммад, Шоҳмурод Кўҳистонийни ва яна бир Насриддин отлиқ созандани дастурхонга таклиф этиб, ўзи ичкарига, энагаси ёнига кириб кетди.

Улар ширин таомлардан тановул қилишиб, қош қорайгач, ҳовли эгаси устод Ота Муҳаммад ва Нигина, энагаси, созандалар билан хайр-хушлашиб, отларига минишди.

Бу суҳбатдан сўнг, ҳафта ўтгач, Темур Малик ўз сафдошлари билан бирга Хўжандга жўнаб кетди.

Орадан йил ўтди. Аммо раққоса Нигина Темур Малик кўз олдидан нари кетмади. Уни қаттиқ севиб қолган эди Хўжанд ҳокими! Баъзан уни хаёл олиб қочиб, андуҳ юрагига чанг солганида, Хорун ар-Рашиддек¹ қўлидаги гавҳар кўзли тилла узугига тики-

¹ Ривоятларга кўра, Хорун ар-Рашид юрагига андуҳ тушганида қўлидаги узуги кўзларига боқар экан. Қимматбаҳо тошга «инаш мегузарат», яъни «бу ҳам ўтади...» деб ёзилган экан.

ларди. Бу узук кўзлари ичида бир раққоса тасвири бўлиб, уни савдогарлар Ҳиндистондан келтириб Гурганжда шаҳзода Жалолиддинга сотишган. Шаҳзода эса, дўстлик рамзи сифатида уни Темур Маликка туҳфа этган эди. Бу узукдаги ҳинд раққосаси тасвири унга Нигина бўлиб кўриниб, узоқ Гурганждаги севикли раққоса узук ичида гўё унга гамза қиларди...

Олтинчи боб

ТАЪМИР ВА ИСТЕҲКОМ

Жума куни тонготардаги ҳарбий машқ анча кечикди, қалъа билан дарё оралигидаги кенг майдонга лашкар тортилиб, катта доира ясалди. Лекин негадир ногоралар така-туми, бўйнига дўмбира осиб олган жулдур кийимли йигитнинг жазавада огиз кўпиртириб, дўмбира чалиши эшитилмасди. Отлиқлар ерга тушиб, орқароққа ёйилиб утишди. Икки томонда икки ўқ-ёйга ўхшаб, салоҳу камонларини тақиб, белларини сиқиб боғлаб олган йигитлар ўз юзбошиларига итоат сақлаб шай турардилар. Лекин ҳамма-нинг хаёли бундай йигитларга файз киритадиган, ҳарбий машқ пайтида кичкина бир хато бўлса қайтадан ишни бошлайдиган, сарбозлар билан яхши муомала қиладиган Темур Маликда эди.

У йуқ...

Фуқарони ҳушёр бўлишга чақириниш, мабодо Кучлукхон ёки қорахитойлар ҳужум қилгудай булса, лашкар пароканда бўлиб кетмаслигини, фуқаронинг бир тану бир жон бўлишини гап, панду насиҳат билан тушунтириб бўлмаслигига кўзи етган Темур Малик бошқачароқ йўл тутди. Шу ҳафта ичи қурол-аслаҳани, кифтига султон белгиси чатилган тўнни ечиб, ярим кечада Дашти Қипчоққа қочган икки йигитни тутиб келишган эди. Уни сардор Муҳаммад Интизом кишилари Ахсикат йулида қўлга туширишибди. Уларнинг ёнларидан анча-мунча тилла тангалар чиқибди, сўроқ ва тафтиш маълумотига кўра, бу икки йигит Талас дарёси бўйида, бозорда Найман мансабдорлари билан учрашишлари, Хўжанд лашкари, истеҳкомлари ҳақида кўрган-билганларини гапириб беришлари керак экан. Шундан сўнг яна минг

тилла танга олар эканлар. Бу аҳволни сардор Муҳаммад Интизом шу куниеҳ Темур Маликка етказди. Бу икки қочоқ орттирган ақчаларига уша томонда мўйна моллари сотиб олиб, ота касблари — савдогарчиликни давом эттирмоқчи эканлар...

Темур Маликнинг ҳадеб ҳарбий машқни кучайтиргани ҳам бир бўлди, лашкар ичида хоинлар борлиги ҳам бир бўлди.

— Лашкар қуртлаган олмага ўхшаб қолибди, — деди қалъа олдида отга минаётган Темур Малик, даргазаб бўлиб, — наҳотки, биз буни пайқамадик?

— Саркарда, мени маъзур тутинг. Қўшин соғлом! — деди Шоҳмурод Кўҳистоний, аҳвол жуда ҳам жиддийлигига қарамай, ҳокимга эътироз билдириб.

Кеча фармон берилиб, Хужанд қўшинининг бир қисми, яъни суворилар бозор майдонига бориб саф тортиб туриши, шаҳар аҳли, узоқ-яқин жонибдан келганлар, айниқса, савдогарлар майдонга тўпланиши, хотин-халаж, болалар бўлмаслиги маълум қилинган эди.

Эрта тонготардан бошлаб, бугун — жума бозор бўлганлиги сабабли майдон кўчаларига одам тўлиб кетди. Дўкандорлар дўконини ёпиб, каппондагилар қопу тарозусини бекитиб, мискарлар ўчоқни ўчириб, болгани қўйиб, майдонга югуришди. Ҳамма ҳаяжону ҳайратда, нима гап, нима бўлади, деб бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораздан сўрашарди. Оқсоқол елкасини қисиб, уларга бир сўз айтолмасди. Дарҳақиқат, унинг ўзи ҳам ҳеч нарсани билмасди. У, ҳоким фармонига бўйсуниб, тўпланган оломоннинг энг олдида пакана бўйини тик тутиб, қўл қовуштириб турарди. Орқада, кенгликда мингга яқин суворининг оти ер тепиниб, сафда тизилган. Бугунги фавқулодда бу тўпланиш сабабини олти киши — ҳоким, Шоҳмурод Кўҳистоний, Шерюрак Шоший, сардор Олабуқа, Муҳаммад Интизом ва Иброҳимдан бошқа ҳеч киши билмасди.

Бир муддатдан кейин майдон четида, ерга қизил гилам ташланиб, устига бир курси қўйилди. Ўртага қўллари орқасига боғланган икки қочоқ йигитни бош яланг олиб келишди. Уларнинг ёнида қилич ялангочлаган тўрт навкар шай турарди. Одамларнинг нафаси ичида, нима бўлишини қўрқув ва ваҳшат ичида қилт этмай кутишар, баъзилар ҳоким ниҳоятда инсонпарвар, кўнгилчан одам, бу гуноҳкор

кимсаларга шафқат қилар, танбеҳ бериб, гуноҳидан кечар, деб ўйларди. Баъзилар, бу икки йигит қўшиндаги интизомни бузган бўлса, яхшилаб калтакланса керак, деб ўйлашарди. Қўли боғлиқ йигитлар шаҳар ҳокими Темур Маликка термилиб туришарди.

Ҳоким атрофидаги қуролли суворилар билан майдонни кесиб утиб, курсига яқин ерда отдан тушди. Бошқалар ҳам гурса-гурса отдан тушишди. Бир неча навқар отларни жиловидан ушлаб, четга олиб чиқди. Темур Малик бориб курсига ўтирди, унинг орқасида Кўхистоний, Шоший, Муҳаммад Интизом ва яна бошқа сардорлар қўл қовуштириб туришарди. Ҳокимнинг ишораси билан Муҳаммад Интизом ўзи бориб, ҳалиги икки банди йигитни гиламга яқинроқ олиб келди. Оломон нима бўлишини нафасини ичига ютиб, жим кутиб турарди.

— Отинг нима? — дея Темур Малик сўроқ бошлади.

Улар аввал бир-бирларига қараб олиб, кейин тилга киришди.

— Мен — Самадмен...

— Мен — Ансормен...

— Оталарингиз ким? Касб-корларингиз?

— Отамиз мўйна билан савдо қиладурлар...

— Ёнингиздан кўп тилло тангалар чиқди. Бу ақчаларни Уренгу, Зайсан томонлардан келган мўгул мансабдорлари бергани ростми?

— Ҳа.

— Хўжанд қалъаси, султон лашкари ҳақида маълумот берганингиз ҳам тўғрими?

— Ҳа. Гуноҳкормиз... Адашдик, гуноҳимиздан ўтинг.

— Лашкар сафидан қочгансиз. Шуни бўйнингизга оласизми?

— Ҳа.

— Сизларни зиндонда калтаклашдимми?

— Йўқ.

— Сардор Муҳаммад Интизом тафтиш пайтида сизларни қўрқитдимми?

— Йўқ.

— Ўз гуноҳларингизга иқрормисиз?

— Ҳа. Гуноҳкормиз.. Раҳм этиб, гуноҳимиздан ўтинг... Энди қилмаймиз. — Икки йигит бошини эгиб, баланд овоз билан илтижо қила бошлади.

— Оломонга қараб, баланд овоз билан ўз гуноҳла-

рингизни яна бир карра айтинг! Оломон яхши эшитмаётир: сизлар хоинлик қилгансиз, лашкар сирини душманга бориб айтиш, бу — хиёнат! Сизлар ўз юрларингизни тилло тангаларга сотгансиз! Султон қушинидан қочиш қанчалик оғир жиноят эканини тушунасизларми? Қилган гуноҳингизга қандай жазо берилишини биласизларми?

— Гуноҳимизни кечиринг, саркарда!

— Мамлакат қудратига путур етказиш — оғир гуноҳ, хоинликдир! Сизларга ҳукм чиқарилган, мана бу қоғозда! — Темур Малик қоғозни сардор Муҳаммад Интизом қўлига берди. Сардор қоғозни ўқиб, кейин айбдорлар томон юра бошлади. Бутун оломон, гўё нафас олмай, кўзларини сардор билан икки айбдорга қадаб турарди. Сардор Муҳаммад Интизом қилич яланғочлаган йигитларга имо қилиб, уларнинг қўлини ечишни буюрди. Шундан сўнг, гуноҳкорлар ўлим жазосига ҳукм этилганларини маълум қилди. Икки гуноҳкор саросима ичида кўзлари ола-кула бўлиб, гўлдираб, у ёқ-бу ёққа олазарак бўлаётганларида, ҳавода чақмоқдек ярқираган қиличлар уларнинг буйинларига тушиб, бирининг боши узилиб тушди. Йўгонроқ гавдали савдогарбаччанинг боши осилиб қолиб, ўзи тебраниб турган эди, иккинчи бор шилт этиб қилич тушиб, ерга қулатди. Оломон кўзини юмди. Қилич ушлаб турган навкарлардан бири қатл этилганлар жасади устига катта бир бўз мато ёпди.

Даргазаб Темур Малик отга минатуриб атрофдагиларга, бозор оқсоқоли, сардор ва бошқаларга: «Ҳар бир хоин шундай бўлади! Савдогарлар мол сотмоғи мумкин, аммо юрт сотганлар қисмати шу!» — дедида, отга қамчи босиб, сафдошлари билан бозор майдонидан чиқиб кетди.

Оломонни қўрқув босди. Ҳамма унинг кетидан тикилганча қараб қолди. Кўнгилчан, пешона силайдиган, шоҳу гадони ажратмай, одамохунлик қиладиган Темур Малик юрт хоинларига нисбатан бешафқат эканини халойиқ ўз кўзи билан кўрди. Лекин ҳеч ким ҳокимни қоралаб бир сўз айтолмади.

Темур Малик отга қамчи босганча тўппа-тўғри дарё ёқасидаги машқ майдонига келди. Бунда мунтазир турганлар унинг важоҳатидан ҳукм бажарилганини сезишди. Саркарданинг кечикаётганини, икки хоин йигитни атайи бозор ичида жазолаш лозим бўлиб қолганини мингбошидан ташқари, бундаги бош-

қа сардорлар ҳам билишган эди. Ҳоким отдан тушиб, дунгликдаги соябон тагига юрди. Чарчаган булмаса ҳам пешонасидаги терни артди, ёнидагиларга сўз айтмай, чилим чақириб, обдан хўриллатиб тортиб, оғзидан бурқитиб тутун чиқарди. Шу лаҳза негандир унинг кўзига яна оқ-қора соқолли кесик бош кўриниб кетди. «Оббо, яна у пайдо бўлди-ку», деди ўзига ўзи. Сардор Шерюракнинг имоси билан машқ бошлаб юборилди.

Ногора чўпларини тайёр ушлаб турганлар «такатум»ни, бўйнига дўмбира осган жулдур чопон ҳам жазавани бошлаб юборишди. Қиличбозлар ўртага тушиб, шамширлар бир-бирларига шарақ-шуруқ урилиб, ярқираб, оёқ остидан чанг кўтарилди.

— Тўғри иш қилдикми? — Темур Малик ёнидаги Шоҳмурод Кўҳистонийга боқди, — ўзи кечирсин...

— Тўғри бўлди! Хоинга шафқат йўқ!

— Бундан бошқа чора йўқ. Лашкарда интизомни мустақкамлаш учун хоин гуноҳидан кечиб бўлмасди, — деди гапга аралашиб Иброҳим Дўлдай.

— Кўзимга яна кесик бош чалинадур...

— Саркардам, кечин совуқ сувга тушиш ва ходим этишни табиб маслаҳат берган. Шу ишни қиламиз. Бодахўрликни тўхтатамиз.

— Ёмонлик деҳқондан эмас, савдогардин чиқмоқда, — деди Темур Малик тажангланиб. — Маҳмуд ялавоч биздан юз ўгириб, рақиб ҳукмдор томонига ўтиб кетгач, савдогарларни ишга солиб, кўп ёмон ишлар — жосусликлар қилмоқда. Тилло тангалар берсанг, улар оталарини ҳам сотадилар!

Шу куни пешингача машқ давом этди. Тушлик қилгали Темур Малик қалъага қайтди. Бир муддат дам олиб, ҳордиқ чиқаргач, кечга Доруссалтанага Шоҳмурод Кўҳистоний бошлиқ мансабдор кишилар тўпланди. Эрталабки жазо барчани хомуш қилиб қўйган эди. Ҳазил-мутойибасиз туrolмайдиган Кўҳистоний ҳам қовоғи осиқ, бирин-сирин ичкарига кираётганларни тезроқ жой-жойларига ўтиришга, бир-бирига: «Сиз ўтинг, сиз ўтинг...» қилавермай, ёзиб қўйилган кўрпачаларга илдамроқ чўкишларини даъват этар, юқорида, хонтахта четида боши қўйи, тиззасидаги қоғозлардан кўз узмай ўтирган Темур Маликка қараб-қараб қўярди. Шайхулислом Хўжа Идрис Кубаро қўлини очиб, султонга, ҳокимга зафар, ўтирганларнинг барчасига омонлик тилаб, юзига тортди.

— Муътабар жаноблар! Султоннинг марҳамати ила биз муаззам мамлакатнинг кунчиқиш томонида юртимизни обод этиб, посбон бўлиб турибмиз. Кейинги ҳафталарда бизга етиб келган хабарларга қараганда (бу гапни айтаётганида у сардор Муҳаммад Интизомга беихтиёр кўз ташлаб қўйди), Чу дарёси ҳамда Бойқадам, Оқсой, Оқкўл... томонларга мўгул лашкарининг бир қисми етиб келгани, Илғиз томонларда яна бир қисм лашкар тўпланаётгани маълум бўлди. Бу хабар биздан аввалроқ султонга етгани, мўгуллар хони билан султон ораларида низо, нифоқ содир бўлгани муносабати билан Гурганждан чиққан анчолар¹ нома олиб келди. Анчоларнинг Ўтрор, Жанд, Бинокент, Ахсикат ва Ўш томонларга ҳам шитоб билан кетганидан хабардормен. Хужанд қўшини яна икки мингга кўпайтирилди. Уларни қурол-аслаҳа билан таъминлаш иши муҳтарам сардор Шоҳмурод Кўхистоний зиммасига юклатилди. Оту барча аслаҳа сотиб олинади. Чилангарларга буюртмалар бердук, улар ҳозир тинимсиз ишламоқда. Сардор Кўхистоний, Шоший ишни янада жадаллаштирмоқлари лозим! Пул бор ва яна бир миқдор фуқародан солиқ йиғамиз! Иккиламчи, қалъани таъмир этиш, уни мустаҳкам қўрғонга айлантириш лозим. Таъмир этилган девор кунгуралари ва бошқа ишларни ортиқ кутишга вақт йўқ, қўрғон тепасига харсангтош ва манжаниқларни, палахмонларни шай қилмоқ, идишларда қора мой, олтингугурт ва бошқа қурол-яроғлар тайёр турмоғи лозим. Шош қанглиларига буюрмоқ керак, камону ўқ-ёйни кўп ясашсун! Бу иш сардор Шерюрак Шошийга, сардор Олабуқа баҳодирга буюрилади. Таъмир иши эрталабдан бошлансун. Бир қисм лашкарни авомдан ёллаш керак. Устоларни бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз бошлаб олиб келади. Сиёвуш паҳлавон, қангли Арслон, сардор Муҳаммад Интизом жанобларига Сайхун ёқасида ясалаётган етмиш кема қурилишини тугаллаш топширилади, Даҳмоний яқинидаги дарё ичидаги оролга бир минг кишига мўлжаллаб истеҳком қуриш лозим. Иброҳимни ҳам бу ишга йўллайлик. Шу ишларга уч ой муддат берилади! Шаҳарда шов-шув, турли гаплар, ваҳималар тарақатилмаслиги, бу ишлар авомдан хуфия тутилмоғи даркор. Иш кўп, вақт оз, лекин ишнинг уддасидан

¹ А н ч о — ҳоким фармонларини элтувчи чопар.

чиқмаслик асло мумкин эмас! Булаётган тайёргарликдан душман хабардор бўлмаслиги, агарда лақмалик ва хоинлик йўлига утган шахслар чиқиб қолса, уларга нисбатан шафқатсизликни буюрамен! Лашкар ичида тартиб бузиб, фармони Олийни ҳамда бизнинг буйруқни оёқости қилганлар уша лаҳза тафтишу суроқ қилинмай чопиб ташлансун!..

Бу гапларни айтган Темур Малик бир лаҳза сукут сақлаб, катта хонада гир айланиб ўтирган сардору, мингбошию мансабдор кишиларга қаради. Бу қараш: «Яна бирон гап борми? Тушунарлими! Розимисизлар?» деган маънони билдирарди. Сардор Кўхистоний бу зарур фармон эканини, сидқидилдан рози эканликларини айтди. Имом Хўжа Идрис қўлини очиб, юзига тортди. Мансабдор кишилар ўринларидан туриб, айвонга чиқишди. Бу ерда ечиб қолдирилган қилич ханжарларини қайтадан тақиб, уйларига тарқалишди.

Эртасига эрталабдан қалъа таъмири бошланиб кетди. Бир қисм навкарлар тоғдан араваларда харсангтош ташиб келтиришга киришдилар. Сомонли лойганчхок қорилиб, ҳавозалар орқали баланд қалъа девори устига олиб чиқилди. Бозор ёнидаги аспхона қурилишидан бир қисм ёғочлар, ходалар қалъа тепасига, ундан сўнг дарё ёқасига олиб келиниб, кемаларда оролга ташилди. Чилангарлар тунда ҳам ўтни учирмай пўлатни тоблаб, болга уриб, найзаю қилич ясадилар. Хўжандга келиб қолган шошликлар камону ўқ-ёй ясашга киришиб кетишди... Бу ишларнинг боришини сардор Муҳаммад Интизом ва унинг одамлари зимдан назорат қилиб турардилар.

Уша куни Темур Малик кўнглига дарёга кўприк қуриб, Турон ва Дашти Қипчоқ ерларини бир-бирига боғлаш фикри келди. Шу йўл орқали фақат жануб ёқдан келадиган Арабу Эрон савдогарлари эмас, шимолдан Ўрусия савдогарлари ҳам Хўжандга келишини, ундан ўтиб Самарқанду Бухоро, Гурганж бозорларини обод қилишини хаёлдан ўтказди. Айни вақтда, негадир унинг кўз олдига кекса Абдулқодир мунший ҳам кела бошлади. Унинг вайрон бўлган Шошга етиб борганидан хабар топган эди-ю, чолнинг кейинчалик аҳволи нима бўлганини билмасди. Сергак, питрак чол яна уша ёзув-чизув ишларини қилаётганмикан ёки бу ишлардан воз кечдими? У энди култепалар канорида кимга ҳам муншийлик қиларди! Дунё бешафқат эканлигини... кўнглидан ўтказди.

Хоразмшоҳ Шошни вайрон қилиб, бу ерлик мингбоши ва бошқа сардорларга бериладиган иқтоъ ерларини ҳам бекор этди. Ломакон¹ этилган Абдулрасул Кишварий ҳам вақтинчалик Хужандга кўчиб келган эди.

Мамлакатда таҳлика кундан-кунга кучая бораётганига қарамай, улуғ малика — Туркон хотун томондан бирон фармон келмаётгани, Бинафша бека ўзи билан ўзи овора бўлиб қолгани Темур Маликни ажаблантирди. У Муҳаммад Интизом билан маслаҳатлашиб, Бинафшанинг Туркон хотунга нома йўллашини, кунчиқар томонда мўғул лашкари кучайиб бораётганини хабар қилишни сўради. Темур Малик Ўтрорга бориб Инолхон билан учрашмоқчи, деган гапни ҳам номага қўшишни айтди. Бу сирли иш Темур Малик учун жуда зарур эди. Мазкур режани Муҳаммад Интизом ўйлаб, таклиф этганди. Бир ойга етар-етмас, Гурганждан, Туркон хотундан Бинафша бекага яширин маълумот келди. Тумор ичидаги чиний-юқа қоғозга битилган хатда: «Темур Маликнинг Сайхун ёқасидаги қалъаларга бориши, Ўтрор ҳокими Инолхон билан учрашуви ўзига маълум ва султон амри билан бўлаётгани, бу сафарда ҳоким кишилари ичида Аҳмадхон ибн Мораз исмли киши — Хужанд бозорининг оқсоқоли ҳам ҳокимга қўшилиб боришини алоҳида уқтирган эди. Ойчечакка Ўтрордан тилло тақинчоқлар олиб келиш баҳонаси билан унинг қўшиб юборилиши жуда муҳим», дейилганди алоҳида таъкидланиб.

Еттинчи боб

ИШҚ ВА ИШРАТ

Агар он турки шерозий, ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро...

Ҳофиз

— Хужанд — Чин-мочиндин ва Фарғона водийсидан чиққан ипак карвонлари йўлидаги бекатлардан бири, дердилар. Фақат бугина эмас, азизларим, —

¹ Ломакон — ватавсия.

деди қалъа таъмири ва бошқа ишлар яхши кетаётганидан мамнун бўлиб, эрталабдан узида фавқулодда кайфичоғлик ҳис қилган Темур Малик, Шоҳмурод Кўҳистоний билан Муҳаммад Интизомга. Бу ерда доимо қиличдек шай турадиган Иброҳим Дулдай ҳам ҳозир эди. — Аҳли дониш, аҳли санъат... Нили муборақдин учган ажиб қушлардек бир неча кун Хўжандда — Сайхун бўйида дам олиб, сунгра Шимол мамлакатларига йўл олганларидек, хоразмликлару хурсонликлар Хўжандга юзланмоқдалар. Абдулқодир мунший, Қорача Ҳожиблардан ташқари устод Ота Муҳаммад уз созандалари ва улар тўпида «раққосайи жаҳон» — Нигинабека ҳам келубдур...

Лабининг таноби қочган Темур Маликни кузатиб турган Шоҳмурод Кўҳистоний қочирма қилди:

— «Баҳор, келиши билан Нили муборақдин учган қушлар...» бўлмасалар керак, саркарда. Мунший ҳазратлари сарсону саргардонликда келдилар. Бир гап бор... Бир балоси бўлмаса...

— Сиз, сардор, кўп вақт: «Рў ба Ҳинд овардани...»ни оғиздан қўймайсиз, — деб иттифоқо гапга аралашди Муҳаммад Интизом, кесакдан овоз чиққандек, — «Рў ба Хўжанд овардани...» деса ҳам бўлади.

— Тўғре! — деди Шоҳмурод Кўҳистоний унга ёвқараш қилиб. У мунозара қилган кимсани ёқтирмасди. Лекин сардорга у лутф қилмоқчи бўлди, — бародаре азиз, сиз ханжарбозликда беназирсиз, аммо галга қўл урманг, майиб қиласиз! «Ҳинд» сўзи ўрнига «Хўжанд» саз тушмайде!

— Тушиш-тушмаслиги билан ишим йўқ! Тушмаса туширамиз! — деди кўзларини ола-кула қилиб Муҳаммад Интизом.

— Туширолмайсез! — чақчайиб боқди Шоҳмурод Кўҳистоний.

— Бу билан нима демоқчисизлар?! — Икки сардорнинг «хуроз» бўлаётганидан Темур Маликнинг кулгиси қўзғаб, — наҳотки, Хўжанд ҳақида фикрингиз шу даражада паст бўлса? — деди.

— Асло, саркарда! «Ҳинд» турган ерга «Хўжанд» сизмайде! Хўжанд кабир!

— Офарин! Бу гал ҳам сувдан қуруқ чиқдингиз. Доноликда ҳамда сарбаландликда, аробани қуруқ олиб қочишда ҳам тоғликларга тенг келадигани йўқ.

— Хе-хе-хе-е! «Қуруқ ароба» ибораси галат, саркарда! Бу сўз ёпишмайде!

— Қаттиқ сўз айтманг, саркарда, улар аразлаб, хуржунини елкага илиб, жўнаб қоладилар, — деди Муҳаммад Интизом. — Гармлик икки йигитим бир кечада гойиб бўлди. Кейин билсам, аччиқлашиб қолиб, Хужандни тарк этибдилар.

— Гармлик эмас, мўлтони деб қўяқолинг!

— Мўлтонни билмаймен!

— Сиз тилга олган Ҳинднинг бир шаҳри. Ҳиндустоннинг ўзини ҳам қаёқда эканлигини билмасангиз керак! Мағрибдами, машриқдами... Оғзингни кўрсат деса қулогини ушлайди деганлар, сиз, журажон!

— Қўйинглар, азизларим, жиззакилик сардорга фазилат эмас. Энг муҳим масала хусусида гаплашайлик.

— Яъни? — сўради Шоҳмурод Кўҳистоний, — «раққосай жаҳон» — Нигинабека хусусидами?

— Ҳа! — деди аввал жиддийлашиб турган Темур Малик бир лаҳзада ўзини қўлга олиб. — Ҳар қандай шароитда ҳам жаҳлга йўл бермаслик, асосиз шубҳа билан кишиларни жазоламаслик ҳоким учун чинакам фазилат. Агар ҳоким кичик хатою ноқулайликлар ичида ўралашиб қолса, унинг ҳоли ачинарли. Шу сабабли ҳеч қачон жаҳлга куч бермаслик керак.

Ҳоким Шоҳмурод Кўҳистонийга жилмайди. У кайфичоғ пайтларида ва энг яхши кўрадиган кишиларига бундай чиройли жилмайиш қиларди. Темур Малик табассуми ишнинг осон кўчиши, аҳвол яхши эканидан далолат берарди. У сўзини давом эттирди:

— Биз, дарҳақиқат, Ота Муҳаммад устодни ва Нигинабекани яхши кутиб олмоғимиз керак. Иккиламчи, юрт қудрати, эл фаровонлиги ҳақида уйлаб, иш тутаётганимизда бундай «жўжаҳўроз» бўлишлик айб! Араз ва гараз орамизга кирмаслиги лозим. Бу, яхшиликка олиб бормайди!

— Ташвишланманг, саркарда, Муҳаммад жанобларини энди кўрибмизми.

— Уларни яхши жойлаштирдингизми? — Темур Малик четда турган Иброҳим Дўлдайга боқди.

— Улар «Боғи насим»да. Устод, ҳаммалари мамнун...

— Эртага базм! Улар бунга қандай қарайди?

— Улар худди шуни истайди, ҳазрат. Балиқ сувсиз, созанда базмсиз туrolмайди...

— Раққоса деганнинг бели эгилиб турмаса, у қанақа раққоса! — деди кулиб Шоҳмурод, — бетоб бу-

либ қолишлари ҳам мумкин. Хужанд сўфийлар, қаландарлар макони эмас...

— Ўзи уларни шунга яратган, — деди Муҳаммад Интизом, — агар ҳар ким ўз ҳунарини қилмаса, дарҳақиқат, бетоб бўлиб қолади.

— Ана энди ўзингизга келдингиз, — бош чайқаб кулди Темур Малик мамнун, — ҳозир базм қуришга эҳтиёж йўқлигига қарамай, устод Ота Муҳаммад келгани сабабли ҳам бу ишни қилурмиз. Боққа ҳамма мансабдорлар таклиф этилсун. Базм султон шарафига бўлғай, — деди яна Темур Малик киборлик билан.

Мансаб ва саркардалик номи Темур Маликка сиполикни даъват этар, аммо у Иброҳим Дулдайдек шай, ҳокимга югуриб хизмат қилиб юрадиган йигит булганида, ҳозироқ «Боғи насим»га бориб, меҳмонлар хизматида Нигина суҳбатига интиларди. У шу топда гўзал раққосани жудаям кўргиси келиб кетди. Унинг ширин суҳбати, ёқимли қилиқлари, шаддодлигию дадиллиги, эркаклар суҳбатидан тортинмаслиги Темур Маликка ёқарди. Гурганжда шаҳзодалар бу гўзалнинг «ишқида» оқ урганлари, қимматбаҳо туҳфалар йўллаганларини ҳам биларди. Лекин биронтаси бу «паст табақа» — Сайхун бўйдан келган қишлоқ қизини хотин қилолмасди. Кузларига қон тўлган шаҳзодалар, Гурганж аъёнлари у билан фақат ишрат қилишни уйлардилар. «У ўртага тушиб, рақс қилганида мурдага жон кирар, жони борлар ўринларидан қупардилар», дебди сарой шоирларидан бири. Аёллар ўртасида ҳам «улуғликда Туркон бўл, эр бағрида Нигинаий жаҳон бўл...» деган гап юрарди.

Кечки оқшом салқинида Хужанднинг мансабдор ва номдор кишилари ҳокимнинг дарё ёқасидаги «Боғи насим» қароргоҳига кириб кела бошладилар. Дастурхонлар ёзилган, Иброҳим Дулдай бош-қош, унинг сўзи, имо-ишорасига тайёр турган йигирмага яқин эпчил йигитлар қўл қовуштириб, меҳмонларни кутиб олардилар. Уларни даража-бадаража жойларига утказардилар. Ошхонада қозонлар қайнар, кабоб иси бутун боққа тарқалган, димоқларни қитиқларди. Хум ва хумчаларнинг оғзи очилмаган, сўйилажак қўйдек мунтазир. Қўчқору қўйлар, қирғовуллар... аллақачон бўғизланиб, қозонда пишарди. Оқбел тоғи томонларда от чопиб, ўқ-ёй билан отиб келинган икки кийик гўшти ҳам сихларга тортилиб, кабобга ҳозирланарди. Номига султон шаънига аталган базмга

Йигилган икки юздан ортиқроқ киши ҳозироқ Қарчи-гайида кириб келиши керак бўлган Хужанд ҳокими Темур Маликни бетоқатлик билан кутишарди.

Саркарда белгиланган вақтдан бир муддат ўтказиб, базмга кириб келди. «Боғи насим»даги меҳмонлар гала-говури дарҳол босилди, ҳамма урнидан турди. Қадди-қомати келишган, сарбаст ҳоким ёнидаги кутвол Шоҳмурод Куҳистоний, Хужа Идрис, қози, сардор Шерюрак Шоший, Ҳусайн Гов, Муҳаммад Интизом, Олабуқа, бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз, Қангли Арслонларни дарвозада Иброҳим Дулдай бир тўп йигитлари билан бирга кутиб олди. Қўнғирранг либос кийган, бошига йигитлардек қўнғирранг афғоний салла қўндирган, белига заррин камар боғлаб, димишқий ханжар таққан ҳоким бош эгиб, қўтлаган меҳмонларга табассуму навозиш кўрсатиб, отдан тушди-да, Иброҳим Дулдай бошлаб борган баланд айвоннинг энг юқорисига чиқиб ўтирди. Унинг икки томонида бирга келган ҳамроҳлари ўз даражаларига қараб, чўкка тушишди. Бирон пиёладан чой ичилиб, нону ангурдан тановул қилинган, ун томондаги айвонда ўтирган устод Ота Муҳаммад ўз йўлдошлари билан мақом бошлади. Гала-говур босилиб, атроф сув қўйгандек жим бўлиб қолди. Одамлар берилиб куй тинглардилар. Сетору гижжак, наю даф жўрлигида Ота Муҳаммад ҳазин бир овоз билан Рудакий газалини ўқиди. «Боғи насим» беқиёс бир файз кашф этди. Тез-тез базмлар бўлиб турадиган бу боғ ҳеч қачон бундай гўзал бўлмаган, бугун ҳаддан зиёд завқиёб ва серфайз эди. Меҳмонлардан бири киши ҳаётида бундай дилбар дақиқалар кам бўлишини гапирар, мусаллас симирар, созанданинг куй оҳангига маст бўлиб, икки томонига чайқалиб ўтирар, кўзларини юмиб, афсонавий бир руҳий оламда сайр этар, ҳаётида лазиз бир онни кечирарди.

Созанда Ота Муҳаммад мақомидан кейин меҳмонларга кабоб тортилди. Ёши анча кетиб қолган бир аёл қўлида даф билан ичкаридан чиқиб, созандалар тўпига қўшилди. У, узун кўйлак, бошида ҳарир рўмол, деярли чодрага ўралгандай. Аёл устод Ота Муҳаммадга бош ирғаб, салом берганидан кейин, шўх бир мусиқага жўр бўла кетди. Бу лаҳза ичкаридан ҳарир пардага ўралиб чиққан Нигина ўртада пайдо бўлиб, шўх ва тезкор даф зарбига ҳамоҳанг рақсга туша бошлади. Чироқлар, беҳисоб шамлар ёруғида заррин ҳарир либоси товланар, бу кийим ичида ҳам

унинг келишган қадду қомати, чиройли елкалари, чумоли бели, билаклари қанчалик ўралмасин, бари бир, мана мен, деб ўз гўзаллигини таманно этарди. У ўйнар, унинг тамоми аъзоси ҳам мусиқанинг кучли ва серзавқ куйларига қўшилиб ҳаракатланарди. Кўп-лар оғизлари очилиб, хаёл дарёсига ғарқ бўлган. Бу ўзи инсонми ёки паризодми ва ё мўъжизами, одамлар ҳайрон эди. Бунчалик рақсни умрларида кўрмаган кишилар ҳам бор эди. У рақс этар, тамомий санъатини, муҳаббатини ифодаларди. Баъзан кабу-тарнинг полапон боласидек қанотларини ёзиб эркала-ниб, бир дон дон истагида онасига талпингандай булар, дам бургут жўжасидек бошини у елкаси, бу елкаси томонга ўйнатар, бургутона қарашлари юрак-ларни қинидан чиқариб юборарди. Нигина халқ рақсларини шундай ижро этдики, баъзи кўрганлар-нинг шаҳодат беришича, Гурганжда ҳам бунчалик завқ билан ўйнамаган экан. Кейин сурункасига уч бор тоғликлар рақсини ижро этиб, ҳоким ўтирган айвон томон бош эгиб, салом берди. Вугунги базм — созанда Ота Муҳаммаднинг беназир санъати султон шарафига эмас, Хужанд — машириқдаги буюк қалъа ҳокими шаънига бағишланган эди. Бу базм Мова-роуннаҳрга номи кетган, Гурганжда Шому Ироқ, Ҳинддан келган раққосаларни енгган гўзал Нигина-ни бир кўриш орзусида юрганларнинг унга нисбатан ихлосларини юз чандон ошириб юборди.

Нигина Ахсикат, Андижон, Ўш — «Жавоҳир во-дий» аҳли ичида тарқалган, майин ва сўлим «Тано-вар» рақсини ижро этганида водийликлар қийқириб юборишди. Фахр ва гурур «базми жамшид»ни жун-бишга келтирди. Рақс тугагач, раққоса ёнига келган Иброҳим Дулдай «Хужанд ҳокими номидан» Нигина бека бўйнига шода дур осди. Нигина айвон томонга боқиб, ҳокимга бош эгиб ташаккур изҳор этди. У созларга жўр бўлаётган Насриддин дафи зарбига яна-да завқланиб, бошқача рақсни бошлади. Елкасидаги ҳарир пардаларни ташлаб юборган, белларини, кўк-ракларини мусиқанинг шўх оҳангига мос ҳаракат-лантириб, арабча ўйинни ижро этарди. Бировлар завқланар, Хужа Идрис Кубарога ўхшаган бошқа би-ровлар ўтирган ерида уялиб, дам таомга, дам ўғри кўз билан раққосага тикиларди. «Бу чинакам ма-лак...» — деди Темур Маликнинг қулоғига шивирлаб Хужа. У яшириб бир пиёла шароб симирган эди.

«Ўзи бу нозу неъматларни нега яратди? Бандалар булардан баҳраманд бўлсин, деган», деди.

«Фоний дунё беш кундир, беш кундир,
Хонақоҳ қаро тундир, қаро тундир...»

Хужа Идрис Кубаро бу мисраларни Темур Малик қулогига айтиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Темур Маликнинг икки кўзи, наинки кўзлари, бутун хаёли Нигинада эди. Хужанд боғларида етилган узумлар шаробидан қони жунбишга келиб, ҳирс билан Нигинага боқарди.

Базм ярим тунгача чўзилди. Темур Малик қўзгалмагунча ҳеч кимнинг ўрнидан туришга ҳадди сизмасди. «Чарчадим...» баҳонаси билан ҳоким ёнидаги казо-казоларга ишора қилиб, Иброҳим Дўлдай ихотасида гулзор оралаб «Боғи насим»даги ўзининг истироҳат хонаси томон йўл олди. Кайфи ошган ҳоким йўлда Иброҳимнинг елкасига қўл қўйиб, эркаланиб сўз қотди:

— Азизим укам, бориб айтинг, Нигина бекам менинг хонамга кирсун!

— Саркардам... Бу ҳазилми ёки чин? Устод Ота Муҳаммад не дейди?

— Мен сиз билан ҳазил қилмагаймен!

— Тушундим, — деди Иброҳим Дўлдай. Лекин унинг кўзлари ёниб, саркарданинг бу ишидан норизо бўлаётганини Темур Малик қоронғида сезмасди. Чўхра йигит кўзларига саркарда шу топда ёмон ишрат-параст бир шахс бўлиб кўринди. Ўйланиб қолди. Наҳотки шундай жирканч ишга кўнгил берса у.

— Айтинг, келсун! — у сохта мулойимлик билан шундай деди-ю, Иброҳим Дўлдайга қараб қўйди. Буйруқ ниҳоятда жиддийлигини йигит фаҳмлади-да, итоат билан бош ирғаб, базм томон йўл олди. — йўлни кўрсатинг раққосага... Дарахтлар, гуллар ичида адашиб қолмасун!

— Хўп бўлади, саркарда! — деди у бир лаҳза тўхтаб. Шундан кейин шаҳдам қадамлар ташлаб, базмдан тарқалаётган одамлар ичига борди. Созу анжомларини йигиштираётган Ота Муҳаммад кишилари атрофида айланди. Шайхулислом Хужа Идрис, Шоҳмурод Кўхистоний, Шерюрак Шоший, Муҳаммад Интизом, Қангли Арслон, сардор Олабуқаларни дарбозагача кузатиб қўйди. Улар ҳокимнинг «чарчаб

қолгани, Иброҳим Дўлдай унга қарашини» фаҳмлаб, бировлар отда, бировлар пиёда, бировлар аравада ўз уйларига жўнадилар. Лекин пайт пойлаб, Иброҳим Дўлдай кекса энагаси билан ётоқлари томон кетаётган Нигинани бир лаҳза тўхтатиб, ҳоким ҳазратлари бир муддатга таклиф этаётганини, наридаги хонада кутаётганини айтиб, рўпарадаги гуллар ортидаги баланд оқ айвонни қули билан курсатди.

— Кеч бўлди. Ҳокимнинг қандай юмушлари бор экан? — Нигина эркаланиб сўради.

— Билмадим...

— Мен энагамдан ажралолмаймен... Тун... Бу, қандай бўлади?

— Билмадим...

— Боролмаймен! Узр сўраймен ҳокимдан...

— Бориш керак! Бормаслик мумкин эмас!

Нигина ўйланиб қолди. Бир лаҳзадан сўнг энагасини йўлда ўз хонасига киритиб юбориб; шахдам қадамлар ташлаб, Темур Малик айвонига юрди. Топшириқни бажарган Иброҳим Дўлдай бу ердан тезда кетди. Тулин ой шуъласида кенг оқ айвонга зинапойлардан кўтарилган Нигина тўппа-тўғри қандиллар ёниб турган ганчин хонага кирди. Ўртадаги хонтахта устида яна нозу неъматлар, май... Хона ўртасида тик турган Темур Маликка рўпара бўлди.

— Ҳазрат, мени чақирибсиз?

— Ҳа.

— Ярим тунда менинг бу ерга келишимга одамлар қандай қарайди?

— Қандай қараса шундай қарайди! Мен Гурганжда сизга юрагимни очган эдим. Мажнундек йўлингизга нигоронмен. Сизни Гурганждан йўлга чиққанингиздан буён кутамен. Бу базм султон эмас, сизнинг шарафингизга тузилди. Агар мен, сиз маликам билан бир лаҳза гаплаша олмасам, васлингиздан жудо бўлсам, Хўжанддан воз кечамен, бошимни олиб, тоғу тошларга чиқиб кетамен!.. Менинг ҳам ахир чумолича уволим бордир...

— Ҳазрат, бу гапларингиз жуда қулгили. Сиз, шаҳзодаларга ўхшаб, сархушликда бундай пўрсилдоқ гаплар қиладурсиз. Нега керак! Сиз, соҳибқиронсиз, сизнинг олижаноблигингизни эшитганмиз. Ва яна, сиз, санъатни ҳурмат қиласиз...

— Санъатни ҳам, сени ҳам! Сени ҳам, санъатингни ҳам!

— Товба! Тушунмаймен... Бир сўз айтишга ожизмен. Вақти келиб қолар, ҳазрат, биз, албатта, яна дийдор кўришамиз... Мен ҳозир ўз хонамга — энагам ёнига қайтамен! Бунда ортиқ туриш мумкин эмас!

— Кетмайсен!

— Кетамен! — Нигина бўйнидаги ҳоким тухфаси — шода жавоҳирга боқди, унинг буйругини ҳурмат қилиб келгани-ю, энди ҳаддидан ошмаслигини шама қилиб, орқасига угирилайётган эди, Темур Малик унинг оппоқ икки кифтидан маҳкам ушлади.

— Бундай қила кўрманг, маликам! Бу ердан чиқиб кетиш асло мумкин эмас!

Нигина ўйланиб қолди. У Темур Малик юзига тикилди. «Олижаноблик қани? Бу иш Темур Маликдек номга ярашмайди-ку!» У тикилганича бақрайиб қолади.

— Маликам! Минг бор узр сўраймен... Аммо не қилайки, севиб қолган бўлсам... Мени ташлаб кетиш иккимизнинг ҳалокатимиз, демак. Кел, маликам, дунёдаги яккаю ягона кишим, кетма бу ердан! Мендан нафратланма! Мен сени жонимдан аъло севамен. Нимаики истагинг бўлса бажо этамен.

— Ҳазрат! Сизга шуни маълум қилмоғим зарурки, мен Хужандга эмас, ўз она қишлоғим Ворухга, ота-онамни, оғамни кўрай деб кетмоқдамен. Устод Ота Муҳаммадга бир йил ичида яхшилиқлар қилиб, кўндирдим. Унга тилло тангалар бердим... Сарой ҳам жонимга тегди, у ердаги казо-казолар ҳам жонимга тегди! Мен ворухликмен... Хужандда ҳам қариндошларим бор. Ҳазрат, раҳм қилинг, ота-онамни кўрай... — деб Нигина йиғлаб юборди.

— Маликам, мен сени Ворухга, ота-онанг бағрига ўзим элтамен. Сени жонимдан аъло кўрамен. Ота-онангга имтиёзлар яратурмен. Ҳамма нарсадан, бойликдан... бари-баридан кечамен, лекин сендан кечолмаймен! Агар сен ташлаб кетсанг, шу ерда иккимиз ҳам ҳалок бўламиз. Бошқа чора йўқ!

.....

Эрталаб, офтоб нурлари «Боғу насим» гулларига тушиб, беқийс бир гўзаллик кашф этган эди. Ипак кўрпалар узра барқ уриб ётган гўзал Нигина Темур Маликнинг яланғоч тепадек ёлдор кўксини қучиб,

эркаланиб, серпай билакларига чиройли юзларини, қошу кўзларини сулар, саркарда бўлса, унинг қуюқ қора сочларини уйнар, кифтидан қучиб, кўксига тортарди. Улар бир-бирларига ҳазил қилиб, тўшакдан туришди. Ювиниб, ҳовлига, гуллар ёнига чиқишди. Узоқ-узоқлардан уларга мўралаган кимсаларга — созандаларга гўё «гул сайри» қилиб юришгани, ҳоким Темур Малик санъат қадрига етадиган кимса эканлигини кўрсатмоқчи бўлардилар.

Шу кун Нигина илтимосига кўра «Боги насим» хоналаридан бирида Иброҳим Дўлдай билан устод Ота Муҳаммад иштирокида никоҳ ўқитилиб, Нигина Абдул Саид қизи Темур Маликнинг иккинчи хотини бўлди. У яна уч кун Хўжандда қолиб кетди. Темур Малик билан Нигина муроду мақсадларига етиб, хайрлашиш фурсати ҳам етди. Тақдирга тан бериб, Нигина кўз ёш тўкиб, саркарда билан видолашди...

Хўжанд ҳокими эллик чоғлиқ яхши қуролланган сарбозлари ҳимоясида устод Ота Муҳаммад бошлиқ созанда, хонандаларни, улар ичида Нигина билан энага хотинни Ворух сари йўллади. Уларга кўп сарпою инъомлар берди. Қайроққумдан ўтиб, то Ходарвеш даштигача уларни Темур Маликнинг ўзи отда кузатиб борди.

Саккизинчи боб

ЮЗИГА ПАРДА ТУТГАН СОҲИБҚИРОН

Қизиган ёз кунларининг бирида жанубдаги Белисиниқ тоғи этаклари, Қайроққум даштида иттифоқо гард намоён бўлди. Қамишқўрғон дўнглигидаги баланд қоровулхонада туну кун ҳақ деб, атрофга сорбургутдек кўз тикиб ўтирган икки посбон бу чангу гард Исфисорга яқинлашаётганини кўрди. Тўрт қатор тизилиб шитоб билан келаётган отлиқларни чамалашди; икки юздан кам эмас. Шу лаҳза уйлабнетиб ўтирмай, дарҳол тепа устидаги қалаб қўйилган саржинга олов ёқиб юборишди. Олов устига қорамой сепиб, устидан латта-лутталар ташлашди. Қорамтир тутун бир муддат ичида бурқиб, осмонга ўрлади. (Қора тутун катта лашкар келаётганидан белги эди.) Иккинчи қоровул югурганча ҳужрадан бўйра елпигични олиб чиқиб, оловни елпиди. Бир терак бўйи

тутун осмонга тик кўтарилди. Бу қора тутунни Хужанд кўрмаслиги асло мумкин эмас эди. Икки қоровул-посбон ҳам бостириб келаётганлардан кимдир бу тепаликка чиқиб келиб, ўтни ўчириб, ўзларини чопиб ташламасликлари учун қиличларини яланғочлаб, тепа четида чўққайиб ўтиришди. Отлиқлар тепага яқинлашгач, найзадан тортиб, ўқ-ёйгача, яхшилаб қуролланган, пулат дубулгаю совут кийган суворилар Хужанд томон шитоб билан келаётгани посбонлар юрагига ваҳима солди. Аммо бу «бургуткуз»лардан бири отлиқлар кийимидаги белги султон қўшинига ўхшаш экан, нечун Ахсикат¹ томондан бундай лашкар йўлга чиққанига ақллари етмасди. Хужанд билан Ахсикат ҳокимлари ўртасида низо йўқ-ку! Ёки улар Боласоғун, Тороз томонлардан келаётган қоракхитой қолдиқларимикан? Икки юз чамаси жанговар отлиқнинг Белисиниқ тоғи этаклари билан тўғри Хужандга келаётгани соқчиларни уйлатиб қўйди. Кекса қоровул маслаҳати билан ёш йигитча олов ёнида ҳаяллаб ўтирмай, дарҳол отига минди-ю, Қамишқўрғондан чиқиб, Сайхун ёқалаб Хужандга югурди. Бир вақтлар Исфара, Шўроб, Ворух томонлардан, султон амалдорлари зулмидан газабланган отлиқлар Қоравшин дарёси, Работ томонларда қўшин тузиб, Ахсикат ва Ўш шаҳарларига ҳужум қилишганди. Бу музофотда энг кучли шаҳар Хужанд ва унинг ҳокими Темур Маликка қарши юриш ақл бовар қилмайдиган бир ҳол. Ўн минг жанговар отлиққа эса, ҳар бир оти булутга сакрайман деб турган навкарларга қарши бориш ақлсизлик деб уйларди қоровуллар. Султоннинг машриқдаги икки мустаҳкам қалъасининг бири — Хужанд. Темур Малик султоннинг Жалололдин даражасидаги саркардаси бўлганлиги учун тоғ оралиғидан бирон соҳибқироннинг қўшин тортиб, бу томонга юришига ҳеч ақл бовар қилмасди. Ахсикатдан чиққан отлиқлар Қамишқўрғон рўпарасидан дарё томон ўта бошлаганида, шу кун кечга яқин чопар Хужандга етиб келди. У тўппа-тўғри Ўрдага югурди. Чопар ҳеч ерда тўхтатилмай, ҳокимга учрашишга ҳуқуқ бе-

¹ А х с и к а т — Фаргона водийсидаги қадимий шаҳар. У Сирдарё (Сайхун ёқасида) бўлиб, мустаҳкам қалъалари булган. Уни баъзи манбаларда «Акси» деб ҳам аталган. У ҳозирги Турақўрғон районининг Шаҳанд қишлоғи яқинида булган. Бу шаҳарни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Умаршайх ўзига пойтахт этган. Бобур Андижонда тугилиб-ўсган, асли андижонликдир. (Автор.)

рилган эди. Иш шошилич булгани сабабли чопар Ўрда ҳовлисига ҳам отда кириб, Доруссалтана рупарасида отдан тушаётганида рупарасида Шоҳмурод Куҳистоний пайдо булди. У гўлдираб, «гард намоён булгани, икки юзга яқин отлиқ Хужанд томонга келаётганини» айтиши биланоқ, шу лаҳза уни ичкарига бошлаб кириб, Темур Маликка рупара қилди. Курсида утирган Темур Малик чопарнинг шошмасдан гапиришини сўради. Унинг тили оғзига тиқилиб гўлдирадди. Ходимга имо қилиб, сув келтиришни буюрди. (Чунки чопарнинг томоғи қақраб кетганидан аранг гапирар, тез-тез тупугини ютарди.) Темур Малик чопарга бир неча саволлар бериб, бостириб келаётганларнинг баъзи тафсилотларини сўради. Шунга қарамай, Шерюрак Шоший бошчилигида ун чоғлиқ отлиқни ахсикатликлар қаршисига йуллади. Шу билан бирга қўшин сардорларининг Ўрдага келишлари, шаҳар четида — Лайлак дарё ёқаси, Исфисор йули устидаги майдонда тўпланишларига фармон берди. У жанг либосларини кийиб, отга миниб, сардор Шоҳмурод Куҳистоний билан биргаликда қўшин тўпланаётган томонга жўнади. Бу кутилмаган юриш Темур Маликни ўйлатиб қўйди.

Навқарлари билан от чоптириб кетган Шерюрак Қамишқўрғондан сал берида, дарё бўйида бир муддат тўхтаб, отларини сўгараётган суворилар ёнига келиб, улар либоси устида султон белгиси борлигини кўриб, кўнгли таскин топди. У, отлиқлар сардори билан гаплашмоқчи эканини айтиб, рупарада турган уч йигитга мурожаат этди. Нечундир уларнинг учовлари ҳам юзларига ниқоб кийган эдилар. Уларнинг бири этигига урилиб турган қиличи гилофини тўғрилаб, ортидан эргашиб келган Шерюрак Шошийга киборлик билан гап қотди:

— Сени бунда ким юборди?

— Хужанд ҳокими саркарда Темур Малик.

— Ҳоким нима деди?

— Қўшин билан Хужанд устига келишдан мақсад нима?

— Мақсадни мен майдонда айтамен! — сарбоз йигит қўлидаги қамчинини этиги қўнжигга урди, — гапим тушунарлими? — Унинг даргазаб эканлиги гапидан сезилиб турарди.

— Биз ҳаммамиз бир султонга тобе кишилар бўлсак... Қўшин тортишдан мақсад нима?

— Тушуниб қоларсен! Элчига ўлим йўқ. Агар яна бунда айланишиб юрсанг, сарбозларим бошингни сапчадек узиб ташлайдилар. Унда мендан домангир бўлма!

Шундан сўнг Шерюрак нима дейишини билмай, қайтадан отга минди-да, йўлдошлари билан Хужанд томон чопиб кетди. «Оббо, иш чатоқ-ку, — деди у узига ўзи, — ахсикатликлар даргазаб, биз билан жанг қилмоқчи бўлаётганликлари очиқ сезилиб турибди. Буларга бир бало бўлган! Акс ҳолда икки юз отлиқ бу тўда ўн минглик қўшинга тенг санармиди узини?! Булар наҳанг олдидаги бамисоли бир итбалиқ! Наҳангнинг оғзига юқ ҳам бўлмайди!»

Шерюрак Шоший бу тафсилотни билиб, Хужандга етиб келмасданоқ шаҳар дарбозалари тақа-тақ беркирилган, Шоҳмурод Кўҳистоний бошлиқ суворилар со-вут кийган, қиличу найза билан шаҳардан ташқарига чиқишган эди. Мингга яқин отлиқ дарё ёқасига келиб, яқинлашиб қолган суворилар йўлига бақамти туришарди. Қўшин белгиланган ерга етиб бормасданоқ Темур Малик бир тўп отлиқлари билан орқадан етиб келди. У йул-йулакай бу сирли юришнинг сабабини ахтарарди. Бу иш ҳатто айғоқчилар сардори Муҳаммад Интизомга ҳам номаълум бўлиб қолди. Унинг ҳам боши қотиб, Шерюрак Шоший етиб келиб бир нима демагунча, соқов бўлиб турди. От чоптириб келган Шерюрак ахсикатликларнинг нияти ёмон эканини Темур Маликка маълум қилди. Аммо қандай бир сабаб уларни жангга отлантирганини айта олмади.

Кечга яқин отлиқлар Хужанднинг катта қўшини рўпарасига етиб келиб саф тортди. Темур Маликнинг иккинчи элчиси — Ахсикат ҳокимига жуда яқин бўлган, султоннинг машриқ қалъаларига номи кетган нуфузли Шоҳмурод Кўҳистонийга ишора қилди. «Ҳазрат, бориб сўранг, улар нечун жанг қилмоқчи?» Шоҳмурод Кўҳистоний отининг белига ниқтаб, рўпарада саф тортиб турган отлиқлар ёнига борди. Суворилар орасидан оқ парда тутган сарбоз ҳам оти биқинига пошна билан ниқтаб, уч-тўрт қадам олдинга чиқди.

— Соҳибқирон, бемаъно муҳорабага жаҳд этишнинг боиси нима?

— Қотилни жазоламоқ! Ахсикатлик муътабар ҳожи бунда ҳибсда. Ўгли бошқа жинояткорларга қўшиб қатл этилган... Ҳокимингиз қўлини бегуноҳ қонга урган...

— Бундай сўз айтмоққа қандай тилингиз борди?! Сиз айтган ҳожи ҳибсада, ўгли қўшин сафидан қочиб, лашкар сирини пучак пулга сотган. Жаҳдингиздан қайтинг! Сотқиннинг айби қон билан ювилмасми?

— Қайтиш йўқ! (Бирдан унинг атрофида турган отлиқлар: «Қайтиш йўқ! Ўч оламыз!» деб гурув кўтаришди!)

— Мен Темур Маликни яккама-якка жангга чақирамен! У мард бўлса — майдонга тушсин!!!

Шоҳмурод Кўхистоний отига қамчи босиб, ўз қўшинига бориб, бўлган гапни дарҳол Темур Маликка маълум қилди.

Шу лаҳза юзига парда тутган ўша соҳибқирон Шоҳмурод Кўхистоний кетидан майдон ўртасига тушди. Икки қўшин ўртасидаги катта майдонда юзига парда тутган ёлғиз сувори турарди. У қиличини ғилофдан суғуриб, осмонда ярқиратди. Бу энди «майдонга туш!» деган ишора эди. Беҳисоб отлиқлар олдида турган Темур Малик ҳамма гапдан огоҳ бўлгач, майдон ўртасида турган соҳибқирон рўбару-сига боришга мажбур бўлди. Беихтиёр икки сувори бир-бирларига қилич билан ҳамла қилиша кетди. Димишқий қиличлар гоҳ бир-бирига урилиб шарақлар, дам қалқонларга тушиб жаранглар, бош устида ярқирарди. Икки от ҳам бир-бирига сапчир, кўкракларини баланд кўтариб, олдинги оёқлари билан ҳамла қиларди. Жанг кўриб, қон кўравериб жангари бўлиб кетган отлар асабий кишнарди. Бир-бирларининг кўкрак, лунжларига туёқ урмоқчи бўлишарди. Ахсикатликнинг оти ниҳоятда жунбишга кирган, бароқ ёллари ҳурпайиб, эгасига қўшилиб саркарда отини янчмоқчи бўларди. Яна бир қилич бўлиб, туёқ ўрнида панжа бўлса, уни маҳкам ушлаб, от отни чопиб ташлашга қодир эди. Қиличларнинг шарақ-шуруқи анча вақтгача давом этди. Майдон ўртасида жон-жаҳдлари билан икки баҳодир олишишарди. Икки томонда саф тортган отлиқлар уларни бир дақиқа ҳам кўз узмай кузатишар, ахсикатликлар газаб алангасида қийқириб, ўз сардорларига мадад тилардилар.

Икки сувори жанги анча вақтгача чўзилди. Оғизлари кўпириб, обдан ҳолдан тойган отлар йўлбарс монанд ўкиришарди. Ерларнинг тупроғи ўйнаб, чанг кўтариларди, қиличлар шарақ-шуруқи икки томон

қўшинига эшитилиб турарди. Саркарда Темур Малик ҳам терга ботиб, анча эсанкиради. Агар у бир лаҳза ташаббусни қўлдан берса, отдан қулаши ҳеч гап эмас. Бир муддатдан сўнг улар бир-бирларидан андак узоқлашиб, отдан сакраб тушишди-да, бир-бирларига пиёда ҳамла қила кетишди. Икки томондан югуриб келган икки навкар отларни жиловидан ушлаб, майдондан олиб чиқди. Пиёда бўлиб жанг қилиш ҳам анча чўзилди. Ахсикатлик Темур Маликка нисбатан ёшроқ ва эпчилроқ эди. У ўзини тезда ўнглаб олиб, дубулгаю совут киймаган Темур Маликнинг кўксини мўлжалга оларди. Навқирон йигитнинг чарчаганини сезган Темур Малик устма-уст ҳамла қилиб, йигитни орқага тисарилтира бошлади. Иттифоқо шу лаҳза ахсикатлик паҳлавоннинг қиличи қўлидан учиб кетиб, беш қадамча нарига шарақлаб тушди. У гангиб қолди. Темур Малик шу лаҳза бориб, рақиб кўксига қилич тиқиши мумкин эди, лекин орқасига тисарилиб, қиличи учини ерга тиради. Рақибига: «Қиличингни ол!» ишорасини қилди. Бу ниҳоятда қўрқинчли дақиқани саф тортиб турган ахсикатликлар нафаслари ичларига тушиб кузатиб туришарди. Ахсикатлик соҳибқирон Темур Маликдан юз ўгирмаган ҳолда бир неча қадам орқага босиб ердан қиличини олди. Улар яна шарақ-шуруқ бир-бирига қилич уриб, сипар тутишар, сипарлар ҳам қозондек даранглаб, овоз чиқарарди. Шу пайт Темур Малик юзига парда тутган ахсикатликка пайдар-пай ҳамла қилиб, қўлидаги қалқони билан эзди. У кутилмаганда ерга йиқилди. Темур Малик чалқанча ётган ахсикатликнинг кўксика қиличи учини қадади. Озгина бир куч билан совутни тешиб шу ернинг ўзида ўлдирмоқчи эди, қандайдир бир куч уни бу ишдан қайтарди. Сарбоз юзидаги оқ пардани чап қўли билан шартта юлиб олди-ю, лол қотди. Ахсикатлик «соҳибқирон» ниҳоятда чиройли бир қиз экан... Сутга чайилгандай оппоқ юзлар, оҳу кўзларга тикилди. Пулат совут ичидан қоп-қора сочлари ҳам сочилиб чиқиб қолган эди. Темур Малик қўлидаги оқ тўрни ерда ётган рақибига берди.

— Соҳибқирон, юзингизни бекитиб, ўрнингиздан туринг! Жанг тугади! Қиз бола билан жанг қилганимни менинг сарбозларим сезмасин. Отангиз ҳазратни бағоят ҳурмат қилардим, ўртамизда адоват йўқ эди. Бу нима қилиқ? У зоти шарифнинг сиздек

соҳибжамол қизини ўлдирмаймен. Фақат исмингизни айтинг, билиб қўяй.

— Қорақўз бека.

Ахсикатлик юзига парда тортиб, ўрнидан турди. Лекин бари бир қиличини ушлаганча, ёвқараш билан Темур Маликдан кўз узмасди.

— Адоватни қўйинг! Меҳмонимиз булинглар. Бир мамлакатнинг фарзандларимиз! Сиз жангу жадалларга эмас, бир қасри олийнинг гавҳари бўлмоққа ярайсиз, бекам! Сиздай жасур сингил берганда, мен ўзига умрбод шукрона айтардим. Шаънингизга катта зиёфат берай. Кўздай азиз синглим бўлгайсиз!

— Йўқ! Агар мени ўлдирмасангиз, сирни очманг!

— Ўзи сақласин! — деди Темур Малик. Шундан сўнг у баланд овоз билан ўз қўшинига мурожаат этди, — биз ҳеч қачон Ахсикат ҳокимига қарши иш қилгон эмасмиз. Яқин қўшниларибиз, қариндош бўла туриб, муҳорабани лозим кўрмаймиз. Ҳибсдаги Ҳожини бушатиб, буларга топширамиз, мол-мулки билан бирга олиб кетишади...

Аслида гап бошқача эди: Ҳужандга Темур Маликнинг отадан сўнг ҳоким этилиб, султон ёрлигини олиши Ахсикат ҳокими ўртасида кўп фахру ҳаяжонли гапларга сабаб бўлган эди. Темур Маликнинг қорахитойлар билан жангдаги жасорати, шаҳзода Жалолоддиннинг қадрдон дўсти, унинг ниҳоятда келишган ва қучли лашкарбошилиқ донғи фақат Ахсикат эмас, Ўш, Ўтрор, Барчинликент, Жанд шаҳарларида ҳам машҳур эди. Ҳужанд билан Ўтрор султон мамлакатининг машриқдаги Самарқанду Бухороси деб аталарди. Темур мўйлаби энди сабза уриб, овози раста бўлар-бўлмас Гурганжга, султон хизматига кетган вақтларидан бошлаб, Ахсикат ҳокимининг соҳибжамол қизи уни ҳавас қилар, унга ғойибона муҳаббат сақларди. У Ҳужандга келин бўлиб тушишни орзу қиларди. Отасининг Темур Малик билан яқинлиги уни жуда умидвор этган эди. Темур Малик жасоратли кишиларни яхши кўради, деб у ҳарбу зарбни машқ қилди. Ҳатто жангномаларни ўқиб, қадимги лашкарбоши Тумарисга, Гулойимга тақлидан отда югуришни ўрганди. Аммо Темур Малик Гурганжда Туркон хотун уруғларидан бўлган Ойчечакка уйланиб келгани Ахсикат ҳокими қизининг барча умидларини пучга чиқарди. У бу дунёдан якка ўтиб кетишга қарор қилди. Темур Маликдан ниҳоятда газабланди. Унинг

ишқида ёнгани, тунлар ухламай чиққани алам қиларди... Орзулари сароб бўлиб чиққач, ҳокимга нисбатан душманчилик кайфияти бошланди. Савдогар Ҳожи воқеасини бұрттириб айтиб берганлар уни оёққа турғизди. Темур Малик билан яккама-якка жанг қилиб, ё ўлдиришни, ё ўлишни жазм этди. Бўлмаса, ун минг отлиққа эга бўлган «малик» билан жанг қилармиди?

Ахсикатлик Қоракўз бека Темур Маликнинг олижаноблиги, паҳлавонларга хос ҳотамлиги, чинакам мардлиги олида лол қолди.

Муҳаммад Интизом от чоптириб бориб, зудлик билан зиндонда ётган Ҳожини бұшатди, ахсикатликлар қўлига топширди. Хўжанд қўшини орқага қайтиб, майдонни ахсикатликларга қолдирди. Улар шу куни дарё ёқасидаги қишлоқда тунаб, эртасига Ҳожини молу мулки, бола-чақалари билан олиб, Ахсикат сари жўнашди.

Ахсикатликлар сардори яна ўз қўшини олдига ўтиб, Қамишқўргон тепаликлари сари, ундан дарё ёқалаб, Белисиниқ тизма тоғлари этагига дохил бўлди. Улар Лайлак дарёсига яқинлашгач, отлиқлар орасидаги икки «сарбоз» ҳам сардорлари Қоракўз бека ёнига келиб, юзларидаги пардани олиб ташлашди. Бу юришда Қоракўз бека зафар қозондими ёки мағлубиятга учрадими, бунинг аҳамияти йўқ, отда хо муш келарди. У ҳам юзидаги пардани олиб ташлади. Бу иш фақат хўжандликлар учун қилинган эди, ўз қўшини, ўз оға-иниларидан юзларини беркитиш ўринсиз эканини биларди. Отлиқлар учун ёш маликанинг гўзал жамоли маълум, шаддод қиздан ҳайиқишар ва уни ниҳоятда ҳурмат қилиб, итоат сақлашарди. Ёмонларга нисбатан бениҳоя қаҳри қаттиқлиги, яхшиларга бениҳоя меҳрибонлиги бор эди унинг.

Қоракўз бека Темур Маликка нисбатан юрагидаги оташни сўндириб, муҳаббат изтиробларидан бир йўла қутулмоқчи эди. Ахсикатликларни назар-писанд қилмай, хоразмлик Ойчечакка уйланган саркардага Фаргона аёллари кучини кўрсатиб, жангда енгмоқчи бўлди. Аммо «рақиби» қудратли эканини ўз кўзи билан кўрди. Қоракўз бека кўз олдида яна ўша паҳлавон Темур Малик Афросиёбдек жонланди. Ўз қўшини ичра боши қуйи, хаёлот дарёсида сузиб бораётган беканинг юрагини муҳаббат оташи илгаригидан ҳам қаттиқроқ ёндира бошлади.

«ХУЖАНД БОЗОРИ ОЛДИДА ХОРУН АР-РАШИД
БУНЕД ЭТГАН БАҒДОД БОЗОРИ УЧ ПУЛ!»

Бу оқшом негадир Ойчечак бека гамгин. У ҳокимга истар-истамас салом берди-да, ичкари хонага кириб кетди. Темур Малик ўйланиб қолди, яна нима гап? Юрагига ногаҳоний нотинчлик тушди. У этигини қийналиб ечиб, бир чеккага қўйгач, хотини орқасидан ичкари хонага сарпойчан кирди. Яна раққосани... эсладими хаёл қилиб, Ойчечакка тик қаради.

— Нима гап?

— Ҳеч гап йўқ... — Ойчечак партўшакда ётган ерида бош кўтарди.

— Нега хафасен?

— Хафа эмасмен...

— Кўриб турибман-ку!

— Йўқ, ҳеч хафалик йўқ. Сизга шундоқ кўрингандир, — Ойчечак бир оз ўзини қўлга олди. Илгари шундай қилиқ — адолатсизлик қилганида, Темур Маликнинг кўзи ёниб, белидаги ханжарига қўл югуртирган эди. Яна шундай бўлмасин деб, Ойчечак озгина чиройини очди. — Уйқунгизда: «Нигина, Нигина» деб мени қучдингиз...

Темур Малик турган ерида қотиб қолди. Бундай хато учун у бир маротаба қаттиқ изтироб чеккан. Ойчечакка ялинган... Энди нима дейди! Дарҳақиқат, раққоса Нигина унинг юрагида ўчмас из қолдирган. Темур Малик дам газаб, дам таажжубда ўчиб-ёнарди. Турган жойида лол бўлиб, тер чиқиб кетди:

— Ойчечак, жоним маликам! (Бундай аташни Ойчечак ёқтирарди.) Сен беҳуда хафа бўлиб йўқ нарсаларни хаёлингга келтурадурсен. Наҳотки, уша бир раққосага ўзингни тенг кўрсанг!

— Эшитдим. Раққоса чиройли экан. У сизларнинг барчангизни хурсанд қилар экан... Шаҳзода Жалолиддин, шаҳзода Узлогшоҳ, шаҳзода Хуршоҳлар ҳам унга хуштор экан. Ҳаммасини билдим! Ҳатто вазири аъзам ҳазратлари ҳам четда қолмабдилар. Эркаклар итни кўрса ияди! — Ойчечак юрагидаги кинларини тўкиб солиш учун ҳам жаҳл, ҳам эркаланиб йиглаб гапирарди. — Асли Хўжанд атрофидаги қишлоқлардан эмиш у ярамас! Ҳаммасини билдим... Ҳаммангизнинг оғзингиздан сувингиз келади...

Доно киши ҳеч қачон хотин кишининг газабига газаб билан муомала қилмайди, аксинча, тилга куч бермай, эркалатади. Мушукни силагандай унинг елкасини силайди. Шунга ўхшаб Темур Малик ҳам хотинини эркалаб қучиб, бирпасда ийдирди... Ойчечак ҳали никоҳ ўқитилганидан беҳабар, агар буни эшитиб қолгудай бўлса, Гурганжга жунаши турган гап эди!

Ярим тунда чарчаган Ойчечак эринчоқлик билан ўрнидан туриб, ҳаммомга кирди. Ювинди. У ниҳоятда хушфезъл бўлиб, тўшакда ётган эрини эркалади. Йўгон пайлари, томирлари, сапчадек бўлиб чиққан қўл мушаклари, кўкракларини уқалади... Эрининг чақмоқ мўйлабининг ўз дудоқларига тегишини ёқтирарди.

— Гурганж бозорида фарангий ифор сотилаётган эмиш. Менга ўша ифор атридан келтиринг.

— Атир? — чала уйқуда ётган Темур Малик кўз очиб Ойчечакка тикилди, — атир шу ерда, Хўжандда ҳам бор-ку! Эрта билан мен сенга энг яхши атирни етказаман...

— Йўқ, менга Хўжанд бозоридан келтирилган ифор-атир керак эмас! Бағдоддан ёки Гурганждан фарангий ёки аммон атри келтирсинлар! Фарангий атир бу ерда йўқ. Мен пойтахтдан, ўз ота-онам бағридан жудо бўлиб, узоқда қолиб кетдим. Фақат сизни деб юрибмен. Менга Гурганждан фарангий атир келтиришсин! Буюринг!

— Хуб, — деди Темур Малик. — Бир ойда етказамиз. Албатта, ўша фарангий атир бизнинг шаҳримизга етиб келади.

Ойчечак ҳар гал «раққоса Нигина» номини тилга олиб, саркарда юрагини сиқиб, ўзининг бир мақсадига етарди. Ҳокимни босиб олдим, деган қаноатга келган Ойчечак кунлардан бир кун ўзининг садоқатли энагаси Бинафша бекага: «Ҳоким энди бизнинг кафтимизда хамир, ундан патир қиламизми, бўғирсоқ ясаб қовурамизми, нима қилсак қиламиз», деди. Ўша раққосани эслаб, тилга олсак, бас.

Энагаси Бинафша бека билан Ойчечак анча вақтгача гаплашиб ўтиришди. Энага Ойчечакнинг мақтанчоқлик билан айтаётган ҳамма гапларига ишонди.

Ойчечак асли қиётлик «емак» уругидан бўлиб, бу уруг султон ва Туркон хотун салтанатида катта эъти-

борга молик эди. У, узоқроқ булса ҳам, Туркон хотунга қариндош, унинг невараларидан Узлогшоҳгами, Ҳуршоҳгами мўлжалланган эди. Аммо Туркон хотун иродаси билан Ҳужанднинг ёш ҳокимига узатилди. Бу никоҳга ҳатто султон ҳам аралашди; Гурганждан анча узоқдаги Утрор ва Ҳужанд ҳокимларига ўз уруғларидан бериш — муҳим давлат аҳамиятига эга эди. Бу билан узоқ қалъаларни яна ҳам мустаҳкам, султон кўзи остида бўлиши ҳисобга олинганди. Ойчечак ёш эътибори билан Темур Малик билан деярли баробар бўлиб, аммо у ниҳоятда кўркам, шаддод қиз эди. Султон суяги бўлгани сабабли бошига, сочига гавҳарлар урнатилган кичик жига — тож қадаб қўярди. У қаламқош, кулчаюз, юқори лабида билинар-билимас кўкиш туклари юзининг жозибасини юз чандон ошириб юборган эди. Ҳарир оқ ва новотранг хитойи ипак кўйлакни ёқтирар, оёғига кўк сағрли чарм кавуш кияр эди. Хизматида уч-тўрт ёш чўри қизлар бўлиб, Бинафша бека деган катта ёшдаги, ориқ, қорачадан келган аёл асосан Ойчечакнинг ишонган, ҳоким хонадонида ҳамма нарсага аралаша олиш ҳуқуқига эга одам эди. Бинафша бека ҳам Гурганждан Ойчечак билан бирга келган, бу энаганинг ҳам Туркон хотунга алоқадорлигини Темур Малик аллақачон сезган. У ҳамма нарсани кавлаштириб, ҳамма гапга бурнини тикарди. Шунинг учун булса керак, Темур Малик билан Шоҳмурод Кўхистоний уни «Қора қанжиқ» деб аташарди узаро. Агар газаби қўзгаб, афсонавий қушдек бир қанотини урса, бутун Ҳужанд музофотини остин-устун қилиб юборадиган Туркон хотун унинг орқасида туришини, «қўл орқасида қўл борлиги»ни билганлари сабабли ҳам Ойчечакнинг ишончли энагаси Бинафша бекани ранжитмасликка ҳаракат қилишарди. Баъзан чўчишар, баъзан орқасидан «Қора қанжиқ» деб сўкишарди. Темур Малик Ойчечакни хуштор бўлиб олмаган, аммо хотин сифатида кўнгли тўлмайдиган ери ҳам йўқ эди. Ойчечак эрига ниҳоятда чиройли ва ёқимли қилиқлар қилардики, бу «санъат» ҳамма хотинларнинг қўлидан келмасди. Унинг серэхтирослилиги, оқ уриб, чиройли кулиши Темур Малик бошини қуршаган ёмон хаёлларни дарҳол йўқотарди. Лекин ана шу дилбар хотиннинг энагаси Бинафша бека кўрпа тагидаги илон эканини унутмасди. Чунки салтанат шаънига тегадиган ҳар бир гап Гурганжга етиб бори-

ши, «Қора қанжиқ»нинг шаҳарда одамлари борлиги Муҳаммад Интизом орқали унга ҳам маълум эди. Лекин унинг йўлини тўсишга қўллари қисқа эди. Бинафша бекани безовталантириш, қаттиқ хафа қилиш ёки жосуслик сиридан воқий эканликларини билдиришга ботинмасдилар. Бир куни Муҳаммад Интизом ҳоким билан ёлғиз гаплашиб ўтирганида, кечирим сўраб, Гурганжга кетаётган карвон ичида бир кимсанинг энаганинг тумор қилинган махфий хатини олиб кетаётганини, фурсатни қўлдан бермай у кимсани йўлда заҳарлаб ўлдириб, кўмиб юборишганини маълум қилди. «Тумор»ни ҳокимга узатди. Муҳаммад Интизом, агар рухсат этилса, энагани заҳарлаб эмас, мавжуд дорулар воситасида, бирон ҳафта касал қилиб, кейин ажали етганга чиқармоқ мумкинлигини, сўнг дабдаба билан кўмиб юбориб, ундан бир йўла қутулишини шама қилди. Темур Малик бунга рози бўлмади: «Сизнинг Меҳтар бодиялдойи Самарқандийлардан ҳам устунлигингизни биламиз, қудрату тадбирингиз ярим лашкаримизга тенглигини ҳам биламиз... Аммо ғойибнинг қаҳри келадиган ишлар қилманг! Эҳтимол, шу хотиннинг ҳам ичимизда юриши тақдирда бордир. Бу хотинни йўқотсак, султон яна шунга ўхшаган хотинни қалъамизга киритади. Унга тегманг, лекин доимо ҳушёр юринг», — деди.

Қалъани таъмирлаш ишлари қизгин бошланиб кетган кунларнинг бирида саҳар пайти тўшакда бир жаҳон бўлиб ётган Ойчечак эрига унинг «суянган тоғлари» — Муҳаммад Интизом билан Шоҳмурод Қуҳистоний яхши одамлар эмаслиги, бу икки шахсни Гурганжга юбориш ё шу ернинг ўзида вазифаларидан бекор қилиш лозимлигини айтди. Бу ишни Туркон хотун номидан талаб қилди ҳам...

— Сабаб?

— Улар салтанат душманлари! Султонга қарши носазо сўзлар айтадурлар.

— Далил борми?

— Бор. Худованди жаҳон — Туркон хотун энамизни «Қари тулки» атамишлар... Хўжанд қалъасини мустаҳкам таъмирлашдан мақсад Хоразмшоҳга қарши туриш эмиш.

— Аксинча, — деди Темур Малик, — нотўғри тушунишибди.

Бу гапларни эшитган Темур Маликнинг аъзойи

бадани жимирашиб кетди. У нима дейишини ҳам билмай, тушакда ётган хотинига бақрайиб қараб қолди. Наҳотки, унинг оғзидан шундай гаплар чиқса. Бу, буйруқнамо гапга асос йўқ-ку! Уларнинг гуноҳи нима? Ахир, бу икки сардор бўлмаса, ўзининг аҳволи не кечади? Дарҳақиқат, улар ҳокимнинг суянган тоғлари-ку! Бу гап Ойчечакникилигига шубҳаланди. Темур Малик ўйлаб-ўйлаб, хотинига қараб илжайди: «Сабр қилайлик, яхши бўлса ошини, ёмон бўлса бошини ейди улар», деб қўйди. Кейин бориб эшикни очган эди, орқада Бинафша бека қулоқ осиб турганини кўрди. У энагани имлаб, ўзи билан айвонга, ундан қарши томондаги холи бир хонага олиб кирди-да, ёнидан учбурчакли бир «тумор» чиқарди. Туморнинг ипларини ханжари билан қирқиб, бир парча хитойи қогозни ёзиб, Бинафша бекага кўрсатди. Ойчечак бўлса бу вақт хобхонада тушакда ётарди.

— Мана шу жосуслик хати сенга ўлим жазоси берилишини тақозо этадур! Мен, Муҳаммад Интизомга худодан қўрқ, бекани ўлдирма, деб фармон берган эдим. Сен — хоинсен! Хотинимни ҳам менга қарши қўядурсен! Шу кунларда сенинг «йигирманг» ўтиб, тупроқда чириб ётган булардинг. Нима ёмонлик қилдимки, хотинимга айтиб, икки мансабдорни Хужанддан четлатишни қулоғига қўйдинг?! Бу ҳам давлатга қарши жиноят! Сардор Муҳаммад Интизомни чақирурмен!

Бинафша бека турган ерида боши айланиб, йиқилди. Оғзидан оқ кўпик чиқара бошлади.

— Тур ўрнингдан! Ана, Муҳаммад Интизом келадур!

Бинафша бека сакраб ўрнидан турди.

— Улуғ ҳоким, саркарда, тавба қилдим! Гуноҳкормен... Гуноҳимни кечир. Ўла-ўлгунимча хизматингда бўламен. Ёмонлик қилмаймен. Илло, Муҳаммад Интизомни чақирма!

— Бу гапларга қандай ишонай?! Йўқ! Гурганж узоқ, бу ерда сен жодугарни йўқотиб юбориш осон! Сен менинг тушагим остидаги илонсен. Бошингни мажақламасам, кўнглим тинчимайди. Ҳозир юрт нотинч. Сен буни билмайсен! Машриқда душманларимиз ҳужумга тайёргарлик кўрмоқда. Шу сабабли ичимиздаги сенга ўхшаш хоинларни йўқотиб, қалъани тозалаб олишим керак! Сенинг ўлимингни на султон, на Туркон хотун билади. Итдек ўлиб кетасен!

— Йуқ, улдирма! Менда яна бошқа сирли гаплар бор, улгунимча хизматингда бўламен. Муқаддас китоб ҳаққи, менга шикаст берма, сенга хизмат қиламен. Ишон! Гапим ёлгон бўлса, мени улдириш қийин эмас. Ахир мен хотин кишимен, қаёққа ҳам қочардим...

— Хуб... Аммо сен хотинимга ҳар хил гапларни ургатма! Бу гап иккимиз орамизда қолсин. Хотинимга билдирма! Шундай ёмон иш қилган бир далла оёғидан отнинг думига боғланиб тиканзорда судратилган... Эшитган бўлсанг керак!

— Тушундим! Тавба қилдим! — деди у бароқ мушукдек ҳурпайиб. — Э, яратган, гуноҳкор бандангни кечир!

Темур Малик билан Бинафша бека уртасидаги жиддий гапдан Ойчечак беҳабар эди-ю, аммо улар уртасида кўнгилсиз «музокара» бўлганини фаҳмлади. Тезда бу ишни текислаб юбораман, ранжиманг, дегандек имо қилди энагасига.

Қандайдир хавф борлиги, Темур Малик ва бошқа сардорлар қалъани таъмирлаш, машқ, вайрон бўлиб тўрт томонга тарқаб кетган Шош камон-андозларини топиш, камон буюриш, чилангарларга қиличу найза буюртмалар бериш, манжаниқ, кемалар яшаш каби ишлар билан банд эдилар. Аммо Ойчечакнинг булардан хабари йуқ, хабари бўлса ҳам, асло қизиқмасди. Эрининг ташвишлари кўп экани ҳам унга ёқмасди. Бинафша бекага бир куни: «Мени ҳокимга узатишганми ёки доволзонгами, билмаймен! Бу одам эртдан-кечгача қалъа девори устида, қўлида лўмбоз... Ўйин-кулки, зиёфат деган нарсани билмаймиз... Биз ўзи дунёга нега келдик!..» деб йиглади. «Гурганжга кетамен, бу қангли — Дашти-қипчоқлар юртида юрагим сиқилиб кетди!» деди. «Қаланги-қасангилар¹ ҳоким атрофида ўралашади», деди Бинафша бека тағдор қилиб.

Икки кундан кейин Гурганжга жўнаши лозим бўлган Шоҳмурод Кўхистоний ҳокимнинг буйруғи билан шу бугун йўлга чиқди. Унинг зиммасига истеҳкомни мустаҳкамлаш, Хўжанд қўшинини яна икки минг отлиққа ошириш учун хазинадан ақча сўраш вазифаси юклатилган эди. Бунинг устига, Гурганж бозоридан Ойчечак бекага фарангий атир то-

¹ Қанглиларни хоразмликлар шундай аташган.

пиш ҳам керак... Бу нарса ҳоким хонадонида бошқа барча ишлардан «муҳим»роқ эканини Темур Малик сафдошлари билишарди.

— Азизим, фарангий атир сотиб олишни саройдагилар зинҳор сезишмасин. Шарманда бўламиз... Мабодо хазинадан пул ололмасангиз ҳам, фарангий атир топиб келинг! Шаҳзодадан яширманг, менинг «қисматим»дан хабардор. Зинҳор-базинҳор буюк Энамиз мақсадингиздан воқиф бўлмасун...

— Хотиржам бўлинг, саркарда.

Шундай қилиб, Шоҳмурод Кӯҳистоний ун чоғлик йигит билан Гурганж, қайдасан, деб жунаб кетди. Ҳар бекатда уларга от берилар, салтанат иши билан кетаётган юксак мансабдорларнинг юриш суръати асло сусайтирилмасди. Баъзан Хужанддан то Самарқандгача ҳар беш ёғочдаги баланд тепаликларда посбонлик қилаётган кишилар мансабдорлар от чоптириб кетаётганини кичикроқ олов ёқиб, тутун буруқсатиб, навбатдаги тепадагиларга билдириб қўйишарди. Посбонлар ёв бостириб келаётганини хабар қилиш учун тайёрлаб қўйилган саржиннинг ҳаммасини ёқиб, катта аланга чиқарардилар. (Ўрта ва кичик алангалар кундалик катта-кичик хабарлар учун ёқиларди.) Кӯҳистоний азбаройи дўстига дилдан содиқлиги, қўшинни яна икки мингга купайтириш масаласининг муҳимлигини билиб, баъзан кечалари ҳам йўл юриб, даштда бури галалари билан олишиб, қумдаги қароқчиларни ҳам писанд қилмай, Гурганж томон интиларди.

Темур Малик Шоҳмурод Кӯҳистонийни жунатиб юбориб, узини ёлғиз, юраги узилгандек ҳис этди. Бу етмагандек, уйига кирса, Ойчечак димоғ-фироғ қилар, уйланганига беш йил бўлганига қарамай, унинг баъзи хатти-ҳаракатлари тўнга тушган ямоққа ўхшаб жинини қуриштирарди. Темур Малик хотинининг нодонларча енгил ва айёрона қилиқлари устидан кулар, лекин унинг «султон уругидан» эканлигини назарда тутиб хуноб қилишларига чидарди. Қанча танбеҳ берса ҳам, Бинафша бека йуригидан чиқмаслиги уни азобларди. Кейинги кунларда ҳоким Муҳаммад Интизом маслаҳати билан бир ҳури қизни Ойчечак билан Бинафша бека хизматига тайинлади. Унга яхши ҳақ белгилаб, иккисига кўз-қулоқ булишни, айниқса гапларига эътибор беришни буюришди.

Кӯҳистоний йўқлигида Темур Малик сардор Шерюррак Шошийни ёнига чақириб, бошқа муътабар ман-

сабдорлар, юзбошилар ҳузурида, кутвол Кӯҳистоний йуқлигида маҳкама ишлари, ҳисоб-китоб, таъминот ва шунга ўхшаш вазифани бажариб туришига фармон берди. Муҳрдорликни ҳам Шерюракка юклади.

Сардор Шерюрак Шоший асосан ҳарбий киши бўлиб, Хужанд қушинида кўп йиллардан буён хизмат қиларди. У султоннинг қорахитойларга қарши юришида баҳодирлик курсатган. Бағдод ва Ҳиротни эгаллашда, Машҳад ва Сабзаворга қарши юришда қатнашиб, султон эътиборини қозонган. Аммо отасининг «Шош мустақиллиги» ишида айбланиб, боши кетгани сабабли Шерюрак ҳар қанча баҳодирлик курсатмасин, на малик ва на ҳоким лавозимларига чиқа олди. Султон унинг баҳодирлигини тан оларди-ю, аммо касасини оқартирмасди. Шу сабабли у Сайхун томонга, асли ўзининг қангли уруғида бўлган Темур Малик хизматига келган. Шошнинг вайрон бўлгани ҳодисаси бу одам юрагида ҳам доимо бир ярадек алам берарди. Ким ўз шаҳри вайрон бўлиб, хурсанд юрсин! Темур Малик Шерюракнинг ниҳоятда ақлли, тадбиркор ва садоқатли одам эканини яхши билиб, унга ҳам Шоҳмурод Кӯҳистонийга суянгандай суянарди. Уни Гурганж таъқибидан доимо сақларди.

Кунлардан бир куни Ойчечак эрига мурожаат этиб, ҳокимнинг: «Хужанд бозори Хорун ар-Рашид бунёд этган Бағдод бозоридан минг чандон яхши...» деганини эслатиб, энагаси, чўриси билан бозорга бориб, томоша ҳам харид қилиб келишини айтди. Темур Малик кулимсиради.

— Бош устига, маликам! Сиз бозорга борамен, десангиз, мен йуқ дейманми. Одамларни кўрарсиз, кўнглингизда ғариб-ғурабога нисбатан шафқат пайдо бўлар. Бозорда мулкдорлар ҳам бор, ғарибу ғураболар ҳам бор.

— Менинг ғарибларингиз билан ишим йуқ, ғариблар ҳолидан ҳоким ҳазратлари хабар олсинлар! Мен бир хонанишин кимса, қафасдаги қушчамен... Бозорда ҳам чодрам ичида юрамен, мени бир одамийзод кўрмайди. Аммо мен ҳаммани кўрамен.

— Маъқул.

Лекин Ойчечак Темур Маликнинг кейинги ойларида эрта билан машқ ва ундан кейин қалъа деворларини таъмир этаётганлар, отхоналар, расталар қураётганлар, баланд тимларига ёғоч қоқаётган устолар тепасида бўлаётганини билмас эди. Ҳоким майдонда

ҳарбий машқни тугатгач, қилич ва дубулгаларини ечиб, Шерюрак Шоший билан бозорда раста қураётганлар ёнига оддий кийимда борарди. Ёнида бир неча навқари бўлар, улар ҳам амалдор тўнларини маҳкамада қолдириб, пешмат ичидаги камарда биргина ханжардан булак бошқа қурол-аслаҳа тақишмасди.

Бозор одамлар билан ғоятда гавжум. Бир томонда базозлар — дўконларда матолар қалашган. Шоҳию кимхобу ип газламалардан тортиб, Шому Чин, Ажаму Фаргона матолари, гулдор рўмоллар, газмоллар тўлиб кетган. Унинг ёнида заргарлик, унинг ёнида атторлик, ундан нарида мискарлик, чопон бозор, этик ва маҳсидўзлик, қалпоқ бозор, ундан нарироқда каппону мева бозор, ундан нарида кенг майдон бўлиб, ҳафтада уч бор мол бозор гавжум бўларди. Сайхунга яқин кенг майдонда от бозор...

Бозори асп Хўжандда энг катта бозор бўлиб, ҳукмдорлар бошқа бозорларни бекитсалар бекитардилару, аммо от бозорини доимо эътиборда тутардилар. Одатда сарбозлар қалғаларни, хазиною дафинани, оту хотинни биринчи галда қўлга киритардилар. Шу сабабли, салтанат қудратини ошириш, лашқарни яна икки мингга етказиш мақсадида Темур Малик от бозори, от боқиладиган ерларни кенгайтиришнинг пайига тушган эди. Сайхундаги эллик катта кемани саксонга етказиш учун султон Ҳазор кемасозлари, Озорий ва Истамбулдан кемасоз усталар чақириб, хазинадан саксон кемага етарли маблағ ажратган. Темур Малик баъзан кемасозлар, баъзан от бозори, янги раста қураётганлар ёнига бориб, корфармолар билан гаплашар, ишнинг ғоятда муҳимлиги, вақтида битиши лозимлигини сездириш мақсадида атайи корфармо ёнида назорат қилиб, турарди. Баъзан Шерюракка имо қилиб, хода кутаришар, бошқаларга ибрат бўлмоқ ниятида лойга қўл уришар эди. Бу эса усталарга ёқмас, ҳокимнинг паст табақадан бўлган кекса бир кимса билан ёнма-ён ўтириб чой ичиши уларнинг гашини келтирарди. Аммо ҳокимнинг оддий кишилар орасида иштиёқ билан ишлаши одамлар руҳини кутарарди.

Шу куни пешинларга бориб, Хўжанд ҳокимининг икки от қўшиладиган чиройли, нақшин мўрдак арваси навқарлар ихотасида бозор дарвозаси ёнига келди. Қилич осган навқарлар одамларни четга итариб, аравага йўл очишарди. Яна бир отлиқ йигит бозор оқосоқолини қидириб кетди. Семиз оқсоқол отхона

ёғочини тушираётганлар орасида терлаб ишлаётган Темур Малик ёнида, у билан гаплашиб турган эди. Отлиқ навкар бунда ҳоким билан Шерюракка кўзи тушиб, отдан сакраб тушди-да, эгилиб салом берди. Гапидан адашиб, довдираб қолди.

— Тушунамен, йигит. Сен оқсоқолга малика бозорга келганини айтмоқчисен?

— Олий ҳазрат! — деди йигит таъзим билан.

— Хабарим бор, оқсоқол жаноблари! Марҳамат қилиб, малика ёнларига боринг, биз бунда бўламиз. Султоннинг оналарига қанчалик эҳтиром кўрсатсангиз, маликага ҳам шундоқ ҳурмат кўрсатинг. Отхонада эканимни сездирманг, акс ҳолда, у киши орқиладилар...

Темур Малик хахолаб кулиб юборди. Шерюрак ҳам кулмоқчи эди, лекин ўзини тийди.

Заррин чодрага уралган Ойчечак Бинафша бека билан мўрдак аравадан тушишди. Чимматдаги бекага кўзи тушганлар бош эгиб, салом беришди. Одамлар жон кўзини тикиб, икки зодагон аёлни ураб келишарди-ю, уларнинг бемалол юришларига халақит бермай, аксинча, йўл очишарди. Бегойимнинг бозорга кириши наврўз байрамидек шоду ҳуррамликка айланиб кетди. Лекин кўшлар шундоқ ёнгиналарида ҳокимнинг ўзи терга ботиб ишлаётганини билишмасди.

Ойчечак аввал ўзини баззозликка урди. Ҳаллослаб етиб келган бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз эгилиб салом бергандан кейин, уларни энг катта дўконлар олдига бошлаб борди-да, бегойим рўпарасида кўз олувчи ажам матолари, хитойи парчаю ипак матоларни ёзиб ташлайверди. У питирлаб, ҳокимдан ҳам юқори мартабали кимса олдида тургандек бўларди. Баъзан оқсоқолнинг ўзи ҳам яхши матоларни ёзиб, Ойчечакка кўрсатар, хушомад юзасидан таъзим қилар эди.

— Буни оламиз! Мана буни ҳам... Буниси ундан яхши экан...

Уша матолар дарҳол уралиб, савдогар йигитлар томонидан мўрдак аравага элтиб қўйилди. Ойчечак гулдор катмончасидан олтин тангалар олаётган эди, Аҳмад ибн Мораз қўлини қалқон қилиб, уни қайтарди.

— Безовта бўлманг, маликам, булар фақирдан туҳфа.

— Дўкондорнинг молини қандай қилиб туҳфа этасиз? Савдогарлар бундай қўли очиқлик қилса синади-ку!

— Маликам, бутун бозорни сизга ҳадя қилишга қурбим етади. Сиз мени нима деб уйлаяпсиз. Саркардамдан бозору молни эмас, жонимни ҳам аямаймен. Мен ҳоким ҳазратларидан фақат яхшилик кўрган савдогармен.

— Ҳокимдан яхшилик кўрган булсангиз, ҳали мендан яхшилик кўрганингиз йўқ. Эҳтимол, мен сизни жазолармен?!

— Биз султон олий ҳазратларининг фуқароларимиз, ун етти бор Гурганжда булганмен. Раҳматли отам ҳам улуг султонга садоқат билан хизмат қилганлар. Улуг султон уругидан булган кимса фуқарога ёмонлик қилмайди. Аксинча, авом султон деса жонини беради...

— Энди ўзингизга келдингиз. Сиз доно оқсоқол экансиз. Ун етти бор Гурганжга борганингиз, улуг султонга садоқат билан хизмат қилганингиз, бу эътиқодингиз сизга яна омад беради.

— Айтганингиз келсин.

Ойчечак тангаларни қайтариб жиринглатиб, гулдор катмончасига солди. Шундан кейин улар заргарлик растасига йул олишди. Жажжи дуконларда девору қутилардаги олтин ва кумуш безаклар, тақинчоқлар кўзни оларди. Кичик бир дукон олдидан утишда қандайдир хушбўй ҳид димоққа урилди. Аҳмад ибн Мораз бир лаҳза меҳмонларни тўхтатиб, узи дукондордан икки чиройли қутича олиб, унинг ичидаги шиша идишларни Ойчечакка узатди.

— Мана шу икки шиша атирни ҳам каминадан, хонадоним бекасидан тўхфа, деб тушунгайсиз. Бу атир дарё босиб, узоқ мамлакатдан келган. Олинг!

Ойчечак бармоқларига гавҳар кўзли қимматбаҳо узуклар таққан қўлини чимматдан чиқариб, атирни оқсоқол қўлидан олди-да, шиша қопқоғини очиб, ҳидлади.

Бозор оқсоқоли Ойчечакнинг оппоқ билакларига тикилди.

— Буни оламен. Бу — энг яхши тўхфа!

Бинафша чиммати ичидан тирсагини Ойчечакка теккизди. Ойчечак тушуниб, яна халтадан тилла танга чиқарди.

— Учинчи атирни ҳам беринг, бизга керак.

— Марҳамат! — деди Аҳмад ибн Мораз, учинчи қутичани ҳам Ойчечакка узатиб. Кейин кафтини очиб, Ойчечак берган тилла тангаларни олди-да, дў-

кондорга узатди, — учинчи қутичага пул оламиз, хафа бўлмайсиз!

— Асло, — деди Ойчечак, лекин овози дириллаб чиқди. — Хужанд бозори олдида Хорун ар-Рашид тузган Бағдод бозори уч пул дейдилар, шу гап рост! Хужанд бозори — энг катта бозор...

Берган худога ёқибди, деган гап оқсоқол Аҳмад ибн Моразнинг дилидан ўтди.

Оқсоқол раҳнамолигида улар заргарлик растасига ўтиб, бир неча қимматбаҳо тилла буюмлар ҳам харид қилишди. Бошқа расталарга ҳам киришди. Ҳамма ерда Маккадан ҳожи келгандек улар орқасидан оломон эргашиб юрарди. Одамлар бозордан олди-сотдигини тамоман унутиб, Хужанд ҳокимининг хотини Ойчечак орқасидан эргашишарди. Бозор ҳеч қачон бунчалик обод бўлмаган, агар Гурганждан ҳақиқий малика келганида ҳам бунчалик ободу гавжум бўлмас эди. Ойчечак чиммат ичида бошини виқор билан баланд кўтариб, «чечак» эмас, осмондан тушган «ой» бўлиб, гўё ҳаммаёқни ёритди. Унинг жамолини чодра ичида ҳеч ким кўрмаган ва кўриши ҳам мумкин эмас эди. Аммо оломон бозор ичида мислсиз бир гузал юрибди, деб хаёл қиларди.

Ойчечак қуролли навкарлар, бозор оқсоқоли кузатувида бошқа расталарга ҳам ўтиб, бозор четига чиққанида, узоқда пойтеша билан хари, тўсин чопайтган, ер қазийтган одамларга бир қараб қўйди. Ҳоким Темур Малик айтган «ғариб» гураболар шулар бўлса керак, деди фикран, унинг назарида «исқирт кишилар» тупроққа ботиб, ёғоч ташишарди. Булар орасида Темур Малик билан Шерюрак Шоший терлаб ишлаётганини хаёлига асло келтирмасди.

— Бегойим, у томон — бозори асп. Бозор четида отхоналар қурыпмиз... У ёққа бориш шарт эмас, — деди бозор оқсоқоли ҳадиксираб.

— Яхши, — деди Ойчечак яна заргарлик томон қайтиб, — аравани шу ерга олиб келсинлар, чарчадик. Шу ердан қайтамыз.

Соябонли арава шу ерга келтирилди. Одамлар икки чеккага ўтишди. То бозор дарвозасигача отнинг жиловини ушлаган Аҳмад ибн Мораз азиз меҳмонларни пиёда кузатиб бориб, кейин аравани ўраб олган навкарларга: «Хайр!» ишорасини қилди. Қўли кўксида кузатиб қолди. Оқсоқол маликани кузатгач, орқасига қайтиб келиб, бўлган барча гапни Темур

Маликка ҳикоя қилди. Ҳоким хода устида утириб тоза кулди.

— Оқсоқол, сиз ҳам султон уруғларидан бирига уйланганингизда шундоқ бўларди. Қандоқ қилайлик. Хайрият, Хужанд бозори катта...

— Ҳоким ҳазратлари, бу бозорда туядан тортиб то игнагача харид қилмоқ мумкин. Инсоннинг жонидан бўлак ҳамма нарса бор. Хужанд бозорига, бу томони — Фарғона, бу томони Самарқанд, бу томони — Шому Ироқдин, бу томони — Нили муборақдин, бу томони Чину Афғон, бу томони — Фарангистону Рум, Андалузия, Олмон томонларидин савдогарлар мол олиб келадур. Ипак карвонларининг йўли ҳам Хужанд устидан утадур... Бу ҳазилакам гапми! Хужанднинг донғи етти иқлимга кетгон.

— Ўз ҳунарингизни яхши кўриб, эътиқод билан иш тутишингиз бизга ёқади, — деди Темур Малик, Аҳмад ибн Мораз ҳаяжонини кузатиб туриб.

— Қайси ҳоким сиз каби авом ичига тушиб, бундоқ лой ишига қўл уради. Бошингизда жига, елкада хода кўтармоқдасиз. Доимо саломат бўлинг! (У қўлини очиб, Темур Маликни ҳаяжон билан узоқ дуо қилди.)

Аммо Темур Маликка шундоқ долзарб кунларда хотинининг «султон уруғиданмен», деб тантанавор юриши ёқмасди. У кулгидан сўнг бир лаҳза хомуш тортди. Бундай диққат бўлган пайтларида бармогидаги узугига тикиларди. У бирон нарсадан диққат бўлиб, юраги сиқилган пайтларида узугининг кўзига боқар, авжи рақсадаги ҳинд гўзали унинг кўзларига Нигина бўлиб кўриниб, бирдан жонланиб кетарди. Эркаланар, дам ўнгга айланиб, дам чапга айланиб Темур Маликка боқар, кулаётгандек бўларди. «Боғи насим»даги унутилмас ширин онлари ёдига тушар, ўзини дунёда энг бахтли одамдай ҳис этиб, ҳаяжонланарди.

Ўнинчи боб

ГАФЛАТ ФОЖИАСИ ВА БЎРИБОСАРНИНГ ВАФОСИ

Хужанд атрофидаги ўрикзорлар олтин ранг олган. Мислсиз бир гўзаллик кашф этган куз кунлари эди. Шаҳар ичидаги баъзи дарахтлар аллақачон яшил ту-

нини ечиб, қорни кутар, баъзилари ҳали Қурама тоғи арчаларидек ям-яшил турар эди. Қалъанинг баланд кунгураси ёнида туриб шаҳарга кўз ташлаган Темур Малик, табиат манзарасига суқланиб боқарди. Қўрғон кунгуралари ҳам таъмирдан чиқишга яқинлади. Боболар вақтида қурилган бинолар таъмир талаб бўлиб қолгани кўпларнинг диққатини тортарди-ю, аввалги ҳокимлардан биронтаси ҳам бу ишга жазм этолмасди. Улпон йигиш, султон хазинасидан маблағ сўраш керак, албатта. Бу ният кўпдан Темур Маликка тинчлик бермай келарди. Қалъа кунгурасидан пастга қараган кишининг юраги шигиллаб кетади, жуда ҳам пастда қудратли Сайхун тўлиб, буралиб, жимирлаб оқиб ётарди. Дарёдан нари беҳудуд уфқларга, кўз илгамас кенгликларга тикилар эди у. Шу пайт шаҳардаги уламолардан бирининг:

«Хўжанднинг ёш ҳокими Темур Маликнинг анча вақтдан буён шаҳардан ташқарига чиқмай, қалъада ўтира бериши, ҳарбий машққа куч бериб, зироатчи мардум ҳолидан хабар олмаслиги гафлат уйқуси демасдир, бу эса авомнинг шўри. Тахтни фақат қиличу найза билан ушлаб тураман деган ҳокимнинг давлати таназзулга юзтубан кетмоғи муқаррар», деган гапи ногоҳ эсига тушиб кетди. Бу гап айни ҳолатида таъсир этиб, ҳарбий машқ бўлмайдиган жума куни у ўз ёнига кутвол ҳамда мингбоши вазифасини бажарувчи Шоҳмурод Кўҳистоний, яна беш нафар азамат навкарлардан олиб, сафарга отланди. Бир неча чориқ, чироқ, шам, кетмону тешалар олди, ҳамёнига олтин ва кумуш тангалар солди. Шаҳарни боқаётган деҳқону боғбону чорвадорларга илтифот, карам курсатишни анчадан бери кўнглига тугиб юрарди. Киши инсофли бўлиши керак, узумини егину боғини суриштирма, деган қабилда иш тутиш инсофдан эмас, деди у ўзига ўзи. Иккиламчи, фуқаро ўз ҳокимини кўрмоғи, танимоғи лозим. У куёвболадек гўшангадан чиқмай ўтирса, уни ким кўради-ю, ким танийди?! Гаплашиб, таниб олган, яхшилиқ кўрган кишилар ҳокимга суянадилар, мамлакат ишига ҳам жон чекадилар. Ҳокимни кўрмаган, билмаган авом мисоли ёввойи қулондирки, уни асло ушлаб, эгарлаб бўлмайди. Қолаверса, мен ўзим ҳам асли фуқародан чиққан, отам — Хўжанд фуқароси, юзбоши бўлган...

Шундай эзгу ниятлар ҳоким юрагига жо бўлиб, Хўжанд атрофидаги Унчи, Қистакўз, Нав, Куркат,

Қўрғонча, Қўшбулоқ қишлоқларини айланиб келишни уйлади. Маҳкамада ҳокимият ишларига қараб туриш учун Муҳаммад Интизом билан Шерюрак Шоший қолди. Хўжанднинг икинчи мансабдор кишиси, Шоҳмурод Кўхистонийни саркарда ўзи билан бирга олганига бошқа мансабдорлар таажжубланишди. Икки катта мансабдор ҳам шаҳардан ташқарига чиқса, бу пайтларда Туркон хотундан нома ёки одам келиб қолса, нима ҳол кечади? Қалъа аъёнларидаги бу андишани фаҳмлаган Шоҳмурод Кўхистоний кулди. У Темур Маликка мурожаат этди:

— Саркарда, мени ўз ёнингизда олиб кетмогингиз боиси шуки, Хўжандда ҳазрат йўқлигида давлатни Шоҳмурод ўз қўлига қаратиб олади, деган хаёл бор...

Темур Малик ҳам ҳазилни фаҳмлаб кулди:

— Шоҳмурод Кўхистонийга бир Хўжандни эмас, бутун Мовароуннаҳру Хуросонни беришга тайёрмен. Жонимдан ҳам ортиқ кўрадургон қадрдоним Шоҳмуродга, у лозим топса, навкар бўлиб хизмат қилишга тайёрмен...

Бу гапдан кейин улар қучоқлаша кетишди.

— На қилайки, сиз ёнимда бўлмасангиз, мен ёлғиз қолгандек бўлурмен. Иккиламчи, ахир авом билан учрашганда ёнингизда бир калласи бор, бутун одам ҳам бўлмоғи даркор.

— Тушундим... Ҳазрат, мен Афлотун, балки шайхулраис ибн Сино ёнидамен, унинг тафаккури бир очун. Мен баҳр соҳилидаги бир ирмоқдирманки, баҳри муҳитга қушилиб, ўзимни ҳам баҳр фаҳм этадурмен...

— Тоғликлар доно бўлади, — ҳазилини давом эттирди Темур Малик, — сиз жанобнинг ҳокимингизга хиёнат қилишингиздан кўра ҳам заколигингиз муҳим! Менга бу фазилатингиз жуда ёқади.

— Бас, шундоқ экан, саркардам, ҳозир шаҳардан чиқиб, далама-дала юришдан мақсад нима? Деҳқонлар ўз иши билан машгул, чўпонлар мол боқиш билан банд. Ерларимизда зироат осойишталик билан унмоқда. Ҳамма вақтдагидай авом ўз юмуши бирла овора... Бозорлар маъмурчилик, шаҳарда савдогарлар, ҳунармандлар ўз ишлари билан куйманишади. Биз оҳангарларга кўпроқ қиличу найза буюрмоғимиз даркор эди, шундай қилдик.

— Сиз жанобнинг ҳамма сўзларингиз ҳақ. Тугри,

султон араб ерларига қўшин сургани билан биз томонда осойишталик. Тўғри, деҳқонлар кўп зироат экди, бозорлар обод. Яхши отлар сотиб олдик, яна оламиз. Аммо биз бориб деҳқон билан гаплашмоғимиз қарзу фарз! Зироатни, йўнғичқаю пичан гарамларини ўз кўзимиз билан кўрайлик. Мен бу кеча «Шоҳнома»нинг Фаридун ҳикоятини ўқидим, аввалги куни «Калила ва Димна»ни мутолаа қилдим. Сиз бу йўлда туғаноқ бўлишингиз билан вазир аъзам — Қоплонга ухшайсиз...

Шоҳмурод Кўхистоний қаҳ-қаҳ уриб кулди. У Темур Маликнинг ҳозиржавоблигию баъзан гап билан қамчилашини ёқтирарди.

— Хужанд — султоннинг тўрт юз қалъасидан бири! Хужанд ҳокимининг содиқ қулларидан бири «вазири аъзам»га тенг кўрилар экан, — деди Кўхистоний, — мен тоабод бу катта мурувватни унутмаймен. Қани, кетдик, саркарда!

— Гудак боладек совуқ сувга ювинтириш олдидан бир оз хархаша қиласиз. Тоғликларнинг устидан либосини фақат ўлганидан кейин шилиб оладилар, дейишади, шу ростми?

— Тавба қилдим! — Шоҳмурод Кўхистоний яна кулиб юборди, — саркардам, авф этасиз! Либосим қалин, найзалар, қиличлар менга кор қилмайди. Аммо бир куни шу бесуюк тилим қўрғур ўз бошимга етмаса деб қўрқадурмен...

Темур Малик отига қамчи босди.

Улар айланма йўллар билан шаҳардан чиқиб, баландликка урлай бошладилар. Сайхун орқада қолди. Кун ёйилганида Нав қишлоғига етиб бориб, бир кулба рўпарасидаги майдончада ҳукиз билан бугдой янчаётган йигитчага кўзлари тушди. Йигитча бу суворилар ичида ҳоким борлигини билмаса ҳам, сипоҳий юқори мартабали кишилар эканини фаҳмлади. Бир лаҳза ишни тўхтатиб, бош эгиб, салом берди. Темур Малик отдан тушиб, юз-кўзлари чанг, ориқ, ҳали мўйлаби чиқмаган, қорачадан келган йигитчага яқин борди. Салом-алиқдан сўнг, бу йил ҳосил қандай бўлганини, неча ёшдалиги, исми нима, ота-оғалари борми, нега бунда ёлғиз меҳнат қилаётганини сўради. У ўз исми Довул, отаси борлиги, отасининг исми Совур эканини, у нариги Куркат қишлоғига кетганини айтди. Бу йил ҳосил яхши эканини маълум қилди. Темур Малик деҳқон боланинг хирмонига барака ти-

лаб, яна отга минди. Нав қишлоғи ичкарисига кирмай, шунақаси Куркатга юришди. Икки қишлоқ оралигида бир жарлик бўлиб, баландликка кўтарилган киши узоқдаги Туркистон тизма тоғ чўққиларини шундоқ аниқ кўриши мумкин эди. Сап-сариқ қирлар, тоғ ёнбағрида яшил ранг тўкилгандек, олисолисларда икки қишлоқ дарахтлари яшиллик ҳосил қилган эди. Оқсув билан ундан нари Қорасув дарёлари ҳам кўзга илинарди. Тоғ йуллари оша улар Куркат қишлоғига кириб боришди. Йул четидаги фақиргина бир кулбадан аёлларнинг йиғи овози эшитиларди. Пасқам деворлари ҳам харсангтош булаклари билан озгина кўтарилган, бир ҳужраю айвондан иборат кўримсиз ҳовли ёнида отдан тушишди. Қилич осган етти сипоҳни кўрган уй эгаси ҳовлида тўпланган одамлар ичидан чиқиб келиб, улар билан гамгин кўришди. Ҳовлига таклиф қилиб, жой қилинган айвонга утқазди. Бир йигит отларни ушлаб турди. Куркатликлар уларни Самарқанд томон кетаётган мансабдорлар, деб уйлашди.

— Кимингиз қазо қилди? — дея Темур Малик фотиҳадан сўнг баланд бўйли, қўллари қадоқ кекса одамга мурожаат этди.

— Бошимга оғир мусибат тушди... — деди деҳқон ҳунграб йиғлаб, — кеча чақалогимни бешикка белаб, онаси бир муддатга бизнинг ёнимизга хўрак олиб кетган эди. Биз далада хирмон тепасида эдик. Бешикдаги боламни бўрига олдириб қўйдик. Вой, юрагим ёниб кетмоқда! Ичимга пичоқ тиқиб олгим келади, эй йўловчи, энди мен нима қиламен. Э, пешонам бунча шўр бўлмаса? Қайси гуноҳларим учун менга бунчалик жазо! Бир яшар ўғлимни бўри еб кетди. Орқасидан қидириб бориб, даладан унинг оёқ панжаларини топдим. Вой, мен энди нима қиламен! Икки ўғлим бўрини қидириб кетди. Агар топиб келмасаларинг, ўзимни ўлдирамен, дедим. Эндигина тили чиққан бола эди. Бизни гафлат босибди, атрофимизда бўрилар борлигини билмабмиз... Онаси мурда бўлиб ётибди. Мен бу мусибатга қандоқ чидаймен!

Темур Малик ўтирган ерида ўйланиб қолди. Рупарасида кўксини чангаллаб оҳ ураётган давангир одамдан кўз узмас, унинг ҳолига бағоят ачиниб, бошини сарак-сарак қиларди. Ёнидаги Шоҳмурод Кўхистоний, ҳовлида турган сарбоз йигитларнинг ҳам юраклари ачиб, хомуш тортишди.

— Узи сизга сабр-ирода берсин, биродар — деди Темур Малик, — жуда ёмон фожиа юз берган. Ҳасратингизга биз ҳам шерик. Бечора бола қоракул қузи-чогдек ёруг дунёни кўролмай кетибди. Э, афсус, э, афсус!..

— Вой-дод, хужам, энди нима қиламен! Мен ота эмасмен, бир боласини бўридан асролмаган бир ношудмен!

— Сабр! — деди Шоҳмурод Кухистоний, — бу зот Хужанд ҳокими Темур Малик ҳазратларидир. Сизга сабр тилаймиз, — у Темур Малик ишораси билан ёнидан халта чиқариб, ун тилла санаб, деҳқонга узатди, — буни олинг, Хужанд ҳокими номидан.

Деҳқон тангаларни олиб, Темур Маликни йиглаб дуо қилди. Шундан сўнг улар ўринларидан қўзғалиб, нариги Қўрғонча қишлоғи томон йул олишди. Йул-йулакай Темур Малик чақалоқ фожиасинию гафлат босган деҳқон ҳақида уйларди. Ичкарида, чалдивор хоналарнинг бирида бағри ёнаётган она азобларини сўз билан айтиб бўлмаслигини ҳам уйларди.

— Сиз, муҳтарам зот, эрта билан менга ҳаммаёқ осойишта, фаровонлик, эл шоду хуррам... деб бу ерга келишга унамаган эдингиз. Аҳволни кўрдингизми? Қазо муҳаққақ, аммо бунақа фожиа бизни уйлатиб қўяди. Биз гафлат уйқусида ётиб, фарзандларимизни бўрига олдирадиган бўлсак, бизнинг ҳокимман деб юришимиздан нима маъно! Бу, бизга ибрат бўлмоғи лозим, Хужанд музофоти фуқароси бизга фарзанд монанд... Фарзандини, наслу насабини йиртқичдан, яъни босқинчидан ҳимоя қилолмаган ота — ёмон ота! Азизим, сиз бу гапни кенгроқ тушунинг — бутун Хужанд музофотини, фуқарони, такрор айтамен, сиз билан бизнинг фарзандларимиз қиёс этинг. Эл шундоқ деб фаҳм этади. Элни бўрига едириб юборишга ҳаққимиз йуқ! Тақдирнинг инояти ила сиз билан биз Хужанднинг ҳокимимиз. Бас, шундоқ экан, биз бўрилардин элни асрашимиз ҳам фарз, ҳам қарз! Жаноб, англаган бўлсангиз керак?!

— Фаҳмладим, саркарда! — деди от устида кетаётган Шоҳмурод Кухистоний, ун қўли кўксига, ҳокимга ярим ўгирилиб, — гўдак фожиасидан муҳим хулоса чиқарганингиз тўғре. Бу, мамлакат миқёсидаги гап. Мен бунчалик кенг уйламаган эканмен. Дарҳақиқат, гафлат уйқусида ётган кимсани осмон ҳам, ер ҳам кечирмайде!

Қўрғончага етмай, тоғ ёнбағридаги Кийикбулоқ қишлоғига юришди. Ҳоким илтимоси билан аввалги кунлари биронта қишлоқ оқсоқолига хабар қилинмаган, чопар ҳам юборилмаган эди. Шу сабабли, азадан чиқиб, қишлоқ оқсоқолиникига кириб утирмай, йўлга тушишган эди. Уларнинг ниҳоятда қоринлари очиб, қош қорайишига яқин баланд чўққилар остидаги Кийикбулоқ қишлоғига кириб боришди. Навкарлардан бири Шоҳмурод Кўҳистонийнинг топшириғи билан хабар қилгани қишлоқ оқсоқоли уйига от чоптириб кетди. Кўп утмай, оқсоқол шошилишч отга миниб, ўғли билан бирга ҳоким истиқболига чиқди. Қишлоққа етмасдан йўл устида, тоғ тошларини ювиб, тепадан шарқираб оқиб ётган шаршара ёнида рўбарў келишди. Қишлоқ оқсоқоли дарҳол отдан тушиб, Темур Малик отининг жиловидан ушлади, уни отдан туширмай, ўз ҳовлиси томон бошлаб борди. Ҳокимнинг келаётганини эшитган оқсоқолнинг укалари ва яна бир неча аёллар шошилишч ҳовли супурган, меҳмонхонага кўрпача, парёстиқлар тўшаш билан овора бўлдилар. Темур Малик оқсоқол дарвозасидан ҳовлига кириб, отдан тушди. Шу лаҳза ҳовли четида катта бир қўчқорни ётқизиб, ҳоким ижозатини сўрашди. Қорни оч Темур Малик сал қўлини даҳанига олиб келган эдики, қўчқор сўйилди. Шоҳмурод Кўҳистоний билан ёнма-ён айвон сари бораётган ҳоким дўстига шивирлади: «Қўчқор гўшти пишгунча, сулайиб қолсак керак. Ҳозир менга бир бурда нону чой керак...» «Камина ҳам шундоқ», — деди пичирлаб Шоҳмурод.

Уларни безоглиқ ичкари хонага олиб киришди. Навкарлар ташқарида. Уч-тўрт йигит фармонбардорлик қилиб, ичкарига чою ширинликлар, нону мевалар ташишарди. Гўшту гулоб, хумчада мусаллас олиб кирилди. Потиллатиб бир неча какликлар ҳам сўйилди...

Зиёфату суҳбат ярим кечагача давом этди. Қишлоқ оқсоқоли ҳокимни ёлғиз қолдириб, йўл юриб чарчагансиз, ҳордиқ олинг, деганига қарамай, андак кайфи ошган Темур Малик ҳеч кимга жавоб бермади. Шундоқ ширин суҳбатни ташлаб ким ухларди? Қишлоқ масжидининг имоми чўққисоқол Муҳаммад Ҳайбатулло деган кимса ҳам Темур Малик келганини эшитиб, ўпкасини қўлтиқлаб, ҳалпиллаб, салла-

калла қилиб, эшикдан кириб келди. У ҳокимни дуо қиламан, деб гапидан янглишиб кетди:

«Бизнинг қишлоққа қадам ранжида қилиб, фуқарони иззат қилгон экансиз, сизни...»

Лекин, бари бир, бешигдан чирқиратиб тортиб олиб бўри еб кетган чақалоқ бола Темур Малик куз олдидан асло нари кетмасди. Пичоқ ушлаб, жарликларда йиртқичнинг инини қидириб юрган оғалари, йўлдаги қону чақалоқнинг панжалари... бу мудҳиш манзара унинг бағрига найзадек санчилиб, овқатга ҳам ортиқ ҳуши қолмади. Ўзининг ҳам икки яшар ўгли бор — унинг тили чиқиб, ниҳоятда ширин бўлган. Ҳоким ўз гўдагидан хавотирлана бошлади. Агар бу фожиа ўзининг бошига тушганида нима буларди! Юрагига гулгула тушиб, ҳозироқ ўрnidан туриб, шаҳарга қайтмоқчи бўлди. Ўзини қўлга олди. Ички ҳиссиётларини ёнидагиларга сездирмади. Ҳокимни зериктирмаслик, унинг қишлоқдан мамнун кетишини жон-жаҳди билан истаётган оқсоқол хонандаларга одам юбориб, чақириб келайликми, деб сўради. Темур Малик буни истамади, негадир юраги сиқиларди. Ҳовлидаги қулоқлари кесик каттакон қоплон итнинг салмоқланиб вовиллаётгани оқсоқолни безовта қилиб, ўглига уни узоқроққа олиб кет, деган эди, Темур Малик буни ҳам истамай, кулди: «Оқсоқол, қўйинг, майли, вовиллай берсин. Ўзи ҳам йўлбардек экан. Унинг овози чиябурилари даф этади», деди. Ҳокимнинг Қоплонга яхши назар билан қараётганини сезган оқсоқол итлар ҳақида ҳикоя бошлади. Ҳовлида боғлоғлиқ Қоплон наслдор экани, унинг отаси Бўрибосар қисмати мураккаб бўлгани ҳақида ҳикоят эшитган Темур Малик парёстиққа ёнбошлаб ётган еридан дарҳол бошини кўтариб, чордана қуриб олди. Ҳокимнинг жониворларга қизиқсинганини сезган оқсоол ҳикоянинг ёнига қўшибми, қўшмайми, ҳар қалай, инсонни уйлатиб қўядиган бир воқеани айтиб берди.

...Қишлоқнинг кунчиқар томонидаги Бешиктоғ чўққилари остида серўт яйловлар бор. Ёз бўйи бу баланд кенгликларда боқиладиган подалар куз келиши билан секин-аста пастга, қишлоқларга олиб тушилади. Қулмуҳаммад деган чўпон тоғда, ҳар доим ўтирадиган катта тош ёнида ортиқча бир декчаси ва жулдур пўстинини қолдириб, уч баҳайбат итининг бири — Бўрибосарга озгина эт, қотган нон ва суяк

ташлаб: «Шу ерда ёт!» дейди. Ўзи катта сурувни пастга олиб кета бошлайди. Бурибосар йул олдидан бир қорнини тўйдириб олсин, деб шундай қилган экан. Бошқа икки ит пода атрофида чўпон билан бирга тоғдан тушиб келибди. Туни билан юриб, анча пастга тушишибди. Тонгда у Бурибосарни кўрмабди. Икки кундан кейин Қулмуҳаммад чўпон Бурибосарнинг тамоман кўринмай қолганига таажжубланибди. Бошқа итлари ёнида айланиб юришар, аммо каттаси йуқ эмиш. Қишлоққа етишгач, икки ит ҳам Бурибосарнинг ғойиб булгани учун бош солиб, хомуш ётишганини Қулмуҳаммад чўпон сезибди. У фақат йулда чарчамасин, деб тоғда ит олдига қотган эту суяк ташлаганини биларкан, холос. Қишлоққа етиб келиб, қўтонларга кирибди, аммо Бурибосардан ҳамон дарак бўлмабди. Уни тунда бўрилар ўраб олиб улдириб кетди, деб ундан умид узибди. Аммо Бурибосар ўз салобати, йўгон овози, полвонлиги билан Қулмуҳаммад чўпоннинг кўз олдидан ҳеч нари кетмабди.

Ойлар, қишнинг ғиз-ғизон совуқлари утибди. Яна баҳор келибди...

Қулмуҳаммад чўпон уз угиллари, чулиқлари, икки баҳайбат ити ва икки саман оти билан подани ҳайдаб, юқориликка — Бешиктоғ тагидаги утлоқларга кутарилибди. Бир ҳафта йул юриб, йул-йулакай қую эчкиларини тўйдириб, уша Қунғиртош остига борибди. Бирдан узоқда, тош остида озиб-тўзиб, оч арвоҳга ўхшаб қолган Бурибосарга кўзи тушибди. Чўпон қўйларга ҳам қарамай, от чоптириб бориб, қадрдони Бурибосар ёнига келибди. У бечоранинг эти суягига ёпишиб, эгасининг тешик декчасию жулдур пўстини ёнидан аранг туриб, қалтираб, чўпонга қарабди. «Шу декчаю жулдур пўстинни қўриқлаб ётгин», деб тушунган, экан, бечора. Бурибосар эгасига садоқат сақлаб, қиш бўйи тоғда қолиб кетибди. Шу атрофдан нималарнидир топиб еб, жилгадан сув ичиб, декчаю пўстинни пойлаб ётибди... Бурибосар Қулмуҳаммад чўпонга бир қараб қўйиб, индамай, орқасига — пастлик томон йул олибди. «Ҳой, Бурибосар, тўхта!» деганига ҳам қарамай, кетаверибди. Куп ўтмай, у кўздан ғойиб бўлибди. Шу-шу у йуқ, қайқа кетганини ҳеч ким билмайди. Уни қидиришиб топиша олмади. Итнинг қаттиқ хафа булганини кўрган Қулмуҳаммад чўпон ўтириб йиғлади. Шу воқеадан кейин чўпон қишлоққа қайтиб тушиб, уйда ўти-

риб қолди. Ҳозир унинг болалари чўпонлик қилишади...

Қишлоқ оқсоқолининг бу ҳикояси Темур Малик уйқусини тамоман қочириб, хаёлга чўмдирди. У оқсоқолга тикилганича, бармоқлари билан мўйлаби учини бураб, хаёлот дарёсига гарқ бўлди. «Мана, вафо, — деди Темур Малик фикран, — итнинг инсонга вафодорлиги ҳақида кўп ҳикоятлар эшитганмен, аммо бунақасини биринчи топқир эшитишим». Шунга ўхшаш ҳодиса Ҳилат вилоятида, узоқ Андалузияда бўлганини шаҳзода Жалололдиндан ҳам эшитган эди у. Аммо бу воқеа унга қаттиқ таъсир қилди.

— Қалайсиз, азизим? — деди Темур Малик, Шоҳмуродга боқиб.

— Бундоқ воқеани биринчи эшитмогим. Ит жонивор ушандан кейин қаёққа кетган экан?

— Кейинчалик, пастда, чуқурликда унинг ўлигини чулиқлардан бири кўрибди, — деди қишлоқ оқсоқоли.

— Эҳ, бечора! — деди Шоҳмурод Кўҳистоний.

— Биз баъзан ўз қадрдонларимизга лоқайд боқамиз. Адолатсизлик қилиб қўямиз, — деди Темур Малик, — вафога вафо билан жавоб этмоқ лозим. Жафо билан эмас! Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил, деганлар. Мана, очун кенг, унга игнанинг тешигидан эмас, кўзни катта очиб қарамоқ даркор. Агар биз, азизим Шоҳмурод, бир ерда тураберсак, кулмак сувдек айниб қоламиз. Қалъа тагидан айқириб оқайтган Сайхундек юришимиз лозим. Кирмон ҳукмдорлари бир-бирларига заррин либос тўхфа этиш билан бандлар. Туркон хотун макру инжиқликларига берилиб, фуқарони, ёру дўстларини, Абдулқодир муншийдек мўътабар кишиларни унутган. Биз буни фаҳм этаётгирмиз. Мана, шаҳардан чиқиб, ёмон иш қилмадик. Фарзандимизни бўрига ем қилмаслигимиз ва вафога жафо эмас, вафо билан жавоб қилмогимиз даркорлигини ўргандик. Бу гапни на Афлотун ва на Луқмони ҳаким айта олади! Биз ўз кўзимиз билан кўриб, шоҳиди бўлиб, хулосага келаётгирмиз.

Темур Малик, Шоҳмурод Кўҳистоний, қишлоқ оқсоқоли ва бошқалар, тонггача кўзларига уйқу келмай, суҳбатлашишди... Эрта билан улар яна Хужанд томон йўл олишди. Атроф-жонибдаги олтинранг урикзорлар, кузнинг беқиёс гўзалликларидан кўра ҳам чақалоқ фожиаси, Бўрибосар вафоси Темур Ма-

лик хаёлини банд қилиб олган эди. Айни чоқда, унинг кўз олдида бу Хужанд музофотининг кузги жамоли — беқийёс табиат бир улкан паҳлавон тимсолида яшнаб, барқ уриб турар, аммо шу паҳлавоннинг дили қайғули, кўксида алам борлигини ҳам шундоқ сезиб борарди.

Ун биринчи боб

«ГУЛХАНИ АДНОДИН ГУЛШАНИ АЪЛОҒА БОРУРМЕН¹...»

Эрта билан қишлоқдан жўнашда кадхудо² дарбозаси олдидаги майдонга қишлоқ кишилари — уттиздан ортиқроқ йигит-яланг, мўсафидлар, болалар Хужанд ҳокимини кузатишга тўпланишган эди. Майдон атрофида пасту баланд уйлар, пахса ва усти сувалган деворлар, пастак томлар тепасида мўрилар. Уч томонга айланма тор кўчалар кетиб, уларнинг учалови ҳам далага олиб чиқарди. Чуқур оқаётган ариқ четларида каллакланган тут дарахтлари эрта-лабданоқ қилт этмай мудраб, бугунги куннинг гоята иссиқ бўлишидан далолат бериб турарди. Қишлоқ аҳли ҳоким келганини кеча кечқуруноқ эшитган, Темур Маликнинг фақат тунаб, эрта салқинда йўлга чиқишини, ҳеч ким хабар қилмаса ҳам сезишарди. Хоразмшоҳнинг юқори мартабали амалдорлари ҳаргал Самарқанддан чиқиб, Ўтрор, Ахсикат, Ўзган томонларга юрганларида, Хужандга киришдан аввал Куркатда бир кеча тунардилар. Бундаги зиёфат ҳамда кузатиш қишлоқ аҳли учун тўй тусини олиб тўпланишар, ундан сўнг бошқа кўнгилочар ишларига ҳам ружу этишарди. Бу иш юқори мартабали кимса ҳамроҳларига, кадхудога ёқарди. Шу сабабли, бир қадар одат тусига кирган маросим Куркатда, эрта билан ўз-уздан бошланиб кетди. Кадхудо саркарда Темур Маликни мамнун этиш ниятида йигитлару мўсафидларга тўй либосларини кийиб чиқишларини буюрганлиги маълум бўлди. Отлар обдан тўйдирилиб, сугорилиб, эгар-жабдуқлари сириб урилган, айниқса майдон ўртасида жиловидан ушлаб турилган

¹ «Пастликдаги гулхандан аршу аълодаги гулшанга кетаётирман».

² К а д х у д о — қишлоқ оқсоқоли.

Қарчигай ер тепиниб, пишқириб, эгасини кутарди. Ариқ буйлари, деворлар ости, шотут дарахтлари тагида қўл қовуштириб турган одамлар ҳозироқ дарбозадан чиқиб келадиган саркарда Темур Маликни интизорлик билан кутишарди. Уни бу ерликлар кўришмаган, аммо саркарданинг қорахитойлар билан жанги, шамширининг бошқаларникидан узун эканлиги, рўйинтан, яъни «танига тиг ўтмас»лиги лоф этиларди. «Шамшир солиб, душман елкасидан то минган отигача кесиб, тўрт пора қилиб юборгани...» ҳақида ҳам лофлар оғиздан оғизга кўчиб юрарди. Саркарданинг буйи томдек баланд, елкаси тепа, отга минганида «бедовнинг бели эгилиб кетиши» ҳақида эшитган куркатликлар Афросиёб монанд уз саркардаларини бир кўриш умидида эдилар. Бировлар чуққайиб, бировлар тик турарди. Болаларнинг югуриши, шовқин солишига ҳам йўл қўйишмас, тартиб осойишталикни сақлашарди. Туйнуқлардан, девор тепаларидан мўралаб турган қиз-жувонлар, қишлоқ аёллари ҳам уз оғаларидек бу томонларда донғи кетган Темур Маликни кўришга интилишарди. Шаҳзода Жалололдин билан Темур Маликнинг жанглари паҳлавон Афросиёб, Аҳмад-Замчи, султон Санжар номидек кенг ёйилган, баъзан улардан ҳам ошириб таъриф у тавсиф этишарди.

Бир муддатдан сўнг ҳовлида, дарбоза олдида хизмат қилаётган йигитларнинг ҳаракати тезлашиб қолди. Айвон зинапояларидан пастга тушаётган Темур Маликка кўзлари тушган қишлоқ аҳли чуққайиб ўтирган ерларидан туриб, итоаткорлик билан қўл қовуштириб туришди. Шотутга суяниб ўтирган суяги бузуқ, елкалари кенг бир кекса одам ҳам ўрнидан туриб, орқа этагини қоқди. Унинг соқоли, қошлари пахтадек оқарган, бошига афғонларга ўхшаб малларанг салла ўраб, узун кўйлаги устидан ҳам бўшгина белбоқ боғлаган; жез пойнакли қинга солиб, осиб олинган дандонсоп пичоғи ҳам ярим газ келарди. У одам саксонлардан ошганига ҳам қарамай, қўлида асо йўқ, йўгон гавдасини йигитлардек адл тутиб, олдинга қараб юрди. Дарбозада саркарда пайдо бўлиши билан у одамлар ичидан ўтиб, йигитлардан кимдир, «ота, у ёққа борманг!» деганига ҳам парво қилмай, дадил ва жиддий ҳолда индамай ҳоким ёнига борди, у билан қўл олишиб омонлашди. Қишлоқнинг мўътабар кексаларидан, деб хаёл қилган Темур Малик у

билан кўришганидан сўнг, орқасига қайтиб кетаётган йўгон чолга бир лаҳза тикилиб қолди. Шу йўла саркарда бу ерда турган бошқа кексалар билан ҳам қўл беришиб омонлашди. Бояги чол яна одамлар ичига утиб, уша шотут дарахти ёнига борди-да, саркардага тикилиб қараб турди. Хайр-хуш қилаётган Темур Маликнинг диққати уша чолда эди. Гавдали кекса одам негадир унинг хаёлини олди. Қишлоқ оқсоқолидан бу кекса одам ким эканини бошқаларга сездирмай сўради. Кадхудо аввал елкасини қисиб, шотут тагида жиддий турган чолга тикилди, кейин саркарда қулогига: «Бу ерлик эмас, Навдан булса керак...» деди. Гала-говур ичида у чол қаёққадир гойиб бўлди. Темур Малик қишлоқ аҳли билан хайр-хўшлашиб, Хужанд томон йўл олди. Уларга ҳамроҳ бўлиб келаётган кадхудо саркардани Оқсув томон бошлаб, бунда кўприк солаётгани, шу атрофдаги ўзининг узумзорини кўрсатмоқчи эканини айтди. Темур Малик кадхудо ва йўлдошлари билан тепаликка кўтарилишганида, пастда, узоқда бояги чол эшакка миниб, Нав томон кетаётганини кўришди. Яна Темур Малик диққатини уша чол қамради.

— Бу кекса одамни Навдан дедингизми?

— Ҳа, — деди кадхудо ёнма-ён кетаётган Темур Маликка.

— Таажжуб... У мўйсафид атайи одамлар ичидан суғурилиб чиқиб, мен билан омонлашди, бир сўз демади. Ҳеч нарса сўрамади. Дарҳол яна эшагига миниб, қишлоғига жўнамоқда...

Кадхудо оти жиловини тортиб, орқароқда келаётган ўз кишиларидан сўради:

— Ҳув анави эшакка миниб кетаётган чол қишлоққа қачон келган эди?

— Шу бугун азонда пайдо бўлиб қолди. Эшагини бозор ёнига боғлаб, одамлар билан дарбозага келди.

— Ана эшитдингизми, саркарда, — деди кадхудо, — сиз ҳазратни бир кўрай деган-да. Бошқа нима бўлмоғи мумкин. Ҳазрат, пайқадингиз, девор тепаларидан, туйнуклардан сизни қанчалар қора кўзлар тийрборон этди... Буни сезмадингиз, фуқаро ўз ҳокимини кўргуси келади. Сиз фақат юрт сўрайдиган ҳоким бўлмай, баҳодирлигингиз билан элда машҳурсиз. Куркатда шу кеча бир ўғил туғилди, номини Темур Малик деб атадик. Сизнинг шарофатингизга.

— Катта бўлсин фарзанди, — деди Темур Малик бу

гапларни диққат билан эшитаётгандай. Лекин хаёлида қошу соқоли пахтадек оқ чол турарди. «Нега у келди?» Шу лаҳза унинг кўз олдига оқ-қора соқолли кесик бош келди... Бирдан Темур Маликнинг бадани жимирлашиб, тер чиқиб кетди. Уша арвоҳ яна уни таъқиб этиб юрганга ўхшади. Кесик бош — қорахитойлардан эдику, деди у ўзига ўзи. Бир лаҳзадан сўнг Темур Малик ўзини қўлга олди; йўқ, бу арвоҳ эмас!

Оқсувнинг тор, бўғилиб ўтаётган ерига қурилаётган кўприк ёнига етиб келишгач, отдан тушишди. Қишлоқ оқсоқоли ўзи бош бўлиб қилаётган иш ҳам фахр, ҳам садоқат эканини ҳокимга сўзларди. Эрта салқинда иш бошлаган икки уста пойтешани қўйиб, ҳокимга салом беришди. Ер қазиётганлар, харсангтош ташиётганлар ҳам саркарда ёнига келиб, таъзим ила салом беришди. Аммо бирон кимсанинг қўл узатиб, омонлашишга ҳадди сизмади. Бу ҳол яна Темур Малик ёдига бояги йўғон гавдали чолни келтирди. Унинг атай келиб, саркарда қўлини олиб, омонлашгани ўйлатиб қўйди. Бунда бир ҳикмат бор, деди у ўзига ўзи.

— Ҳазрат, бу кўприк Куркат билан Хўжанд оралигини яқин қилади, — деди кадхудо Темур Малик хаёлини бўлиб, — биз Хўжандга икки баланд тепаликни айланиб, Оқсувнинг ёйилиб оқадиган еридан кечиб ўтамиз. Эрталаб арава билан йўлга чиқсак, кечга етиб борамиз. Бу кўприк йўлимизни анча қисқартиради. От билан юрган киши бир ош пишгунча вақтда кўприкдан ўтиб, Хўжандга кириб бориши мумкин...

— Бу тўғри, — деди Темур Малик, — менимча, сиз Самарқанд билан Хўжанд орасидаги масофани, қолаберса, Хўжанд билан Гурганж оралигидаги масофани қисқартириб, хайрли иш қилгансиз. Бу — салтанатга мақбул иш. Салтанат қудратини оширишга қаратилган ҳар бир иш таҳсинга сазовор. Сиз буни ўйлаб қилгансиз.

— Қуллуқ, саркарда.

— Сиз фақат Куркатни ўйлаб, бу ишни қилаётганингиз йўқ.

— Худди шундай, саркарда. Минг маротаба қуллуқ. Тўғри айтдингиз.

Темур Малик қишлоқ оқсоқолига жилмайди, уни навозиш этди. Оқсоқол ўз ишининг моҳиятини тушунмай, калтафаҳмлиқ қилиб, ҳадеб Куркат, Куркат... деяберганидан хижолат бўлди. Аммо, бари бир, молмулк йигиб, ўз кайфу сафосини суриб ётган оқсоқол-

лардан бу кадхудо минг чандон яхши эди. Мамлакат қудратига бир томчи бўлса ҳам куч қўшиб турган мансабдорлар Темур Маликка ёқарди. У, ҳатто мағрибдан машриққача, Дашти Қипчоқдан то Эрону Араб амирликларигача етган буюк салтанатни, султон Хоразмшоҳни енгилмас, деб хотиржамликка, фаромушликка тушадиганларни ҳам ёқтирмасди. Султонга итоатдан кўра ҳам бу ишда Мовароуннаҳрга садоқат кўпроқ эди. Орқасидан қўйилган айғоқчиларнинг султонга етказган маълумотларига кўра, «Хўжанд ҳокими Темур Малик мансабига доир ишлари ва бошқа хусусдаги хатти-ҳаракатлари билан салтанатга фидойи эмас», деган пинҳоний маълумотлар ҳам Гурганжга бориб турарди. Ўз ёнида яқин кимсадек бўлиб юрган айғоқчиларни ҳам у тахминан биларди. Ҳа, юртга содиқлик бор, султонга итоаткорлик бор. Темур Малик юрагида биринчи фазилат устун эди. Аммо у бу икки ҳолатнинг иккинчисини ҳам асло ёддан чиқармасди. Аслида подшоҳнинг айшу ишратдан қўли мутлақо бўшамаслигини ҳам яхши биларди. Отадан қолган салтанатда у тўла ҳуқуқли султон эмас, онаси Туркон хотуннинг измидан чиқолмайдиган бамисоли бир қўғирчоқ эди.

Темур Малик отига миниб, кўприк қураётганлар билан хайр-хўшлашди, кутилмаганда қишлоқ оқсоқолига мурожаат этиб, ўзи билан бирга Нав қишлоғига боришини, «қошу соқоли пахтадек оқ, йўгон чол»ни кўриши лозимлигини айтди. Кўприк қураётган жойдан Нав унча узоқ бўлмай, кечувни айланиб ўтишлари билан қишлоққа киришди. Оқсоқол кишиларидан бири чалғимаё уларни тўппа-тўғри бояги чол ҳовлисига бошлаб келди. Яқин орада етиб келиб, эндигина юз-қўлини ювиб, ғарибона ҳовлиси четидаги айвонида тамадди қилаётган чол ўз эшиги олдида отлиқлар тўхтаганини, пасқам деворидан отда турган Темур Маликни кўриб пиёлани курси устига қўйиб, букчайиб, қийинчилик билан ўрнидан турди-да, даҳлиздаги кавушини шоша-пиша сўлақмон оёғига илинтириб, эшик томон юрди. У билан мўйлаби сабза урган икки невараси ҳам орқама-орқа эшикка юрди. Чой қўйиб бериб утирган кампир ҳам тик туриб, эшикка аграйганча қотиб қолди.

Отдан тушган Темур Малик кулимсираб, икки қўлини узатиб, чол билан яна омонлашди.

— Муҳтарам саркарда, сиз ҳазратни бир кўрай деб тонготарда йўлга чиқиб, кадхудо дарбозаларида

пойлаб утирган эдим. Куркатга утиб кетганингизни кеча эшитгандим. «Гулхани аднодин гулшани аълога» кетаётган эски сарбоз Муҳаммад Фақирий сизнинг ҳарбий шижоатингизни эшитиб, жамолингизни бир кўрай, деб Куркатга бордим. Хўжанд аҳли сиз ҳазратнинг раҳнамолигингиз хусусида кўп сўз айтадур. Кулбамга марҳамат, саркарда!

— Сиз ҳам, муҳтарам сарбоз, биз билан қўл беришиб омонлашдингизу дарҳол эшакда қочдингиз.

— Хо-хо-хо-хо-о! — чол ўзини тутолмай осмонга қараб кулди. Унинг эрта билан жиддий қовоқ осиб туришлари Темур Маликни бир оз ўйлатган эди. Чол оғзини ўрадек очиб хахолаши саркардани ҳам кулиб юборишга ундади, — жийрон отимиз бўлмаса на қилайлик, кунимиз шу эшакка қолган. Умр бўйи от миндик, тўшагимиз — эгар, йўл юриб ухладик. Бари ўтди... Ичкарига, муҳтарам саркарда, марҳамат!

— Биз ҳам шу ердан кетамиз.

— Муҳаммад Фақирий кулбасида бир пиёла чой ичиб, каминани бутун умрга бахтиёр этинг. Муҳтарам отангиз Маҳмуд Малик ҳазратларига йигирма йил садоқат билан хизмат қилдим, султонга хизмат қилдим. Салжуқийларга хизмат қилдим...

Улар қишлоқ оқсоқоли билан бирга Муҳаммад Фақирий ҳовлисига киришди. Бошқа навкарлар ташқарида, отларининг жиловидан ушлаб туришди. Айвонга енгилгина чўкиб, фотиҳадан кейин чой ҳўлашди.

— Сизларнинг қишлоғингизда ҳамма одамлар бедонабозми? — дея тўсатдан сўради Темур Малик.

— Йўғе, ҳазрат! — қўрқиб кетди Муҳаммад Фақирий.

— Ундоқ бўлса, нега пашша йўқ?

— Ҳа, дарвоқе, Навда тўртта бедонабоз бормиз, ушаларнинг бири мен ўзим хо-хо-хо-хо-о... Навда пашша қолмади, бедоналарга едириб юбордик, хо-хо-хо-хо-о... Энди Куркатга бориб, пашшаларини тутмоқчимиз.

Чолнинг оғзини катта очиб кулиши Темур Малик билан Кўҳистонийда ҳам яна кулги қўзғади.

— «Гулхани аднодин гулшани аълога» ҳижрат қилатурғон кимса бедона ўйнайдими?

— Ҳазрат бир хумча мусалласим бор, озгина сабр этинг... Бу дунёнинг на ибтидоси ва на интиҳоси бор...

— Сарбоздурмисиз, сўфийдурмисиз, билмадим...

— Ҳазрат, мен Гурганждан Ўтрору Шошгача, ундан Бағдоду Шомгача, ундан Машҳаду Сийстонгача султон лашкарида юрган одаммен. Хонақода утирганлар эмас, биз юрганлар мулло бўлдик. Курабериб, кўзимиз пишиб кетди. Марҳум отангизга хизмат қилдим, сиздек фарзанди борлигини эшитган эдим. Жамолингизни бир кўрай деб юардим, муродимга етдим. Нимаики хаёл қилган бўлсам, тўғри чиқди. Менинг изимдан Навга келишингизни ҳам кўнглимдан ўтказган эдим. Раҳматли отангиз руҳи сизни менинг кулбамга йўллади. Бу кароматни кўнглим сезиб, лом-мим демай қишлоққа жунаган эдим. Отангиз ҳам ўзининг бир сарбозини йўқлаб Чориқдарронга борган. Қайтур дунё дейдилар, яхшилиқ ҳам, ёмонлиқ ҳам қайтади. «Сабр керак балосига, ризо керак қазосига», деган машойихлар.

Бир муддатли утиришдан сўнг, Темур Малик урнидан қўзғалди. Айвон қозигида осиглиқ бесўнақай гилофдаги узун қиличга кўзи тушди.

— Деҳқончилик билан машғулмиз, ҳазрат, доимо юртнинг тинчини оллодан тилаймен. Бу яроғ билан умрим ўтди. Аммо уни занг бостириб қўйганим йўқ, артиб, тозалаб турамен. Фарзандларим қўлига олиб бекорга ўйин қилишларига йўл қўймаймен. Бу шамшир Мовароуннаҳрнинг ҳимоясида кўп иш қилгон...

Темур Малик ўз навкарига ишора қилиб, эски сарбоз Муҳаммад Фақирийга ўн тилла танга беришни буюрди. «Бу, Хужанд қўшинига, салоҳиятга эътиборингиз учун...».

Улар кекса сарбоз ҳовлисида мамнун чиқиб, отларига миниб, йўлда давом этишди.

Хужандга етиб келишгач, шу куни баъзи зарур ишлар билан банд бўлиб эртасига у ҳамма мансабдор шахсларни ўз ҳузурига, қалъага чорлаб, машварат мажлиси тузди.

Ўн иккинчи боб

Уч

— Бу сирли гап, бекам, қўрқамен... Худо кўрсатмасин, ҳазрат эшитсалар каллам кетади, — деди титраб, бузариб, заргар дукони орқасидаги ярим қорон-

ғи хонага бегойим Ойчечакни бошлаб кирган бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз. У, Ойчечакни, хонтахта четидаги кўрпачага утиришга таклиф этиб, ўзининг рўпарасига чўкди, — қўйинг, меҳрибон бекам, мени қийнаманг, айтолмаймен. Қора босиб, мен бу гапни қаёқдан ҳам сизга шама қилдим... Мен сизга ҳеч нарса деганим йўқ, сиз ҳам ҳеч нарса эшитганингиз йўқ! Бир гариб одаммен — ҳокимларнинг ошиқона ишларига араллашиб, каллам кетиб қолмасун. Бу жуда хавфли иш! Бола-чақаларим кўп, бекорга ўлиб кетмай... Шунга ўхшаган бир гап учун бозорда икки навкарнинг калласи кесилгани кўз олдимда... Бир қошиқ қонимдан кечинг, мен сизга ҳеч нарса айтганим йўқ, такрорлаймен, сиз ҳам ҳеч нарса эшитганингиз йўқ. Вассалом!.. Сизни, бекам, ҳазрат каби, балки ундан ҳам аъло эҳтиром этамен. Буни ўзингиз билурсиз. Садоқатли қулингизмен, ўлдирсангиз ҳам майли, аммо жаллод қўлида ўлмай.

— Куп обидийда қила берманг! Нима гап? Бошларингизми, энди очикроқ, бирма-бир гапиринг! — деди шаддодлик билан Ойчечак юзларини расмана очиб. Аҳмад ибн Мораз унинг чиройли юзларига, лаби устидаги қуюқ туклару узун киприкларига, очилиб қолган момиқ кўкрагига тушиб турган шода дурларига тикилди. Тупугини ютди... — Каллангиз кетмайди, қўрқманг! Аксинча, мартабангиз ошади. Ўйлаган ниятингизга етасиз... Бу — аниқ! Эркак киши мард бўлиши керак! Бизнинг хонадонда сиз жанобни ҳурмат қиламиз. Менинг ҳимоямдасиз, мен «улуг малика» ҳимоясидамен. Ҳаммамиз оллонинг ҳимоясидамиз. Яхшиликларингизга яхшилиқ қайтади. Қани, бир бошдан ҳаммасини айтинг! — Ойчечак жиддий, уқрайиб қаради.

У нимқоронги хонада, хонтахта ёнида парёстикқа суяниб, атайи юзлари, кўкракларини очиб утирарди. Унинг жамолига маҳлиё бўлиб, ҳирс билан тикилиб қолган Аҳмад ибн Моразнинг ҳозироқ ўзини қучоқлаб, лабларидан ўпишдан ҳам тоймаслигини кўзларидан сезиб турган Ойчечак нозик қўллари билан оқсоқолнинг кўкрагидан итарди:

— Сал нарироқ утириб гапираверинг. Ўйлаган ниятингизга етасиз, жаноб. Ҳозир мен гапни эшитишим керак. Ҳамма воқеани билишим керак!

— Хуп булади, хуп булади! — деди энтикиб, нафаси тикилиб Аҳмад ибн Мораз. — Мен қулингизмен,

нима буюрсангиз, шуни қиламен. Тамоман қулингизмен! Босган изларингизни упамен, изларингиздан тупроқ олиб, қошу кўзларимга сурамен...

— Гапиринг, қани, мукаммал гапиринг!

— Эшикда қолган энагангиз кутиб қолмайдиларми?

— Йўқ! Гапиринг!

— Раққоса бениҳоя чиройли ва ёш... Бари бир сизнинг ёнингизда у ҳеч гап эмас. Ачинамен, куямен... наҳотки, ҳазрат сиздек бениҳоя гўзал парини... ўша бир қишлоқи раққосага алишса...

— Жонига теккан бўлсам керак-да... Ҳар нарсанинг ҳам янгиси яхши. Уни ёш деяпсиз, чиройли деяпсиз. Ўшани ҳам бир кўргуси келгандир-да... Қани гапиринг!

— Уни «Боғи насим»да, зиёфатдан кейин ўз хобхонасига чақиртириб олганини ўз кўзим билан кўрдим. У сизнинг тирноғингизга ҳам арзимайди...

— Кейин нима бўлди?

— Шу кеча раққоса Нигина ҳазрат тўшагида бўлиб, кабобпаз одамларимнинг айтишича, эрта билан никоҳ ўқитилган. Никоҳ пайти «Боғи насим» хобхонасида созанда Ота Муҳаммад, Иброҳим Дўлдай ва бошқалар ҳам бўлган...

— Оти Нигина эканми?

— Ҳа.

— Иброҳим Дўлдай ҳам хабардорми?

— Раққосани ҳазратга чақириб олиб борган у!

— Иброҳим Дўлдай?

— Ҳа.

Ойчечак газаб алангасида ўйланиб қолди. Юзлари, қошлари ўртаси бужмайиб, ниҳоятда даҳшатли бир ҳолга тушди. Ранги ўчди.

— Кейин ҳазрат уч кун «Боғи насим»да раққоса Нигина билан бир тўшакда ётгандир... Вассалом! Агар менинг бу гапларимдан ҳазрат хабар топса ёки у билан жанжал қўзгаб, менинг номимни айтиб қўйсангиз... эшикка сарбозлар қилич кўтариб келиши биланоқ қочамен ёки заҳар ичамен!

— Ҳазрат билан жанжаллашадиган нодон йўқ! — деди газабу аламидан қаҳ-қаҳ уриб кулган Ойчечак, — у мен билан маслаҳатлашиб Нигинага никоҳ ўқитгани йўқ. Мен ҳам у билан маслаҳатлашиб иш қилмаймен! Тушундингизми? Сизнинг заҳар ичишингизга мутлақо эҳтиёж бўлмайди, оқсоқол. Заҳар эмас,

купроқ яхши узумдан қилинган май ичинг, кучга кирасиз. Сиз менга кераксиз... Сиз — яхши одамсиз. Сиз — жуда яхши одамсиз, Сизга ишонамен ва суянамен... Энди бизлар дўст бўлиб қолдик, — у урнидан қузғалиб, бошига румолини илиб, эшик томон юраётган эди, Аҳмад ибн Мораз сурбетлик қилиб, Ойчечакнинг қулидан ушлади.

— Султонлар наслини ерга урманг... — деди Ойчечак қулини тортиб олиб, унга нафратомуз тикилиб, — сизни хурсанд қиламиз, албатта, ноумид бўлманг...

— Қулингизмен, — у эгилиб тавозе этди... — Ноумид бўлмайми?

— Мутлақо! — У ташқарига чиқиб кетди. Заргар дуконининг ёнидаги кичик йулакчада, курсида кутиб утирган Бинафша бека дик этиб урнидан турди.

— Ҳазил қилмаган эканми? Гап бор эканми? — деб сўради Бинафша бека.

— Ҳа, — деди қисқагина қилиб Ойчечак энагасига, — гап жуда катта... Никоҳ ҳам ўқитибди. Раққосанинг номи Нигина экан. Асли Хужанд атрофидаги бир қишлоқдан...

— Вой, мен ўлай... Энди нима бўлади?

— Ҳеч нима! У аллақачон жўнаган. «Никоҳ» менимча, у ярамаснинг эрка-тантиқлиги учун ўқитилган, холос.

Бинафша бека оғзини очиб, бундай холларда ёниб, бақирӣқ-чақирӣқ қиладиган Ойчечакнинг «босиқ»лигига ҳайрон қолди. Улар кучага чиқишганида ҳам Ойчечак чодра ичида пинагини бузмади, ҳеч нарса бўлмагандек кета бошлади. У уйга келиб, узини партушакка ташлади. Энага Бинафша бека билан ҳам гаплашмади, шифтдаги нақшин тоқиларга тикилганча хаёлга чўмди. Демак, ҳамма иш бўлиб ўтган... Эри унинг кўзига йиртқич бир қашқирга ўхшаб кўриниб кетди. Ёшлигида оға-инилари билан даштда аравада кетаётганларида узоқда икки қашқир устма-уст қапишиб тургани, бошқа қашқирлар атрофида айланиб юрганига кўзи тушиб, юраги уйнаб кетган эди. Эри билан Нигина уша икки қапишиб турган қашқирга ўхшади. Юраги орзиқиб тушди. Шу лаҳза урнидан туриб, ҳовлига чиқди, кимнидир қидирди. Яна уйга қайтиб кирди.

Ойчечак Иброҳим Дулдайга тез-тез юмуш буюрадиган бўлиб қолди. Ҳоким ҳовлисига ва ҳатто ичка-

ри ҳовлиларга ҳам кириб юрадиган Иброҳим кутилмаганда бекага қамти келиб қолди. У хижолат булганида бека уни юпатиб, Иброҳимнинг кўксига, тик қоматига, йўгон панжаларига қараб қўйди. Юзлари чузиқ, бурни ингичка, оқ-сарик, устки лабида кук туклар, Ойчечак унга таманно билан карашма қилишга интиларди... «Ўзи кечирсин», деди бир куни Иброҳим Дулдай кўксига туфлаб, атайинми ёки билмасданми унинг кузи хонада ёлғиз утирган Ойчечакка тушиб қолди. Иброҳим дарҳол юзини угириб, ташқарига чиқиб кетди. Отасидан аъло саркарданинг танмаҳрами яланғоч сонларига қараши мумкинми! Бундай кўзларини ханжар тиқиб, ўйиб ташлар! Баъзан Ойчечак тақимига тушадиган узун сочини серкиллашиб, қўргондаги эркаклар атрофидан ўтиб қоларди. Унинг бека эканини сезган мансабдорлар дарҳол ўзларини четга олишар, хотин кишига тикилиб қарамасликка ҳаракат қилишарди. Аммо беканинг ўзи, юзига парда тутиб бўлса ҳам ҳоким амалдорлари билан гаплашишни, иш буюришни ёқтирарди. «Олманинг иригани бўлиши мумкин, аммо эркакнинг чиригани — ёмони бўлмайди», деган гапни ҳам мана шу Ойчечак айтган. Юрак ютган бир одам: «У, ота томондан салжуқийлардан булгани билан она томондан Боласоғун томондан келиб қўшилган қорахитой хотун... гарчи юз йил ўтганига қарамай улар жисмида икки қон оқади. Ўзини тутолмаслиги, ҳирсга тез берилиб кетиши ана шундан...» деган экан.

Кунлардан бир кун, Темур Маликнинг қалъада муҳим иш билан бандлиги, ундан сўнг далада ҳарбий машқ бўлиши, саркарданинг қўшин тепасида туриши Ойчечакка маълум булгач, у атайи шу пайтларда Иброҳим Дулдайга иш буюриб, уни ҳовлида олиб қолди. Чухра йигит юмушни бажариб, бекага йўлиққач, у хона ичида ёлғиз, ҳарир кўйлақда Иброҳим Дулдайга рупара бўлиб, жуда яқин келди. Иброҳим орқага тисланишини ҳам билмай, қотганча туриб қолди.

— Огангизга раққосани топибсиз? Шу ростми?

Бу саволни эшитган Иброҳим Дулдай донг қотди. Нима деб жавоб қилишини билмади. Буни бекага ким етказди экан деб, ўйлаб қолди, чунки бу иш хуфия этилиб, ўзидан бошқа ҳеч ким билмасди. Темур Малик Иброҳимни: «Бу сир ниҳоятда эҳтиёт тутилсин!» деб, маҳкамлаб қўйган эди. Энди нима бул-

ди? Унинг ранги оқариб, оёқлари титрай бошлади. Тили сўзга келмай қолди.

— Муҳтарама бека, мен ҳеч нарса билмаймен! Бундай савол хизматкорга берилмайди.

— Сиз, хизматкор эмас, унча-мунча юқори мансабдорлардан юқорисиз. Ҳокимга энг яқин кишисиз — ҳамма мансабдорлардан баланд. Айёрликни қўйинг! Қани, менга айтиб беринг-чи, кимни қўшдингиз?!

— Бу, менга нисбатан ҳақорат! Мен вазифамдан бушаб, қишлоғимга кетамен! Сиз, муҳтарама бека, мени бундай гаплар... Мен ҳеч нарса билмаймен! — у гўлдираб қолди.

— Ҳақорат қилган бўлсам, гапимни қайтиб олдим... Афв этинг. Мен жаҳл устида айтгандирмен. Ёлвориб, ялиниб сураймен, мени афв этинг!

— Муҳтарама бека, сиз мени ҳар нима деб сўксангиз ҳам, майли, жаҳл устида айтганингизни фаҳмладим, менга, ёлвораман, ундай деманг, сиз бекамсиз, бизни койишга ҳаққингиз бор. Илтимос қиламен, менга юмуш буюринг, жоним билан бажо этамен. Саволларингизга жавоб қилишга ожизмен. Бир чўҳра кимсанинг сиздек муътабар бека билан тенг гаплашишга ҳадди борми? Агар гуноҳ қилган бўлсам, буюринг, мени жазоласинлар...

— Муҳтарам Иброҳим Дўлдай, мен билан суҳбатлашишга сизга ҳуқуқ берамен. Сиз ҳам мард бўлинг, йигит кишисиз! Ҳадеб қиз болалардек тортина берманг. Мансаб, амаллар икки пул... Биз дунёга бир марта келамиз, гапимга қулоқ беринг! Мен сизни синаш учун гапираётганим йўқ, сидқидилдан гапираётирмен. Бизнинг ҳамма гапимиз мутлақо сир бўлиб қолади. Ҳоким, яъни менинг эрим раққоса Нигина билан уйнашиб юрибди... Ҳатто никоҳ ўқитган... Ҳаммасидан хабардормен...

— Ким сизга айтди?

— Бу — сир!

— Бундоқ бўлиши мумкин эмас!

— Нигинани сиз ҳоким хобхонасига бошлаб боргансиз!

— Бекам, мен буйруқни бажарамен...

— Ана энди ўзингизга келдингиз. Ташаккур! Айтилган гаплар тасдиқланди... Азизим Иброҳим, қўрқманг, мен ҳеч кимга ҳеч бир сўз айтмаймен, жанжал ҳам кўтармаймен. Бунинг нима фойдаси бор! Утган ишга салавот... Эрим ҳеч нарсани бил-

майди, унинг қилган бу ишларини юзига солмаймен, билдирмаймен. Бу ҳам сирлигича қолиб кетади. Фақат ақли заиф кимсалар жанжал кутаради. Сиз менга айтинг, Иброҳим, азизим, мен жуда хунук, бедаво хотинманми? Уша раққосадан пастманми?

— Йуқ, асло, — деди Иброҳим Дулдай, иш осонликча кучаётибди, деган хаёлга бориб. — Сиз, муҳтарама бекам, дунёдаги энг гўзал ва энг доно аёлларнинг энг аълосисиз! Бу, чин юракдан!

Ойчечак Иброҳим Дулдайга тикилганча яна ҳам унга яқин бориб қўлларини ушлаб, кўксига бош қўяётган эди, бирдан унинг аъзойи бадани қўрқувдан жимирашиб кетди. Бир катта чипор илон танига чирмашаётгандай сесканиб, узини четга олди.

— Бекам, узингизни қўлга олинг! Мен ҳозир ханжаримни суғуриб, ўз кўксимга тикамен! Ўз-узимни улдирамен!

— Ха-ха-ха-ха-а! Жинни! — Ойчечак уйноқилаб, ичкари хонага кириб кета туриб деди: — Бор, кета бер!

Ранги учган Иброҳим Дулдай хонадан айвонга, айвон зиналаридан ҳовлига тушиб, кучага чиқиб кетди. Унинг оёқларида мадор қолмаганди. «Агар мен аблаҳ бўлиб, саркардамга хиёнат қиладиган бўлсам, бундан кўра ўлганим афзал!» — деди ўз-ўзига белидаги ханжарининг дастасини сиқиб.

Ойчечак газабини ичига ютди. Ниҳоятда кўнглига ёқадиган, қадду қомати эридан минг чандон яхши, кучли Иброҳим Дулдайнинг Темур Маликка астойдил садоқатли эканини куриб, энсаси қотди. «Аҳмоқ, қишлоқи, анди! — деди ичида — шундоқ келишган жувоннинг белидан қучмайсанми, нодон! Сенинг «садоқат»инг кимга керак! Ҳозир султонун Жа-лолиддиндан тортиб, барча ҳукмдорлар айшу ишрат қилиб юрибди. Беш кунлик дунёда айш суриб қолиш керак. Сен, нодон, шундоқ келишган йигит, молга ухшаб юрибсан! «Садоқат» эмиш? Қанақа садоқат? Дунёда садоқат борми? Йуқ! Роҳат қилиш бор!»

Узини тиёлмаган Ойчечак шу кунийёқ ҳарир кўйлақларини кийиб, тиллаю гавҳар тақинчоқларини осиб, Бинафша бека билан «зумрад кўзли тилла нигин харид қилиш» баҳонасида яна бозорга, заргарлар дукони томон жўнади. Бинафша бека ҳам ясаниб, гавҳар тақинчоқларини таққан эди. Бегойи келайтганини пайқаган Аҳмад ибн Мораз дарҳол пешвоз чиқиб, уларни заргар дуконига олиб кирди. Би-

нафша бекани дўкон четидаги курсига утқазди. Дастурхон устига бир ҳовуч тилла тақинчоқларни сочиб, танлаб олинглар, деди.

— Оламиз, пулимиз етарли, — деди Бинафша бека рўмол ичидан оқсоқолга мўралаб, — шу кундан бошлаб, сиз жаноб ҳам Гурганж одамисиз. Ишонамиз, хизматларингиз муносиб тақдирланади. Мен, улуг маликам номидан гаплашмоқдаман; доимо хоним атрофида юришингизни тақозо этамиз. Ҳамма гапни маслаҳатлашамиз, тақинчоқлар харид этмоқ баҳонаси ила ёнингизга келиб турамиз. Ойчечак бекам юрагига олов ташланган, уни совутиб, бекам ҳасратини йўқотамиз. Раққоса хусусида азиз бекамизга энди ҳеч сўз айтманг, илтимос қиламан.

Улар учовлон тилла тақинчоқлар устида, давлат ишларини ҳал этишди...

Ўн учинчи боб

ЖОСУСЛАР ЖАНГИ

«Асаларининг кўзи бешта, — деган экан Луқмони ҳаким, — икки катта кўзи билан гул қидиради, уч кичиги билан ўзига йўл топади. Ҳид сезиш аъзолари ҳам кўздан қолишмайди, асални ҳам сезиб, ҳам кўриб, олади. Шу тариқа жамиятига хизмат қилади...»

Темур Малик сардор Муҳаммад Интизом билан бундан ўн беш йил муқаддам султоннинг қорахитойларга қарши жангида дўстлашиб, кейинчалик уни ҳам Шоҳмуроддек Хужандга олиб келган эди. У асли самарқандлик: қирра бурун, рангпар, кўзлари ичига тушган, нигоҳлари уткир одам. Бир оғасини қорахитойлар ўлдирган, бир оғасини Туркон хотун кишилари ҳибсага олиб, буҳтон билан Жайхунга чуқтириб юборганлар. Бўйнига тош осигганини ўз кўзи билан кўрган эди. Муҳаммад Интизом ундан ҳам, бундан ҳам ўч олишга фурсат пойлаб тайёр юрарди. У қиличбозликка чоғи келмагани билан ханжарбозликда тенги йўқ эди. Қоши ўсиб, кўзи устига тушган. Баъзилар уни «аёс» деса, Шоҳмурод Кўҳистоний: «Меҳтар Бодиялдойи Самарқандий-соний»¹, деб

¹ Камак Кайёний, Меҳтар Бодиялдойи Самарқандий — жангномалардаги афсонавий айгоқчилар.

юксак баҳоларди. Ҳар қалай, бу одам — Хужанд қўшинида анча обрўли, салобатли кимса. Темур Малик унинг учун хазинадан анча-мунча пул ажратиб, баъзан ҳар қандай зарур ишларига қарамай, хоҳлаган вақтида ёнига киришга ҳуқуқ берган. Юзбоши, мингбошилар, қалъа посбонлари бароқ қошли, камгап, бу «заҳар одам»ни кўрганларида анча ҳушёр тортишар, ҳамма эшиклар унга очиқ эди. Унинг хизматида бевосита йигирмадан ортиқ ханжарбоз йигитлар бўлиб, яна қирқ йигит қўшин ичида хуфия юрарди. Муҳаммад Интизом номи айтилганда Гурганжда «Камак Кайёний» каби айроқчилар сардори борлигини султон ҳам, Жалолиддин ҳам билишарди. Муҳаммад ялавочга алоқадор бир Холбек деган хоин мансабдорнинг фош этилишида Муҳаммад Интизомнинг хизмати заррин тўн билан тақдирланганидан Туркон хотуннинг ҳам хабари бор.

Муҳаммад Интизом Хужанд қалъасидан унча узоқ бўлмаган, айланма, тор кўчаларнинг биридаги катта ҳовлида туради. Уни шу атрофдагилар савдогар деб тушунишарди. Баъзан жуда ҳам тақводорларга ўхшар, «у ёқ-бу ёққа мол олиб кетмаганида» масжидга келарди. Бозорда ҳам дукони бўлиб, кўп вақт ўгли ўтирарди. У ҳокимнинг сардорларидан бири эканини бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз яхши биларди. У асосан мўйна билан савдо қиларди. Ҳовлисига савдогар қиёфасида «хизматкорлари» — йигирма йигит гўё мол ташигандай ҳафтада, ойда бир кўринишиб қолишарди. Бошқа томонларга от-аравада мол ташигандек бўлиб кўринсалар-да, аслида бир ойлаб, икки ойлаб Жанд, Барчинликент, Янгикент, Ахсикат, Ўтрор, Иргиз, баъзан Ўзган, Ўш томонларга жўнашарди. Бу кишилар қопида айёрликнинг ҳамма анжомлари, сунъий соқол-мўйлаб, доруйи беҳуш, заҳар, устара, тилла тангалар, турли бўёқлар ва кийим-кечаклар муҳайё турарди... Йигитларнинг кийими ичида ўткир дандон сопли гоятда чиройли ханжар осилган буларди. Бу ханжарнинг қини ҳам ўхшатиб, қора чармдан тикилган. Пулат ханжарнинг юзига пичоқчи томонидан «ал-қасос» сўзи зарб қилинган бўлиб, Муҳаммад Интизом кишилари бир-бирларини танир ва бошқа қалъа посбонлари ҳам чиройли ханжарни кўришлари билан ичкарига киришиб юборишарди.

Меҳтар Бодиялдойи Хужандийнинг «қочган ҳам

худо дер, қувган ҳам худо дер» сўзи ханжарбоз йигитлар ичида бир белги бўлиб, баъзан шу сўз орқали ҳам бир-бирларини танир эдилар. Султоннинг ўғилларига насиҳат қилиб, маҳорабада доим кўзинг лашкарда бўлсин, тинчликда «меҳтарбодларга эътибор бер», деган сўзида ҳикмат борлигини сезган Темур Малик Муҳаммад Интизомни тез-тез ёнига чақирар, уни ўз ҳолига ташлаб қўймасди. Хоразмлик Маҳмуд ялавочнинг ўз ватанига хиёнат қилиб, Машриқ элларида қолиб кетгани биринчи галда султонни ва унинг вазирларини, тўрт юз катта-кичик қалъа шаҳарлари ҳокимларини ҳайратга солган. Маҳмуд ялавоч у томонда тинч ётмаётганини ҳам билишарди. Шу сабабли ҳам султон Темур Маликка фармон қилиб, яширин кучларга эътибор бериш, уларни мамлакатнинг бошқа шаҳарларига ҳам юборишни топширган эди.

Шанба куни йўл устидаги Чориқдаррон қишлоғидан от чоптириб келган йигит дарё бўйида, бундаги қайиқчилар ҳовлисида отини қолдириб, тайёр қайиқ билан Хужандга ўтди. У бир лаҳза ҳам алаҳсимамай, Муҳаммад Интизом ҳовлисига йўл олиб, эшик очган йигитга ханжарини кўрсатди-да, сардорга юзланди. Орадан бир муддат ўтгач, сардор тўртовлон бўлишиб, шитоб билан йўлга отланишди. Улар «Хужанд бозоридан мол харид қилиб, қишлоғига қайтаётган чупонлар» қиёфасида дарё ёқасида доимо тайёр турадиган ўз кемаларига тушиб, нариги томонга сузиб ўтишди. Кемада қопдаги соқол-мўйлабларини юзларига ёпиштиришди. Эски, уринган кийимларни кийиб, сардорнинг гапига жон қулоқларини тутиб, режа тузишди. Чориқдаррон қишлоғидаги кўримсизгина қарвонсаройга келиб тушган савдогарлар асосан мўйна олиб келгани, бир-бирлари билан муносабатлари жуда хуфийа, чиний тилла тангалари мавжудлиги, туркий сўзлашадиганлари ҳам борлигини сезиб, Муҳаммад Интизом йигити кўз олдига ялавоч кишилари келган эди. Уларнинг сўзлари, хатти-ҳаракатлари йигитни шубҳага солган. Чармдан тикилган хуржунда дорую беҳуш ва турли асбоблар, ясама соқол-мўйлабу ва бошқа жосуслик анжомларига ҳам кўзи тушган. Кўзга чалинмайдиган «оддий хизматкор» бўлиб юрган йигит бу ҳолни кўриши биланоқ отига миниб, йўлга тушган. Чориқдарронда жосуслар пайдо бўлгани Муҳаммад Интизомни шу лаҳза ўрnidан

қўзғатди. Улар «ўз молларини Хужандга олиб бориб сотмоқчи эканликларини, жуда олисдан келишайтганини» айтишган. Савдогар асосан тўрт киши бўлиб, яна бир кексароқ кимса уларга қўшилмай, «ўз моли» билан бошқа ҳужрага тушиб, баъзан-баъзан ўша тўрт савдогар билан саломлашиб, киши англаб бўлмайдиган тилда гаплашишларини ҳам йигит сезган.

Улар отда Чориқдарронга етиб, карвонсаройга тушишлари асносида кекса савдогар ўғли билан бирга юкларини аравага ортиб, Хужандга жўнади. Эртасига тўрт савдогар ҳам араваларга юкларини ортиб жўнашди. Муҳаммад Интизом ўзининг «чўпон чол» қиёфасини «мунший» қиёфасига айлантириб, «ўгли» билан кечаёқ кекса одам изидан яна Хужандга қайтган эди. Икки навқари ҳам эртасига бошқа қиёфада тўрт савдогар билан кетма-кет шаҳарга жўнашди. Бу келди-кетдиларни Чориқдаррон бекатида ҳеч ким сезмагандек бўлгани билан Муҳаммад Интизом қаттиқ шубҳада эди. Чин мамлақати томондан келган айғоқчилар, агар улар чинакам жосус бўлса, буларнинг Чориқдарронда пайдо бўлиб қолганини сезмасликлари мумкин эмас эди. «Ҳамкасабалар» бир-бирларини кичкина, кўз илғамас ҳаракатдан ҳам сезиб олардилар. Уларнинг «кекса»си бир кун аввал отни қамчилаб қолгани Муҳаммад Интизомни шубҳага солди. Улар жосусми, жосус эмасми, буни аниқламай туриб, бирон иш қилмоқликлари жуда мушкул. Аммо сардор бир неча белгидан уларнинг жосус эканликларини сизди. «Кекса»ни ушлаб олишни уйладилар.

Чориқдаррон билан Хужанд оралиғи бир кунлик йўл. Аксар чиний савдогарлар Чу дарёсидан ўтгандан кейин, Утрору Шошни ёқалаб, Хужандга киришарди. Чориқдаррон ва баъзан Келовчи қишлоқларида, карвонсаройда қўнишарди. Самарқанд — Бухорога йўл оладиган карвонларнинг Уратепа ҳамда Зарафшон ёқалаб бориб, Панжикент карвонсаройига тушмай иложлари йўқ.

Муҳаммад Интизом «кекса»ни Хужанд карвонсаройигача кузатиб келиб, шаҳардаги ўз «ханжарбоз»ларидан бирини «унинг хизматига» йўллади. У чилим ва чой ҳозирлаш, юкларини тушириб бериш ишлари билан шуғулланарди. Аммо «кекса» изига одам тушганини пайқаб қолди. Бу ҳолни сезган Муҳаммад Интизом бирон икки кундан сўнг «кекса савдогар»ни ўғли билан биргаликда ҳибсга олиб,

Хужанд зиндонига қамади. Турт савдогарни ҳам ҳибс этиб, молларини эҳтиёт сақлади. Уларни алоҳида-алоҳида зиндон хоналарига киритди. Муҳаммад Интизом ёш йигитчага улар гарчи савдогар қиёфасида келган бўлсалар ҳам, аслида жосуслик ишлари билан машғул эканликларини очиқ айтди. Йигитча бундай гуноҳ учун калла кетишини биларди. У кўзини ола-кула қилиб: «Ҳеч қандай гуноҳим йўқ, отам билан савдогарчиликка келганман», деб такрорлай берди. Бошқалар ҳам шундай қаттиқ туриб олгач, Муҳаммад Интизом машриқ жосусларига маълум бўлмаган ўз усулларидан бирини қўллашга эҳтиёж сезди. Зиндон ҳовлиси бурчагига арқон тортиб, парда осди. Орқасига унча чуқур бўлмаган ўра қаздирди. Парданинг ички томонида тупроқ уйилиб ётарди. Жосусликда айбланган кимсаларни чуқур зиндон хоналаридан олиб чиқиб, қўллари боғлиқ, ҳовлининг бериги чеккасига қатор ўтқазиб қўйди. Олти «савдогар» бош яланг, кўкси очиқ, бир-бирларидан узоқроқ чўққайиб ўтиришарди. Улардан сал нарироқда яна бир қўли боғлиқ, юзлари кўкарган кимса ўтирарди. Парда атрофида енгини шимарган, этагига қон сачраган, икки бадбуруш жаллоднинг бири қайроқ тошга туя сўядигандай даҳшатли узун пичоғини чархлаб, белбоғига осиглиқ дандон сопли иккинчи пичоқ тигларини тирноғига текказиб кўрарди. Орадан бир муддат ўтгач, Муҳаммад Интизом қўли боғлиқ утирганларга мурожаат этди:

— Сизларнинг кимлигингиз, нима мақсадда келганингиз бизга маълум. Ҳақиқатни айтиб, тавба қилган кимсани ўлдирмаймиз. Молларни қайтариб бериб, юртига жўнатамиз. Агарда қайтиб кетишни истамаса, султоннинг мамлакати кенг, хоҳлаган шаҳрига бориб тура беради. Биз учун етти кишини ҳозир қатл этиб, кўмиб юбориш ҳеч гап эмас. Кимда-ким ҳақиқатни айтса, жони омон қолади! Қани, нима мақсадда келдингиз?!

«Савдогарлар» миқ этишмади. Аҳвол ўзи ўйлагандан жиддий эканлигини, пўписа қилмаслик мумкин эмаслигини сезган Муҳаммад Интизом бош чайқаб, афсусланди-да, пичоқ ушлаб турганларга даҳшатли овозда буйруқ берди:

— Буларнинг оғзи қаттиқ боғланган, ҳеч нарса айтишмайди. Шу сабабли сўйиб юбораберинглар! Шунда хавф йўқолади...

Пичоқ ушлаган икки барзанги энг чеккадаги юзлари кўкарган йигитчани ёқасидан ушлаб, бақиртириб, парда орқасига тортиб кетишди. Парда орқасига ўтгач, йигит яна овозининг бориचा бақирди. Шу лаҳза йигитчани ҳужрага киритиб юбориб, бу ерга яширинча олиб келинган эчкининг кекирдагига пичоқ тортиб, калласи узиб олиниб, ўрага тўп этиб ташланди. Қон оқ пардага сачраб, парда орқасидан гуё жасаднинг талвасаси шундай кўриниб турарди. Қўллари қон, пичоқ ушлаган бадбуруш жаллодлардан бири парда ёнидан ўтиб, «кекса»нинг ўгли ёқасидан ушлаб, ҳовли четидаги ўра томон тортаётган эди, йигит дод солди. Олти «савдогар»нинг кўзлари олакула бўлиб кетди. Бесуроқ, бетафтиш сўйиб юборишларини кўрган кекса одам дарҳол ўрнидан туриб, ўглини сўймасликларини, ҳамма гапни айтишлигини, дарҳақиқат, жосуслик ниятида келишганини бўйнига олиб, Муҳаммад Интизомга ёлворди. Сардор пичоқ ушлаган жаллодга: «Тўхтаб тур!» ишорасини қилди. У йигитни қўйиб юборгач: «Қайси бирини сўяй?» деб кўзини шиграйтириб, Муҳаммад Интизомга қаради.

— Мен ҳамма гапни айтамен! Боламени сўйманг! — деди кекса одам.

— Бизларни ҳам сўйманглар, бизлар Маҳмуд ялавоч ёллаган кишилармиз... Унинг буйругини бажаришга қасам ичганмиз... Пул олганмиз...

— Ҳамма гапни айтасанларми?

— Ҳа.

— Қўлингни ювмай, ўрани кўмиб юбормай, бир оз қараб тур! — деди Муҳаммад Интизом гилай жаллодга, — агар булар инсофли жосуслар бўлса, бор гапни айтиб, бизни огоҳ этсалар, унда бошларини кесмаймиз, юртларига жўнатиб юборамиз. Агар алдасалар, унда ўзларидан кўрадилар. Ҳозир бизнинг бошқа ишимиз кўп, вақт ганимат, ишни тамомлаб ҳокимга хабар қилиш керак.

— Йўқ, тамом! Алдаш йўқ! Биз энгилдик, сиз энгдингиз.

Муҳаммад Интизом буйруги билан уларни яна қайтариб, зиндонга олиб киришди. Қўллари ечилди. Ҳар бир хонага алоҳида-алоҳида кириб, Муҳаммад Интизом икки йигити билан уларни суроқ қилди. Маълум бўлишича, улар «савдогар» ниқобида ёлланган мўгул жосуслари экан. Утрорда тўрт юз савдогар-

ни Инолхон улдириб юборгандан кейин, мўгуллар кўпроқ жосусларни юборадиган бўлибдилар. Улар султон лашкарининг қудратини билиш мақсадида асло пул аямаётганликларини ҳам маълум қилдилар, Хужандда ҳам мўътабар кишилардан бири Маҳмуд ялавочга сотилганини маълум қилишди. Лекин унинг номини, мансабини мутлақо айта олишмади. Бу хабар шу кунгача Темур Маликка етказилди. Лекин энг муҳими — Муҳаммад Интизомнинг обрў-эътиборини юз чандон кўтарган нарса — Чингизхоннинг жуда катта лашкар тортиб, Мовароуннаҳр томон юришга тайёргарлик кўраётгани, лашкарининг сони беадад эканини билишди.

— Машриқдан совуқ шамол келмоқда, — деди Темур Малик Шоҳмурод Куҳистоний билан Муҳаммад Интизом ёнида, — бу жуда сезиляпти. Илгари Чингизхон йўллаган тўрт юз савдогарни султон фармони билан улдириб юборилгани хато иш бўлган!

Тафтиш ва суроқлар тугаб, ҳамма гап аён бўлгач, Муҳаммад Интизом кекса жосусни ҳовлига олиб чиқиб, парда орқасидаги чуқурни кўрсатди. Бунда бир эчки сўйилиб, калласи ўрага ташланганини, пардага сачраган қон эчки эканини айтди. Судраб олиб кетилган йигит ҳам кулиб, илжайиб, уларга ўзини кўрсатди. Юзларидаги қон, моматалоқлар ҳам бўёқдан эканлигини кўришгач, Ялавоч одамлари ёқаларини ушлашди.

— Бу, бир усул эди... — деди Муҳаммад Интизом кекса жосусга.

— Сизлар устун экансиэлар, — деди у Муҳаммад Интизом ишига тан бериб, — аммо ҳали бу томонга кўп жосуслар келиши менга маълум. Бизлар у томонга қайтмаймиз, бунда кетмаган бош у ёқда кетади. Иккиламчи, сизнинг зўр усулингиз у томонда ошкор бўлмаслиги учун бизлар бу мамлакатда қоламиз.

Уларга рухсат этилди.

Муҳаммад Интизом шу куни ҳовлисига қайтиб келиб, йигитлари ичида дорбозлик, қалъанинг баланд деворлари устида юриш, узун қамиш най билан дарёдан ўтиш машқини эртадан бошлашликларини маълум қилди.

— Асаларининг кўзи бешта, деган Луқмони ҳоким, — деди сардор, — икки катта кўзи билан асал қидиради, уч кичиги билан ўзига йўл топади, шу

тариқа ўз жамиятига хизмат қилади... Бизлар ҳам асаларига ўхшаймиз. Лекин у ханжар уриб ўзи ўлади, биз ўлмаслигимиз керак!

Ўн тўртинчи боб

БУЗИЛГАН ҲАЛОВАТ

Ўша куни «Боғи насим»да Хўжанд ҳоқими Темур Малик оғушидан ниҳоятда мамнун чиққан раққоса Нигина келинлик сурурини кечирарди. У бениҳоя шод: қабоқлар сурмаранг, лаблар олучаранг... Атрофлари тиллақошдек, кумушга беҳисоб зумрад кўзлар қадалган катта, тухум шаклидаги ойна олдида анча муддат утириб ўзига оро берди. Ўз-ўзини томоша қилди. У яна ҳам гўзалроқ бўлиб қолгандай ҳис қилди ўзини. Узоқ йўл босгани, ҳар хил кийимларга ўралиб юра бергани учунми, у кейинги вақтда ўзини яхшироқ кўришга фурсати бўлмади. Ҳозир ёлғиз ўзи ички ҳарир кийимда каттагина кўзгу олдида жамолини обдан томоша қиларди. Йигирма беш ёшларга бориб қолганига қарамай, ҳали унинг юзлари, ингичка белу йўгон сонлари, буртиб чиққан куксию оппоқ кифтлари, буйнининг узунлиги... бениҳоя бир инсоний гўзаллик кашф этиб, ҳар қандай йигитни ҳам мафтун этмоғи аниқ. Лекин бу гўзаллик олтин безаклар қадалган ипак либослар ичида доимо яширинарди. Айниқса, султон саройида рақс қилиб, катта мансабдору шаҳзодаларни маҳлиё этиб юрган Нигинанинг жон олғувчи қилиқлари, ёқимли кулгую табасуми, ҳазил-мутойиба сўзлари, ҳаракатлари — бебаҳо жавоҳир. Ҳозир ўз гўзаллигига ўзи маҳлиё эди.

Бу гўзаллик Темур Маликка аталган экан... Эркак кишининг бунчалик кучли ва жасоратли бўлиши Нигина қалбига завқу шавқ, ишонч бағишлади. «Ҳар бир гул, ҳар бир дарахт панасида ханжар ушлаган кишиларим пинҳон турибди, маликам, бу ердан чиқиб кета кўрманг, улар ханжар уриб маҳв этади!» деган гап дўппи тор келганидан айтилган, аслида ёлгон эканини ҳам билиб, мийғида кулиб қўйди. Баъзан йлон захри инсон дардига даво бўлганидек, қўрқитиш ҳам ўрнида ишлатилса, у ҳам даво бўлар экан. Нигина Гурганждаги бир донишманднинг шунга ўхшаш сўзини эслади. Лекин Нигинанинг Хўжанд-

дан чиқиб кетиши унинг юрагини гижимларди, сиқарди.

Уша куни у устод Ота Муҳаммад раҳнамолигида ўз тўдаси билан уч арава бўлиб йўлга тушишгач, икки от қўшилган, гилдираклари паст, ичига юмшоқ тўшагу парёстиклар солинган, ҳаммаёғи берк муридек аравада энагаси билан утирган Нигина обдан йиғлади. «Худо мени чиройли раққоса қилиб яратгани билан бутун умрга бахтсиз инсонмен. Мен ҳам бирор-бир кимсанинг хотини бўлиб, уй юмушларини қилиб, умр ўтказгим келади. Бола туғгим келади... Мен қачонгача ҳукмдорлар дилхушлиги учун ўзимни бағишлаймен. Бир коранда ёки косиб кимса бўлса ҳам ўз эрим бўлишини истаймен. Хужанд ҳокими қўйни-қўнжимни тилла, гавҳарларга тўлдириб, уч кун ишрат қилди! Менинг ҳам она бўлгим келади! Ҳеч чидолмаймен! Тинимсиз йиғлагим келади!»

«Маликам, сабр-қаноат керак, — деди кексайган энага, — мен-чи, мен ҳам сенинг хизматингда умр ўтказаётирмен. Пешонамизга нима ёзилган бўлса шунини кўрамиз. Йиғлама, бебаҳо гавҳарим, йиғлама.»

«Менга ҳеч нарса керак эмас! Тилла тақинчоқлари ҳам, гавҳарлари ҳам! Иккинчи хотин бўлиб Хужандда қолсам ҳам майли эди. Ҳоким буни истамади. Айбим — раққосамен, аслзодалар уруғидан эмасмен...»

Уч арава қатор тизилиб, Хужанддан Қистакўз қишлоғига, ундан Белисиниқ тоғи оралаб утиб, Лайлак дарёси ёқасига чиқди. Дарё бўйлаб икки кечаю кундуз йўл юриб, Роботга, ундан Қаравшин дарёсига, Чорку орқали Воруҳга ўтишлари керак. Уч ойча бунда қолиб, наврўзи олам билан яна орқага, Сайҳуну Жанд орқали бепоеён Қизилқумни кечиб, Гурганжга қайтиш лозим. Саройда вазири аъзам Низом ал-Мулк ҳузурида гап шундоқ бўлган эди. Бу аҳду паймонни бузиш асло мумкин эмас. Нигина ота-оналари, қариндош-уруғлари, ёр-биродарларини кўриб, уларга қимматбаҳо совғалар қолдириб, яна Гурганжга қайтмоғи шарт. У, айниқса, муштипар онасини соғинар, унинг бир кеча базмида топган, бўйнига тақилган жавоҳирлар ота-онасининг бутун тирикчилигига етарли. Шунча қимматбаҳо тақинчоқларни нима қилади? Кимларгадир қолиб кетмаслиги, қароқчилар қўлига тушмаслиги учун у вазири аъзам Низом ал-Мулк рухсати билан йўлга отланиб, устод

Ота Муҳаммадни кундириб, карвон билан Гурганждан йулга чиққан эди. Устод ниҳоятда инсофли одам. Бу ишдан кўпларнинг хабари йўқ, ҳатто унинг қимматбаҳо буюмларини кўзлаб юрган Аёз ҳам раққосанинг йулга чиққанини билмай қолган.

Хужанддан чиқиб, бир йигоч¹ чамаси Қистакўз томон отда, устод Ота Муҳаммад ўтирган биринчи арава ёнида келаётган Темур Малик, Иброҳим Дулдай отдан тушишиб, аравалардаги хонанда, созандалар ҳамда устод билан хайрлашишди. Соябонлик аравада ўтирган раққоса ва унинг энагаси билан ҳам қўллари кўксига, таъзим ила хайрлашишди. Нигина юзларини очиб, саркардага бир қаради-да, беркитди. Гуё ярқ этиб кўринган қамар яна қора булутлар ичига кириб, кўздан йўқолди. Аравалар юриб кетиши билан Нигина шундай бақириб йиғладики, унинг кўз ёшлари бурнидан оқиб, томоқларида гаргара бўлди. У ёш боладек ўкириб-ўкириб йиғлар, энага эса аравакашдан хижолат бўлиб, ўзини қўярга жой тополмасди. Бу сиру синоатдан оз-моз хабардор аравакаш ҳам от устида миқ этмай қўққайиб борар, улар хижолат бўлмасин, деб орқасига бирон марта ҳам ўгирилиб қарамасди. Ҳоким Темур Малик раққосани ўз никоҳига олганини эшитиб, аёлни ҳам, Темур Маликни ҳам ҳеч кимса орқасидан ёмон сўз билан атамаслигини биларди. Дарвоқе, биринчи хотинининг асли насли насаби Қиётдан экани, «қиличидан қон томиши...» Туркон хотуннинг қариндоши бўлиб, ҳокимнинг жиловини ушлаб турмоқ мақсадида унга узатилганидан огоҳ одамлар «иккинчи никоҳ»ни эшитганларида ёмон фикрга боришмади.

Нигина ўкириб йиғлайбергач, энагаси унинг қўлидан тутди:

— Маликам, меҳрибоним, бебаҳо жавоҳирим, қўй, йиғлама! Хотинлар қисмати шундай...

— Онажон, ҳеч чидолмаймен. Наҳотки, мен шундай бебахт туғилганмен?! Юрагим ёниб боради. Менга бу жавоҳиру тиллалар нега керак! Наҳотки, мен унинг хотини бўлиб туролмаймен! Нега никоҳ ўқитди? Нега мени Хужанддан чиқариб юборади? Мен фақат ҳукмдорлар ишрати учун керак нарсаманми?! Мен ҳам одамман-ку! Мен энди ҳеч рақсга тушмаймен!

¹ Бир йигоч — ўн километрга яқин келади.

— Бу сенинг ишинг, маликам.

— Мен бунчалик жудолик азобига чидолмаймен! Мен нега Хужандга тушдим?! Тугри Воруҳга утиб кетаверсак бўлмасмиди?! Мен йулда тушиб қоламен! Воруҳга бормамен, саҳроларда тентираб юрамен! Билдингизми, менга ачинманг, йулимни тўсманг! Ана, хуржунларда, тугунларда ҳамма қимматбаҳо буюмлар. Мен ортиқ бу дунёда туrolмаймен!

— Маликам, енгил бўлманг. Сиз кетадиган бўлсангиз, менга ҳам бу дунёда юришнинг нима ҳожати бор?.. Мен сизнинг бебаҳо санъатингиз шайдоси бўлиб, хизматингизни қилиб юрибмен. Саҳрою қумлар ичида жизганак бўлиб юриш менга не керак эди?.. Маликам, сиз саркардани қанчалик яхши кўриб қолган бўлсангиз, мен сизни... Сиз бўлмасангиз, менга ҳеч нарса керак эмас. Тилла-жавоҳирларингиз ўзингизга буюрсин. Мен сизни кўриб, ёнингизда юрган билан бахтиёрмен. Сиз бўлмасангиз, бир лаҳза ҳам туrolмаймен!..

Нигина жим бўлиб қолди. Шу ўтирганча қош қорайиб, тун чўккангача миқ этмай кетаберди. Овқат ҳам емади, аравани тўхтатиб пастга ҳам тушмади. Нигинанинг ҳолатидан бошқа аравада кетаётганлар ҳам хабардор эдилар. Устод араваларни бир муддатга тўхтатиб, Нигина ёнига келди. Унга насиҳат қилиб, сабр-қаноат тилади, қайтишда яна Хужандга тушишга ваъда берди. Ундан сўнг саркарда учун Воруҳ, Чорку, Конибодом томонларга келиб-кетиш ҳеч гап эмас, нома ёзиб, ташрифларини сураймиз, деди. Нигина устод ёнида ёш қизлардек укириб йиглар, кўз ёшидан ёноқлари ҳўл эди. Унинг ёлгон бўлса ҳам кўнглини овлаётгани, ўз отасидек насиҳат қилиб, сабр-қаноат тилаётгани, дил андуҳларига — изтиробларига тортинмай аралашаётгани Нигинага тасалли берарди. Бу унинг ҳадеб кўз ёш тўкиб йиглашдан тўхтатди. У устод ёнида ўзини қўлга олди, бари бир энг азиз кишисини йўқотган кимсадек бағри ёнарди... «Нечун мени никоҳига олди? Ўзига тенг билиб, никоҳига олгач, нечун видолашмоқ?! Бундан кўра бир кеча дилхушлиги, ишратига олиб қолиб, кейин канизақлардек воз кечгани маъқул эмасмиди?»

Нигина арава ичида, юмшоқ кўрпача устида чўққайиб ўтириб борар, гапирмас, юзларини ҳам узун рўмол билан беркитиб олганди. У энди саркардани мутлақо кўрмайди, дарёга тушган игналдек ном-ни-

шонсиз йуқ бўлиб кетади... Уч кунлик ишрат ишратлигича қолиб, саркарданинг ҳам хаёлидан кутарилиб кетади. Агар фарзандим бўлса буйнига осгин деб берган тилла занжиру Темур Малик номи ёзилган лавҳа ҳам нозик буйнидаги қават-қават оғир жавоҳир тошлар, тилла занжирлар орасида туриб буйнини эгарди. Улар ботмон-даҳсор бўлиб қаддини букаётгандек. Бу оғир нарсаларни буйнидан олиб, аравадан отиб юборгиси келарди. Улар ҳатто аравага ҳам оғирлик қилиб, гупчакларни тинимсиз гижиллатар, от жониворларни ҳам терлатиб, аравани зил қилиб юборгандай буларди.

Учинчи куни, Воруҳга киришга яқин Исфара дарёси буйида тўхтаб, чўпонлар ўтовида тунашди. Руҳан сўнган, емак-ичмакка ҳам хоҳиши йуқ, қандайдир фавқулодда қайғу ридосига уралган Нигина ҳеч ким билан гаплашмас, телба бўлиб қолган кимсадек хаёл суриб, ўзи билан ўзи гаплашарди... Ёнида турган энагаси билан ҳам мутлақо иши йуқ. Мотамсаро Нигинанинг аҳволидан қисман воқиф йўлдошлари уни зимдан кузатишарди-ю, лекин унга бир сўз дейишмас, устод Ота Муҳаммад чин юракдан насиҳат сўзлари айтиб, уғит берганини билишарди. Жароҳат оғриғи олти кун, аммо дил оғриғи... умрбод эканини билган энага хотиннинг юраги шигиллаб кетди. Чунки унинг бори-жаҳони, тириклиги шу Нигинага боғлиқ эди. У ҳам ҳоким ҳазратларидан бағоят хафа бўлди. Гузал Нигинани Хўжандда олиб қолишини, шу баҳона унинг атрофида хизмат қилиб юришини жуда ҳам истаган эди. Энди чиройли кукракларни учуриб, буйинларини у ёқдан-бу ёққа уйнатиш, уткир қарашлар йуқ, бебаҳо жозибалар, қувноқ кулгилар йуқ. Нигина бамисоли жонсиз ва беҳарорат тошга айланиб қолган эди.

Сўзамол, шаддод малакнинг уч кун ичида тамоман ўзига ухшамай қолгани йўлдошларини ўйлатиб қўйди. Айниқса, дафчи Насриддин бунга ҳайрон эди.

Тун.

Кимсасиз дашт тепасида янги ойнанинг ўроғи.

Қора бахмал фалакда олтин юлдузлар шу даражада яқин чақнаб турибдики, қўл узатса етадигандай. Уч-тўрт ўтов ёнида аравалар, четан деворлар, хашак гарамлари... Йўл юриб чарчаган отлар ҳам тик турганча мудраб ухларди. Баъзан узоқ-узоқларда қандайдир бир кўппак итнинг вовуллаши эшитилар, уқ-

тин-уқтин чақалоқ бола йигисига ўхшаш чиябурилларнинг улиши ҳам тўрт томонга тарқаларди. Бу ерлик чўпонлар дашт шамоли, бўрилар улишига ўрганиб қолган, кучли, вафодор итлар молни йиртқичлардан яхши ҳимоя қилишини билардилар. Лекин бари бир ўз қўналғасида ўликдек қотиб ухлайдиган чўпон ҳам, чўлиқ ҳам бу музофотда йўқ.

Энага назарида қотиб ухлаб ётгандек кўринган Нигина аслида уйғоқ эди. У ярим тунда бўйнидаги қимматбаҳо дурлару билакларидаги тилла ҳалқа, балдоғу бармоқларидаги гавҳар кўзли узукларини — барча тақинчоқларини аста-секин ечиб, ётган ерига қўйди-да, бошига узун қора рўмолини ташлаб, ўтовдан ташқарига чиқди. Атрофига аланглади, ҳамма қотиб ухлаб ётарди. У кимсасиз даштда олис тепалик ортидаги дарё томон оёқяланг юриб кетди. Шамол ғувуллаб, танига ўралган қора рўмолини учирар, «борма, борма!» дегандек кўкрагидан итарарди. Аммо у борган сари қадамини тезлатар, шошарди. Унинг кимсасиз, ваҳимали даштда чошиб кетаётганини кўрган фалакдаги ой ҳам қўрқув ичида кўзларини юмиб олгандай... Қоронгилик ва шамол... Саҳрода бошсиз қорамтир бир нарсанинг югуриб кетаётганини кўрган тунпараст жониворлар — юмрону бўрсиқлар ҳам ин-инларига кириб ғойиб бўлди. Лекин узоқ тепаликда чўққайиб ўтирган тулки чўчимай, қора ридога ўралиб, арвоқларга ўхшаб кетаётган Нигинани бемалол кузатиб турарди. У тепаликка яқинлашганида қўтон атрофида юрган чўпон итларидан бири «бу нима экан» деб бир-икки вовуллади. Лекин оёқларига чўкиртақлар, янтоқ тиканлари кириб қонатиб юборганини ҳам сезмаган Нигина ҳамон тепалик орқасидаги жарлик томон югурарди. Бу жарлик остида айқириб, буралиб Исфара дарёси оқиб ётарди. Болалигида бу ерларга келган, ота-оналари, укалари билан аравада Чорку, Исфара, Конибодом томонларга борган, Каровшин ва ундан Робот томонларга ҳам сафар қилишган эди. Укинч, васваса, Темур Маликдек кимсанинг «гўзал раққосани таҳқир этгани...»га чидолмаган Нигина йўлдошлари қотиб ухлашаётганида ажралиб чиқди. У бир йўла дунё ташвишларию юрак изтиробларидан қутулмоқчи бўларди. Узоқ вақт кўрмаган, гоятда соғинган онасию укалари, қариндош-уруғларини ҳам унутди. Васваса тўзони ҳамма нарсани босиб кетди. Тепаликка етгач, тик жар-

лик ёқасига келиб, пастликда ялтираб турган дарёга қаради. Телбагезак¹ дардига мубтало бўлган кимсадек жарнинг чуқурларига оёқ қўйиб янтоқ илдизларини ушлаб пастга туша бошлади. Фақат бўрию тулқилар, даррандалар юра оладиган жарлик қияларидан юмалаб тушаётган қора ридо-рўмолига ўралган нарсага кекса қашқир нариги томондан тикилиб қараб турарди. Афтидан, инсонга ўхшамаган бундай жониворни биринчи кўриши бўлса керак, оч қашқир лол қолган эди. Нигина икки терак бўйи келадиган тик жарликдан пастга тушганида орқаман-орқа сарпойчан келётган бир одам жарлик тепасидан пастга қарадию дарё лабида гандираклаб турган қора ридоли Нигина томон ўзини отди. У оёқ қўядиган чуқурлигу янтоқ илдизларини қидириб ўтирмай, сурилиб, юмалаб, баъзан боши қўйи, оёғи осмонга бўлиб пастга тушди. Нариги тепаликда чўнқайиб ўтирган оч қашқир унга ҳам эътиборсизлик билан қараб қўйди. Орқасидан кимдир келётганини мутлақо сезмаган Нигина айқириб оқаётган даҳшатли дарё ёқасида осмонга қараб пичирлаб, икки қўлини юзига тортаётганида ҳалиги кимса маҳкам ушлади.

— Маликам, бу нима иш?.. Нима қилмоқчисиз?!

— Сен кимсен? Шайтонмисен? Қўлимни қўйиб юбор!

— Мен йулдошингиз дафчи Насриддинмен.

— Йўқ. Сен жинсен!

— Жин эмасмен, Насриддинмен. Маликам, қайтинг бу йулдан! Онангизга раҳмингиз келмайдими? Ахир, сизни бир яхши инсон деб йулдош бўлиб Гурганждан келатирмен. Мен сизнинг пулу садақангиз эмас, санъатингиз ошифтасимен. Бу қандай иш?! Устодни ҳурмат қилмаганингизда ҳам, онангизга раҳм қилинг! Сизнинг ҳамма эркаликларингизга чидаб келётган бўлсагу бу қандай шафқатсизлик?!

Нигина дарё ёқасида ерга ўтириб, дод солиб йиглай бошлади. Унинг ҳуши ўзига келгандай, васвасалар тўзони йўқолиб, ҳаво ёришгандай бўлди. Ёмон туш кўриб, босириққан одамдай кўзини очиб, дафчи-созанда Насриддинга қаради. Тепасида тик турган забардаст, елкалари кенг йигит бундан беш кун аввал Хужандда, «Боги насим»да Нигина ўз тўдасидан ажралиб ҳоким хобхонасида уч кечаю уч кундуз қолиб

¹ Телбагезак — ойпараст дарди ҳам дейилади.

кетганида худди шу аҳволга тушган эди. Темур Малик сарбозларининг ўткир қиличлари ёнига йўлолмаган дафчи Насриддин Сайхун ёқасига бир неча маротаба бориб, ўзини сувга ташлаб ўлдирмоқчи ҳам бўлган. Мана ҳозир Нигина ўзи ўша ҳолга тушганини кўриб, лол қотди. Бу қайтар дунё эканига ишонди.

— Маликам, кетдик.

— Мен қайтиб бормаймен! Қўйиб юборинг, ялинамен... Мен, гуноҳкор банданинг жазоси шу!

— Йўқ! Борасиз! Сиз гуноҳкор эмассиз.

— Мен энди ёруғ дунёда туролмаймен. Мен улган кимсамен.

— Йўқ! Сиз ҳаммамиздан кечган бўлсангиз ҳам, онаизорингиздан кечолмайсиз! Қайси гуноҳлари учун онаизорингизни азоб ўтига ташлайсиз? Сиз онангиз ёнига борасиз! У бечора ўз қизининг жамолини бир кўргач, кейин нима қилсангиз қила берасиз! Унгача сизни ўз ҳолингизга қўймаймен! Мен нодон, қандай бебурд, номард кимсага йўлдош бўлиб қолдим! Умримда бунчалик номардликни кўрмаганмен!

Бу гапларни эшитган Нигина ўтирган еридан туриб, Насриддинга ўқрайиб қаради. Бу очиқдан-очиқ ҳақорат Нигина кўз ёшларини музлатди. У ҳеч қачон «номард» сўзини ўзига яқин йўлатмас, бир оғиз сўз учун бўйнидаги бебаҳо дурларини кишиларга бериб кетган эди. Насриддиннинг тик турганча нописанд айтган бу сўзлари Нигинанинг эс-ҳушини жойига келтирди.

— Мени ҳақорат қилманг.

— Сизни ҳақорат қилмоқ у ёқда турсин, қаттиқроқ гапиришга ҳам ҳаддим сигмайди. Аммо ҳозирги аҳволингизга бундан бошқа сўз айтмоқ нолойиқ. Ахир, мен сизнинг онаизорингизни кўрмаганмен, сиз ўзингиз устодга таъриф этганингизни тинглаганмен. Онаизорни йиғлатган фарзандни нима демоқ мумкин?

Нигина яна бошига қора рўмолини ёпиб, тик жарликдан тепага қараб юра бошлади. Чўгиртаклар кириб, қонаган оёқларининг оғриғи сезила бошлади. Аъзойи бадани титраб, тепаликка бемадор тирмашаётган эди, дафчи Насриддин Нигинанинг қаршилиқ кўрсатишига ҳам қарамай, даст кўтариб олиб, ён томондаги сўқмоқ билан юқорига чиқиб кетди. Нигина унча оғир эмас эди, забардаст йигит учун чивиндек раққосани кўтариш ҳеч гап бўлмади. Насриддиннинг кучли билакларидан тойиб тушиб кетмаслик учун Нигина

бир қўли билан Насриддиннинг бўйнидан маҳкам қучиб олди. Ғузал Нигинанинг шундоқ нафаси нафасга урилиб, ҳаллослаб юқорига чиқаётган Насриддин ҳеч нарсани кўрмас, ўтовда ётган шериклари бу ишни сезиб қолмасликлари учун шошар, антикар, тезроқ Нигинани ўтовга, энагаси ёнига етказишга интиларди. Жарликдан юқорига чиқишди. Нариги томонда чунқайиб ўтирган оч қашқир уларнинг «қўрқинчли дарё ёнига келиб, сув ичмай қайтиб кетаётганликлари»дан таажжублангандек эди.

Насриддин ўтовга етиб келгунча Нигинани қўлидан қўймади. Уни ичкарига киритиб юбориб, ўзи бир муддат ҳансираб ерда ўтирди. Атроф ёққа аланглади. Ухлаб ётган шериклари тепасига бориб, барчани бир-бир кўздан кечирди. Нарироқда, наमत ўтовдаги чўпонлар ҳам пишиллаб ухлаб ётарди. Яна айланиб келиб, ўтов эшигидаги пардани озгина очиб, ичкарига қаради — Нигина энагаси ёнида ётганини кўриб, яна ўз жойига қайтди...

Тонг отди.

Йуловчилар уринларидан туришди, юз-қўлларини ювиб, нонуштага ҳозирлик кўришди. Отларга хашак ташланиб, суғорилди. Ҳамма уйғониб, ҳаракатга тушган, тезроқ ғузал Воруҳ қишлоғига етиб олиш иштиёқида юракларда завқу шавқ жўш урарди. Лекин битта одам кўринмайди... Ясаниб-тусаниб, она қишлоққа кириб бориш шавқи билан ўтовдан ташқарига чиқиб, биринчи бўлиб устодга салом берган Нигина йўлдошларини бир-бир кўздан кечириб, дафчининг кўринмаётганини сезиб, дарҳол сўради:

— Насриддин қани?

Йигитлардан бири шу лаҳза ўтовга кириб, қотиб ухлаб ётган дафчи Насриддинни уйғотди.

— Тур, сени сўрашаётир!

Насриддин кўзларини уқалаб, ташқарига чиқди. Обдастандан дўсти сув қўйиб юборди, у юз-кўзларини ювди, нарироқда ясаниб, ҳеч нарса бўлмагандек пинагини бузмай, кулимсираб, яшнаб турган Нигинага қараб қўйди. «Ё тавба, бу ўзи инсонми ёки малакми? Оз бўлмаса худди шу пайт у дарё қаърига чўккан, йўқолган... йўлдошлари мотамда бўларди... Бунинг кулиб, жилмайиб туришини кўринг! Ё тавба!»

Нигинанинг энагаси уни фақат зарурат учун далага чиқиб келди деб, ҳаёл қилган эди. Фожиа бўлишини ҳеч ким пайқамаган эди.

Уч арава эрта тонгда яна йулга тушиб, тушга яқин Воруҳ қишлоғига кириб борди. Нигина хонадонида хурсандчилик бошланиб кетди. Онасининг ўзи қизини бағрига босиб, қувонганини кўриб турган Насриддин муроду мақсадига етгандек, хурсанд бўлиб, ногоҳ кўзларига ёш олди. Бу йигит дийдаси қаттиқ бўлишига қарамай, кунгли бушашиб кетган эди.

* * *

Нигина ўз йулдошлари билан Воруҳда икки ойдан мулроқ қолиб кетди. Гурганжда вазири аъзам Низом ал-Мулк билан булган аҳдга кура уч ойдан сўнг улар Гурганжга етиб келишлари, султон хизматида бўлишлари лозим эди. Устод Ота Муҳаммад, бу аҳдни бузиш асло мумкин эмас, «Аёз паҳлавоннинг ханжари қонга беланмасин», деб улар яна йулга тушишди. Нигина онасига анча тилла тангалар, қимматбаҳо тошлар қолдирди.

Улар йул-йулакай Хужанддан утиб, Нигина илтимоси билан карвонсаройга тушганликлари ҳақида ҳокимга мутлақо маълум қилмадилар. Хужандда бир кун тунаб, Уратепа ва Самарқанд йули билан Гурганжга жунадилар. Лекин Нигинанинг Хужандга кирмай, йулга тушгани айғоқчилар — Муҳаммад Интизом кишилари орқали ҳоким қулоғига етиб келди. У Иброҳим Дўлдай ва яна уч мансабдор билан карвон орқасидан от қўйиб, Куркат қишлоғи яқинида уларни тўхтатди. Нигина утирган соябонли арава ёнига келиб, отдан тушди. Энтикиб унга мурожаат этди:

— Маликам, бу нима қилганингиз?

— ...

— Карвон кетаверсин, сиз, устод, ҳамма йулдошларингиз бунда қоласиз!

— Ҳожати йўқ...

— Нега?

— Чунки Гурганжга шошилмоқдамиз.

— Шошилишнинг ҳожати йўқ!

— Ҳожати бор!

— Бундоқ қилмоқлик мумкин эмас!

— Мумкин!

— Нега, ахир Хужандда тўхтамайсен?

— Бунга эҳтиёж йўқ.

— Сен менинг шаръий хотиним! Сен! Шу ёдингдами? Никоҳ ўқитганмен!

— Уч ойдан сўнг никоҳ бузилади. Шариатда шундоқ ёзилган... Талоқмен...

Темур Малик донг қотиб қолди. Тилига сўз келмай, узини йўқотди. Ҳа, дарҳақиқат, хотин киши уч ой эрини кўрмаса, никоҳ янгилаши керак... Шариатда шундай дейилган.

— Хайр, саркарда, доимо саломат бўлинг. Менинг қисматим шу экан. Бу сафар дилхушлигингизга яролмадим... Мен хотин бўлолмас эканмен, она бўлолмас эканмен... Ишратингиз менсиз ҳам утаверадиди, албатта...

— Йўқ! Йўқ!!! Мен сени яхши кўрамен! Ҳаммадан аъло кўриб, хотин қилганмен. Мен сенинг кетишингга йўл қўймаймен! Мен сени жонимдан аъло кўрамен! Бундай қилма! Нимани хоҳласанг, шуни қиламен! Фақат мени ташлаб кетма! Оёқларинг остига тиз чўкамен...

— Саркарда, энди бу гапларни қўйинг. Мен бир бечора раққосамен... ичимдан йигласам ҳам ҳокимлар базму жамшидини обод қилишга одатланганмен. Мен, Воруҳ қишлоғидаги бир камбағал деҳқоннинг қизимен, аслзода эмасмен. Қўйинг бу гапларни! Сизни бир карра хурсанд этиб, дилхушлигингизга ярадим. Севиб қолиб, ҳаловатим бузилди. Энди мени тинч қўйинг, Раҳм этинг. Сиз, ҳазрат, ишқ оташи билан ўйнашаётирсиз, бировни жизганак қилиб куйдириб юбориш сизга нега керак! Инсоф қани? Қўйинг, улўғ саркарда, ўйин тамом!

— Тамом эмас! Йўқ, тамом эмас!!

Карвон юриб кетди. Хужанднинг шаън-шавкатли ҳокими Темур Малик отдан тушганча гилдираклар, тасир-тусир туёқлардан кўтарилган чанг ичида қаққайган ёғочдек қотиб қолди...

Ун бешинчи боб

ФАҚИРИЙНИНГ ТАРВУЗИ ҚЎЛТИҚДАН ТУШДИ...

Бир зайлда кун кечираётган, елиб-югуришлар, шов-шувлардан узоқ Куркату Нав қишлоқларининг одамлари азалдан содда бўлади, деган гапга ишониш

мумкин. Осуда ҳаёт кишига таъсир ўтказмай қолмас экан. Кексалиқда Куркат билан Навдан нарига ўтмай, «Гулхани аднодан гулшани аълоға борурмен...» деб юрадиган чўлоқ сарбоз Муҳаммад Фақирӣ бозор куни, иттифоқо Темур Маликнинг бетоблигини эшитди. Қадрдон иниси хасталангандек юраги ачишиб кетди. У билан яқинда учрашгани, унинг «сермуруват»лиги чол юрагига меҳр солган эди. Муҳаммад Фақирӣнинг султони ҳам, шоҳи ҳам, дунёдаги энг яхши инсони ҳам кейинги пайтда Темур Малик бўлиб қолган эди. У, йўрга эшаги устига икки кўзи туршагу баргак, анору нашвати, беҳининг сархили билан тўлган жундан тўқилган ола хуржунни ортиб, узи Хужанд қайдасан, деб йўлга пиёда тушди. Кечга яқин шаҳри азимга кириб келди-да, одатдагидай бозорга бурилмай, тўғри ҳоким қўрғонига юрди. Қалъа дарвозасининг икки томонида қурол тутиб турган сарбозлар устига хуржун ортилган йўрга эшакни етаклаб келган чўлоқ чолни тўхтатишди.

— Қаёққа?

Ҳеч нарса билмагандек ичкарига кириб кетаётган Муҳаммад Фақирӣ бир лаҳза тўхтади. У туппа-тўғри Темур Малик айвонигача бориб, бемор ётган ҳокимни нашватилар билан бир хурсанд қилмоқчи бўлган эди. Ҳоким Куркатда бўлганида кадхудо — қишлоқ оқсоқоли зиёфатида нашватиларни мақтаб, сувини оқизиб еяётганига кўзи тушган. Саркарданинг юраклари куйиб турган бўлса, мана бу сершарбат нашватидан еб, юрак тапти олинар деб ўйлади. Ҳазратнинг, аҳтимол, тезда чиройлари очилиб, ўрниларидан туриб кетарлар, деган гапни ҳам дилидан ўтказди. Сарбоз йигитларнинг дарбоза олдида тўхтатганига ҳайрон қолди.

— Ҳоким ҳазратлари ёнларига кирамен. Нашвати олиб келдим. Юракнинг таптани босади...

— Ҳоким ҳазратлари нашвати емайдилар. Орқангизга қайтинг! — Сарбоз чолни девона хаёл қилди.

— Ейдилар! Ўз кўзим билан кўрганмен! Ахир бу нашвати иситмага шундоқ даво-ку! Қўйиб юборинглар, ҳазратни бир кўриб чиқай.

— Мумкин эмас! Бозорга боринг!

— Бозорда қиладиган ишим йўқ! Мен Навдан келдим! Бир кекса одаммен. Атайи ҳоким ҳазратларини кўрай деб келдим. Бозорда нима қиламен!

— Девонамисиз?! Қалъага кириш мумкин эмас!

— Ҳоким ҳазратлари — менинг иним. Навдан Муҳаммад Фақирӣ келди деб айтинглари!

Посбонлар хахолаб кулиб юборишди.

— Йўлни очинг, қария! Эшагингизни олиб кетинг бу ердан!

— Кетмаймен!

Шу пайт, қалъа ичидан қилич яланғочлаган сарбозлар тўпи ичида қўллари орқасига боғланган ярим-яланғоч бир неча маҳбусни атрофини қуршаб олиб чиқиб кетишадиганига кўзи тушди. Муҳаммад Фақирӣ ўз эшаги ёнида туриб, уларга бақрайганча қараб қолди. Уларнинг тани қамчиндан қабарган, юзлари қон эди.

— Четроқ тур деяпмен! — сарбозлар чолни сансанлаб, эшагини четга тортишди, — маҳбуслар олиб кетиладур, кўзинг борми?!

— Нима гуноҳ қилгон эканлар? — чол шаҳидан тушиб, посбонга мурожаат этди.

Қовоқ уйиб турган сарбоз чолга жавоб қилмади. Бир лаҳзадан сўнг, йўл четида эшаги ёнида турган чолга хумрайиб қаради.

— Қай бири улпонни бермоғон, қай бири итоат этмағон, қай бири қўшинни ташлаб кетгон...

Маҳбуслардан бири юрмай, одамларга аграйиб тўхтагани сабабли сарбозлар қамчин билан қарсиллатиб ура кетди. Маҳбус дод солиб ўзини қўярга жой тополмасди. Бешафқат сарбозларни кўриб, Муҳаммад Фақирӣнинг юраги орқасига тортиб кетди. У турган жойида қотиб қолди. Маҳбуслар олиб кетилгандан кейин у дарбозага яқинроқ келиб, ичкарига тикилди. Қўргон ичи осуда, йўлнинг икки томонида арча-сарв дарахтлари, узоқда атиргуллар очилиб ётибди. Харсангтош ётқизилган йўлнинг икки томони ариқ, шилдираб сув оқмоқда. Бамисоли жаннат... Муҳаммад Фақирӣ яна эшаги ёнига қайтиб келиб, нима қилмоғини билмай, хомуш турган эди, қалъа ичидан туёқ товуши эшитилди. Посбонларнинг танбеҳига қарамай, дарбозадан йигирма қадамча четда турган чол, ҳақкачоқлаб олдинга бориб, отлиқларга тикилди. Улар олдида сарбаст қоматли ҳоким Темур Малик, унинг ёнида ҳокимнинг сергайрат, келишган хизматкори Иброҳим Дўлдай ва бошқа отлиқларга ҳам кўзи тушди. Ҳокимни ҳам, Иброҳим Дўлдайни ҳам чол яхши таниди. У эшагини орқада қолдириб, турган ерида ҳокимга эгилиб, таъзим қилди. (Чолнинг хат-

ти-ҳаракатини кузатиб турган дарбоза посбонлари бир-бирига қараб кулишарди.) Отда кетаётган Темур Малик ҳам, Иброҳим Дулдай ҳам чолга қараб қўйишди-ю, парво қилмай, мағрур кета беришди.

— Муҳтарам ҳазрат, сизга нашвати олиб келган эдим... Бетобсиз деб эшитган эдим. Мен, Муҳаммад Фақириймен...

Темур Малик билан Иброҳим Дулдайнинг қулоқларига бу гаплар етиб келдими, улар яна бир орқаларига қараб қўйдилару йўлларида виқор билан кета бердилар. Ҳоким Иброҳим Дулдайга бир нима дегандек бўлди, у оти бошини қайириб, бир лаҳзага чол ёнига келди-да, отда турганича буйругомуз гап қотди:

— Ҳоким ҳазратлари бетоб эмаслар! Бу гапни ким сенга айтди?! Қалъа олдида турма, Гурганждан шаҳзода келмоқда...

— Мени танимадингизми, сардор жаноблари, мен Муҳаммад Фақириймен. Ҳазратни бетоб деб эшитиб атай келган эдим.

— Қишлоққа кетмоқ лозим! — Иброҳим Дулдай яна от чоптириб, Темур Маликка етиб олди. — Анави довдираган чол сизга нашвати олиб келибди... — Улар иккови бирдан кулиб юборишди.

Дарбоза ёнида турган посбон сарбозлар эшаги ёнида лол қотган Муҳаммад Фақирийга илжайиб қарашди.

— Ҳей навлик қария, ҳазратни иним, деган эдинг, «бир туғишганинг» сени танимади-ку?! Ха-ха-ха-ха-а!

— Навликларнинг ҳаммаси ҳам сенга ухшаганми? Ха-ха-ха-ха-а!

— «Иним» эмиш! Ха-ха-ха-ха-а...

Мулзам чол, дарбозабонлар сўзича «эшаги ёнида эшак бўлиб қолган» Муҳаммад Фақирий, яна жониворни «хиҳ-хиҳ»...лаб қишлоққа жўнади. Унинг кўз олдида доимо барқарор турадиган «сермурувват», «дунёдаги энг яхши одам», «султонлар султони, шоҳлар шоҳи» — Темур Малик бир лаҳзада жинлардек гойиб бўлиб, абадул-абадга йўқолди.

Чол қишлоққа келиб, сарпойчан супасига чиқди. Ўтириб, обдан ҳаёлга чўмди. Уч кеча-ю, уч кундуз шу зайлда юриб, бўлиб ўтган воқеанинг асло тагига етолмасди. Мансабдорлар вафоси мана шундақа бўлди, деди охири, ўйлаб-ўйлаб дунёнинг тагига етаман деган нодон чол!

Унинг хаёлига отаси раҳматлининг бир гапи келди: йулбарсу қоплонларни болаликдан сут бериб боқиб, ўзига ром қилмоқчи бўладилар. Йулбарс эгасига урганеди, ammo минг ургангани билан айниб бир вақтда йулбарслигини ҳам қилиб, чинакам йиртқич бўлади. Шоҳу султонларнинг «овомпарвар бўлгани» — аждарнинг қўлга ургатилгани билан баробар. Даргазаб бўлганида эгасини ютиб қўя қолади...

Ун олтинчи боб

ТЎҶҶИЗ АСР АВВАЛГИ ОРЗУ

Дарё ёқасида қурилаётган катта аспхона ишлари авж олиб кетди. Бу ерда юздан ортиқ устаю шогирдлар терлаб ишлашарди.

Пешинга бориб ҳаво жуда қизиб кетди. Яланғоч булиб олган Темур Малик терга ботиб, Шерюрак Шоший билан хода таширди. Пойтеша чопаетганлар ёнида турган кекса карфармо қаттиқ берилиб ишлаётган ҳокимга гап қотиб, буйруқ беришга ийманар, у бир қадар давдираб қолган эди. У ҳокимнинг катта аспхона қуришга астойдил киришгани фақат отга ишқибозликдан эмас, мамлакат мудофааси учун бўлаётганини сезарди. Темур Малик бунда терга ботиб ишлаётганини мабодо шундоқ биқинидаги бозор аҳли билса, битта қолмай бунга ёпирилиб келишлари, ялпи ҳашар бошланиб кетиши аниқ эди. Ammo Темур Малик фуқаро ичида ҳар хил гап тарқалмаслиги учун ҳозирча унинг бунда ишлаётганини одамларга сездирмасликни корфармонга тайинлаган. Бошқаларга намуна бўлиш учун, ўзининг кучлилигини намойиш қилиш учун ҳам чаққон ишларди. Қилич солиш, отда чопиб кета туриб найза уриш куч талаб қилади.

Терлашга обдан терлади-ю, лекин баъзилардек ҳаллослаб қолмади. Шерюрак бўлса ҳаллослаб, йўгон ходага миниб ҳокимга илжаярди.

— Юрагингиз уйнаб кетдими, сардор?

— Сизга тенглашолмас эканмен. Бу оғир ходалар шернинг эмас, филнинг ҳам («Фил» сўзи билан у Темур Маликка ишора қилди) юрагини ўйнатиб юборади.

— Филнинг ҳам бўладиган бўлди. Юринг, дарёда бир чўмилиб келамиз.

— Бу оқилона гап, — деди ўрнидан туриб Шерюрак, — шундай вақтда Сайхун керак бўлмаса, қачон керак бўлади! Кетдик, саркарда! Ҳозир дарё филталаб...

— Йуқ, фил дарёталаб... — деди кулиб Темур Малик. Унга ўзини «фил» деб аташлари ёқарди. Ҳатто «малик» унвонини тушириб, «Темурфил» деган Шоҳмурод Кўҳистоний билан қучоқлашиб кетган.

Икки ўртоқ ярим-яланғоч ҳолда дарё томон юришди. Масофа узоқ бўлмаганлиги учун на от сўрашди ва на кийинишди. Улардан эллик қадамча орқада бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз, Иброҳим Дўлдай ва яна уч навкар анжомлар, кийимлар ортилган отларни етаклаб келишарди. Ҳокимнинг дарё томон чумилгани боришини илгари ҳам кўришган эди. Аҳмад ибн Мораз дарҳол белбоғини ечиб қайнаб турган чойгумни, уч-тўрт пиёлани олди. Навкар йигитлар бўнинг нима ҳожати бор, дейишган эди, кўпни кўрган, сертакаллуф Аҳмад ибн Мораз ўзини Афлотун кўрсатиб, йигитларга илжайди. У дамо-дам ҳокимни кузатарди.

Темур Малик жимирлаб оқаятган дарё ёқасига бориб, баландликдан бир лаҳза сувга тикилди. Унинг ёнига Шерюрак билан Иброҳим Дўлдай келиб, улар ҳам дарёга тикилишди. Шоҳмурод Кўҳистонийни эслашиб, унинг кечикаётганига бир оз ташвишланишди ҳам. Темур Малик этигини, чолворини ечиб, оқ иштон билан пастга тушиб, сувга ўзини отди. Гайратига чидамай ўзини сувга ташлаган Темур Маликни чегараси элас-элас кўзга ташланиб турган азим дарё айланмалари тортиб кетмасин деб оқсоқолнинг сўзи билан икки навкар ечиниб, шай туришарди. Ҳокимдан сўнг Шерюрак билан Иброҳим ҳам ўзларини сувга отишди. Уч баҳодир дарёда қулоч отиб, андак сузгандек бўлишди-да, кейин қирғоққа чиқишди. Юрагини ҳовучлаб, ташвишланиб турган оқсоқол Аҳмад ибн Мораз бир оз хотиржам бўлди... Тани роҳат қилиб, салқин тортиб юқорига чиққан Темур Малик бир оёқлаб сакраб, қулоғига кирган сувни туширди. Дунг ерга ўтириб, одатдагидек яна дарёга тикилди. Шу лаҳза Аҳмад ибн Мораз ҳоким кузи олдида пиёлаларни чайқаб, чой қуйди. Ҳаммадан олдин ўзи шошиб-пишиб иссиқ чойни ҳўплади. Темур Малик ҳам, Шерюрак ҳам оқсоқолнинг идрокли иши таҳсинга сазовор эканини имо билан бир-бирларига билдириб,

иссиқ чойдан ҳўплашди. Ниҳоятда чойталаб эканликларини йигитлар сезиб, улар ҳам оқсоқолга қараб қўйишди.

— Оқсоқол, ўтиринг, тик турманг, — деди Темур Малик, — айтинг-чи, шу дарёга кўприк солса бўлади-ми?

— Ҳазрат, бу ерга илгари ҳам неча бор келиб, ҳаёл ичида тикилганингизни кўрганмен. Энди фаҳмладим...

Бозор оқсоқоли ўйланиб қолди. Аспхона усталарини ҳам ўзи топиб, Хўжанд бозори тимларини ҳам ўзи қурдирган одам шу оқсоқол эди. Темур Малик бу сармоядор кимсани яхши биларди. Бозорга кетган харажатларини чиқариб олган деган гапни ҳам эшитган. У уй тиклаш, тим қуриш, аспхонаю ҳаммом солиш, меъморчиликдан хабари бўлмаса ҳам, шу иншоот битгандан кейин фойда берадими ёки сармоя тамом бўлиб, харж қилган одамни синдирадими, деган нуқтаи назардан қарарди. Сайхунга кўприк қуриш нега керак? Ахир катта қайиқлар сузиб турибди-ку, деди ўзига ўзи. Ундан ташқари, нариги соҳили кўзга аранг илинаётган бу дарёи азимга кўприк қуришни фақат ақлидан озганлар ўйлаши мумкин. Бунга ёғоч етказиб бўладими? Тошни қаердан олади? Лекин Темур Маликнинг жазм этган нарсасини қилиши, йўлида ғов бўлганларни кўтариб ташлаши, шаҳдини қайтарган одамни ёмон кўришини сезиб, кўзини жимирлаб оқаётган сувдан олиб, ҳокимга боқди:

— Булади! — деди Аҳмад ибн Мораз дадиллик билан.

Ҳаёл суриб, кўнглидаги бу гапни айтиб юборганига андак пушаймон бўлиб турган Темур Малик ялт этиб тақамўйлаб Аҳмадга қаради.

— Булади, муҳтарам саркарда! Сиз бир ишни жазм этиб, айтдингизми, булади. Сиз бу гапни бекорга айтаётганингиз йўқ, мен кўп маротаба синаб кўрганмен. Бундоқ қараса, бу бир афсонага ўхшайди. Лекин кичик ариғу сою анҳорларга қурилган кўприк нечун Сайхунга қурилмасин. Ариғу сойларга биз кўприк қурамыз, дарёга сиз... Ҳар ким ўзининг қудратига яраша иш қилади... Фил ишини от қилолмайди...

— Офарин, — деди Темур Малик иккинчи пиёладаги чойни ҳўплаб, — мен сизнинг шунчалик жасо-

ратли киши эканлигингизни билмас эканмен. Сиз бозорнинг эмас, Хужанднинг оқсоқоли бўлишга арзийсиз.

Аҳмад ибн Моразни анча йиллар илгари бозорда утириб, зироатга деҳқонлар олиб келган дон улгуржи сотиб олиб, устига нарх қўйиб сотганлиги, гуручга, мошга майда тош қўшиб сотаётганини аҳли бозор пайқаб, анча дилгирликлар ҳам бўлган. Кимларгадир пора бериб, шов-шоувни босди-босди қилиб юборган эди. Бу гапдан ҳокимнинг мутлақо хабари йўқ эди.

— Муҳтарам саркарда, мен, (Хужанд эмас, ўз жойим — бозорга муносибмен. Садоқатли қулингизни авф этинг.

— Дарёга кўприк жуда зарур, — у ёнида ўтирган Шерюракка қаради. — Бу томондан келаётган савдогарлар Хужандга ўтиш учун жуда ҳам қийналадилар. Айниқса Ўтрор, Шош, ундан нари Туркистон... Бу томони Дашти Қипчоқ, ундан нари Русия... Гурганжда бўлганимда, шаҳзода Жалолоддин Русия кенаси Хоразм салтанати билан яхши савдо алоқаси қуриб, ўзининг ялавочини Гурганжга йўллашга розилик берганини эшитдим. Андалузия шоҳи ҳам ялавоч юборишга рози. Шаҳзоданинг айтишларича, султон бу ишга хоҳиш бермаётир. Шаҳзода Жалолоддин мени Русияга юборишга қарор қилган эдилар. Аммо султон ва Туркон хотун бунга рози бўлмади. Русиянинг Бископ, Маскоп, Кий, Новгород¹ ...деган шаҳри азимлари бор. Савдогарлар биз томонга келса, албатта, Ўтрор, Туркистон, Шош, Хужанд орқали ўтадилар. Қум орқали юрмоқ — жуда мушкул. Шу сабабли Сайхунга кўприк солмоқлик зарур. Қандай солинади, бу иш қандай бўлади, билмаймиз. Бунинг учун султон хазинасидан кўп ақча сарфлаш зарур.

— Офарин, — деди Аҳмад ибн Мораз.

— Бу ишнинг ниҳоятда муҳимлигини пайқаган фақат бир киши, — деди гапга аралашиб Шерюрак Шоший. — Бу киши саркарда Темур Малик.

— Ҳокимимиз омон бўлсинлар, худо омадингизни берсин... — оқсоқол юзига фотиҳа тортди.

Улар учови жимираб оқайтган дарёга тикилишарди. Устидан оту аравалар, туя карвонлари ўтаётган узун кўприк Темур Малик кўзига кўриниб кет-

¹ Псков, Москва, Киев, Новгород...

ди. Кўприкнинг ҳар ер-ҳар ерида катта ёғочлар қоқилган, то бошдан-охиригача катта ходалар қирқиб, пойтешада текисланиб, кўндаланг ётқизилган... У бошидан бу бошигача ўн икки гиштин пойдеворлар қўйилган бўлиб, гўё тагидан катта кемалар бемалол сузиб ўтишарди. У томони билан бу томонига йигирматадан қирқта катта ходалар миҳдек қоқилган, баъзи ерларга сепоя қилиб, хода ташланган. Тогдан ташиб келинган харсангтошлар кўприкнинг икки учи-га ганчхоқ билан яхшилаб девкор қилинган эди...

Темур Малик хаёлан яратган бу бўлгуси кўприкка тикилар, назарида ёнида ўтирган сардорлар ҳам кўриб тургандек эди. Арслонхон Бухорода юз газдан баланд Минораи Калонни қурса-ю, наҳотки Хўжанд ҳокими Темур Малик Сайхунга кўприк сололмаса. Дашти Қипчоқ ҳамда Русия мамлакати билан алоқа қилолмаса! Буни тарих асло кечирмайди!

Қуёш ғарбадаги чексиз қумликлар бағрига чуқаётганида улар кийимларини кийиб, отларига миниб, навкарлар ихотасида қўрғонга қайтишди.

Кунлар ўта бошлади, аммо Темур Малик хаёлидан бу улкан кўприк қуриш асло кетмади.

Орадан бир ою беш кун ўтгач, Шоҳмурод Кўхистоний Гурганждан қайтиб келди. Қалъа ҳовлисида рўбарў бўлган Темур Малик билан қучоқлашиб, омонлашгач, биринчи сўрагани: «Ўгилмисен, қизмисен?» бўлди.

— «Ўгилмен», саркарда! — деди бир-бирларининг қўлларини қўйиб юбормай, — Хўжандда ўгил кўп тугилади, Гурганжда қиз... Ҳали Хоразмнинг ҳаммаёғи яхши қизларга тўлиб кетади...

— Хо-хо-хо-хо-о! Қиз ҳам фарзанд, ўгил ҳам фарзанд, — деди кўзидаги севинч ёшларини енги билан артиб Шоҳмурод Кўхистоний, — бизга ҳозир шоҳи дорпеч, палак... тикиб бериш эмас, отда чопиб, ёвга найза соладиганлар керак. Шу сабабли хўжандлик оталарга кўпроқ эт, қази едирмоқ, новвот чой ичирмоқ лозим. Айниқса, қора қўчқор этини едирмоқ даркор...

— Гурганжда совуғинг жуда ошиб кетганга ўхшайди-а? Базм бўлдими?

Ҳа.

— Ана уни кўрдингми?

— Йўқ. Бундан бориб бетоб бўлиб қолибди. Ётган эмиш...

— Устод Ота Муҳаммадни кўрдингми?

— Уйига бордим. Дардман экан. Тўхфани хасмингиз Нигина беканинг уз қўлига бердим. Кўзларига суртиб, йиглади... тезда чиқиб кетдим. Ортиқ туриш иложи бўлмади, хоразмликлар ҳар қадамимни кузатди...

Темир Малик бир лаҳза хомуш бўлди. Суҳбат ҳам тўхтаб, Доруссалтана томон юришди. Ичкарига кириб, Шохмурод Кўхистоний ёнидан икки дона заррин қутича чиқариб, Темур Маликка тутди:

— Бу, уша Фарангистондан келтириб сотилаётган атир. Ҳар бири ун тилла... Муҳим бўлгани учун аввал буни топширай... Султон сизнинг бошқа илтимосларингизга рози бўлди. Хазинадан озроқ ақча берилади. Фуқародан йигилсин, деди. Қўшин сонини ун мингдан оширишга рози бўлди. Лекин яқин кунда Гурганждан бир неча киши юборамиз, деди.

Бу гап Темур Маликка ёқмади.

— Шунча жосуслар етмасмиди!

— Майли, юборганича юбораберсин, — деди Шохмурод Кўхистоний, — текин томоқлар кўпаяди, холос. Ишқилиб, Жаҳон Паҳлавониними, Аёзнимини юбормаса бўлгани. Бу ярамаслар душманни эмас, уз бошимизни олишга уста бўлиб кетганлар.

Темир Малик йўлдан келган дўстини кўп гапга сола бермай, уйига жўнатди.

— Қатиқ ичиш ёддан чиқмасин!

— Хўп бўлади. Сиз менга кўпроқ новвот чой ичгин деган эдингиз-ку?!

— Ҳозир қантарилган отдексен, новвот чойнинг ҳожати йўқ. Икки-уч кундан кейин сўлагинг оқиб қолади, азизим. Ҳушёр бўл. Чи кор кунем... вой, миёнам-эй... бўлиб қолади.

Хо-хо-хо-хо-о! — Шохмурод Кўхистоний ўзини тўтолмади.

Темир Малик Гурганждан олиб келинган икки чиройли қутичани шу лаҳза олиб кириб Ойчечакка берди. Хотини жуда хушсурат бўлиб, эри бўйнига осилди. Ваъдага вафо қилиш хотинларга ёқади. Ойчечак эркаланиб ёпишиб туриб, ўзининг қилган ишларини бир лаҳза бўлса ҳам хаёлидан ўтказди. Юраги шувиллаб кетди. У ҳозир эридан мамнун, ҳозироқ хобхонага кирамиз, тайёргарлигингни кўр, деса одатдагидек нозини йигиштириб, тўшакка ўзини ташларди...

Темур Малик яна маҳкамага қайтди.

Ойчечак заррин қутичаларни очиб, атирга куз ташлаб ҳангу манг бўлиб қолди. Бу иккала қутича, унинг ичидаги шиша ва атир бундан бир ҳафта илгари бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз туҳфа этган атирнинг узгинаси. У ҳам фарангий, бу ҳам фарангий... Эрини овора қилиб, Шоҳмурод Кухистонийни узоқ Гурганжга йуллаганига ачинди, аммо заргарлар ҳовлисига махфий бориб, бозор оқсоқоли билан қилган хиёнати бирдан тер чиқариб юборди.

Ун еттинчи боб

«ҚАЗИСАН, ҚАРТАСАН, АХИР АСЛИНГА ТОРТАСАН»¹...

Уша куни ҳоким ҳазратларини бетоб деб эшитиб, хуржунига нашватилар солиб, Нав қишлоғидан йурга эшагида шатиллаганча Хужандга етиб келган кекса сарбоз Муҳаммад Фақирий қалъа ичига киролмай, дарвозабонлар билан сан-манга бориб, анча гуфти-гу қилди. Ўз ҳамроҳлари билан отда қалъадан чиқиб келган Хужанд ҳокими Темур Малик чолга қайрилиб ҳам қарамай, қаёққадир шошиб кетди. Мулзам бўлган кекса сарбоз эшаги бошини бозор томон буриб, хуржундаги нашватиларни гадоларга улашдида, қишлоғига қайтиб кетди. «Агар арслон оқ тишларини кўрсатиб турган бўлса, уни кулаётир, деб ўйлама, — деди ўзига ўзи Фақирий. — Мен янглишибман. Мана, оқибат!» Чол Хужанддан чиқиб, ясси тепаликлар оша диққат бўлиб борар экан, нашватиларим ғарибларга буюрди деб бирдан завқланиб кулди.

Қалъа дарбозасидан Қарчиғайда шитоб билан чиқиб кетган Темур Малик, Муҳаммад Интизом, Иброҳим Дўлдай ва бошқа сипоҳлар шаҳардан ташқарида кутиб турган уч юз отликдан иборат қўшинга етиб келиб, салоҳ анжомлари шай, ер тепиниб турган отлардаги сарбозларнинг олдига утиб узун сафни Ахсиқат томон сурди...

Гап бундоқ бўлган: кеча тонгда Фаргона водийси томондан келган чопарлар Садриддин Музаффар Оталиқ номасини ҳокимга етказиб, шаҳарда чилангар

¹ Ўзбек халқ мақоли.

лар, мисгарлар, аравасоз ва қайиқчилар, майда савдогарлар бош кутариб, солиқ туламаслик баҳонаси билан бекка қарши исён кутарганликларини билдирган. Дарҳақиқат, Ахсида, бозорда одамлар тупланиб, бек зулмига ортиқ чидаб бўлмаслигини, қулларига қурол — чалгию уроқ, сўйилу пичоқ олгани бекни бениҳоя қўрқитди. Мадраса талабалари ҳам уларга қушилгани ваҳима бўлиб кетди. Йигитчалар тунда икки мансабдорни сўйиб кетгани, каппонга, аспбозорга кириб бўлмай қолгани ҳам бекка етиб келди. Ахсикат қушинидан кўплар, биз қариндош-уругимизни чопмаймиз, бу гуноҳ, дебдилар. Мансабдорлар орасида ҳам девонбеги томонидан қадимдан бериладиган ҳуқуқ пулини бекор этилиши, идрорат¹ вақтида берилмаслиги тасвиғат² ҳам тўланмаслиги улар ичида норозиликни кучайтирган.

Жаъфар деган кекса чилангар солиқ йиғувчи мансабдорлар келганида кўрпа қатига яширган катчадаги динорларини тополмай шошиб, шубҳа васвасасида кулиб турган келини эғнидаги нимча чўнтақларига қўл тиқиб кавлаштираётганида ўғли келиб қолиб, отасининг «қилиқлари»дан қаттиқ бад олиб, ранжиган. Хотинини ичкари ҳовлига олиб кириб, йулакда сўйиб юборган. Этиги қўнжидан пичоқ олишда дод солган хотинини солиқ йиғувчи мансабдорлар ажратиб ололмаган. Қўшдек питирлаб жон бераётган бегуноҳ келинига кўзи тушган кекса чилангар Жаъфар бу номус ва фожиага чидолмай шаҳар кўчаларида бақирганча бориб, ўзини тепаликдан дарёга ташлаб, фарқ бўлган. Жоҳил ва нодон ўғил бегуноҳ ота-ю, бегуноҳ хотинини ҳалок этиб, тоққа чиқиб кетган. Бу даҳшатли воқеа шу кунийёқ бутун Ахсикатга тарқаб, одамларнинг сочини тикка қилди. Танни жунбишга солди. Нобоп ўғилнинг шубҳасидан қатъий назар, солиқ йиғувчилар дўқи-ю, бу гапни эшитган аҳли бозор оёққа турди. Мадраса талабалари шу кун бачабоз бир мударрисни ҳам ҳовлига судраб чиқишган, оломон уриб ўлдирган... Чилангару косиблар шанба кун оломон билан бек ҳовлисига бостириб кириб, уни ўлдирмоқчи бўлдилар. Лекин икки юзга яқин отлиқлар Қорақўз бека раҳнамолигида от чоптириб келиб, ҳовлини ўради. Оломон йўлини тў-

¹ Идрорат — пенсия маъносида.

² Тасвиғат — ялпи пул.

сиб, кўзидан ут чақнаган авомни тарқатиб юборди. Бир ойдан буён Ахсикат нотинч, кекса бек Садриддин Музаффар Оталиқ тунда шаҳар ҳовлисида яширинча қочиб чиқиб кетган эди...

Бу аҳволни эшитган Темур Малик кўз олдига таъқибдан яшириниб юрган муътабар бек келди. «Наҳотки шундай кекса бек ярамас исёнкорлар таъқибига учраса?! Наҳотки таги паст кимсалар хушманзара Фарғона водийси ичра талотум этиб, беклик даъво этадурлар?! Ярамас исёнкорларни батамом бош кутармайдурғон қилиб қўймоқ даркор!»

Шитоб билан Ахсикат томон бораётган Хужанд лашкари йўлда бир кеча тунаб, эртасига эрта билан шаҳарга яқин — бир йиғоч ерда тўхтади. Темур Маликнинг ўзи қўшинга бош бўлиб келаётганини эшитган Садриддин Музаффар Оталиқ қочган еридан бешун фидойи отличлари билан келиб Темур Малик рўпасида отдан тушиб, кўз ёш қилди. Хужанд ҳокими Темур Малик ҳам дарҳол Қарчиғайдан сакраб тушиб, бекни қучди. «Ҳазрат, асло дилгир бўлманг, душманлардан уч оламиз. Шаҳарни нотинч қилганлар пуншаймон бўладилар!» — деди. «Ғанимлар»нинг асосий кучи қаерда экани, Ахсикатдаги ғалаён тафсилотини билиб олгач, бекни шаҳардан ташқаридаги богида қолдириб, уч юз отлич шаҳарни батамом ўраб олди. Биронта кимсанинг на Ўзгану Ўш, на Андижону Хужанд ботқоқликлари томон утиб кетмаслигини мулжаллаб, Темур Малик сарбозлари шаҳар кучалари оғзини бекитдилар. Ўзи тўппа-тўғри Доруссалтана томон юриб, бунда ташқарига чиқа олмай утирган мансабдорларни отларига миндириб, исён учоғи бўлмиш — бозор четидаги чилангарлар растаси томон юриди. Бир қисм отличларни мадраса томон йўллади. Растанинг икки томонида қатор чилангарлик дўконлари бўлиб, Хужанд отличлари келганидан хабар топган исёнчилар дўконларидаги тинимсиз тақ-туқни тўхта-тиб, яроғларини қўлга олмай кучани тўлдиришди. Аллақандай бир одам қўлидаги яроғини шеригига бериб, оломондан олдинга чиқиб келди. Афтидан, у исёнчиларнинг сардорларидан бири бўлса керак. У, Темур Малик билан гаплашмоқчи бўлди. Аммо кучани тўлдириб, бекдан шикоят қилмоқчи бўлган исёнчилар: «Султон бизнинг арзимизни эшитмоқ ниятида Темур Маликни юборди. Хужанд ҳокими холис...» деган фикрда отличлар томон юра бошлади. Бирдан

Темур Маликнинг отлиқ сарбозлари қиличларини қиндан суғуриб, растада тўпланган чилангар-косиблар устига ташланиб чопа кетдилар. Бир зумда қий-чув, тўполон, дод-фарёд кўтарилиб, бозор тўла одамлар қашқир кирган подадек дам у томонга, дам бу томонга қочишарди. Бир неча калласи узилган жасадлар йўлларда, тор кўча ўртасида чўзилиб қолди. Баъзи сарбозлар отдан тушиб, чилангарлар дўкони ичига кириб, тўғри келган кимсани, ёшми, қарими, чопиб ташлай бошлади. «Сен ярамас исёнчилар, худони унутиб, ўз бекларингизни ўлдирмоқчи бўлдиларингми?! Сенлар оллонинг қаҳрига учрадиларинг! Сенлар султон мамлакатининг душманларисенлар!» — деган бақриқ, «ур!» «чопиб ташла ҳаромини!» деган совуқ нидолар авжга минди. Бир муддат ичида растаю кўчалар қонга беланиб, оломон ер тишлади...

Исёнчиларни батамом қириб ташлаган Темур Малик ўз отлиқлари ихотасида яна Доруссалтанага келди. Бекни боғдан олиб келишиб, ўз маҳкамасида барқарор ўтказиб, шу кунгич тунда йўлга чиқишга қарор қилди. Муҳаммад Интизом бошчилигида эллик чоғлик отлиқларни қолдириб, ўзи Хужандга қайтажagini бекка билдирди. Бекнинг унамаганига ҳам қарамай, нимаики гап бўлса сардор Муҳаммад Интизомга маълум қилишини айтиб Хужандга қайтди. Бек ҳовлисида истиқболига чиққан соҳибжамол Қоракўз бека қисқа мулоқотдан кейин: «Жиноятчиларни тутиш, исёнчилар сардорини жазолаш лозим эди, авом қириб ташланди. Хатолик бўлди...» — деди. Бу гап Темур Маликка ёқмади, юрагига ханжардек ботди. «Бекни тахтдан тобутга тортамен, деганларни йўқотсам, бу — хатоми? Мен салтанат тинчлигини сақлаш ниятида бу ишни қилдим!» Қоракўз бека жим бўлиб қолди.

Темур Малик бир қисм отлиқлари билан шаҳардан чиқиб кетаётганида, девор орқасида, кимнингдир ҳовлисида йиги овози эшитилди: «До-о-од! Уйинг куйсин, бек! Уйинг куйсин, Темур Малик! Жаллодлар дастидан до-о-о-од!» Яна нарироқда бир йигит жасадини оёқ-қўлидан ушлаб кўтариб келаётган кекса одамнинг овози келарди. «Вой, бола-ем, вой бола-ем, сенинг ҳеч гуноҳинг йўқ эде! Фақат уроқ сотиб олгин, деб растага юборган эдем, энди қандоқ қила-ме-е-ен...»

Хужанд отлиқлари қиличларини қонга ботириб,

Ахсикатнинг мана-мен деган йигитларини чошиб, қайтиб кетишди. Ахсикатдан чиқиб, Роботга, ундан Конибодомга етиб келмасданоқ Темур Малик орқасида қора соқолли кесик бош мингашиб, белидан маҳкам қучоқлаб келаятганини сезиб, аъзойи бадани жириллашиб кетди. Арвоҳ тун қоронғисида гоҳ ерга тушиб, гоҳ от олдида юмаланиб, гоҳ коптокдек сакраб келарди. У баъзан Темур Маликнинг бурнига яқин келиб, илжайр, тилини чиқариб, оғзини каппакаппа очиб, ҳокимни масхара қиларди.

Сафдошларининг маслаҳати билан Темур Малик Конибодомда тунаб, эртасига яна йўлга тушди. Кечга яқин Хужандга етиб келиб, узини тушакка отди. Унинг бирдан иссиғи кўтарилиб, аъзойи бадани мисдек қизий бошлади.

Ўн саккизинчи боб

ПИСТИРМАДАН УЗИЛГАН ЗАҲАРЛИ УҶ...

*Улки зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, узига жавр этар.*

Навой

— Аҳли тижоратдин хабар топдимки, Шом музофоти ва яна Баҳри муҳит мамлакатларида ҳовлисида ўрик дарахти бўлмагон кимсаларга қиз узатмас эканлар. Бу, кўп гаройиб ҳикмат, — деди Хужанд ҳокими шаҳардан четда, ўрик кўчатлари экилаётган далада эътиборли зотлар даврасида, — бу ишда катта ҳикмат борлиги кўпдан аён. Мевалар ичида ўрик неъмат бўлмоқдин бошқа кўп дардларга даводир. Унинг таркибида тилло борлиги, дил хасталиги, қон хасталигига даво эканлиги наинки Луқмони Ҳаким, бу ҳикматни шайхулраис Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино ҳам айтмишлар. Хужанд, Конибодом, Исфранинг муътадил иқлими бошқа мевалардин мустасно, ўрикнинг ривож топмоғига кўп қулайдир. Ўрик таркибида инсон учун ҳамма фойдалиқ унсурлар бор. У мумийи асл каби бебаҳо нимарсадирки, Хужандда унга ривож бермоқ бизга ота-бободан мерос. Хужанд аҳлининг кўп баркамол аёллари ва яна алалхусус тоғ аёлларининг зеболиги ҳам фақат чашмалар суви эмас, олтин ўригу анжиру анорига ҳам боғлиқдир...

— Норақ тоғлари орасидаги Элак қишлоғида духтари зебо бисёр, — деди ҳазил қилиб сардор Олабуқа. У баъзан гап орасида кулгили қочирим сўзлар айтиб туришни ёқтирарди. — Маликам устига қантак урикдек яна бир маликани тоғдан олиб тушгим келади-ю, катта маликам қаҳридан қўрқадурмен. Саркардамни тоғликларга қариндош қилгим келади. Қиёт текисликларининг қизини ҳам камситмоқчи эмасмен, ҳар қалай, саркардамнинг пойи Жайхун тепаликларида эмас, Сайхун бўйида...

— Азизим, юракдаги ярамни тирнаманг, ахир бир Воруҳ қизи дилимни забун этди. Воруҳ ҳам тоғ оралиғида, — деди Темур Малик паст овозда Сардор Олабуқа қулоғига.

Асосий гапдан четга чиқиб кетмаслик ниятида у гапни яна урикзорлар хусусида юритди.

— Жаноб Шоҳмурод Куҳистоний кўринмайдилар, у зот қантак урикнинг қадрига етадиганлардан эди, — гапирди Шерюрак Шоший. — Қалъай Хумб томонларда макка, арпа яхши битади, қантак урикни қоплаб Хужанддан олиб кетадилар...

— Хужанд ўригини фақат Қалъай Хумб томонларда эмас, Бадахшон, Ҳисор... бу томони Самарқанду Бухоро, то Гурганжгача, бу томони то Ахсикату Уш, Андижону Ўзгангача яхши биладилар. Қантак урик, оқ урик, кеч пишари, эрта пишари бунда кўп. Урик ўсган ердан ўлим қочади, дейди машойихлар.

Хужанд арбоблари кеч кузак урикзорларни айла нишарди. Белгиланган супага етиб келиб, андақ ҳордиқ чиқардилар. Темур Малик ўтирган еридаги каттагина урик дарахтига суянди. Сафдошлари доира тузиб, рўпарасига — илгари тайёрланиб, ташлаб қўйилган наमत устига чўкка тушдилар. Юз қадамча нарида, деворлари пасқам чорбоғда кекса бир одам қозон қайнатиб, хурак тайёрларди. Урикзорлар ичидан тутун чиқаётганини улар кўриб туришарди. Урикзорлар ичидан тутун чиқаётганини улар кўриб туришарди. Юриб чарчаб урикка суянган Темур Малик кўз олдида яна Нигина пайдо бўлди. Сардор Олабуқанинг ҳазили сабаб бўлдими, у яна намоён бўлди. Баъзан саркарданинг хаёлотга чўмганида ёнидаги дўстлари халақит бермасликка уринардилар. «Мен кўкнори хаёл бўлиб, етти қабат осмон устида, ўйлар оғушига кирганимда тарақ-туруқ қилманглар...» — деб куларди баъзан Темур Малик. Бундай

«күкнори хаёл» чоғларда уни куп вақт гүзал Нигина эркаларди... Шу лаҳза аллақаяқдан ногаҳоний ҳувва учиб келган бир дайди уқ Темур Малик қулогидан тўрт энлик нари — суяниб утирган урик дарахтига қадалди. У ялт этиб уққа қараган эди, иккинчи уқ ҳам унинг унг ёнидан гизза ўтиб, йигирма қадамча нарига тушди. Супа рўпарасида оти жиловини ушлаб турган Иброҳим Дулдай қоплондек сапчиб бир лаҳзада саркардани ўз қомати билан тўсди. Бургутдек атрофга олазарак боқди. Учинчи уқ отилганда Иброҳим Дулдай күксига қадалиши аниқ эди. Йўқ, уттиз қадамча нарида, эски девор ортида яшириниб турган бир отлиқ тўсатдан шаталоқ отиб қочди. Иброҳим Дулдай рўпарада турган сардор Олабуқа билан сардор Шерюрак Шошийга ва яна бошқаларга таажжубланиб боқиб, урнидан тураётган саркардани уларга топширди. Узи яна қоплондек бир сакраб отига минди-да, қорабайирни ниқтаб, чопиб кетатуриб, йўл-йўлакай қиличини қинидан сугурди. Уқ отган сувори изидан далама-дала қувиб кетди. Куздан йўқолган сувори узоқ тепаликка кўтарилишда йўл чанги ичида кўзга ташланди, аммо у ким эканини таниб бўлмас эди. Иброҳим Дулдай отни ниқтаб, зарда билан чу-чулай бошлади. «Чу, жонивор, чу!» Бари бир қочиб кетаётган кимсанинг кимлигини асло таниб ололмасди. Отлиқ Тапқоқ қишлоғига яқинлашиб, тор кучага кириши билан ерга қулади. Иброҳим Дулдай унинг тепасига етиб келганида, отдан қулаб ерда ётган нотаниш бу тоғлик йигитнинг күксига уқ қадалиб, оғзини балиқдек каппа-каппа очарди. Унинг кўзлари ола-кула бўлиб, жон берар, тепасида қилич яланғочлаб турган Иброҳим Дулдайни танимасди. Иброҳим шу лаҳза куча бошигача чопиб борди, шу атрофдаги эшикларни очиб, ҳовлиларга кирди. Ҳаммаёқни қидирди. Қўлига уқ-ей ушлаган биронта эркакни кўрмади. Нима бўлаётганига тушунмасди. Рўпара келган бир кекса хотин кишидан: «Шу атрофда биронта кимсани кўрдингизми? Қўлига уқ-ей тутган одамни кўрдингизми?» — деб суради. Болалардан ҳам суради. Нариги куча майдонидаги ҳовуз бўйида утирган кексалардан ҳам суради. Отнинг дукурлаб келганидан булак ҳеч нарсани сезмаганликларини маълум қилдилар. Иброҳим Дулдай таажжуб ичида қолди. Баъзи ҳовлиларга қайтадан кириб чиқди. Кучалар жимжит. У яна от ёнига борди, икки от ҳан-

гиллашиб, бир-бирлари билан келишолмай тишлашмоқчи, орқаларини ўгириб, тегишмоқчи бўлардилар. Куксига ўқ қадалган нотаниш кимса аллақачон ўлиб қолган, ерда оғзи ва кўзлари чақчайиб ётарди. Тор куча эшикларидан чиққан успирин йигитлар кўмагида қотил жасадини отга ортиб, жилови қўлда Иброҳим Дўлдай қалъа томон кетди. Ўлдирган кимсадан дарак тополмай, ҳамон у ёқ-бу ёққа алангларди. Қиличи яланғоч, атрофдан кўз узмасди.

Аммо китобхонга маълум бўлсинки, бу тоғлик йигит режага кўра, худди шу Тапқоқ маҳалласидаги тор кўчага кириб, бунда ўзини кутиб турган кимсага «Саркардани ўлдирдим...» деб айтиши лозим ва дарҳол ҳовлига яшириниб унинг чопқир отида бу хабарни яна бир кимсага етказиши зарур эди. Жулдур либосдаги бу одам саркардани ўлдирдингми, деб сураб утирмай қўлида ушлаб турган ўқ-ёйдан заҳарли ўқни тоғлик куксини мўлжаллаб отди, отлиқ қулади. Шу лаҳза у ўз эшагида айланма жинкучалар билан бозор томон жўнади. Каппондаги яна бир кимса саркарда ўлимини эшитиши биланоқ жулдур кийимли кимсани ҳужрага яшириб, ўзи тайёр эгарлоғлиқ отда қалъага бориши, хуржунидаги ироқ матоларни ваъдага биноан Бинафша бекага бериши лозим эди...

Бу режа, унинг наздида ниҳоятда пухта ўйланиб, қароқчиларга икки минг тилладан ваъда этилган эди. Тоғлик қароқчи ишни бажариб, маҳалла ичида турган шеригига айтиши ҳамона ўзи ўлдирилишини мутлақо билмасди. Қассоб ҳам эшақда ўпкасини қўлтиқлаб, каппонга кириши биланоқ, бунда кутиб утирган кимса уни ичкарига олиб кириб, гапириб турганида қўлига бир коса муздек айрон сунди. Ўпкаси оғзига текилиб, юраги куйиб турган қароқчи заҳарли айрондан симирган ҳамон кўзлари ола-кула бўлиб, шу лаҳза ерга ағанаб, тил тортмай ўлди.

Кўкариб кетган кимса жасадини қопга солиб, бир неча тош ҳам ташланди. Қош қорайиши билан тепаликдан дарёга юмалатиб юборишни мўлжалланди. Бу ишлардан Иброҳим Дўлдайнинг хабари йўқ, у тоғлик қароқчи жасадини қалъага олиб кирганида узоқдан унга кўзи тушган яна бир отлиқ одам секин орқасига қайтди. Қотилнинг жасади ва оти қалъа ҳовлиси ўртасида, харсангтошлар устида турарди. Бир муддатдан сўнг ўрикзордан йўлга тушган Темур

Малик, сардор Олабуқа, Шерюрак Шоший ва яна бошқа арбоблар қалъага кириб келишди. Ҳовлида анча-мунча мансабдор шахслар ҳам тўпланди. Шоҳмурод Кўҳистоний ҳам тезда етиб келди. Унинг тоби қочиб, урикзорга боролмаган эди. Шу лаҳзада «мени қора босиб, шаҳардан чиқиб кетган эдим», деб Муҳаммад Интизом ҳам етиб келди. У ниҳоятда хижолат. Шунчалик ёмон иш — ҳокимга суиқасд булармишу у гофил қолармиш?! Ўз маҳкамасидан йигитларни чақиртириб келиб, тоғлик қароқчининг оти ва либосларини тинтув қилди. Мурдани қалъадан олиб чиқиб кетишди...

— Бу гап ортиқча шов-шувга сабаб бўлмасин, — деди Муҳаммад Интизом ҳоким ичкарига кириб кетгач, бу ерда қолган мансабдорларга.

— У четдан келган одамга ўхшайди, — деди айғоқчилардан бири.

— Шаҳарда уни ҳеч учратмадингларми? — Муҳаммад Интизом зарда билан сўради.

— Йуқ...

— Тафтиш этамиз! Тафтиш, тафтиш!.. Бизни гафлат босибди! Шаҳарнинг барча дарвозаларига зудлик билан одамларимиз борсин! Ҳеч ким шаҳардан чиқмасин! Унинг шериги бор, бусиз мумкин эмас...

Атрофда турган отлиқлар ўз сардорлари фармони билан шаҳарнинг дарвозалари томон шитоб билан чошиб кетишди. Кимдир бу қароқчи тоғликлардан эканини такрор айтгач, Шоҳмурод Кўҳистонийнинг юрагига бир нима санчилгандек бўлди. Наздида ҳокимнинг ҳам совуққина хайрлашиб, ичкарига кириб кетгани ҳам юрагига ботди. Бу ярамас қароқчи наҳотки тоғлик бўлса? Кимнингдир тилидан: «Қалъаий Хумб одамлари чориқ кияди, хуржуни ҳам олача бўлади», деган гап ҳам юрагини зириллатди. Мурданинг хуржуни олача, оёғида дарҳақиқат, чориқ эди... Муҳаммад Интизом ўз иши билан қаттиқ банд эди-ю, аммо сардор Олабуқа билан Шоҳмурод Кўҳистонийнинг хомуш тортганини сезиб, улар билан қалъа ҳовлисида ёнма-ён юриб, чеккароққа боришди.

— Ҳазрат, бу ярамаснинг тоғлик эканига хижолат бўлманг. Ёмон одам ҳамма ерда бор, — деди сардор Олабуқа. — Суиқасд жуда сирли... Биринчи навбатда Муҳаммад Интизом жаноблари гофил қолганлар. Ҳаммамиз ҳам кейинги пайтда Хўжандни обод этамиз, урикзорларни кенгайтираемиз, деб, эҳтиётсиз-

ликка йул қуйгонмиз. Ота-боболарим султон Санжар хизматида булишгон. Давлат ишида юргонлар беташвиш булмайди. Хижолат булманг. Орамизда ағёр борлиги жуда аниқ булиб қолди.

— Тугри. Мен ҳам бу фикрни қувватлаймен, — деди Муҳаммад Интизом.

— Тавба... — деди Шоҳмурод, — бу кимсанинг тоғлик булгани юрагимга ханжардек санчилди. Тоғликлардан хиёнатгар чиқмайди, деб кўп айтган эдим. Наҳотки иним Элмурод Қалъайи Хумбда утириб, бундай нобакорларга бепарво булди экан. Гумоним бор, бу — тоғлик эмас! Мен бунда олий хизматда эканман, тоғликлар ҳеч қачон ёмон душманчиликка ружу қилмасликлари керак эди. Тушунолмаётирмен...

— Тафтиш аниқлайди, жаноб.

— Майда ҳунарманд, косиблардан шу йил эллик чоғлик одам салтанатга қарши исён кўтаргани туфайли зиндон этилди. Улар нафақат ҳокимга, султонга нисбатан ҳам носоз гаплар айтдилар, солиқларни тўлашдан бош тортдилар. Бу одамлар зиндонда ётгани билан шериклари, бола-чақалари бу ёқда. Улардан ҳар нарса кутмоқ мумкин. Улар тинч ётмайди. Уша ҳибс этилган исёнкорлардан иккиси тоғлик эди, уларнинг гуноҳини ҳокимдан сураб, Қалъайи Хумбга жунатиб юборган эдим. Буни ҳамма билади. Бу ишда сир йўқ. Лекин мана шу иш мени хижолат қилмоқда.

— Ҳазрат, мен сизнинг садоқатингизни яхши биламен, — деди сардор Олабуқа, — изтиробга ҳожат йўқ. Сиз билан биздан ёмон иш чиқмайди. Бизлар жонимизни тикканмиз, юрт учун жон беришга тайёрмиз.

— Саломат бўлинг, — деди сал-пал чехраси очилиб Шоҳмурод Кўҳистоний, — сиз билан биз жонимизни аямаймиз.

Эртасига Муҳаммад Интизом саркарда ёнига кириб, уриқзорда ўқ отган кимса дарҳақиқат тоғлик экани, дарахтга санчилган ўқ заҳарли, тигдор пойнак Қалъайи Хумбда ясалганидан хабардор этди. Ўқ узган қотилни Тапқоқ маҳалласига қочгани, бунда пойлаб турган кимса ўқ-ёй билан тоғликни ўлдиргани, ўзи каппон томонга эшакда келиб, ғойиб булганини ҳам маълум қилди. Суиқасд ниҳоятда сирли эканини, калаванинг учини топа олмаётганини маъ-

лум қилди. Узининг гофил қолгани, бу билан ҳокимнинг ҳар қандай жазосига лойиқ эканини ҳам қайд этди.

— Каппонга кириб, гойиб бўлган кимсани топиш керак, — деди Темур Малик, — изни йўқотиш ниятида улар бир-бирларини улдирган бўлсалар эҳтимол. Ҳар қалай, бу суиқасд бошида қудратли қўл борга ўхшайди.

— Тагига етурмиз, қасд қилганлар паст бўлур.

— Аввал мен зиндондаги исёнкор кимсалардан шубҳа қилдим, тоғлик деганимиз ва яна ўқ пойнаги Қалъай хумбликларники деганимиздан сўнг, хаёлим бошқа ёққа кетмоқда...

Муҳаммад Интизом сукут сақлади.

— Наҳотки бу иш Қалъай Хумбга алоқадор?

— Бир сўз айтолмаймен, саркарда. Аммо бу сирни очмагунча қўймаймен. Каллам кетади, аммо бу ишнинг тагига етмагунча ором йўқ.

— Менинг улимим унга нега керак?! Мен унинг гуноҳини султондан сўраб олиб, Хужандда энг олий мартабани бердим-ку! Яна нима керак? Иниси Элмуродни Қалъай Хумбга бек этиб тайинладик...

Муҳаммад Интизом ялт этиб Темур Маликка қаради. Ҳоким бу ишда Шоҳмурод Куҳистонийнинг қули бор, деб, ундан шубҳа қилаётгани уни донг қотирди. Бундай хаёл Муҳаммад Интизом бошига келмаган эди. Наҳотки Хужанднинг иккинчи буюк мансабдори суиқасд уюштира? Айгоқчилар сардорининг боши қотди.

— Исёнкорлар орасига одам қўйинг! Бу сирли ишни батамом очиш лозим.

— Бу иш очилади. Каллам билан жавоб бераман, саркарда! Агар очолмасам, Интизом отимни бошқа қўяман! Аммо Куҳистоний ҳазратларига ҳеч кўнглим чопмаётир.

— Шундай бўлсин.

Муҳаммад Интизом ўрнидан туриб, бир неча қадам орқаси билан юриб Доруссалтанадан чиқиб кетгач, ёлғиз қолган Темур Малик хаёлот дарёсига гарқ бўлиб, шубҳалар оғусида кўкси ёнди... Бу суиқасд зиндонда ётган исёнчилар тарафидан кўра ҳам ўз ишонган дўсти Шоҳмурод Куҳистонийга бориб тақала бошлади. Паҳлавон Шоҳмурод унинг кўзига жирканч бир махлуққа, шер эмас, қўтир сиртлонга ўхшаб кўрина бошлади. «Наҳотки бу тоғликка бирон

ерда ёмонлиқ қилгон бўлсам, — деди ўзига ўзи фиғон бўлиб. — Наҳотки у айнаб, хоинлик йўлига утса! Наҳотки тоғликлар билан шаҳарликлар уртасида доимий нифоқ бўлиб, бу то қиёмат йўқолмайди, деган бемаъни гап ҳақиқат бўлиб чиқса! Наҳотки, у, дўст деб суянган кимса қалбидаги унга нисбатан садоқату ишончни сезмаса! Наҳотки, ҳокимлик мартабаси унга шу даражада зарур бўлса?! Ахир у ҳозир ҳам ҳоким даражасида-ку!»

У яна ўйлаб кетди: «Шоҳмуроднинг бирон сўзи ерда қолиб кетдими? Йўқ! Бирон ишига монелик кўрсатдимми? Йўқ! Бирон мартаба унинг обрўсига путур етадиган иш бўлдими? Йўқ!.. Нега бундай?!»

У бир куни ўз тоғликлари орасида «ҳокимнинг раққосага ошиқлиги давлат ишига путур етказмаса яхши эди...» деганини қалъа ичидаги айғоқчилар билиб, бу гап Муҳаммад Интизом орқали ҳокимга етиб келган эди. Гавдаси оғир Темур Малик отга минганида Қарчиғайнинг бели андак эгиларди. Қирра бурун, бургут кўз Шоҳмурод Кўҳистоний от устига заҳча қўнгандек енгил қўнар, саркарданинг залварли гавдаси хусусида ҳам ҳазил қилган: «Отнинг бели эгилгани маъқулу, аммо мамлакат бели эгилмасин...» Бўлиб ўтган бу гап ҳам Темур Малик ёдига тушди. «От»ни у раққоса Ниғинага ишора қилган эди. Темур Малик ўшанда дўстининг ҳазилини тунган.

— У соҳибжамол ҳеч қачон ўз бели қайилишидан шикоят қилган эмас, — хахолаб кулган эди саркарда, — аксинча. Бу бел қайилишининг мамлакат ишига дахли йўқ.

— Узр, саркарда, узр.

Мана бу гуфтигў ҳам Темур Малик ёдига тушди. Бундан ташқари, у бултур Хужанднинг бир неча арбоблари билан шаҳардан ташқарига чиқиб, чўпону деҳқонлар, зироат ўстираётганлар ҳузурига борган эди. Чақалогини бўрига олдирган деҳқон ва Бурибосар ит вафоси ҳақидаги ҳикояларнинг шоҳиди бўлган эди. Ўшанда Шоҳмурод Кўҳистоний ўзини бир қадар бошқача тутиб, бу иш саркардада таажжуб ўйготгани, ҳатто Хужандда қолишликни илтимос қилгани ҳам ёдига тушди. «Хужандда ҳукуматни ўз қўлига олмоқчи...» деган гап ҳазил-мутойиба ичида айтилган бўлса ҳам, ҳазил таги зил... Бу гап ҳам ҳозир хаёлини қуршай бошлади. «Сирли бир иш бўл-

маса бундай огир гаплар нега тилга қалқиб чиқди экан?»

Хуллас, Темур Маликнинг боши қотди. Наҳотки унғ қули — Хужанд ҳокимлигининг олий мартабадор кишиси унинг ўлимини истаса?! Шубҳадан Муҳаммад Интизомни хабардор этиб, жуда ҳушёр бўлишга, ҳеч нимани сездирмай, доимо қўз-қулоқ бўлиб туришга чақирди. Ўзи ҳам қовоқ осиб, юрагидаги таъқибни билдириб қўймаслигу усталик билан кузатишни дилига тугди.

Оға-ини ўртасига шубҳа тушди...

Лекин орадан бир ой ўтгач, кечки пайт Доруссалтанада пайдо бўлган Муҳаммад Интизом Темур Малик қулоғига шивирлади: «У ишга сардор Шохмурод Куҳистонийнинг дахли йўққа ухшайди. Унга нисбатан совуқ муносабат адолатсизлик бўлур. У аразлаб тоққа кетиб қолиш эҳтимоли йўқ эмас. Бу иш Хужанд эътиборини пасайтиради...»

— Шундайми?

— Суиқасдга алоқадор бир кимса қўлга тушди. Тафтиш сардорнинг бу жинойтга алоқаси йўқлигини кўрсатмоқда. Ҳозирча гап шу!

— Мен у билан илгаридек эмасмен, ўртада совуқлик бор... Кўзимга у малъундек кўринадир.

— Саркарда, жаноб Куҳистоний газабингизга муносиб эмас. Адолатингиздан дариг тутмаслигингизни бир қулингиз сифатида сўраймен. Шохмурод Куҳистоний ҳазратлари бундай ишга қўл урмасликлари, биз йигирма нафар «Меҳтар Бодиялдолар» анжуманида ҳаммамизни бир қарорга келтирди. Ипнинг учи бошқа ёққа кетаётир...

— Э, хайрият... — деди ҳаяжонланиб Темур Малик.

— Бари бир тафтиш давом этади. Биз ганимларнинг гирибонидан тутмагунча бу иш сирлигича туради... Куҳистоний хонадонини карамингиздан дариг тутманг, ҳазрат. Сардор рафиқаси ёмон хулосаларга бориб бир тўп уруғлари билан аллақачон Қалъайи Хумбга жўнаган.

Юракни кемираётган шубҳа бир оз тўхтагандек бўлди.

Иккинчи қисм

ТАҲЛИКА

Үн туққизинчи боб

ТАРИХ ҚОРАЛАГАН ЭЛЧИ

«...Султон Ироқдин қайтгоч маъво асосини Мовароуннаҳрга ташлагонида, уни Чингизхон элчилари учратдилар. Булар Маҳмуд ялавоч ал-Хоразмий, Алиакбар Ҳожа ал-Бухорий ва Юсуф Кенка ал-Ўтрорий эдилар. Улар туркий одат буйича совгалар: аравада туя уркачи баробар — Чин тоғларидин келтирилгон қуйма олтин, қимматбаҳо маъданлар, нусуб ал-хутувв¹, қопқоп мушк, ёқут ва тарку деб аталадургон — оқ туя юнгидин туқилгон кийимлар келтиргон эдилар. Бу юнгдан туқилган кийимлар бозорда эллик ёки ундан ортиғ динорға сотиларди...»

Шаҳобиддин ан-Насавий

(1219)

«...Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мамлакат мудофаасини мустақкамлаш урнига тантанаю дабдабазлик, манманлик, айшу ишратга муккасидан кетиб, давлатни таназулга олиб борди. Ҳар қандай зафарларни ўз шахсиятига боғлади. Элчилар макрини фаҳламади. Исмини «Искандари соний», «Султон Санжар монанд...», «Яратганнинг ердаги сояси...» деб хутбага солиб ўқиттирди. Булар уни ниҳоятда талтайтириб юборди, маддоҳлар сўзига учиш борган сари иродасиз қилиб қўйди. Ақлий ожизлиги давлат ишларини издан чиқарди.

Чингиз Мовароуннаҳрга ҳужум қилишдан аввал айгоқчилар юбориб, Хоразм қўшини аҳволини билиб, султоннинг ўз саркардаларини узидан бездираётганигача, фитнага ишониб, уларни жазолашларигача урганган эди. «Менинг мамлакатимга ҳужум қилишга ҳадди сигадиған жаҳонда бирон давлат йўқ», деб керилиш билан бирга, бирон одам юбориб Чингизхоннинг ҳарбий қудратини кўриш у ёқда турсин, бу ишни ўзига тубанлик, пасткашлик деб тушунди...»

Садриддин Айний
(1944)

¹ Морж тишлари.

Чоршанба куни кечга яқин баъзиларнинг фикрича, «Чин мамлакатидан келган савдогарлар...» Утрор карвонсаройига тушди. Уч кимса ўз либосу хулқу киборликлари билан жуда ажралиб турарди. Сардор Муҳаммад Интизом айгоқчиларидан бу ерда «хизмат қилувчи» «Тургай» тахаллусли кимсанинг ниҳоятда эътибор бериб кузатишича, ўша уч киборнинг хизматини адо этиб юрган уч одам аниқланди. Уларнинг хуфия қуроллангани, ҳалиги уч киборни ҳеч вақт холи қўймай, шаҳзодаларни қўриқлагандек бир дақиқа ҳам чалгимай улар атрофида айланишиб юрганини пайқаган «Тургай» аввал бу «уч савдогар»ни ниҳоятда қимматбаҳо моллар ёки ақча билан йулга чиққан деб ҳаёл этди. Кейин улар Чиндан эмас, Орхан, Баян-Удэгей, Хунгуй дарёлари томондан, ўзлари мусулмон эканини билди. Охирида ўша уч хизматкор ёнига «Тургай» ҳам тўртинчи бўлиб сингишиб кетди: чилим келтириб, бурқитиб чектирди, жаноблар нимани истасалар, шуни муҳайё қилишини маълум этди. Хизмат ҳаққига кўп сўрамаслигини ҳам қўшиб қўйди. Биринчи куниеқ — ўттиз ёшлардан ошган, новча, соқол-мўйлаби ҳам ўзига ярашган биттаси, қолган иккитаси ичида эътиборли, гўё пулдорроғи, мабодо мансабдор бўлса, юқори мансаблиси эканини, бошқалари унинг сўзи билан иш қилишликларини ҳам сизди. Унинг номи Маҳмуд эди. Семиз, юмалоқдан келган, ёши қирқларга бориб қолганининг исми Хўжа Алиакбар, учинчиси — рангпар, ориқ, қирра бурун — Юсуф эканини чилим тутиб юриб, исмларига «муҳтарам жаноб» иборасини қўшиб, аниқлаб олди. Утрор ҳокими Инолхоннинг айгоқчи кимсалари бор бўлса ҳам, «улик кимса» бўлиб қолгани, Хўжанд айгоқчиларининг Жандда, Туркистонда, Утрорда, бу томони Ахсикатда, Ўзгану Ўшда пинҳоний юриши, Ўратепаю Шаҳристонда ҳам борлиги сардор Муҳаммад Интизомнинг тадбиркорлигидан далолат берарди. Темур Малик ундан ақча аямасди. Баъзан неча ойлар мобайнида бир жиддий хабар етмаса ҳам, Хўжандга бўйсунмаган, аммо султон амрида бўлган қалъалардан хабардор бўлиб турарди. Султондан араз бўлиб, Гурганждан чиқиб кетган қари мунший — Абдулқодир Шоший хабарини ҳам айгоқчилар ҳокимга етказишган. Қалъа ичида оғзини очиб утириш, қўшинлар ҳолидан хабар олмаслик, бу эса энг ишратпараст ҳокимнинг иши-

дирки, бундай мансабдорлар бугун бўлмаса, эртага қаттиқ қоқилиб ағдарилиб тушиши мумкин, дерди Темур Малик.

Баланд буйли, қорақош Маҳмуд ниҳоятда ҳушёр, атрофида айланишиб чилим, чой келтирувчи «Тургай»га ҳам унча рўйхуш бермас, ҳатто уз йулдошлари тўпида ҳам шароб ичмас эди. У жуда камгап, ичимдагини топ тоифасидан бўлиб, чопонини ечмас, ҳужрага олиб кирилган қопу хуржуну қутиси ёнидан узоққа кетмасди.

Эртасига «Тургай» хизматкорлардан бирини «арзон яхши этик...» топиб бериши, этикдўз ёнига бошлаб бориш баҳонаси билан уни Сайхун томон — жарликка олиб бориб, кутилмаганда йиқитиб, таппа тагига босди, Бўғзига ханжар қадади. «Улар кимлар? Нима мақсадда Хўжандга кетаётирлар? — деб сўради. — Агар ҳақиқатни маълум қилмасанг, алдасанг, шу ерда бўғизлаб кетамен. Ўлигинг бўриларга ем бўлади!» — деб қўрқитди. Кузлари ола-кула бўлиб, ҳозир, буйни узиб ташланишини билган хизматкор ялина бошлади. Ҳеч нарсани яширмаслигини маълум қилди:

— Соҳиб, мени ўлдирма, ҳамма билганимни айтамен.

— Қани, айт!

— Ўлдирмаслигингга қасам ич!

— Нон урсин, ҳамма гапни рост айтсанг, ўлдирмаймен! Боз, оёғимдаги янги этигимни ҳам ечиб берамен.

— Улар уч яловоч. Мўғул хони Темучин, яъни Чингизхоннинг элчилари. Улар Хўжандга эмас, Хўжандда икки кун тўхтаб, ундан Самарқанд, Бухоро орқали Гурганжга, Хоразмшоҳ ёнига борадурлар. Уларнинг ёнида Чингизхоннинг номаси бор. Чингизхон бу томонга қўшин сурмоқчи... Мен бир мўмин мусулмон одамман. Сенга ҳамма билган гапимни айтдим...

«Тургай» ханжарини қинига тикди. Шу лаҳза урдан турди. У ҳаёл ичида яна ерга ўтириб, оёқларидаги янги этигини ечиб, хизматкорга узатди.

— Этикни ол, у сеники. Розимен. Бу гапни менга маълум қилганингни шерикларингга айтма, йулда — қум ичида каллангни узиб, ташлаб кетадилар. Мен бу ерда қолиб кетадиган кимсамен. Бор, карвонсаройга бориб, сўраган шерикларингга этик сотиб олдим, деб айт. Бошқа гап йўқ!

— Ташаккур, соҳиб, — деди-да, хизматкор жарликдан чиқиб бозорга, ундан карвонсаройга жўнади.

Оёқяланг «Тўрғай» шу лаҳза уйига бориб, болачақаларига хавотир олмасликларини тайинлаб, отни эгарладию хуржунни ташлаб, тайёр йўл анжомларини хуржун кўзларига жойлаб, Хўжанд томон от чоптириб кетди. У отни шитоб билан югуртириб қош қорайгунча Жандга, ундан бир неча ерда тўхтаб, туни билан тинимсиз йўл босиб, тонготарда Хўжандга кириб борди. У узига маълум бўлган икки бекатда отни ўзгартирди. Шитоб билан шаҳарга кириб келган «Тўрғай» туппа-тўғри сардор Муҳаммад Интизом ҳовлисига тушиб, нонуштани у билан бирга қилди. Нонушта вақтида ҳамма гапни: икки кундан сўнг элчилар Хўжанд орқали Самарқандга утишини сардорга маълум қилди. Улар орасидаги Маҳмуд яловоч жуда маккор одам кўринишини ҳам уқдирди... У ўз хизматига лойиқ ақча ва илгариги хизматлари учун ҳам ҳақ олиб, шу куни Хўжанд бозоридан анча-мунча нарсалар харид қилиб, эртасига яна Ўтрор сари жўнади.

Сардор Муҳаммад Интизом шу куниёқ бу хабарни ҳокимга етказди. Масаланинг ниҳоятда муҳимлиги, Чингизхон қўшин суриб Чин мамлакатини босиб олганидан сўнг Мовароуннаҳрга юриш бошлашга ҳозирлик кўраётгани, Маҳмуд ялавочнинг келиши фақат юқоридан аҳволни билиш, аслида қудрати бениҳоя Чингизхон мағрибга юриш бошлаши муқаррар эканини сезиб, Гурганжга, султон ёнига нома билан Шоҳмурод Кўхистонийни шошилинич йўллади. Ўзи элчиларнинг Хўжандга кириб келишини кутди. Номада Маҳмуд яловоч асосий шахс, Чингизхон ишончини қозонган кимса — ёшлигида шўхроқ бола бўлганигача маълум этиб, султонни мўғул ҳужумидан огоҳ этди. Гап, кимсаларнинг устун томонларини ҳисобга олган ҳолда, ожиз томонларини ҳам билиб қўймоқ ниҳоятда зарур, деб тушунтирди Шоҳмурод Кўхистонийга.

— Зарбоф чопонларини яхшилаб ураб қопга солибди. Ёнида тилло пайза, тилло камар... Агар у барча либосу анжомларини устига ёпса тамоман тиллога бурканган, тилло бўлгон одамни кўрурсиз, — деди Темур Малик.

— Маҳмуд яловоч — тилло пашша. Тилло пашша бундан учиб, Гурганжга кетади. У нима устига қўни-

шини билурмен, — деди қуюқ қошлари остида кўзлари чақнаб Шоҳмурод Кўҳистоний.

Гапга қулоқ солиб турган Шерюрак Шошийнинг ранги ўчиб кетди.

— Бундоқ гапни айтманг, сардор! Бошимиз кетади!

Темур Малик билан Муҳаммад Интизом индамай қолишди.

— Демак, менинг Гурганжга боришим, шу йулда бошдан ажралишим керак экан-да? Майли, борамен! Сиз, сафдошларимки бир тоғлик иниларининг калласи узилишини истаб, у томонга юборар эканлар, бари бир борамен! Мен билмай гапириб юбордим, деб ўзимни нодонликка солмаймен. Бу ёшда «билмай гапирдим, оғзимдан чиқиб кетди», демакликнинг ўзи нодонлик! Ҳар кор ба тақозойи тақдир...

— Сиз ҳазратга ёмонлик ниятида сўз демасмиз. Сизга кўтарилган қилич, бизга кўтарилган қилич! Ичимизда хоин кимса йўқ, хотиржам бўла беринг. Ҳали эсон-омон Гурганждан қайтиб келасиз. Биз кафил! Сардор Шерюрак Шоший фақат тилга эҳтиёт бўлмоғликни таъкидладилар, холос. Бундан бошқа гап йўқ!

— Тугри, — деди Муҳаммад Интизом, Шоҳмурод Кўҳистонийга тик боқиб. Унинг кўзларида киши кўксига қадалувчи қандайдир қўрқинчли «тиг паррони» бор, ҳатто ҳокимнинг ўзи ҳам бу нигоҳдан баъзан ҳайиққандай бўларди, — сиздек бир қадрдонни ем қилиб юборадургон кимсалар бу ерда йўқ! Билъакс, жони билан сизни ҳимоя қиладургонлар бор. Киши баъзан дилидагини очиб юбормай, сир сақлашни ҳам билмоғи лозим. Сардор, сиз хуш кўрмайдиганни биз ҳам хуш кўрмаймиз. «Тажоҳили орифона»¹ йусинидан, сиз, тоғлик иниларим беҳабар, урик истеъмол этиб, дам чиқариб юраверасизлар...

— Хо-хо-хо-хооо! — Шоҳмурод Кўҳистоний овозининг борица кулди, — отангга раҳмат! Бисёр ташаккур! Э, божа, сухан ана бундоқ бўлибду!

Ҳамманинг чеҳраси очилиб кетди.

— Бизлар «божа»миз, хўжандликлар, уратепаликлар ҳаммамиз божамиз, — деди Шоший.

— Хо-хо-хо-хооо! Отангга бисёр ташаккур! — деди

¹ Тажоҳили орифона — билиб туриб, узини билмасликка солиш санъати.

яна Шоҳмурод Кӯҳистоний, — тоғликларни билмайману, аммо шошликларнинг ҳаммаси «божа!» — деди кўз ёшини енги билан артиб.

Эрта тонгда Шоҳмурод Кӯҳистоний ўн чоғлик сарбоз отличлари билан қум оша Гурганж сари югурди...

* * *

Хоразмшоҳ саройидаги ўн олти устунли, оқ ганчин хонада тантанавор қабул қилинган элчилар билан суҳбат одатдан ташқари қисқа бўлди. Чингизхон номасини овоз чиқариб ўқиган вазири аъзам Низом ал-Мулк султонга боққан эди, юзида даргазаблик аломати зоҳир султон оқариб, асабий бир тусда бошини сарак-сарак қилаётгани кайфини учириб юборди. Овози жарангламай, заҳда қолган ноғорадек пўкилларди... Султон заррин тахтиравонда, элчилар бўлса рўпарасидаги курсиларда ўтирар, сарой олий мансабдорларидан юзга яқини ганчин хона деворлари тагида қўл қовуштириб турарди...

Ўша замон анъанасига мувофиқ, Чингизхон ўз номасида қўлга киритган барча ғалабаларини — Чин мамлакатини босиб олгани, Мўғулистондаги ҳамма аймоғу уруғларни бирлаштириб, ўзига тобе этганини ёзган эди. Султон билан дўст бўлмоқ, агар бу аҳду паймон кўнгилдагидек самара берса, султонни энг қадрдон ўғли сифатида кўришини билдирган эди. «Энг яхши ўғлим...» деган сўз султон танидаги тукларни тикка қилди. «Наҳотки бир ғайридин ўғлим деса?! Наҳотки, ғалабалардан ғалабаларга эришяётган «Искандар Зулқарнайн» — Хоразмшоҳга у ўзининг ғолиблигини пеш қилса?! Ахир, у Бағдоду Шомга юриш қилиб халифа Носирни енгди-ку! Ҳалаб шаҳридаги жанг юз йиллар мобайнида Аббосийлар ёдидан чиқмайди-ку!...»

Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳи Соний бундан уч кун аввал Хужанддан Темур Малик йўллаган номани, уни қора қош, қирра бурун тоғлик бир мансабдор олиб келганини эслади. «...Олампаноҳ, улуг султон, бизга фақат фурсат керак, Чингиз лашкар сурмаслиги учун ялавочларни чалғитиш, тинчлик учун ҳамма чорани кўриш, ҳозир айниқса муҳимлигини маълум этмоқликни ўз бурчим деб биламан...» «Э, манглай қора, қўрқоқ! — деди ичида султон. — Сенга

қанақа фурсат керак? Мен лашкар суриб, Бағдоду Ҳамадону Ҳалабгача олсам, халифаларни титратсаму бу хўжандлик таги паст менга чалғитишу тирриқликлардан дарс бермоқчи! Филга пашша ақл ўргатмоқчи...» Хўжанддан келган нома ҳам, Чингизхон номаси ҳам султонга ёқмади, у нома ёзадиганларни ёқтирмасди. Китоботу аҳли қалам, муншийларга ҳам тоқати йўқ. «Бобом — Муҳаммад Хоразмшоҳ Отсизни шоир Рашидиддин Ватвот чалғитган, бўлмаса султон Маҳмуд Газнавий билан оралари бузилиб, муҳорабалар бўлмасди...» — дерди у баъзан.

Султон шу фурсат элчиларни ҳар қанча ёмон кўриб, даргазаб бўлгани билан умумқойдага биноан дастурхон олдида бир-икки яхши сўз айтган бўлди. Лекин бари бир «ғайридин» Чингизхон номини тилга олмади. Шу маросимда ҳам Маҳмуд яловоч, Юсуф Утрорий, Ҳожи Алиакбар Бухорийлар киши билмас бир-бирларига қараб қўйдилар. Султоннинг Чингизхонга бўлган муносабати ғоятда ёмонлигини пайқадилар. Уларнинг кўз олдида Утрорда қириб ташланган тўрт юз савдогар — мўғул фуқароси келди. Бу фожиа Хоразмшоҳнинг қонхўрлигидан далолат берарди. Маҳмуд Ялавоч бир оз чучиди ҳам. Чунки қайтиб кетишида ўртада қанча қумликлар, даштлар бор... «Йўлда қароқчи босибди», «бурилар еб кетибди...» демак маккор султон учун ҳеч гап эмас. Орхон, Селенге, Хунгуй, Гол дарёлари, Баян Удэ-Гей аймогининг беҳудуд даштлари, ундан сўнг Или дарёси, Зайсон, Балхаш кўллари ёқалаб, Чу ва Талас дарёларидан ўтиб, Туркистон ва Шошни, ундан Сайхунни ёқалаб келиб, Хўжандга тушишди. Уч кундан сўнг Уратепа, Шаҳристон, Панжикент, Самарқанд ҳамда Бухоро орқали Жайхун бўйига чиқишди. Бу — Хуросону Чин ўртасидаги ипак йўли эди... Бунда катта кемаларга ўтириб, сувнинг оқими билан Гурганжга етиб боришди. Икки ой деганда султон пойтахтига етиб бориш — ҳазилакам машаққат эмас! Бу йўл машаққатлари Маҳмуд яловоч кўз олдидан бир лаҳзада ўтди.

— Уйлаб кўрамиз, бирон ҳафта меҳмонимиз бўлинглар, — деди элчиларга қараб жиккакдан келган Хоразмшоҳ, чўққи соқолини қашлаб, сал-пал илжайгандек бўлиб. Ҳар қалай, султоннинг хаёлини Темур Малик йўллаган нома қамраган эди.

Орадан бир кун ўтказиб, султон топшириғи билан

Ҳожи Алиакбар Бухорийни шаҳзода Қутбиддин Узоғшоҳ лашкар машқини, манжаниқларни томоша қилдириш баҳонаси билан юз отлиқ атрофида Қиёт томон, Юсуф Ҳтрорийни иккинчи шаҳзода Гиёсиддин Пиршоҳ ўз сарбозлари ихотасида катта бозорга олиб кетди. Бозордан чиқишгач, Шаҳобиддин Хивақий ҳовлисида зиёфат тайёрланган эди. Шу фурсатдан фойдаланиб, элчиларнинг сардори Маҳмуд ялавочни султон яширинча ўз ҳузурига чақирди. Бу тadbирни вазири аъзам Низом ал-Мулк билан Туркон хотун ва бир неча яширин савдогарлардан бошқа ҳеч ким билмади.

— Сен, манглайи қора мусулмон бўла туриб, бунинг устига, аслинг хоразмлик бўла туриб, нечун беимон бадавийлар ёнини оласен?! — деди тўсатдан султон Маҳмуд ялавочга уқрайиб, — сен имонини сотганлар уша Чингиз ёнига омон борамен, деб хаёл қилурмисен?!

— Мен — ялавочмен, улуг султон, ҳукмдорим топшириғи билан келдим...

— Сен, манглайи қора, туркий уругдан бўла туриб, қандай қилиб уларнинг топшириғини адо этасен?! Уша ваҳший сенинг ҳукмдорингми?! — Султоннинг важоҳати бузилиб, лаблари қийшяя бошлади. Бундай пайтда унинг оғзидан ҳар қандай ҳукм чиқиб кетиши вазири аъзамга маълум. Икки шериги ажратилиб олиб кетилган, султонга ва бунда турган бошқа мансабдорларга гилтиллаб қараб, улар юзидаги имо-ишораларни пайқаб турган Маҳмуд ялавоч узининг шу кунийёқ қазоси етганини фаҳмлади. У Хоразмшоҳнинг яқинда Араб мамлакатларини енгиб келгани, халифа Носир ўлдирилганидан ҳам хабардор. Хоразмликнинг Ҳалаб шаҳридаги қонли ишларидан Чин ва Мўғул хонлари ҳам хабар топган эдилар. Маҳмуд ялавочнинг оёқлари қалтирай бошлади. У ўтирган курсидан беихтиёр туриб келиб, султон рўпарасида тиз чўкди.

— Тавба қилдим, улуг султон! Мени афв эт! Олампаноҳ, сенинг офтоб янглиғ қудратли лашкаринг олдида Чингизнинг лашкари, бир хира шамдир, офтоб — оламтоб чиққач, юз минг шам нури ҳам бир пул бўлади. Шам тунда лозим, офтоб ҳаммавақт... Улуг султон! Мен беимон эмасмен! Аслим улуг ва муқаддас хоразмлик. Сенинг қудратинг олдида бош эгурмен. Унда ер-сувим, мол-мулким Чингизхон тасарру-

фидаги тупроқда булғони сабабли унинг хизматида мен. Дилимда она тупроқ манфаати ҳукмрон. Яна бир қарра она тупроқ манфаати ҳаққи, қасам ичиб айтадурменки, мени газабингга дучор этма, мен фақат ялавочмен... Элчига ўлим йуқ...

Султоннинг ўнг томонидаги алоҳида курсида заррин либосларга ўралиб, юзини гулдор ипак рўмоллар билан ўраб ўтирган Туркон хотун хурсанд бўлгандек, бир гувраниб қўйди. Бу билан у «режаларим амалга ошди...» дегандек хурсанд бир чиройда ўглига қараб қўйди. Султоннинг ҳам юзидаги даргазаблик аломатлари дарҳол йуқолиб, Маҳмуд ялавочни имлаб, ёнига яқинроқдаги курсига чақирди. Вазири аъзам Низом ал-Мулк ҳам Туркон хотун имоси билан султонга яқинроқ борди.

— Мен сенинг дилингга ишонамен, — деди ярим овозда султон. — Она тупроқни тилга олиб, қасам ичдинг, мен бунга ишонамен. Сен хоразмлик экансен, менинг инимсен. Хоразм давлатимизнинг ҳамма жойида сен муътабар зотсен, хоҳласанг, бизнинг юртимизга кўчиб кел, сенга катта лавозим берурмен...

Низом ал-Мулк билан Туркон хотун бу гапларни тасдиқлашди.

— Улуғ султон, бу ҳимматларинг учун ташаккур! — деди танига жон кириб Маҳмуд ялавоч.

— Чингизга тобе булганинг билан, дилингдан бизга, ўз халқингга хизмат эт! Бадавийлар орасида бизнинг одамимиз бул. Сенга катта тилло ақчалар берурмиз. Хоҳлаган вақтингда бола-чақаларинг билан кел, сен ёнимда вазири аъзам сифатли мансабдор бўлурсен.

— Қуллуқ, улуғ султоним, қуллуқ!

«Султон» сўзини «султоним» дегани Хоразмшоҳу Туркон хотуну вазири аъзамга ёқиб тушди. Элчини тамоман ўз томонларига ўтди деб тушундилар. Улар табассум этиб, султонга қарашди. Султон шу лаҳза катта хона бурчагидаги унча кўзга ташланмайдиган эшикчага қули билан имо қилди. Орадан бир лаҳза ўтгач, ганчин оқ хона рўпарасидаги катта эшиклардан тантанавор кириб келган ўн чоғлиқ мансабдорлар патнисда бағдодий салла, заррин чопон, заррин камар, қимматбаҳо дасталик қилич олиб киришди. Салла билан заррин чопонни Низом ал-Мулкнинг ўзи элчининг бошига қўндириб, чопонни устига ёпди. Унинг бундан буён Хоразм давлати манфаати учун

хизмат қилажагига шак келтиришмади. Ҳожи Алиакбар Бухорий билан Юсуф Ұтрорийга ҳам худди шундай инъомлар ҳозирлаб, уларни ҳам вақти билан ўз йулига солишни Маҳмуд ялавочдан илтимос этишди.

— Ҳаммаси бажо келтирилур! — деди Маҳмуд ялавоч, — сенинг амринг олло амридир!

Бу сўз султонни ўрнидан тургазиб юборди. У келиб Маҳмуд ялавоч билан қучоқлашди. Ишнинг анча осон кўчганидан мамнун бўлган Туркон хотун билан Низом ал-Мулк ўзларини енгил ҳис этишди.

Элчилар жунаш куни шаҳзода Жалолиддин худди шундай сарупо ва қимматбаҳо буюмларни элчилар орқали мўгул хони Чингизга йўллаш зарурлигини, яна бунинг устига, Чингизхон мактубига жавоб мактуби битиб, «яхши қўшничилик қилмоғлиқ»ни таъкидлаб, «яна элчилар юбориш», агар лозим бўлса, «Хоразм давлати элчиларини ҳам юбориш»ни эслатди. Жалолиддин ҳам, Шоҳмурод Қуҳистоний ҳам, Темур Малик ҳам мана шундай йўллар билан яна ўн йилча уруш қилмай туришни мўлжаллаган эдилар. Бу ўн йил ичида Хоразмшоҳ қўшинини яна ҳам қудратли этиш кўзда тутиларди.

Айниқса Хоразмшоҳ Чингиз юборган элчиларни қўлга олдим, бу илонларни энди унинг ўзининг қўйнига йўллайман, деб уйлади. Темур Малик ва Жалолиддин режалари оқибатсиз қолди. «Саҳройи Чингизга заррин чопону қимматбаҳо тошлар йўллаб сийлаш — хатодур, бу эса сенга тобе бўламиз деган гап!» — деди ранги ўчиб Туркон хотун. Кейинги пайтларда шаҳзода Жалолиддиннинг кўп ишлари бунинг энсасини қотириб келарди. Туршакка ўхшаб қолган буви жавоҳир тақинчоқларга бурканиб, кўпчилик олдида невараси Жалолиддинни танимагандек, уни тан олмагандек булар, ҳатто саломалашмас, лекин буви ва невара ёлғиз ўзлари қолганларида невара билан қуюқ гаплашар, меҳрибонлик қилгандек ҳам булар, кўпчилик ичида ён бергандек буларди... Бу маккорликни Жалолиддин анча вақтдан буён пайқаб юрарди-ю, лекин ўз бувиси хусусида отага бир оғиз ҳам шикоят гап айтмоқни лозим топмас, гуноҳ деб тушунарди. Юрагини фақат Шоҳмурод Қуҳистонийга очиб, саройдаги бу гаплардан дўсти Темур Маликни хабардор этиб қўйишни илтимос қилди.

Элчилар Гурганждан жунаб кетишди. Улар шитоб билан йул юриб, бир ярим ой деганда Утрордан утиб, иккинчи ойга утганда муғулларнинг Или дарёси буйларига яқинлашишди. Уч элчи йулдаги маслаҳатга кура Хоразмшоҳ инъомларини бир қопга солиб, тунда яширинча бориб, Или дарёсига ташлашди. Ундан сунг Чингизхон тупроғига кириб, хонга ҳамма бўлган гапни, инъомларни, сотиб олмоқчи бўлган Хоразмшоҳни, тугилган тупроқни уртага қўйганини батафсил айтишди. Хоразмшоҳ билан ҳеч қандай қўшничилик қилиш мумкин эмаслигини таъкидлашди. «Яхши ният билан борган элчиларни ўлдираман, деб қўрқитиб, жосусга айлантирмоқчи бўлган ҳукмдордан ҳеч бир яхшилик чиқмайди», — дейишди.

Эрталаб туриб, очиқ ҳавода ялангоч ҳаракат қиладиган, гўшту пайларини ётиб обдан уқалатадиган, шу йул билан асабларини созлаб, элчиларни ёки бошқа йирик мансабдорларни, саркардаларни қабул қилаверадиган Чингизхон бугун уз бадантарбиясидан кейин оқ наमत устида чордана қуриб ўтириб, узоқ Хоразмдан келган элчиларнинг қизиқ гапларини эшитаман, деб кутган эди. Унинг кайфи бузилиб, газаби аланга олди. У жойида ўтираверди-ю, бир сўз демади. Уғли Удегэйга, бу элчиларга шундай яхши инъомлар берилсинки, Или дарёсига ташлаб келган заррин чопонлардан икки баробар баланд бўлсин, деди. Хоразмшоҳ инъомларини дарёга ташлашгани, аччиқ ва хавфли бўлса ҳам тўғри гапни айтишгани Чингизхонга ёқди.

Аммо у ичдан ниҳоятда даргазаб ўтирарди...

Йигирманчи боб

ИНОЛХОН БАЗМИ

Темур Малик қанча манзилу мароҳилни тай этиб, қирқ навқари билан Утрорга етиб келди. Бу шаҳар ўзининг катталиги, иморатларининг тигизлиги, жамма масжиди, мадрасаси, катта минораси, бозорининг ободлиги, бир томони Олтой, Торбуқатой, Болосоғун ва шунақаси Чин, жануби — Афғону Кашмир, гарб томони — Самарқанду Бухоро, ундан нари Гурганжу Машҳаду ал-Ҳирот бўлиб, катта йул устида тургани, ёнидан Сайхун утгани сабабли ниҳоятда ри-

вож топиб кетган. Баъзан у қудратли Хужанд ҳокимлигини ҳам унча менсимас, фақат Шош қисмати бошимизга тушмасин, деб Гурганжга қаттиқ итоат этарди. Инолхон султондан, Туркон хотундан ҳайиқса ҳам шаҳзода Жалолоддин, Шаҳобиддин Хивақий ва яна бир неча сардорларни кўнглига яқин тутарди. Қорахитойларга қарши юришда баҳодирлик кўрсатгани учун Темур Маликни, Ахси ҳокими Музаффар Оталиқни ҳам ёқтирарди. Жалолоддин атрофидаги мансабдорларни таниса-танимаса ҳам ўзига яқин билар, шу сабабли ҳам у Темур Маликни Хужанд ҳокимлигидан кўра ҳам Жалолоддин дўсти сифатида ёқтирарди. Икки шаҳар оралигида тез-тез чопарлар қатнаб турарди.

Инолхон — олтмиш ёшларга борган, чуққисоқол, баланд бўйли, ориқ ва чайир одам. Отаси Муҳаммад Хоразмшоҳ — Отсиз хизматида бўлган. Ўзи Муҳаммад Хоразмшоҳ Такиш, ундан кейин Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ Сонийга хизмат қилиб келмоқда. Лашкар ичидаги кўп саркардалар Инолхоннинг яқин дўстлари ўлиб, ўзи Хоразм салтанатига кўп хизматлар қилган обрў-эътиборли саркардалиги, «малик» даражасидан ошиб кетган мансабдорлиги билан тажанг, муҳокамаси саёз султонга баъзан соя тушуриб қўядиган қилиқлари кўп бўларди. Шу сабабли бундан тўққиз йил муқаддам уни мамлакатнинг машриқдаги улкан шаҳарларидан бири — Утторга ҳоким этган эдилар. Кейинчалик маълум бўлишича, Инолхон ўзи билан бирга Гурганждан жуда кўп бойлик олиб кетган экан. Ҳиндистон рожаси тухфа этган «Зуҳал» деган гавҳартош, «туя ўркачи» деб аталувчи ярим ботмонлик яхлит тилла ва яна уз хусусий мулки бўлган қимматбаҳо буюмлар Гурганждан Утторга кетган эди. Булар ичида Абубакир Сиддиқ билан Усмоннинг назари тушган Қуръон нусхаси, улуг мутафаккир Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий китоби, Исмоил ал-Бухорийнинг «Ал Ҳадис», Ибн Синонинг «Ал Қонун», Баҳромшоҳнинг «Калила ва Димна», Абу Наср ал-Утбийнинг «Тарихи ал-Йаминий», «Шоҳнома», Термизий, Самарқандий, Рашидиддин-Ватвот Хоразмий, Нишопурий, Фаръобий ва Асириддин Ахсикатий, Арасту ва Суқрот китоблари ҳам Утторга кетган эди.

Инолхон кексаликда фоний дунё лаззатини суриш, «фоний дунё беш кундир, беш кундир, су-

фийлик аҳдин синдир, аҳдин синдир...» деган қарорга келиб, эртаю кеч айшу ишрат билан банд булиб қолган эди. У Олтойдан, Тунқус улкасида келадиган савдогарлардан кўплаб буғу муйизи сотиб олар, муйиз ичидаги қондан табиблар унга дори тайёрлаб берарди...

Темур Маликнинг Ўтрор сари келаётганидан ҳоким бир кун аввал хабар топди. Шош билан Ўтрор оралиғи отда икки кунлик йўл. Темур Малик Шош вайроналари ичидан, қадимги ўз ҳовлиси ўрнида ўғиллари билан бирга уй солаётган Абдулқодир мунший «қилқалам» уйида ҳам бир кун қўниб, яна Ўтрор сари йўл олган эди. «Замон соҳибқирони» келаётганини эшитган Инолхон аъло тайёргарлик кўришга фармон берди. Шаҳар тозаланди, бозорларга мол қалаб ташланди, карвонсаройларга, дарвозаларга ва бошқа ерларга навкар қўйилиб, Ўтрор саройида, Сайхун ёқасидаги боғда жуда катта зиёфат тадориғига киришилди. Бу томони Дашти Қипчоқ, бу томони Туркистон, жануби — Барчинликент томонлардан ҳам меҳмон чақирилиб, жамики созандаю хонандалар таклиф этилди. Эртасига эрта билан Инолхон беш юзга яқин қўшинини шаҳар дарвозаси олдига чиқариб, сафга тизди. Ўзи қирқ отлиқ мартабадор кишилари, ўғиллари билан бир тош йўл юриб, Жилга бўйида саркарда Темур Маликни кутиб туришди.

Пешинга яқин Чордара йўлида гард намоён булди. Гурганждан чиққан бир тўп отлиқ Инолхон ҳузурига етиб келди. Кексаликда ўта обрўталаб булиб қолган, ҳатто султонга қилинажак таъзиму тиз чўкишларни қилган кимсага ниҳоятда меҳрибонлик кўрсатадиган Инолхон, узоқда, Темур Малик отдан тушиб, унинг ёнига пиёда юра бошлаганини кўриб, ўпкаси тўлиб кетди. Шу лаҳза қирқ навкар ҳам отдан тушди. Бу ҳолни кўрган Инолхон ҳам отдан тушиб, азиз меҳмон сари пиёда қадам ташлади. Ўтрорликлар билан хўжандликлар Жилга бўйи, йўл устида бир-бирлари билан қучоқлашиб, омонлаша кетишди. Ҳол-аҳвол сўрашишди...

Инолхон билан Темур Маликни қайтадан отга миндиришди; бу гал Инолхон олиб чиққан оқ отга Темур Маликни миндириб, навкарлар олдида икки ҳоким ёнма-ён шаҳар сари юришди. Чанг етмасин деб, ўнг томон йўлдан анча нарида беш, чап томонда-

ги тепаликларда ҳам беш соқчи навкарлар илгарилаб юришди. Шаҳар дарвозаси тепасида авжга чиққан карнай-сурнай ва ногоралар овози ҳаммаёқни қамраган эди.

Ўтрор байрам қучоғида.

Темур Малик Инолхонга туҳфалар олиб келганди. Чунки Инолхон гоятда молга ҳирс қўйган эди.

Шу куни Темур Маликка саройдаги энг чиройли ганчин — нақшин хона ажратилди. Озгина ҳордиқдан сўнг базм бошланди. Сарой хоналари, айвону ҳовлиларга жой қилиниб, курсию хонтахталар тартиб этилган. Дастурхонда нозу неъматлар, пиширилган гўшт, қазию қарталар, шилпилдоқ билан гўшт, қовурилган балиқ ва кабоб дамо-дам жизиллаб келиб турарди. Ҳар ун одамга бир «жўрабоши» тайинланиб, май сузиб туриларди. Созандаю хонандалар хониши жонга роҳат берарди, раққосалар ўйини киши ҳисларини жунбишга келтирарди.

Темур Маликнинг хаёлига яна гўзал Нигина келди, назарида бу ердаги раққосалар «унинг жинжилоғи»га ҳам арзимасди. У бир рўёдек ўтди-кетди... Энди у ширин дамларни қайтариш, жамолини кўриш мутлақо машҳарга қолди...

Темур Малик билан Инолхон саройнинг уч юз киши жо бўладиган оқ ганчин хонасида, бошқалардан баландроқ тўрда, орқаларига икки йўлбарс териси ташлаб қўйилган беқасам кўрпача устида, шоҳи матога заррин ишлардан гул солинган болишларга суяниб ўтиришарди, май ичишарди. Бир-икки пиёладан кейин Инолхоннинг кайфи ошиб, сергап бўлиб кетди. Темур Малик шу бугуноқ гаплашиб олиши зарур бўлган масалани Инолхон: «Эртага! Азизим, эртага гаплашамиз...» деди. Бир муддатдан кейин кайфи ошган Инолхоннинг сал-пал ҳуши ўзига келгандек бўлиб, Темур Маликка гап қотди:

— Малик ҳазратлари, бу дунё кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади. «Фоний дунё беш кундир, беш кундир... Сўфийлик аҳдин синдир, аҳдин синдир...» деганлар. Не-не саркардалар, не-не шоҳлар ўтиб кетди. Афросиёб, Доро, Искандар, Султон Санжар, Маҳмуд Газнавий, Хоразмшоҳлар... Барча ҳукмдорлар тупроқда ётибди. Биз ҳам бир куни шу тупроқ бағрида ётамиз. Бу дунёда ўлимдан қочиб қутуладиган ҳеч бир жонзот йўқ. Шоҳ ҳам ўлади, гадо ҳам... Шу сабабли биз, эгамнинг қуллари, унинг ҳимоясида

беш кунлик қолган умримизни фароғатда утка-
зайлик, дейман. Маъқулми, малик ҳазратлари?

— Маъқул, — деди Темур Малик, Инолхонга бир қараб қўйиб, дилидан мушпийнинг «қари нодонга ким ақл ургатади» деган гапи ўтди. Инолхоннинг гапига асло эътироз билдириб бўлмаслигини, у ўз сўзига эътироз билдирадиганларни ёқтирмаслиги, кибор-манманлик дарди уни тамоман чулғаб олганини эшитган эди. Лекин шунга қарамай у дилидаги гапни қисман очишга уринди. Агар уни айтмаса, нега бу ерга келди!

— Ҳоким ҳазратлари, агар ижозат этсангиз, бир гапни сизга маълум қилсам, — деди Темур Малик паст овозда. Инолхон ёнига қийшайиб, қулоғини олиб келди. Атрофларида киши бўлмагани, холи утирганликлари сабабли Темур Малик Инолхонга оғиз чоғлади. Сабри чидамаган ҳоким Темур Маликка қаради:

— Айтинг, иним!

— Султон мўғуллар шоҳининг номасига қаттиқ жавоб қилибди. Номусулмон шоҳ Чингизнинг Олтой-той-тор ерларида лашкар тўплаб, ёмон ниятлар қилаётгани Гурганжга маълум. Бизга ҳам... Бунинг устига, Маҳмуд ялавоч яна айниб қолган. Бу ишдан хабар топган султон мени зудлик билан сизнинг ёнингизга боришга фармон берди. Менга шошилинич чопар келиб, султоннинг махфий номасини топширди. Аҳвол анча жиддий.

— Малик ҳазратлари, барчасидан хабардормен... Ташвиш тортманг, ҳаммавақт шундай булган. Бу номаларни султоннинг ўзи ҳам кўрмаган, Туркон хотун одамлари ҳозир ҳаммамизни ётқизиб тургазмоқда...

— Ҳоким ҳазратлари, Ўтрорда улдириб юборилган тўрт юз савдогар ва бу иш Чингизхонни ҳаракатга солиб қўйган. Бу жуда хавфли...

— Иним, кўп ташвиш тортманг, — деди тиззасига уриб, кулиб Инолхон — сиз саркардага бу ярашмайди. Мен бормен, султон бор... Мусулмонларни эгам ҳаммавақт ўз паноҳида асрагай. Мабодо ўша ёввойи, маърифатдан узоқ мажусийлар ҳужум қилса менинг ўттиз минг отлигим бир наърайи раддивор тортса, ёввойи галалар тўрт томонга қочиб кетади! Мен, оғангиз Инолхон Ўтрорда бор эканмен, Хужандда тинч ухлай беринглар. Беш кунлик дунёни фароғатда утка-

за беринглар. Султоннинг ўзи ҳам айшу ишрат билан қаттиқ бандлар. Тўғри қиладилар! Бағдод халифасини енгиб, қанча молу дунё билан қайтдилар. Голибга айшу ишрат ярашур.

Темур Малик сукут сақлади. У, Инолхон маст бўлиб, ўз фикрига ўзи эга бўлмай қолганини пайқаб, гапни тўхтатди. Суҳбатни эрталабга қўйиб, бу ҳақда гап очмади.

Базм ярим тунгача давом этди.

Эртасига эрта билан нонуштада Инолхон билан Темур Малик учрашди. Аммо минг афсус, Инолхон май ичишни яна эрталабдан бошлаб юборган экан... Темур Малик тунда тўшагига юборилган канизакни қабул қилмагани ҳам Инолхонга етиб, зарда билан ичиб юборган экан. Лекин улўғ меҳмон келгани сабабли ўз болалари ёнига бормаи, Темур Малик ётоғи ёнидаги шунга ўхшаш бошқа хонада маст ухлаб қолган Инолхон тўшагидан турган канизак қиз эрта билан юзларини буриштириб, мурда бағридан суғурилиб чиққандек қочди. Энагаси унга тасалли берарди: сархушлик кишини мурдадан баттар қилади. Начора... Қўлидаги тилла тангалардан бирини унинг кафтига ташлади...

Темур Малик Инолхоннинг ҳушёр кунлари бўлмаслигини пайқагач, эрталабки нонуштада яна ўша гапни ўртага ташлади.

— Мўғулларнинг бизга қарши юриши аниқ бўлиб қолди. Шу сабабли Ўтрор, Хужанд, Ахсикат, Жанд, Туркистон, Янгикент, Ўзган, Ўш қалъаларидан лашкар тузиб, сизнинг раҳнамолигингизда душмanning йўлини тўсмоқ лозим, деб тушунамен. Гурганж, Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Балх қўшинлари шаҳзода Жалолиддин раҳнамолигида Катвон даштида бирлаштирилиб, душман йўлини тўсмоғини ҳозирги аҳвол тақозо этмоқда. Бу фикрларни сиз, ҳазрат билан бирга келишиб олиб, султонга одам юборсак, деган фикрдамен. Лозим топилса, Ўтрордан қайтгач, мен ўзим тўғри Гурганжга, султон ҳузурига бормоқчимен. Нима дейсиз?

— Булар хомхаёл! — деди кулиб Инолхон. — Эътирозимга хафа бўлманг, малик ҳазратлари! Мен тўғри сўзни юзга айтмоқни аъло биламен. Сизнинг раҳматли отангиз билан ёшим тенг. Ўттиз йил мобайнида биз қатнашмаган муҳорабалар қолмади. Уч бор Бағдодни қўлга киритдик. Уч бор Хуросонни ол-

дик... Хоразм салтанати дунёда энг кучли салтанат дир! Бунга шак келтирманг! Уни енгилмас, қудратли этишда менинг хизматларим султонга маълум... Сиз, ҳоким ҳазратларининг мамлакат учун қайгураётганингизни юқори баҳолаймен... — унинг кайфи бор, чайқалиб сўзларди, — аммо васвасага забун бўлиб, бундай фикрларга бормоғингиз хўб эрмас! Султон асло қўшинларини бирлаштиришга йўл бермайди. Бу фикрни бошдан чиқаринг, саркарда, токи, бошингиз жойида турсин! Султондан ташқари, мен ҳам сиз айтганингиздек, лашкарни бирлаштиришга рухсат этолмаймен! Бу хато фикр. Мабодо бирон томондан душман лашкари бош кутарса, Ўтрор лашкари бориб, уша фурсат ёвни ўз жойида янчиб ташлайди. Бундай воқеалар кўп бўлган. Дарҳақиқат, мен султонга нома ёзиб, ёғийларнинг жосус савдогарларини ўлдиртириб юбордим!..

Темур Малик сукут сақлаб, ичдан таассуф этди. Инолхон чинакамига ишратпараст ҳамда манманлик дардига мубтало бўлганини фаҳмлади. Унинг фикрлари доираси тор, давлат кишиси бўлиш у ёқда турсин, қадимги Инолхон эмаслигини билди. У энди бурни тагидан нарироқни кўролмайдиган бўлиб қолгани аниқ бўлди. Ортиқ бу фикрни такрорлаш шарт эмас, бундан фойда ҳам йўқлигини билган Темур Малик эртасига у билан хайрлашиб, Хужандга жўнади. Унинг тарвузи қўлтигидан тушиб қайтди.

Шу куни кечга яқин Ўтрорга Дашти Қипчоқ беги меҳмон бўлиб келди. Яна зиёфат, яна мол сўйиш, яна базм... Дарвозалар тепасида қатор турган олти карнайчи, тўрт ногорачи эрталабдан пешингача қулоқни батанг келтирди. Қипчоқ беги уч кун меҳмон бўлиб, тўртинчи куни яна карнай-сурнай билан жўнади.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Туркон хотуннинг эркаси, валиаҳд шаҳзода Қутбиддин Узлогшоҳ Барчинликент қалъаси атрофида ов қилиб юргани, эрта-индин уч юз навкари билан Ўтрорга келиши хабари ҳам Инолхонга етди. Валиаҳдга Темур Маликдан ҳам аъло тайёргарлик кўриш ҳақида фармон берилди. Шаҳзода Узлогшоҳ Ўтрорда бир ҳафта меҳмон бўлди, ҳар куни эрталабдан пешингача шаҳар дарвозаси устида олти карнай, тўрт ногорачи гат-гати ва така-туми авжга минди...

Ўтрорнинг мундоқ «базмлар макони» бўлиб қол-

гани мансабдорларнинг тинимсиз кети узилмай келиб туриши эмас, бурни шолғомдек қизариб, тани шароб ичишдан кўкариб кетган Инолхоннинг ўзи бундай базмларни истарди. Ҳатто бир-икки кун «муътабар меҳмон» келмай қолгудек бўлса, Туркистон беги ёки майхўр Туркибас оқсоқолига одам юбориб, чақиртириб олиб келар, азонгача маишатбозлик қилишарди.

Карнай-сурнайлар одамларнинг жонига тегди. «Инолхон меҳмондўстлиги» деган гап ҳам оғиздан-оғизга кўчиб, аллақачон Гурганжга етиб борган эди. Хуросонда ҳам «базми жамшид» эмас, «базми Инолхон» деган гап кулги билан айтиладиган бўлиб қолган эди.

«Ишқилиб, охири бахайр бўлсин! Молу дунёни, вақтни шамолга учуриб, сархушликдан чиқмайдиган ҳоким яратганнинг қаҳрига учраши муҳаққақ!» — дерди Мовароуннаҳр фуқароси.

Йигирма биринчи боб

СЕРГАК ТЕПАЛАР

Темур Малик Ўтрордан ниҳоятда таъби тирриқ бўлиб қайтди. Наҳотки кўпни кўрган кекса Инолхон мўғуллар солаётган таҳдидни сезмаса! Наҳотки, бу ном чиқарган лашкарбоши ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, айшу ишратга муккасидан кетган бўлса! Бу, таназулга кетиш эмасми?! Ҳар куни Ўтрорда базм, ёш жувонлар билан айш-ишрат... Карнай-сурнай... Сархушлик... Мияси айниган Инолхон ўзи нима қилмоқда?

У йўлда кела-келгунча шундай хаёлларга ботди. Унинг кўз олдидан шолғом бурунли, лаблари илвираб, юзлари кўкарган, сергап Инолхон кетмасди. Хужандга етиб келиб ҳам асло чиройи очилмади. Ойчакнинг ширин сўзлари, меҳрибонликлари ҳам унча таъсир қилмади. Наҳотки, замон охир бўляпти. Шундоқ бурнимиз остида қиличини чархлаётган душман турса-ю, биз уни кўрмасак?! Наҳотки, айшу ишрат, «фоний дунё беш кундир, суфийлик аҳдин синдир...» деб, фақат фароғат суриб қолайлик, десак! Наҳот, бола-чақаларимизнинг истиқболи хаёлимизга келмаса!

Темур Малик хаёл уммонига гарқ булган. Эҳтимол, уларнинг гапи тўғридир! «Беш кунлик дунё» да уйнаб қолиш маъқулдир. Эҳтимол, Инолхонлар бу ишнинг мағизини чақиб, шу хулосага келгандир. Наҳотки, бизлар бир нодон кимсалармиз, юртнинг қайғуси деб, бўлмайдиган ишлар туфайли ўзимизни ўзимиз қийнаётганларданмиз! Ҳамма иш яратгандан эканини фаҳхламай, куфрга бораётгандирмиз! Мовароуннаҳр қисматини нега битта биз, хўжандликлар ўйлашимиз керак!

«Ҳа, биз ўйлашимиз керак! Мен ўйлашим керак! Чунки, буни мен ўйламасам, ким ўйлайди?! Ҳокимни гафлат ишрати чулғаб, болаларини бўрига едириб юбормаса яхши эди? Инолхондек мол-дунё тўплаш, қолган умрида айшу ишрат, фароғат суриш ниятидагилар Гурганжда ҳам куп. Унинг ёшига етсам, эҳтимол, мен ҳам шундай бўлиб қоларман? Обруталаб, айшу ишратга муккасидан кетган, ўз ҳузурини ўйлайдиган бир кимса бўлиб қолсам-а?.. Йу-у-уқ! Менинг табиатимда бундай одат йўқ, — деди ўзига ўзи Темур Малик.

— Менга отам бундоқ тарбия берган эмас!»

Темур Малик қирқ навқари билан Чордарага яқинлашгач, баланд тепаликдаги қоровулхонага кўз ташлади. Ярим чақиримча нари, пастликда сой айланиб оқарди. Ҳоким қулогига бир-икки чалинган Саритепа қишлоғи ҳам шу сойнинг унг томонида бўлиб, ўн-ўн иккитагача пасту баланд томлардан иборат эди. Қоровулхона арава йўлидан беш юз газ баландликда, тупроқ уйилиб кўтарилган бу сунъий тепалик, баъзиларнинг айтишича, Афросиёб вақтида қурилган экан. Худди шундай тупроқ уйилиб қурилган тепаликлар ҳар ўн йиғоч узоқда ахраман девдек салобат солиб турарди. Темур Малик отдан тушиб, икки-уч навқари билан юқорига — қоровулхонага кўтарилди. Зинага ухшатиб, уйиб қўйилган қия йўлда ҳаллосларди. Тепаликка чиққач, гир-гир шабада юзга урилди. Бунда кичкинагина ҳужрача бўлиб, ҳужранинг бир томонига майдаланган саржин, иккинчи томонига катта-катта палёндан иборат баланд қилиб саржинлар тахлаб қўйилган. Тепаликда шамол учириб кетмасин деб, қозиқ қоқилиб, бирмунча гўлаю ёғочлар терилиб, арқон билан боғлаб қўйилган. Эшиги очиқ ҳужра ичида, салқинда ўн-ўн беш ёшлардаги бир бола Темур Малик келганини сезмай, пишиллаб

ухлаб ётарди. Темур Малик атрофидагиларга уни уйғотиб юбормасликни имо билан билдирди. Хужра ичида икки катта хумда қора ёғ, пастда чўмичу олтингугурт, ишқалаб ўт чиқарадиган тошлар, пилталар ҳам турарди. Хужра қозигида эскидан қолган, қисман занглаган қилич ҳам осиглиқ турарди. Темур Малик ҳаммаёқни кўздан кечиргач, ёнидаги навкарга гап қотди.

— Ҳаммаёқ шай. Бола уйқуда... Лекин бунинг уйқуси Инолхон уйқусичалик эмас. Сал томоқ қирсақ, уйғониб кетади. Аммо анави кекса нодон уйғонолмайди, — деди сал-пал томоқ қириб.

Шу лаҳза бола кўз очиб, дик ўрнидан турди-да, саросимада қозикдаги қиличга қўл узата бошлади.

— Нега ухлаб қолдинг?! — Темур Малик сиёсат қилди.

Бола жавоб қилмай, ҳоким ёнидан сирғилиб бориб, олтингугуртни ёқмоқчи бўлди.

— Тек тур! Ҳовлиқма! — деди Иброҳим Дулдай унинг елкасидан маҳкам ушлаб.

— Кимнинг ўглисан? — Темур Малик сўради.

— Отамни...

— Отанг ким?

— Сирбой.

— Сирбой қаёқда?

— Отам касал. Огаларим билан қоровулчилик қиламиз.

— Огаларинг ким?

— Дунанбой, Гунанбой, Туриқбой...

— Сен бундай ухлаб ётсанг, душман отлиқлари сени улдириб, утиб кетмайдими? Сен ўз вазифангни яхши бажармаётирсен! Мана биз бостириб келдик!

Боланинг ранги ўчиб, сурилиб бориб, яна қозикдаги қиличга ёпишаётган эди, Иброҳим яна маҳкам ушлади.

— Жинни! — деди Иброҳим кулиб, — сен тентак бир ўзинг қилич билан нима қила олардинг! Биз беш кишимиз, пастда яна қанча отлиқлар турибди, ана кўрдингми?

Бола бўзрайганча тура берди. Кейин яна пилтаю олтингугуртга қаради. Унинг хатти-ҳаракатларини Темур Малик кузатиб турарди. Болани сал бўш қўйса югуриб бориб, саржинларга олов ёқиб юборишдан ҳам тоймасди.

— Энди ухлайсанми?

— Йуқ.

— Бизлар душман эмас, султоннинг лашкаридан-миз. Мана бу йигитнинг чопони орқасига қара! Мана бу шакл султон қўшинини билдиради. Яхшилаб кўриб ол! Ёдингдан чиқарма!

Бола бош қимирлатиб, тасдиқлади.

— Ўтрор қайси томонда?

— Бу томонда, — деди бола тилга кириб, — олис эмас.

— Биз уша ёқдан келаётимиз. Хужанд қайси томонда?

Бола жанубга қўлини тўғрилади.

— Тўғри. Биз Хужандга кетаётимиз, — деди Темур Малик, — Ўтрорга, Инолхон ҳазратларига қўноққа борган эдик. Хужандгача яна қанча қоровулхона бор?

— Ўтрор томонда Жилга, бу томонда Бўриқалла қоровулхонаси бор. Биз Жилга ва Бўриқаллага ўт жақиб хабар қиламиз. Отам айтган, Тўйтепа, Олмалиқтепа, Келовшиттепа, Тошли, Бўстон, Консой... сўгин, Чориқдаррон даштидан сўгин Хужанд келади...

— Офарин! Зеҳнинг ўткир бола экансен. Бу яхши бола кўринади, — деди Темур Малик унинг елкасига қоқиб, кейин рупарада, камарига қиличу ханжар осган навкарга қаради, — белингдаги ханжарни ечиб, бу болага бер, Хужандда сенга бошқа ханжар берамен.

Навкар дарҳол камарини ечиб, осиглиқ ханжари билан бола белига боғлади. Темур Малик ёнидан бир тилла танга чиқариб, болага узатди.

— Хизматда турганингда асло ухлама, ўғлим! Оғаларингга ҳам айт, душман белгиси кўриниши билан тезда ўт ёқиш керак! Душман айгоқчилари бундай ухлаб қолсанглар, сизларни сўйиб кетади.

— Қуллуқ қил, бу киши Хужанднинг ҳокими саркарда Темур Малик буладилар! — деди Иброҳим Дулдай болага.

— Қуллуқ! — бола бош эгиб ҳокимга таъзим этди.

Темур Малик тепаликдан қия зинапояларга оёқ қўйиб тушиб кетаётганида пастдаги овулдан жадал юриб келишаётган уч оғанини отлиқлар ёнига келиб, Темур Маликка таъзим этишди.

— Оқсоқол, бизнинг овулда дам ол, қўноқ бўл, утиниб сўраймиз!

— Саритепа қоровулхонаси жуда ҳам муҳим жой-

да, — деди зиналардан текисликка ўтган Темур Малик, — наҳотки, бир кичик укангизни ёлғиз ташлаб, ўзингиз бозорга кетсангиз?

— Кечиринг, отамиз бетоб эди.

— Ҳушёр булинглар! Ҳамма нарсани шай қилиб, ҳушёр турмоқ лозим! Айниқса тунда! Отангизга мендан салом айтинг. Тезда соғайиб кетишларини тилайман.

— Раҳмат, минг мартаба раҳмат.

— Хайр! Биз нариги қоровулхоналарни ҳам кўрмоғимиз керак.

Темур Малик қирқ йигити билан Буриқалла ва Келес, ундан кейин Чиноз, Тўйтепа, Олмалик, Келовчи тепаликлари сари жўнади. Чунки Саритепадан бошлаб бу ёғидаги ерлар Хўжандга қарарди. Икки кун мобайнида ҳамма қоровулхоналарни кўздан кечириб, бунда посбонлик қилувчиларга тўхфалар инъом этди. Доимо сергак туришликни, мабодо ўзларига қурол-яроқ, кийим-кечак ва ҳатто от зарур бўлса, Хўжандга бориб, унинг ёнига киришни маълум қилди. Келовчи ва Чориқдаррон тепалигидаги кекса қоровулларга қоғозга хат битиб, иккинчи бармоғидаги олтин нигин кўзига ўрнатилган муҳрни босиб, гувоҳномалар берди. Бу қоровулхоналарнинг мудофаадаги ўрни муҳим, душман мана шу тепаликлар орасидан ўтишини биларди. Душман йўлини тўсиш, бу ерда чалғитиш имконияти ҳам бор эди. Султон Санжар, Гурхонлар замонида мана шу Чориқдаррон ва Келовчи атрофида бир чўпон эронликлар қўшинини йўлдан чалғитиб, сувсиз қумга киритиб юборган дейилади. У чўпон шу йўл билан босқинчидан Туроннинг Хўжанд, Шош, Самарқанд, Вухороларини асраб қолган, деган ривоят ҳам тарихда бор...

Темур Малик Хўжандга етиб келибоқ, эртасига эрта билан яна шай бўлиб, қалъани таъмир этаётган усталар ёнига келди. Ундан сўнг, дарё ичидаги оролда истехком қураётганлар, қирғоқда кема ясаётганлар ёнига келиб, ишнинг бориши билан танишди. Негадир ишнинг ривожи йўқдек, сусткашлик, баъзиларга ақча берилмаганини билиб, таъби тирриқ бўлди. Доруссалтанага қайтиб келиб, ўз хонасида ўтирди. Мулозимларнинг кириб-чиқабериши ҳам ёқмади. Иброҳимга чилим буюрди. Бундоқ пайтларда пихини ёрган Шоҳмурод Кўҳистоний Иброҳим билан шивирлашди. Гулом отлиқ ҳоким хонадонининг содиқ қу-

ли — чолга буюриб, ҳокимнинг икки ёшли ўгли — юзлари лўппи Муҳаммад Метинни ичкарига отаси ёнига атайи киритиб юборишарди. Ўзлари айвонда яшириниб турардилар. Янги тили чиққан Метин «ада-ада» деб югурганча бориб отаси Темур Маликни қучоқлар, мўйлаб ва қисқа соқолларига юзини суйкарди. Темур Малик юрагидаги газабу гам губори бир лаҳзада йўқолиб, боласини бағрига босар, қучоқлар, унга турли саволлар берарди. Ҳокимнинг бундай ҳолини кузатиб турган икки дўсти — Шоҳмурод Кухистоний билан Иброҳим Дўлдай илжайишиб, ҳоким ёнига кириб келишарди.

— Билган эдим, — деди Темур Малик кулиб. — Бундай иш фақат пихини ёрган тожиклар билан қипчоқлардан бошқанинг қўлидан келмайди!

— Менинг жияним, қадрдоним Метин Малик билан биз иккимиз, сиз ҳазрат сафарда эканлигингизда Хужандга раҳбарлик қилдик. Жияним ниҳоятда ақлли, отасига ухшайди. Кўрасиз, у ўз отасидек доно саркарда бўлади!

— Бас, гўдакни жуда мақтаб юбордингиз, — деди Темур Малик, кейин уқрайди. — Нега одамларга ҳақ тўланмади?! Нима сабабдан бозор ёнидаги аспхона битмади?! Қайиқсозларга ёғоч келтирилмабди?!

— Саркарда, ёғоч борасинда озгина кечикдик. Бошқа ишлар унча хафа бўлишга арзимайди.

— Сен ҳам Инолхондек хотиржамликка тушиб қолибсен! Фақат ишратбозлигинг йўқ. Эҳтимол, буни бекитарсен! Биламен, сен ҳам базмни яхши кўрасен, май ичишга суягинг йўқ. Қўйиб берса, Инолхондан ҳам ўтасен! Лекин ҳушёр бул, Муҳаммад Интизом сенинг гирибонингдан ушласа, нажот тилолмайсен! Бозор майдонидаги савдогарбаччалардек калланг учиб кетади!

Шоҳмурод Кухистоний қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Болани менга беринг, саркарда, жуда қаттиқ гапирмоқдасиз. Шоҳмуроднинг ҳеч қачон бозор ичида калласи учмайди. Шоҳмурод Темур Малик кўксигадаги совутдирки, сизга ўқталган найза аввал мени тешиб, кейин сизга етади. Мовароуннаҳрнинг бирор-та қиличи Шоҳмурод бўйнини узолмайди. Ўтмайди!

Темур Малик ўрнидан турди. Ўглини унинг қўлига тутқазди.

— Булди, бас! — У бир-икки бор чилим тортди. —

Сусткашликни кўрсам, чидаб туrolмаймен. Шу ишлар мен қайтиб келгунимча битади, деб ўйлаган эдим...

— Саркардам, сабр қилинг. Усталарни шошириш ҳам керак эмас. Таъмир жуда пухта бўляпти. Кема-созлар, истеҳком қураётганлар ҳам астойдил ишлашмоқда. Сизга берилган муддатда ҳамма иш битади. Мен каллам билан жавоб бергаймен!

Муҳаммад Метин отасини согинганми, ундан асло ажралмади. Шоҳмурод Кўҳистоний қўлга оламан деган эди, йиглади.

— Саркардам, бола сизни согинган, унинг айтганини қилиб, уйга боринг. Илтимос, олис йўлдан келдингиз, бир кун дам олинг.

— Хуп, — Темур Малик ўглини кўтарганча қалъадан чиқиб, ҳовлисига жўнади.

Йигирма иккинчи боб

САРОЙ САРОСИМАДА

«...Шундан кейин султон ҳузурига Ибн Кафраж Бугро (унинг отаси султон Такишнинг амирларидан эди) ва унга ҳамроҳ бўлган икки татар кимса Чингизхон элчилари сифатида келдилар ва нома топширдилар. Номада бундай гаплар бор эди: «Сен савдогарларнинг бежавф-хатар бўлмогини, уларга ҳеч кимса ҳужум қилмаслигини ёзиб, ўз қўлинг билан имзоланган ваъдани берган эдинг. Лекин хиёнаткорона йўл тутдинг ва сўзингни буздинг. Бу ишни ислом султони томонидан қилингани яна ҳам ёмондир. Инолхон қилган иш сенинг амринг билан бўлмаганини тасдиқласанг, у ҳолда Инолхонни менга тутиб бер, токи биз уни жазолайлик... Акс ҳолда, энг азиз қалбларни арзон қиладиган ва найзаларнинг сопи синадиган уруш булади».

Султон юрагини қамраган қўрқув, ақлини угирлаган ҳадик туфайли Инолхонни унга йўллашдан бош тортди. Ахир султон Инолхонни унга юбора олмас эди, чунки лашкарнинг кўп қисми, олий мартабали амирлар Инолхоннинг уругидан эдилар. Улар султон қалқонининг нақши ва занжирининг асоси эдилар. У ўз жавобида Чингизхоннинг талабларини рад этди. Шу орада унинг кўнглида қўрқув пайдо бўлди. У бу элчиларни ҳам ўлдиришга буюрди ва уларни ўлдирдилар».

Шаҳобиддин ан-Насавий

«...Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзининг олтин тахтида ўтириб, одатдагидек бармоқларини уйнаб, рупарасидаги саркардаларнинг фикрини сўради.

— Мен у қўпол кучманчиларни яхши биламен, — деди саркардалардан бири, — мўгуллар мамлакат ичкарисига киргач, талон-торож билан шугулланадилар. Улар бари бир саратон жазирамасига чидаб туролмай, тезда кетиб қоладилар. Уларнинг оти қиш аёзига урганган. Биз ўзимизнинг шаҳаншоҳимизни кўз қорачигимиздай асраймиз, илоҳим унинг салтанати пойдор булсин! Мўгуллар кирган ерларида ҳукмронлик қилганида, бизлар Ҳиндиқуш тоғидан утиб Ғазнада боргоҳ ёзамиз, унда яна катта куч тўплаймиз. Агар мўгуллар яна ҳужумни кучайтирса, биз Ҳиндистонга борамиз, Шу вақтларда улар оладиганини олиб, яна ўз ерларига қайтиб кетадилар.

— Бемаъни гап! — деди утирган ерида даргазаб Темур Малик ҳаммага эшиттириб. Унинг важоҳати бир зумда узғариб кетди.

Хоразмшоҳ угли Жалолиддинга боқди:

— Сен нима дейсен?

— Мен сенинг сарбозингмен, амрингни кутамен.

— Сен нима дейсен, Темур Малик?

— Ҳужум қилганлар ютади. Тарқоқ лашкарни тўплаб, душманга омонсиз зарба бермоқ галаба келтиради. Ҳиндиқуш тоғи орқасига қочиш — хиёнат! — деди уридан туриб Хужанд ҳокими, саркарда Темур Малик. — Ҳатто ожиз инсон ҳам бор кучи билан ташланса, ваҳшатли йўлбарсни енгади. Наҳотки, биз чекинишни ўйласак? Душманни саратон иссигидан қочади, демаклик — нодонлик! Амрингга доимо мунтазирмен. Жангга кирсак, ўқимиз нишонга тегишини, қиличимиз осмонда ярқирашини кўрсинлар...»

В. Ян («Чингизхон» романидан)

Хоразмшоҳ яқин орада уруш ҳаракатлари бошланиб кетишини сезгач, онаси Туркон хотун маслаҳати била руҳга сизгиниб, эсидан буткул чиқиб кетган диний удумларни бажара бошлади. Бағдод устига юришда ҳам шундай қилган эди. Жанггоҳдан анча олисда турган. Ўзига дам солдирди. Фалакдан ўз юлдузини қидиртириб, «мунажжим»лик даъво қилиб юрган узун соқол шиага ром ва фол очтирди, қуръа ташлаттирди... Қилмаган иши қолмади...

Сарой саросимада...

Машриқда, Или ва Чу дарёлари бўйида мўгулларнинг катта лашкари тўпланиб, ҳужумга ҳозирлик кўраётганини ҳаммадан аввал Хужанд айғоқчиларининг сардори Муҳаммад Интизом аниқ билиб, бу ҳақда Темур Маликка маълумот берди. У тезда Гурганжга чопар йўллади. Бунга ҳам қараб турмай Хужанд олий мансабдорларининг махфий машваратини тузди. Эртасигаёқ, машварат тавсияси билан Шоҳмурод Кухистоний билан Иброҳим Дулдайни олиб, шо-

пилинч Гурганжга жўнади. Мўғулларнинг ҳужум бошлаши негадир Ўтрор ҳокими Инолхонга номаълум экани Муҳаммад Интизомни ҳайратга соларди. Ахир, султон мамлакатига йўл Ўтрор устидан утади-ку!

Темур Малик Гурганжга етиб бориб, айгоқчилар етказган хабардан шоҳни огоҳ этди. У, шаҳзода Жалололидин билан ҳам учрашиб, Сайхун ёқасидаги қалъалар аҳволдан уни хабардор қилибгина қолмай, Хужандда олиб борилаётган ҳарбий машқлар хусусида, мамлакат ишига алоқадор ҳамма гапни унга айтди.

Султон катта қалъалари лашкарбошиларини шопилинч Гурганжга тўплади. Мўғуллар бостириб келишини уларга маълум қилди, аммо Мовароуннаҳрнинг Дашти Қипчоқдаги энг катта қалъаси Ўтрор бу хатардан беҳабар экани, Инолхоннинг «бетоб»лиги сабабли пойтахтга келолмагани Гурганжга тўпланган саркардаларни уйлантиб қўйди. Султон қисман умидсизликка тушиб қолгани, Туркон хотун шоҳнинг бошини қотириб, лашкарни тўплаш эмас, қалъаю шаҳарларни ўз ҳолича ўзлари мудофаа қилишлари лозимлиги ҳақидаги режасини тавсия этарди. Саркарда Шаҳобиддин Хивақий, шаҳзода Жалололидин, саркарда Темур Малик ва бошқалар қўшинни бир ерга тўплашни (Самарқанд яқинидаги Катвон даштига) маслаҳат кўришди. Султон унамади. У онаси гапига қулоқ солди. Машваратдан сўнг у, вазири аъзам Низом ал-Мулкдан Ўтрор билан Гурганж оралиги отда неча кунлик йўл, деб сўрабди. Вазири аъзам қумни кесиб ўтмай Самарқанд ва Бухоро орқали борилса, бир ой... дебди. Шундан кейин султоннинг ҳафсаласи пир бўлибди. Султоннинг бу гапи Темур Маликка ёқмади: биз она-Еримизни токи жон танда экан, ҳимоя қиламиз, деди. Гафлат босиб чақалогини бурига олдириб юборган деҳқон фожиасини Гурганжда дўстларига ҳикоя қилиб берди.

Шаҳзода Жалололидин машварат айёмида камгап, камсухан бўлиб қоларди. У отаси фикрига очиқданочиқ қарши чиқмас, аммо қўшинни Катвонга тўплаш тарафдори экани, лашкарга султон ҳам эмас, вазири аъзам ҳам эмас, саркарда Шаҳобиддин Хивақий ҳам эмас, ўзи бошчилик қилишини истарди. Лекин Хивақийнинг сипоҳсолар экани унга ёқмасди. Жалололидин машриқдаги қалъаларнинг мустаҳкам-

лиги, ҳокимларнинг садоқати ҳақида кўпроқ уйларди. Қалъалар мустаҳкам, лашкар етарли бўлгани билан сардорлар қўрқоқ ёки сотқин бўлиб чиқса, унда мағлубият аниқ эканини дилидан ўтказар, бу мулоҳазасини султонга маълум қилганида у бу фикрга ҳам қўшилган эди.

Лашкарбошиларнинг салтанатга садоқатини билиб қўйиш мақсадида султон яширин мансабдорларига бу иш билан шугулланишни топширди. Тез ба-жарилмоғи лозим бўлган бу тадбир тепасида шаҳзода Жалолоддин турарди. Шундай бир зарурат тугилганини Жалолоддиннинг ўзи бир неча бор такрорлаган эди. Ўттор ҳокими Инолхоннинг феълү атвори бу тадбирни яна ҳам тезлаштирди.

Иттифоқо шахдам қадамлар ташлаб орқадан келаётган сарбоз йигит сарой ҳовлисида кетаётган Темур Малик ва Шоҳмуродга салом бериб, шоҳайвон олдида уларни шаҳзода кутаётганини маълум қилди. Саркарда, бу йигитнинг юришини Иброҳим Дўлдай қадам ташлашига жуда ўхшашлигини сезиб турарди. Кўрмасдан туриб, орқадан Иброҳим келаётир хаёл қилган эди ҳам. Сарой ҳовлисида ёнма-ён гаплашиб кетаётган Темур Малик билан Шоҳмурод Кўхистоний бир лаҳза тўхтаб, кейин айвон томон бурилишди. Зинапоялар ёнида икки қўлини кўксида чалиштириб гоз турган шаҳзодага кўзлари тушди. Қадамларини тезлаштириб бориб, унга иккинчи бор салом бердилар.

— Эртага эрта билан Жайҳун ёқасидаги боргоҳимда сизларни кутамен, азизларим! Озгина отамлашамиз, — деди шаҳзода дахвтанги.

Темур Малик билан Шоҳмурод ўйланиб қолишди. Ўта шошилишч иш билан Гурганжга келганлари, бунда узоқ туриш мумкин эмаслигига ҳам қарамай, Темур Малик шаҳзода Жалолоддиннинг эрталаб Жайҳун бўйида улар шарафига беражак зиёфатини рад этолмади.

— Меҳмон ўз ихтиёри билан келади, кетиш изми мезбонда, — деди шаҳзода яна пурвиқор бир оҳангда. — Аҳволнинг ниҳоятда ташвишли эканини сезиб турибмиз, гаддор Чингиз мамлакатга бостириб кирмоқчи. Қалъаларимизга суянамиз, сизлар бор экансиз, султон мамлакати ёв оёғи остида қолмайди. Сизнинг дарё кечиб, қум кечиб, саҳро кечиб бунда келганингизни юксак баҳолаймиз. Уч-тўрт кун қолинг,

азизларим, бари бир йулда ҳам қанча кунлар кетади...

— Муҳтарам шаҳзода! Амрингиз вожиб. Бир оғиз сўзингиз етарли. Сизга садоқат — салтанатга садоқат демак. Аммо бу фурсатда зиёфат емоқлик кўнгилга сигарми? Тезроқ Хўжандга бормоқ, лашкарни шайламоқ лозим эмасми? — деди Темур Малик юмшоқлик билан. У шаҳзода Жалололидиннинг бундай пайтда зиёфат беришига таажжубланди.

Бу гап шаҳзодага унча ёқинқирамади. Девқомат Жалололидиннинг пешонасида қизиллик пайдо бўлиб, лаблари оқарди. Бундай чоқда бурнининг унги томонидаги қора майиздек хол яна ҳам бўртиб, аниқроқ кўзга ташланарди. Жалололидиннинг ҳам, Темур Маликнинг ҳам гавдалари пурвиқор бўлиб, улар рўпасида турган Шоҳмурод Кўхистоний ўзининг хипчадан келган, ориқ, қирра бурунли кимса эканлиги билан икки саркардадан ажралиб турарди. Шоҳмурод ҳаяжонланганида, даргазаб бўлганида турган жойида бешиктерватга ўхшаб чайқалиш одати бор эди. Икки юксак мансабдор дўстнинг гаплари бир-бирларига қовушмаётгани, бунинг устига шаҳзоданинг асаби бузилаётганини сезган Шоҳмурод турган ерида чайқала бошлади.

— Муҳтарам шаҳзода! Пойтахтга келибмиз, ихтиёр сизда. Биз фақат таҳлика хабарини эмас, сиз ҳазратни кўриш ниятида ҳам келганмиз, — деб қўшиб қўйди Темур Малик, чайқалаётган дўстига бир қараб қўйиб.

— Ҳамма гапни дарё бўйида гаплашамиз, — деди Жалололидин, андак юмшаб, — Жайхуннинг мўйлабли мойбалиги Сайхунда йўқ. Унинг жойи фақат Жайхунда. Беш-ўнтасини тутиб, сувга боғлатиб қўйганмен. Бу тансиқ хўрак. Сизлар қўчқору жайронни кўп ейсизлар, мойли балиқни ҳам татиб кўриш керак. Қолган гапни эрта билан дарё бўйида, менинг боргоҳимда гаплашамиз...

— Ташаккур, муҳтарам шаҳзода.

Шаҳзода Жалололидин ичкарига кириб кетди. Темур Малик, Шоҳмурод, Иброҳим Дулдайлар ҳам қаср ичкарасидаги ўзларига ажратилган хоналар томон йўл олишди.

Кеч кирди. Улар, уч қадрдон хона ичида бир муддат гаплашиб ўтиришгач, негадир ётиб ухлагилари келмади. Шу бугуноқ йўлга чиқишни мўлжаллаш-

ган эди. Аммо бу, Иброҳим Дўлдай фикрича, шаҳзоданинг саркардага нисбатан гоятда яқин дўстлиги, қуруқдан-қуруқ беэифат жўнатиб юборишга кўнгли бўлмаганлигига йўйилди. Лекин Шоҳмурод Кўхистоний, негадир бу гал шаҳзода ўзгариб қолгани, устози Шаҳобиддин Хивақийга нисбатан ҳам ёмон кўз билан қараётгани, Инолхондан ҳафсаласи пир бўлгани, машриқ қалъаларини яна ҳам мустаҳкамлаш ниятида Ахсикат беги Саид Музаффар Оталиқни ҳам ўзгартириш ёки қариндошларидан бирини бек кўтариш нияти йўқ эмаслигини сезганини айтди. Умуман, кўпгина беклар Гурганжга чақирилиб, ўрнига бошқа одамлар тайинланмоғи кўзда тутилаётганини сарой аҳлидан эшитганини гапирди. Бу гапдан сўнг, улар учовининг ҳам юракларига гулгула тушиб, бир-бирларига қараб қўйишди. Дарҳақиқат, шаҳзоданинг кайфияти бошқачароқ эди... У, ниманидир сир тутар, илгарилари Темур Маликдан ҳеч нарсани яширмас, ҳатто отасининг сиёсатидан ҳам норози бўлиб, кўнглини Темур Маликка очган вақтлари бўлган. Бу висини ниҳоятда ёмон кўришини очиқ айтар, унга тоқати йўқлигини ҳатто «подишоҳ буви»нинг ўзи ҳам биларди. Бу гал шаҳзода юрагида нима сир борлиги, нега у хўжандликларни икки кунга олиб қолаётгани ҳайратга солди.

Лекин бари бир Темур Малик дўст сифатида Жалололиддинга ишонар, раққоса Нигинага бўлган майлини сезиб, бу қизга мутлақо кўз олайтирмагани ва ҳатто Ота Муҳаммадга ёрдам бериб, раққосани шаҳзодалар таъқибидан асрашини, зарурат тугилганда менга хабар қилинг, деб тайинлаганини ҳам эслади. Жалололиддин майда фитналарга қулоқ солмаслиги, уларнинг дўстлиги мустаҳкамлигини кўнглидан ўтказди. Феълининг негадир бошқачароқ кўрингани — Жайхун билан Сайхун балиқлардан холи бўлмаганидек, сарой фитналардан холи эмас, албатта. Қандайдир бир иш юрагини гаш қилиб тургандир, деб ўйлади. Айниқса шаҳзода Узлогшоҳ ва унинг атрофидаги кишиларнинг Жалололиддинга нисбатан ёмон хатти-ҳаракатлари қаттиқ ҳушёрлик талаб этарди. Эҳтимол, «саховатли Жалололиддин»¹ юрагида фитна андуҳи бордир?.. Бир куни у Темур Маликка сарой

¹ «Аҳли Гурганж, овом уни шундай атарди...» («Сират»дан.)

ичидаги душманлари хусусида сўзлаб, «бу ярамас фитначилар илонқуйруқ жонворга ўхшайди, думини эмас, ярмини узиб ташласанг ҳам ярми юриб кетабе ради», деб кулган. «Баъзи мансабдорларнинг қиладиган иши йўқ, зироат экмайди, қилич чопмайди... Аммо тили билан дилимизга ниш уради. Нонимизни туя қилади... Улар гардонига қилич солиб юборгим келади...» деган эди. Ўшанда Темур Малик: «Азизим, уларда гардон ҳам йўқ, агар гардон бўлганда отга миниб, даштга югурардилар. Уларда фақат қорин бор...» деб, Жалололидинни қувватлаган эди. «Болари лабида асал, думида заҳар олиб учади — асал билан заҳар ёнма-ён. Умуман, яхши билан ёмонлик ҳам доимо ёнма-ён. Саройда ҳозир фақат заҳарли қовоқарилар қолган. Боларилар бўлса кошки эди...» деган эди Жалололидин.

Бу гаплар ҳозир Темур Малик ёдига тушди. У бир лаҳза хаёлот дарёсида оқиб, ўртадаги хонтахта устида ёниб турган шамга тикилди. Учиб келиб, шамнинг олов тигига ўзини уриб, тахта устига жизгинак бўлиб тушаётган парвоналарга тикилди. Эҳтимол, биз ҳам Гурганжда оташ тигга ўзимизни уриб ҳалок бўлармиз? «Аждаҳо комига тортиб кетадими?...» деган хаёл чулғади. Темур Маликнинг хаёлотга кетганини сезиб турган Шоҳмурод Куҳистоний жимликни бузди.

— Саркарда! Шаҳзодага «бир қошиқ қонимиздан кечинг, зиёфатни, насиб этса таҳликалар тугаб, музаффарият оқшомида еймиз...» деган нома қолдириб, тун салқинида йўлга чиқсак нима дейсиз?

— Асло! Бундай нома ёзиб кетиш уят! Азизим, сиз яхши фаҳмлаб олингки, Жалололидин-пахлавон менинг энг қадрдон кишим. У зотдан ажралмоқ — бизларнинг дунёда энг бечора кимса бўлиб қолгонлигимиздир. Жалололидин фақат баҳодир шаҳзода эмас қалби олижанобликларга тўла инсон.

Иброҳим Дўлдай ҳам, Шоҳмурод Куҳистоний ҳам бу гапдан сунг жим бўлиб қолишди. Энди ётиб ухлайлик, ишорасини қилиб, Темур Малик ичкари хонага кириб кетди. Ўрта хонада Шоҳмурод билан Иброҳим қолиб, ҳоким ечиниб тушакка ётгач, шамни пуфлаб учирди. Чарчаган хўжандликлар қотиб ухлаб қолишди.

Ярим тунда хона даричаси очилиб, юзига қора парда тутган аллақандай бир кимса даричадан ошиб

тушиб, хонтахта устидаги шамни ёқди. Чучиб уйгонган Иброҳим Дулдай тушаги ёнида ерда ётган қиличини шартта ғилофидан сугурди.

— Кимсен?!

— Қилични ерга қўй?! Мен қуролсиз келганмен, мана қўлимда ҳеч нарса йўқ. Темур Малик ҳазратларини уйготинг, бир сўз айтамен ва бундан тезда кетамен. Мен асли хўжандликмен, сизларнинг бу ердаги дўстларингизмен. Бир ишдан огоҳ этгали келдим...

Уйғониб кетиб, бу гапни эшитиб турган Темур Малик ханжарга қўл узатиб, ўзининг уйғоқ эканини билдириб, не гап айтмоқчисен, деб ўрнидан тураётган эди, юзига қора тутган сирли одам саркарданинг бу хонага чиқмаслигини ва юзидаги пардани олиб ташламасликларини сўради. Иброҳимдан юқорироқда ётган Шохмурод ҳам ханжарига қўл узатди. Аммо сирли одам буни ҳам пайқаб, узига таҳдид қилмасликни, жим туриб, гапини тинглашликларини илтимос қилди.

— Гапир! — деди Темур Малик, тушакда утириб.

— Мен сизларнинг дўстингизмен. Хўжандликмен... (Дарҳақиқат, у хўжандликларга хос урғу билан туркий тилда сўзларди.) Сизларга маълум бўлгайким, шаҳзода Жалолиддин эртага Жайхун буйида (ўз кишиларига тайинланган) сизларни ўлдиради. Эҳтимол, заҳарлаб ўлдиради. Хўжанд қалъасига бошқа кимсалар белгиланган. Гуё «мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш» ниятида Ўтрор ва Хўжанд ҳокимлари узгартирилади. Сизлар ё заҳарланиб, ё дарёга чукиб ҳалок буласизлар... Мен бир ватандошларингиз сифатида бу сирли фожиадан воқиф этишни бурчим, деб билдим. Мен саройда, Низом ал-Мулкнинг юқори мансабдор кишилариданмен. Юзимни беркитиб, қурол-яроғсиз келганимнинг сабаби бор. Менинг юзимни кўришнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Жонингизни омон сақламоқларинг менинг ҳам муддаоим, насиб этса, Хўжандда юз кўришурмиз. Вассалом! Эрта тонгда Жайхун буйига борманглар! Хайр!

Юзига парда тутган одам бу гапни айтди-ю, яна лип этиб, даричадан ташқарига чиқди. Қоронғиликда кўздан гойиб бўлди. Уч биродарнинг тамоман уйқулари қочиб, шам атрофига тўпланишди.

— Саркарда! Мен айтган гап тўғри чиқди, — деди Шохмурод Кўҳистоний кўзлари бургут кўзидек шам нурида ярқираб: — Бу кутилмаган «зиёфат»да бир

гап борлиги кўнглимдан утган эди... Мана оқибат! Султонга ҳам, шаҳзодаларга ҳам ишониб бўлмайти! Улар Чингиз ҳужумини билиб, мащриқ қалъаларини бизга ишонмаёттирлар. Инолхон панд бериб қўйди. Менга ишонмасликлари аниқ, чунки мен Бадахшон беклигига ярамадим. Сиз кафил бўлиб, мени сақлаб қолдингиз. Буни султон яхши билади. Аъло ҳазратнинг оналари, айниқса бундай ишларга қаттиқ эътибор берадилар. Шаҳзода Жалолиддин ҳам султоннинг бош фарзандлари, биздан кўра ҳам у зот учун ота азиз. Бу очиқ мантиқ, саркарда! Кўнглим сезаётган эди бир фожиани. Юринг, ярим тунда жўнаймиз! Мабодо Хужандга бошқа бир ҳоким тайинласалар, мен сиз ҳазратни тоққа, Бадахшонга олиб кетамен. Кўз қорачигидек сақлаймен. Йигит сўзим! Сиз ҳазратнинг битта мўйингиз ҳам булганишига мен асло йўл қўймайдурмен! Менга ишонинг, азиз саркарда! Фитнаю игвогарлик султон саройида одатий юмушдек бир оддий нарсага айланиб қолган.

Кийиниб, шай бўлиб олган Иброҳим Дулдай миқ этмай утирарди. У Шоҳмурод Кўхистоний фикрига мойилроқ эди-ю, диққати Темур Малик оғзида. Темур Малик бўлса хаёлот денгизида жим сузарди. Кўнглини зиддиятли ўйлар қамраб олган. Қадрдон дўсти Жалолиддин кўз олдидан сира нари кетмасди: «Наҳотки дўстидан ажралган бўлса? Наҳотки Жалолиддиндек бир баҳодир саркарда бундай пасткашликни ихтиёр этган? Наҳотки уларнинг кўнлари битгану бир ёввойи жонзодни бўғиб ўлдиргандек ўлдириб юборсалар? Ҳа, — деди саркарда узига узи, — Гурганж жаллодларининг доимо беш панжаси қон. Жаллод Аёз қанчалар номдор кишиларни у дунёга жунатган...».

— Азизларим! — деди бир вақт уйқудан уйғонгандек бошини кутариб, — ётиб ухлайлик! Ҳар хил хаёлларга бориб ўтириш бефойда. Тонг отсин. Тонг офтоби лойқа хаёлларни қувади, киши тафаккурини ёритади. Шу сабабдан мен сиз азизларимга ётиб, хотиржам бўлиб ухлашни тавсия этамен. Қора ридо ёпинган кимса бизнинг дўстимиз эмас, кўнглим чопмайди. Қани ухланглар! Эрталаб гаплашамиз.

Темур Малик ичкари хонага кириб бошқатдан ечиниб, кўрпа орасига кирди. Кўхистоний билан Иброҳим Дулдай тўшакларига чўзилгандай бўлдилару шамширлар гилофидан сугурилган, мабодо эшик ёки

даричадан бирон кимса кирса, суриштириб утирмай шартта чопишга тайёр эдилар. Улар иккови саркарданинг кўзига бўла гўё хириллаб ухладилар. Аслида тонггача мижжа қоқмадилар. Темур Маликнинг ўзи ҳам ухламай ётди. Лекин тонг отиб, офтоб ёйилганда, пинакка кетди. Шоҳмурод билан Иброҳим юзқўлларини ювиб, либосларини кийиб, тайёр бўлдилару ухлаб ётган саркардани уйготишга кўзлари қиймади. Чойга таклиф этиб кирган хизматкор Темур Маликни уйготиб юборди. Шоҳмурод «нима қиламиз» ишораси билан Темур Маликка қаради.

— Борамиз, азизлар! Биз номард қўрқоқлар эмасмиз. Агар шаҳзода Жалололиддинга бизнинг ўлимимиз керак бўлса, майли, ўлдирсин. Унда у Жалололидин эмас, жаллод! Аммо мен бундай бўлишига ишонмаймен. Агар биз қурбон бўлсак, она юртимиз мудофаасида ҳалок бўлган бўламиз. Чунки биз мамлакат ҳимояси борасида маслаҳатлашмоқ учун қум кечиб келдик...

Шоҳмурод Кўхистоний билан Иброҳим Дулдай саркардага хомуш боқиб, жим бўлиб қолишди. Саррой хизматкори нариги хонада нонушта тайёрлаб, муштоқ турганини кўриб, олдинма-кетин ташқари хонага чиқишди. Нонуштадан сўнг отларига миниб, Жайхун бўйи — шаҳзода боргоҳига йўл олишди. Бир тошдан мулроқ масофани босиб, узоқда кўринган боғ — шаҳзоданинг дарё бўйи оромгоҳига кўзлари тушди. Саркарда пинагини бузмагани билан Кўхистоний билан Иброҳим оёқлари тортмай, ҳар лаҳзада бир фалокатни кутиб, боғга етиб келишди. Дарвозада қуролли сарбозлар уларга пешвоз чиқишди. Отдан тушириб, айвон сари бошлашди. Баланд ва баҳаво шоҳона айвон зинапояларидан битта-битта қадам ташлаб, пастга тушган шаҳзода Жалололидин уларни кутиб олиб, айвонга таклиф этди. Атрофда шаҳзоданинг йигирмадан ортиқроқ сарбозлари шай юрар, гўё хизмат қилаётгандай серҳаракат эдилар. Шаҳзода негадир бугун Темур Малик билан расмийроқ омонлашди. Бу «андаккина совуқлик» Темур Малик юрагини шигиллатиб, юзига қора парда тутган сирли кимса сўзларини тасдиқлаётгандек бўлди. Аммо у ичдаги шубҳаю қарама-қарши ҳаёлларни шаҳзодага сездирмади. Шаҳзода таомлардан тановул этишга таклиф этди. Ўзи юқорида ўтириб, ёнидан Темур Маликка жой кўрсатди. Султон ва

шаҳзодалар ҳеч кимга бундай илтифот қилмас, бу сарой одати бўйича туғри эмас эди. Темур Маликнинг бир поғона пастроқ утирамен, деб чўккан еридан турғизиб, ўз қаторига олди. «Ўлдирилиши лозим кимса шундай сохта эъозланиши»ни ҳам эшитган эди. Темур Малик мийиғида кулди. Нозу неъматлардан тановул эта бошлашди. Ҳаммадан ҳам ёш Иброҳим Дулдайнинг юраги така-пука эди. У атрофида юрган қуролли сарбозларга тез-тез қараб қўярди. Унинг ёввойи қушдек ҳозир учиб кетишга шай турганини сезган Жалолоддин унга кўз ташлаб қўярди. Шу лаҳза хизмат қилиб юрган йигитлардан бири олтин патнисда мусаллас тўлдирилган икки пиёла олиб келиб, аввал шаҳзодага сунди. Шаҳзода Жалолоддин патнисдаги оқ пиёлани олди, кўк пиёлани хизматкор Темур Маликка сунди. У ҳам олди. Нега бу пиёлаларнинг бири оқ, бири кўк экани уйлатиб қўйди. Буни сезиб турган Иброҳим Дулдай ҳозироқ ўрнидан туриб, саркарда қўлидан пиёлани олмоққа ҳозир эди. Лекин шаҳзода ёнида бундай ишлар қилмоқ асло мумкин эмаслигини пайқаб, нима бўларкин, деб индамай тура берди. Дастурхон атрофида пиёлалар қўйилган эди. Бог четидан кабоб иси анқир, қаердадир Жайҳуннинг мўйлабли мойбалиғи қовуриларди. Одатда май хумчалардан қўйиладди, нима сабабдан, икки пиёлага май ичкарида қўйилиб, олиб чиқилди? Нима сабабдан, пиёлалар ранги икки хил? Бу Темур Маликни уйлатиб қўйди. Фожиа ҳозироқ бошланишини кутиб турган Шоҳмурод Кўҳистоний саркарда пиёлани қўлдан тушириб, тукиб юборишини кутди.

— Қани, майдан сипқаринглар! — деди шаҳзода пиёладаги мусалласни охиригача симириб, кейин нам булган мўйлабини артди. Темур Малик ҳам қўлидаги кўк пиёладаги майни охиригача симириб, шаҳзода Жалолоддинга ўхшаб мўйлабидаги намни артди. Жалолоддин ёнида ўтирган Темур Маликка қараб кулди:

— Мусаллас қалай?

— Яхши. Жуда яхши!

— Ажамдан келтирилган! Хужанд мусалласлари га ўхшайдими?

— Ҳа. Аммо бу мусаллас билан пиёлаларни ювиб, кейин Хужанд мусалласини қўйиб ичса хўб бўлур.

Бирдан Жалолоддин ҳам кулиб юборди.

— Офарин! Мен ҳам сиз саркардадан шундоқ гапни кутган эдим.

Бу гапларни эшитган Шоҳмурод Кӯҳистонийга озмоз жон кирди.

— Соқий! Бунда кел! — деди Жалолоиддин айвондан пастда турган йигитлардан бирига. — Хўжандан, Ахсикатдан келган хумчаларни олиб кел! Улар зўр мусаллас. Фарғона водийси мусалласи Хоразмда тансиқ, юзта Ажамдин зўр! Сардор кам ичадурлар (у Шоҳмурод Кӯҳистонийга кулиб боқди), у зот олдиларига бир ҳовуч қантак туршак ташлаб қўйинглар.

— Хо-хо-хо-хоо!

Кулгидан узини тиёлмаган Шоҳмурод Кӯҳистоний ўрнидан туриб, шаҳзодага бош эгиб, таъзим қилди.

Базм анча вақтгача давом этди. Ҳеч ким заҳарланмади, ҳеч қандай фожиа юз бермади. Эрталаб йўлга чиқиш кераклигини хаёлидан ўтказган Иброҳим Дўлдай, боши қотиб, нима бўлаётганига тушунмасди.

Зиёфат тарқади. Шаҳзода Темур Маликни боғ дарвозасигача кузатиб келиб, дўсти билан қучоқлашиб хайрлашди. Эртага ўзи йўлга чиқаришини, Хўжанд қўшинини яна икки минг отлиққа купайтириш, хазинадан бунга етарли ақча берилишини маълум қилди. Хазораспгача бирга боражаги, ундан дарёга, кемага туширишини ҳам маълум этди. Бу гапларни у дўстини одамлардан четга олиб чиқиб гапирарди. Султон ҳам, бу ердаги арбоблар ҳам машриқдаги қалъаларни мустаҳкамлаш ҳақида ўйлаётгани, улар саркардага тамоман ишонишларини маълум қилди. Кейин бугун ярим тунда юзига қора парда тутиб кирган кимса унинг одами экани, бу иш учун маъзур тутишликни Темур Маликдан илтимос қилиб сўради.

Темур Малик ўйланиб қолди, хафа булишини ҳам, кулишини ҳам билмасди.

— Ичингиздан мени койиётганингизни биламен. Начора! Баъзан мамлакат иши бундай ишларни тақозо этади, — деди Жалолоиддин жиддий бир тусда.

Темур Малик Иброҳим Дўлдайдан устод Ота Муҳаммадга йўлиқишини сўради. Нигинага нома ёзди: «Шошилиб келдим, шошилиб кетаётирмен, бебаҳо маликам! Юрт қисмати қалбларимизга беҳаловатлик солди... Афв этинг». У севикли Нигинага Иброҳим-

дан шундай бир қисқа нома киритиб, икки дона гавҳар ўрнатилган тилла билагузук туҳфа қилди.

Хазораспда Жайҳундан чиқишгач, Қизилқум орқали Томдibuлоқ таги билан, йўлни қисқа қилиш ниятида Қулжуқ тоғи этаги, Шўркўл, ундан Нур ва Зарнук қалъа шаҳарларида тўхтаб, сардоба томон юришди. Ун беш кун деганда Хужандга доҳил бўлишди.

Йўл азобидан кўра ҳам аниқ бўлиб қолган беомон муҳораба хусусида сўзлашишарди. Вазиятнинг ниҳоятда жиддийлиги, аммо баъзи қалъаларнинг мўғул ҳужумидан беҳабарлиги, фақат Жалолидинни эмас, Хужанд сардорларининг барчасини ҳам ташвишлантирмай иложи йўқ эди.

Йигирма учинчи боб

ЎТРОРДА ОНАЛАРНИ ВАҲШИЁНА ЎЛДИРИШ ХАБАРИ ХЎЖАНДГА ЕТИБ КЕЛДИ...

«Мен узга халқларга бахтсизлик ва жабру зулм келтирадиган баҳодирликни рад этаман!»

Ганди

Гарданига гурзи тушиб, отдан қулаган Қангли Арслон тун бўйи беҳуш ётиб, азонга яқин кўзини очди. Афтидан, мўғуллар уни отдан қулагандан кейин ҳам бир неча бор сўйил билан уриб, кўксига қилич суқишган. Чопон ичидаги совут тигни кўксига ўтказмаган, лекин анча заха қилган эди. Елкасига тушган гурзи суягини эзиб, чап қўли, чап ёнбоши жонсизга ўхшаб қолганди...

Ҳаммаёқда ўликлар, чалажонларнинг инграши.

Қангли Арслон бошини кўтарди. Узоқ-узоқларда Ўтрорнинг тутуни осмонга ўрлаётганини кўрди. У бундай ҳолни кўргандан кўра ўлиб кетганим маъқул эди, дегандай яна ерга бошини қўйди. Шу аҳволда яна бир муддат ётди. Куз олдида Темур Малик келди. Енгишнинг енгилиши ҳам булади. Аммо ҳеч қачон жангчи руҳан енгилмаслиги даркор. Бизни тўрт булакка чопиб ташлаганларида ҳам, бир бўлагимизда жон бор экан, шунисига шукр қилиб, тирик бўлагимиз билан душманга ҳамла қилмоғимиз лозим,

дерди. Саркарданинг бу гапи қаттиқ огриқ азобида ётган Қангли Арслонга бир оз далда бергандек бўлди. У атрофга тикилди. Бош кутарган одам йуқ — чексиз даштда жасадлар, каллалар, отлар, аслаҳалар... тўкилиб, тўпланиб ётарди. Ҳар ер, ҳар ерда ётган навкарларга кўзи тушган Қангли Арслон Утрор лашкари ёмон жанг қилмаганини, ҳар бир навкар то ҳушдан кетгунча найза уриб, қилич билан чопишига қаноат ҳосил қилди. Қорни шишиб, улиб ётган, баъзан ҳаккачоқланиб юрган отларга кўзи тушиб энди улардан биронтаси ёнимга яқин келармикан, деб илҳақ бўлди. Ётган ерида узининг тўриқ отини ҳам излади. Унг ёни билан отлар томон сурилди. Ерга санчилган қилични тортиб олиб, дастасидаги чармини тишлаб, узидан юз қадамча нарида турган от томон сурила бошлади. У кўзлаб бораётган от ҳуркиб қочмади, негадир у ҳозироқ ўз эгаси миншини истаб тургандай бўларди. У сурила-сурила жонивор ёнига бориб, отнинг олдинги оёқларини маҳкам ушлади. Утрорлик тўриқ жароҳатланган жангчига ёрдам бермоқчидек қилт этмай турарди. Қангли Арслон у машқ кўрган от эканини сизди. Ҳатто унинг тагидан ўтганида ҳам безовта бўлиб, ҳуркмади. У от туёқларига осилиб, не машаққат билан ўрнидан турди. Қалъа деворидек мустаҳкам турган от эгарига ёпишиб, Жилга томонга йўл олди. Бунда у озгина дам олиб, жароҳатларини боғлаб, шитоб билан Хужандга жунамоқчи, мўғулларнинг Сигноқ ва Жанд томонга юришини тезда хабар қилмоқчи бўлди. Сайхун ёқаси, Жилгадан унча узоқ бўлмаган Хужатўрғай қамишзорларига етиб келгач, отдан тушди. Бунда ёнаётган Утрордан қочиб келган яна бир кимсага дуч келди. У отдан Қангли Арслонни авайлаб тушириб, сув ичириб, жароҳатини боғлади. Икковлон Чордара томон юриб, ундан Хужандга интилишди. Утрорнинг тор-мор бўлганини, Инолхоннинг ўлдирилганини Темур Маликка хабар қилмоқ даркор эди. Душман жангда кўпроқ ўқ-ёй ишлатишини ҳам сезиб олган эди. Мўғуллар шаҳардаги барча аёлларни ҳайдаб келиб, яланғочлаб, қилич билан чопиб ўлдираётганликлари хабарини шеригидан эшитган Қангли Арслон ҳушидан кетиб йиқилди. Кейин ҳушига келиб, ўрнидан туриб ўтирди. Мен қайси юз билан саркарда ёнига борамен! Хотинларимизни, оналаримизни душман қиличи остига ташлаб, дунёда

қандай бош кутариб юрамен, деган андишага бориб, Хужандга бориш ниятидан қайтди.

Лекин улар, бари бир Хужанд томон йул олишди.

Онани улдирмоқ — келажакни йуқотмоқ демак. Саҳройи мўгуллар бу ерларнинг аҳолисини, маданиятини йуқотиш мақсадида ўз ишини билиб қиларди. Уларнинг бу заминда яратилган «Ал-жабр ва ал-муқобала» билан на ишлари бор? Улар эт емоқ, ишрат ва тиллаларни таламоқ учун келганлар. Бу — дунёдаги ҳамма тажовузкор босқинчиларга хос хусусият. Аммо мўгуллар тарих саҳифаларида қора хат билан қоладиган бошқа бир разолатни ишга солдилар. Бу, «она қўйни асра, она рақибни ўлдир», деган ақида эди. «Душманнинг бир ургочисини ўлдирсанг — мўгулнинг келгусидаги юз душманини йуқотган бўласан», деб ўргатилар эди уларга. Сирдарё буйидаги буйсунмас қипчоқ ва қангли уруглари Чингиз қўшинига катта талафот етказиб, нуёнларни қаттиқ ташвишга соларди. Уларнинг «ярим ёввойи» уруғ экани халқ ичида кенг тарқалганини Чингизхон эшитган эди. Ўтрорни уч ой қамалдан сўнг босиб олган мўгуллар мадрасаю кўприклар, кутубхонаю ҳаммомларни бузиб, вайрон этишди. Маърифат учоқлари уларнинг газабини қўзгатарди. Маърифатдан узоқ кишилар бошқаларнинг ҳам ўзларидек бўлишини истайдилар, гиштин иморат солиш нега керак? От ва чорва, кўчманчилик, бу ҳамма учун ҳам яхши, деб ҳисоблайдилар.

«Булар нима ейди! — деб сўрабди Чингизхон Ўтрорни ураб олган кунлари бир асирдан. «Булар ердан усиб чиққан гиёҳу меваларни...» дебди у. Чингизхон уйлаб туриб: «Мол ердан усиб чиққан ўтти ейди, ўт ейдиган молни биз еймиз. Булар ўт еса, мол экан! Буларни молдек сўйиб ташлай беринглар», дебди у одамларига.

Уч ойга чўзилган оғир, қонли жангдан сўнг Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Сайхун буйидаги энг катта шаҳарларидан бири Ўтрор енгилди. Шовқин суронлар, мўгулча «ғу-ғу, ийн!» товушлари, мўри-малахдай ёпирилиб шаҳар кўчаларига кирган тўда-тўда мўгул суворилари рўпара келган болани ҳам, кексани ҳам чопиб ерга қулатар, ҳовлиларга кириб ёш жувонлар кўринса, уларни булғар эдилар. Шаҳар ураб олинган, биронта одамнинг четга чиқиб кетишига йул қўймаслик учун дарвозалар беркитилган, қоровул қўйилган. Ўтрор енгилган куниеқ Чингиз фармони билан шаҳарга ўт қўйилиб, кули кўкка

совурилди. Олов ва тутун осмонга урлади. Қий-чув, қаердандир аёллар, болалар бақириги эшитилар, аммо шу лаҳза бирдан бақирӣқ тухтар эди. Бу, қилич тушиб калласи узилгани ёки чоғиб ташланганидан далолат эди. Мўғуллар бир зарб билан мағлубнинг калласини ерга узиб туширишга гаров уйнашарди, ерда беҳол ўтирган кимсаларнинг ҳам бошини қилич билан шартта узиб кетиш мўғул сарбозлари ичида бир «жасорат ўйини»га айланган эди.

Улган шаҳар ёнарди. Шаҳар тутуни осмонга урламаган биронта хонадон йўқ эди. Атроф кўчаларда бирдан хунук қийқириқ овози эшитилар, қочаётган бир кимса орқасидан бир неча отлиқлар қиличини ярқиратиб қувиб, тутиб олар, орқа ёқасидан ушлаб тутиши биланоқ у ерга йиқилар, мўғуллардан бири шерикларига «гу-гу, нимайн...» деб алланима дер, ерда ётган одамни туришга мажбур этишарди-да, одам инқиллаб ўрнидан туриши билан хезланиб турган мўғул унинг бўйнига қилич солар, одамнинг калласи узилиб, ерга тушар... Бу ишдан сўнг мўғул сафдошлари олдида ўзининг «жасурлиги» билан кўксини кериб, яна атроф ёққа олазарак бўларди. Этдан бетдан чиқиб қолган қари-қартангни ўртага олиб, калла узиш ўйини қилишарди. Йигирма қадамча наридан найза отиб — ўтрорликнинг икки кураги орқасидан кириб, кўксидан тешиб чиқишини завқланиб кўришарди. Ерга йиқилган кимса жасаидан найзани суғуриб олиб, қонни унинг либосига артиб, яна йўлларида давом этишарди..

Бир ҳафта мобайнида туну кун қий-чув, дод-фарёд овозлари эшитилиб турди. Эрта билан мўйлаби сабза урган йигитларни, ишга яроқли кишиларни найза ушлаган мўғуллар ўраб, қаёққадир олиб кетди. Бир кумуш қилич яланғочлаган мўғул хонадонлардан хотинқизларни судраб олиб чиқиб шаҳарнинг кунчиқар томонидаги бозор майдонига тўплади. Туртиб, судраб келинган юз чоғли аёл қуролли ёвнинг совуқ, даҳшатли башараси олдида эс-ҳушини йўқотиб қўйган эди. Қилич яланғочлаганлар орқасида доира ясаб отлиқлар ҳам турарди. Ожиз аёллар бир-бирларига гужанак бўлиб, ёпишиб олишган. Бир муддатдан сўнг: «Устингдаги кийимларингни еч!» — деган хитоб қилинди. Хотинлар нима қилишини билмай, гангиб, индамай тура беришди. Шундан сўнг бояги мўғул бир хотинни тортиб устидаги либосини йиртиб, яланғоч қилди. Хотин

панжалари билан кўксини бекитди. Мўгул уни ерга қулатиб, қип-яланғоч қилди. Бошқа хотинларга ҳам шундай яланғоч бўлишни буюрди. Хотинлар гужанак бўлиб тура беришди. Мўгул иккинчи хотинни ҳам тортиб, кийимларини ечиб, олиб отди. Хотин қип-яланғоч бўлгач, бошқаларнинг ечинишини кутиб ўтирмай, қиличи билан иккала яланғоч хотинни чопиб ташлади. Ечинсам ўлдирмайди, деб ўйлаган бир хотин мўгулга ялиниб, мен узим ечинаман, деб дарҳол қип-яланғоч бўлган эди, мўгул уни ҳам чопиб ташлади. Хотинлар ўзларининг бу ерга ўлдирилгани олиб келинганини пайқашди. Сарбаст бир жувоннинг кўзлари ёниб, ўлим олдидан қоплондек мўгулга сапчиб, қилич ушлаган жаллоднинг томоғига ёпишди. Яна бир аёл жон аччиғида мушукдек сапчиб, бошқа мўгулнинг томоғига ёпишди. Унинг қўлидаги ўткир тигни тортиб олиб, жаллоднинг томоғига тикди. Шу лаҳза, у аёлнинг орқасига найза санчилди. Аёл жонҳолатда тигни мўгул томоғига ишқалаган эди, ҳукиз сўйилгандек, мўгул бўйнидан тирқираб қон оқиб кетди. Томоғи қирқилган душман анча вақтгача ерда питирлаб, хириллаб ётди. Шу лаҳза доира ясаб, ўтрорлик оналарни ўраб турган отлиқлар тулки тумоқли нуённинг имоси билан қиличларини суғуриб аёлларни чопа кетишди. Бу аёлларнинг баҳодир эрлари шаҳар четида, кенг далада ер тишлаб ётарди. Фарзандларини қаёққадир ҳайдаб олиб кетипган. ўзлари ваҳшиёна қатл этилди.

Сардор Қангли Арслон бўлган фожиани Темур Маликка, қалъада ҳозир бўлган ҳамма мансабдор кишиларга етказди. Шоҳмурод Кўхистоний, Хужа Идрис, Шерюрак Шоший, сардор Олабуқа, Муҳаммад Интизом, Ҳусайн Гов, Иброҳим Дулдай ва бошқалар бу хабарни эшитиб, бошлари қуйи эгилди, қаттиқ қайгурдилар. Инолхонга Темур Маликнинг огоҳлантириш номасини олиб бориб, мўгул тажовузи бошланиши кундан-кунга кучайиб бораётганини айтмоқчи бўлиб Ўтрорга борган сардор Қангли Арслон уруш ҳаракатларининг устидан чиқиб қолган эди.

Темур Малик топшириғи билан Гурганжга яна чопар кетди...

АДИБ ИЛОВАСИ

Чингизхон ва Ботухоннинг қонли юришларидан роппа-роса 592 йил кейин Россияга қонли юриш қил-

ган француз жаҳонгири Бонапарт Наполеон Мовароуннаҳр, Хуросон ва Россияни камситиб, Чингизхонни ҳимоя қилиб, бундай деган: «Кимда-ким муғулларнинг бостириб келишини осийликларнинг бевартиб ҳужуми деб ўйласа, хато қилади. У чуқур ўйланган ҳужумдирки, рақибига нисбатан ҳарбий тугилиши жиҳатидан ниҳоятда юқори турган».

Бизнинг авлод зобит Наполеоннинг башарасини ҳам бир кўриб қўйиши керак, деб ҳисоблайман.

Йигирма тўртинчи боб

МАШВАРАТ, ЯЪНИ ХОРАЗМШОҲ САРОЙИДА ЯНА ФАВҚУЛОДДА ҲАРБИЙ КЕНГАШ...

Ўтрорни ер билан яксон этиб, Мовароуннаҳр тупроғига бостириб кирган муғулларга қарши Темур Малик дарёдан ўтиб, Чориқдаррон даштига лашкар тортиб чиқди. У душман йўлини тўсаятганида Гурганжда бўлаётган фавқулодда мажлислар хабари чопар орқали етиб келди.

Мовароуннаҳрга юриш бошлаган Чингизхон Ўтрорга яқинлашмасданоқ Дашти Қипчоқ ерида ўз лашкарини иккига бўлиб, бир қисмини ёш невараси Ботухон бошчилигида келгусида шимолга, рус князликларига қарши юришга тайёргарлик кўриш мақсадида Олтойда қолдирган эди. Унинг ўзи Самарқанд, Бухоро, Гурганжни... Ундан кейин Хуросон шаҳарларини босиб олишни кўзлаб, йўлини андак буриб, Ўтрор қалъа шаҳрига солган эди. Мовароуннаҳр тупроғига утишда у Хужанд, ундан то Ўшу Ўзгангача боришни «синалган» цергий¹лари Суқту нўён билан Улоқ нўёнларга топширди. Уларнинг каттаси ўттиз беш ёшда, лақаби «Хулгана»² эди. Юмалоқлиги, тишларининг ўткирлиги, питирлаб тез юриши сабабли шу лақабни олган бўлса керак. Иккинчиси, ўттиз уч ёшда бўлиб, лақаби — «Чоно»³, «Удирдагч»⁴ бу икки нўёнга Удегей, Чигатою Ботухондек эътимод қўйган. Жуда кўп жангларда бу икки нўён «ўзини кўрсатган»и хусусида тарихчи Рашидиддин хабар берди.

¹ Цергий н — ҳарбий бошлиқ.

² Хулгана — сичқон.

³ Чоно — қашқир.

⁴ Удирдагч — йулбошчи дегани, Чингиз шундай аталарди.

Ўтрор олингач, Чингиз тўғри Хужандга юрмай, чўл орқали аввал Барчинликентни босиб олди. Ундан сўнг Зарнук ва Нур орқали Бухорога юриш бошлади.

Душманнинг шиддат билан келаётгани пойтахтни, айниқса, саройни ларзага солди.

Султон яна фавқулодда машварат чақирди. Асо-сан, вазири аъзам Низом ал-Мулк, Гурганж, Қиёт ва Хазорасп қалъа ҳокимлари, бир қанча саркардалар узоқ-яқиндан от чоптириб келиб, қўрган девори баланд, дарвозаларида найза ушлаган аламли ясовулар сафи орасидан ўтиб, султон саройига кириб кетишди. Таппа-таппа отдан тушишлари биланоқ қилич осган навкарлар отларнинг жиловидан ушлаб, отхона томон олиб кетишарди.

Қиш. Ҳазор кенгликларидан тинмай учиб келаётган совуқ шамол киши баданини жунжиктирар, Гурганждаги қасрлару баланд деворларга урилиб изгирин касб этарди. Аллақандай бир ноаниқлик, шошилинчлик ҳарбийлар кўзида зоҳир эди: мағрибдан то машриққача ҳукми олий юргизадиган, тахтиравонда Афросиёб сингари барқарор утирадиган Муҳаммад Хоразмшоҳ рўпарасида ўтириш кўплар юрагига ҳам фахр, ҳам қўрқув соларди. Султон ўз отаси Аълоиддин Муҳаммад Такиш каби жуссаси кичик, чўққи соқолли, товуши ҳам бир қадар ингичка одам бўлиб, манглайи кенг, аммо чуқур кўзлари доимо ялтираб турарди. Унинг ғазабини ҳам, хурсандлигини ҳам пайқаб бўлмасди. Девқомат саркардалар олдида у кичик болага ўхшарди, аммо ўша девқомат саркардалар ундан гоятда ҳайиқардилар. Жаҳон Паҳлавон исмли хивалик бир сипоҳи доимо шоҳ орқасида турарди. Бу одамга чексиз ҳуқуқ берилиб, у шоҳ фидойиларига соҳиблик қилар, машваратларда султонни қўриқлаб, чеккада юрарди. Сал-пал қалтис ҳаракат Аёз ва Жаҳон Паҳлавон учун кифоя бўлиб, шу лаҳзадаёқ шубҳали кимсанинг, ким бўлишидан қатъий назар, жонини олиб қўя қолишарди. Икки йил бурун катта базмда ўтириб, негадир ханжарини суғуриб ялтиратган бир мансабдорни Жаҳон Паҳлавон бир зарб билан ўлдириб, жасадини ташқарига олиб чиқиб ташлаган. Хоразмшоҳнинг ёниб турган кўзларига ботиниб қараб бўлмасди. У тантаналарда олтин тахтига чиқиб, бошига олтин тож кияр, лекин базмда ўзига қулай бўлсин учун суптароқ кийинар, аммо бундай фавқулодда ҳарбий машваратда қўнғир

чопон, тайёр уралган қунгир саллани бошига қуйиб, манглайи тепасида урик данаги катталигидаги олмос урнатилган жигани қадаб қуярди. Бу олмос Ҳиндистондан келтирилган, номи «Тонг юлдузи». Шоҳ бошидаги бу кичик жига тождан ҳам қимматли эканини сарой аъёнлари яхши биларди.

У қаддини бир қадар баланд кўрсатиш мақсадида баланд пошнаи этик кияр, ичкарида юмшоқ кавуш, эгнида енгил оқ либос буларди. Онаси Туркон хотуннинг дағдағалари бир қадар иродасини сўндирган. Бу, Аълоиддин Муҳаммадни тахтга чиқариш учун Туркон хотун не-не ишлар қилмади, қанча мансабдорларнинг боши кетмади. Отадан кейин қирқ олти ёшида тахтга чиққан Аълоиддин Муҳаммад йигирма йилдан буён ҳукмдорлик қиларди. Шоҳнинг тўрт маликаси бўлиб, бош фарзанди Жалолиддин, ундан сўнг Қутбиддин-Узлогшоҳ, қизи Хон Султон, яна бири — Гийёсиддин Пиршоҳ, яна Оқшоҳ, Рукниддин, Гурсанжти, Кюмоҳишоҳ, Ҳуршоҳлар дунёга келди. Туркон хотун валиаҳдликка қиётлик ўз уруғи — Гулчечак хотундан бўлган Қутбиддин-Узлогшоҳни белгилаган. Жалолиддиннинг онаси бошқа уруғдан бўлгани сабабли унинг валиаҳд бўлишига Туркон хотун жон-жаҳди билан қарши эди. Негадир буви бу наварасини ёқтирмасди. Жалолиддиннинг ўз сўзли, шижоатли ва укалари орасида эътиборли экани бувига мутлақо ёқмасди.

Султон кейинги йиллар савқи табиий дардига мубтало бўлганини мутлақо сезмасди. У, душманларим кўпайиб кетган, деб саройидагиларнинг ҳаммасидан бад олар, шу боисдан саройда бир-бирларининг пайини қирқиш, жосуслик кучайиб кетган эди. Ўзи сезмас, аммо бу дард кундан-кунга кучайиб борарди. Айниқса, тунда у асабийлашиб, ҳамма нарсадан бад оларди.

Мана, султон саройининг етмиш устунли катта машварат хонасига кириб келди. Бунда тўпланиб турган вазирлар, мансабдору саркардалар ўринларидан туриб, бош эгиб, ун қўлларини кўксиларига қуйишди. У бошини тик кўтариб, икки томондаги улуг мансабдорларга билинар-билинемас бош ирғаб, тўппа-тўғри тахтга бориб ўтирди. Ҳамма ўз ўрнига чўккач, вазири Низом ал-Мулк шоҳга яна бир карра таъзим қилиб, мурожаат этди. Вазир бу гал шоҳ шаънига узундан-узоқ ҳамду сано ўқиб ўтирмай, гап-

ни лўнда қилишга тиришди. Низом ал-Мулк барваста, серсоқол, қошлари қуюқ одам эди. Унинг овози ҳам залварли, қарашлари ўткир. У ўн беш йилдан буён улуг мамлакат тепасида туриб, султоннинг бениҳоя ишончини қозонган. Хуросонда жуда катта мулкка эга эди.

— Олампаноҳ! Икки ҳафтадан ошдики, гаддор Чингизхон беадад лашкар тортиб мамлакатимиз сарҳадидан ўтди. У номи қаро Ўтрор қалъасига босқин ясаб, кўп ёмон ишлар қилгон. Душманнинг йулини тўсиб, уни мамлакатимиз тупрогидан ҳайдаб чиқармоқлик мамлакатимизнинг барча фуқаролари, айни вақтда, ҳар бир сарбозу саркарда зиммасидаги бурчдир. — У машварат аҳлига қараб давом этди: — Мамлакат ёғий мўғул аёғи остида топталмаслиги учун жонни бағишламоқ пайти етди! Улуг ҳазрат уз қўшинларига мудофаага ўтиш, ҳамма шаҳару қалъаларда пухта тайёргарлик кўриб, душман яқинлашгач, қаттиқ зарба беришни маслаҳат кўрмоқдалар. Агар саркардаларда бошқа бир фикр бўлса, уни эшитиш ниятлари бор.

Ўртага сукут тушди. Вазир тик турганича саркардаларга бир-бир кўз ташлади. Ҳамма сукутда. Султоннинг ҳужумга қарши ҳужум қилмоқ ниятида эмаслигига, мудофаада бўлиши ва бунинг устига шарқдаги ҳар бир қалъа ўзича душман йулини тўсиш ҳақидаги режаси шаҳзодаларга, баъзи саркардаларга ҳам бундан уч кун аввал маълум бўлган эди. Бу режа кўпларни ўйлантириб қўйганди. Биринчи бўлиб шаҳзода Жалолиддинга бу режа ёқмаганди. Хазорасп ҳокими ва яна бир неча саркардалар Гурганжнинг мўътабар зотлари Шаҳобиддин Хивақийга фикримизни улуг султонга баён қилинг, дегандек кўзларини қадаб, имо қилишди. Шаҳобиддин Хивақий — Қиёт ҳокими, олтмиш ёшларга борган, донишманд ва жасур одам эди. Жалолиддан, Узлоғшоҳ ва Темур Маликнинг ҳарбий муаллими ҳам эди. У кўп муҳорабаларда саркардалиқ қилиб, катта тажриба орттирганди, баъзан ўрнидан туриб, кўзини юмиб, баъзи мансабдорларнинг нуқсонларини дадил айтиб юборарди. Шаҳобиддин Хивақийдан Жаҳон Паҳлавон ҳам ҳайиқар, чунки султон бошлиқ кўп саркардалар уни ҳимоя қилишларини биларди.

— Ҳазрати олийлари! Салтанатга бениҳоя садоқатим ҳаққи мен бу ердаги бир неча муҳтарам зотлар

фикрини баён этадурмен. Улуғ султон, барча лашкарни бир ерга жамлаб, бениҳоя катта куч бўлиб ҳамда қулай майдонни аниқлаб, Чингизга бир йўла қаттиқ зарба бериш лозим, деб ҳисоблаймен. Самарқанд ёнидаги Катвон дашти қулай. Қўшинни майда булақларда сақлаб, душман яқинлашиши билан мудофаага ўтиш — мағлубият келтиради.

Бу сўзни эшитган султон бўйнини чўзиб, Шаҳобиддин Хивақийга қаради.

— Биз лашкарни бир ерга жамлагунча, душман Сайхун бўйидаги қалъаларни олиб қўймайдими?

— Олади. Аммо катта қўшин куп утмай душман билан туқнашиб, уни тор-мор этади. Мен асосий кучни Самарқанд ёнидаги Катвон даштида тўплашни маслаҳат кўрамен. Янгикенту Сигноқни балодан асрасин, агарда у қалъалар ҳам қўлдан кетса, Чингиз тўғри Бухоро ва Самарқанд устига, ундан пойтахт томонга йўл олади. Қизилқум йўли битта, у — Нур ва Зарнук қалъалари орқали юради, бошқа йўл йўқ. Улуғ султон, шу сабабли мен қўшиннинг асосий қисмини бир ерга тўплашни лозим, деб топамен.

Султон ҳам, Низом ал-Мулк ҳам, Туркон хотун ҳам уйланиб қолишди. Шаҳзодалар Пиршоҳ, Рукниддин, Гурсанжти, Узлогшоҳлар оталари режасини маъқуллашди: «Қўшинни тезда тўплаб бўлмайти», деган Туркон хотун фикридан четга чиқиша олмади. Бир лаҳзалик сукутдан сўнг, султон вазири аъзамга қаради, Низом ал-Мулк султонга яқин бориб, қулоғини тутди.

— Фикрларни муншийлар ёзмоғи даркор!

— Улуғ султон, муншийлар шай, даҳлизда... Ҳама фикрларни қоғозга битишаётир...

— Абдулқодир мунший кўринмайди?

— У аразлаб юртига кетиб қолган.

— Юрти? Қанақа юрти?

— Шошга кетган.

— Шош йўқ-ку! Нодон чол, араз бўлибдими? Ҳозир араз қиладиган пайтми?

Яна ўртага сукут тушди.

Шифти баланд, тоқилари камалакдай ранго-ранг, устунлари ўймакор, ерга ташланган қизил гиламлар, оқ наматлар устида ўтирган мартабадор кишиларнинг нигоҳи тахтда. Кичкинагина бу одам — юриб етиб булмас, боғлари беҳисоб, тоғлари баланд, дарёлари тезоқар, далалари беҳудуд, шаҳарлари обод,

одамлари беҳисоб бир мамлакатнинг ҳокими. Тикилиб турган Шаҳобиддин Хивақий «Алиф лайло ва лайло»даги улкан аждаҳо бошида тилла патнисда кулча бўлиб ётган тождор бир кичкина илонни олиб юргани — бу кичик илон бутун аждаҳою илонлар подшоси эканини эслади. Чувалчангдек бир илон — кун чиқишдан то кун ботишигача етган буюк бир мамлакатнинг ҳукмдори...

— Муҳтарам зотлар, мамлакатимиздаги барча қалъалар душманга қарши жанг қилсин! Фармон шундоқ! — деди султон ўтирган жойида хотинчалиш ингичка оози билан. — Токи мамлакатимизда битта ҳам ёғий мўгул қолмасин! Биз қўшинни бир ерга тўплотмаймиз. Бу фикр — хато! Биз ҳамма ерда душманга ўлим зарбаси етказамиз! Ҳамма паҳлавонларимга, соҳибқиронларимга, саркардаю сардорларимга омад ёр бўлсин! Омин!

Ҳар қандай арқон ҳам охири титилади ва узилади. Ҳар бир иш ҳам барҳам топади. Баайни: «Оллоҳ, хоҳлаганига ҳокимиятни беради ва у хоҳлаганидан ҳокимиятни олади», деди.

«Ҳақиқатан ҳам, — деди султон ўзига ўзи, — бу замин оллоҳга тегишлидир. У буни ўз қулларидан хоҳлаган бирига хоҳлаган вақтида беради. Оллоҳдан қўрққанларга мерос қилиб беради. Эгам! Минг қатла ўзингга шукр!..»

Машварат султоннинг уйда, онаси Туркон хотун иштирокида пишитиб чиққан фармони билан тугади. У, онаси билан яккама-якка гаплашганида бу фармонга икки шаҳзода ва уларнинг пийри — Шаҳобиддин Хивақий ва яна уч-тўрт олий мансабдорлар қўшилмасликларини сезишган эди. «Энг муҳими, — деган эди Туркон хотун, — вазири аъзам Низом ал-Мулкка эҳтиёт бўл, у айнимасин. Саройда у ниҳоятда эътиборли одам. Хивақийнинг қулидан ҳеч нарса келмайди, у бақага ўхшаб вақиллаб-вақиллаб, охири тинчийди...»

Мамлакатнинг ҳақиқий ҳукмдори Туркон хотун қулини орқасига қилиб, углига бу гапларни обдан тушунтирган эди.

Шаҳобиддин Хивақий ерга қаради. Султоннинг «бу фикр — хато!» сўзи унинг кўксига ханжар бўлиб санчилиб, орқасидан чиққандек бўлди. У бари бир итоат сақлаб, бош эгиб турди. Ер тагидан Жалолдинга, Узлогшоҳга қаради. Улар жим. Султон,

вазири аъзам, шаҳзодалар, улар орқасидаги Жаҳон Паҳлавон, Аёз ва бошқалар хонадан чиқиб кетгач, ўз жойидан аранг турган Шаҳобиддин Хивақий мулзам бўлиб, орқада келарди. Ҳеч ким унга яқин келиб кунглини сўрамади, яқинлашгани ҳайиқишди. Султон куз олайтирганга ҳеч ким боқмасди. Бундай ҳолларда арзимаган гапни султонга пашшадан фил ясаб етказадиганлар, эвазига мартаба оладиганлар бор эди. Аммо Жалолоддин шаҳзодалар тўпидан сидирилиб чиқиб, орқароқда қолди-да, етиб келган Шаҳобиддин Хивақийга имо қилиб, бир оз орқароқда қолишди. У эшпитилар-эшпитилмас овозда устозига деди:

— Муҳтарам зот! Подшоҳ амри вожиб. Сиз билан биз унинг сипоҳлари, айни вақтда, мамлакатимизнинг фарзандларимиз. Мамлакат бошига кулфат тушиб, дарбозамизни қаттол ёв қоқаятган экан, адовату норизолик қоронғулигини қалбдан ҳайдаб, юртга хизмат қилайлик. Сиз ҳазратнинг фикрингизни қувватлаймен. Тўғри фикр айтдингиз. Аммо шоҳ фармонига буйсунмай илож йўқ. Бу қарор, машваратдан аввал ичкарида, бувим иштирокида ҳал бўлган. Сиз, ҳазрат, ўзингизнинг юз чоғлик навкарларингиз ихотасида зудлик билан Хужандга, саркарда Темур Малик ёнига борсангиз маъқул иш буларди. Кейинги келганида у мендан сўраган эди. Биринчидан, ҳозирча Гурганждан нарироқда турмоқлик ва машриқдаги энг мустаҳкам қалъа ҳимоясида бўлмоқлик ҳар тарафлама муҳимдир!.. У ерда, Темур Малик ёнида Шоҳмурод Кўҳистоний ҳам бор. Лекин сиз унда бўлишингиз Хужандни яна ҳам мустаҳкамларди. Бир уйлаб кўринг...

— Муҳтарам шаҳзода! Сиз жасоратли саркардасиз, мен сизни шогирд эмас, дўстим деб биламан. Мулзам булган киши кунглини олиш ҳам мардлик! Ташаккур! Ҳозир вазири аъзамдан бошлаб, ҳамма мендан қочади. Мен Темур Малик ёнига боришга розимен, лекин султоннинг бунга розилиklarини олишингизни илтимос қиламен.

Эртасигаёқ Шаҳобиддин Хивақий юз чоғлиқ навқари билан Гурганждан чиқиб, Хужанд томон йўл олди. Худди шу йўлдан бундан бир йил муқаддам Абдулқодир мунший аш-Шоший ҳам қон йиглаб, вайрона шаҳри томон йўл олган эди.

...Инолхоннинг ва у билан бирга булган қўшин-

ларнинг батамом қириб ташланганлигини эшитган султон, ҳар томонга қочиб қутулаётган кучларини ҳам кўриб, тунлари уйқусини йўқотди, жонини асраш режасини тузиб, Халаб ва Андхуд чегараларини кўзлаб қолди.

Дарвоқе, унинг аҳволи тобора танглаша бориб, Мовароуннаҳр мамлакатини ҳимоя қилишга кўзи етмай қолди. Чунки, энг жасур жангчилар жиянлари (она томонидан акаларининг ўғиллари), қўшинидан етти минг кишилик даштиқипчоқликлар уни тарк этдилар. Одамлар ундан бешиб, сездирмай кетишга бошладилар.

МОВАРОУННАҲР ЎТ ИЧИДА

Йигирма бешинчи боб

ЧОРИҚДАРРОН ЖАНГИ

✓ Олти юз ўн еттинчи йил — ҳижрия, минг юз йигирманчи йил — мелодия. Жадий¹ ойининг йигирма иккинчи куни қирқ кунлик шиддатли жанг, қамал, ўтли тийрборон, сувсизлик, очарчилик билан Ўтрорнинг кулини кўкка совурган мўғуллар Сигноқни, Жандни, Барчинликентни, Янгикентни олиб, ундан кейин Шош вайроналари² ёнидан ўтиб, Бинкентни ҳам босишди. Ундан сўнг Сайхун ёқасидаги энг катта қалъа — Хужанд томон силжиб, Чориқдаррон даштида Темур Малик лашкари билан тўқнашмоқ, уни тор-мор этмоқ ниятида даштлар оша ажал келтирувчи совуқ овоз ила шиддат билан силжиб келардилар.✓

Темур Малик шаҳарда сардор Муҳаммад Интизомни машқ кўрган юз чоғлиқ ханжарбоз, камонбоз йигити билан қолдириб, ўзи ўн минг отлиқ лашкарини бошлаб Чориқдарронга чиққан эди. Қўшинни учга бўлди: бир қисми тоғ тагида, унга сардор Шерюрак Шоший, иккинчи булакка — Қангли Арслон билан сардор Олабуқа, учинчи булакка — Ҳусайн Гов сардорлик қиларди. Ўрта булакда ўзи, Шоҳмурод Кухистоний, яқинда Гурганждан сурилган собиқ сипоҳсолар Шаҳобиддин Хивақий, шайхулислом Хужа Идрис Кубаролар турардилар...✓

¹ Жадий — ҳижрий ҳисоби билан унинчи (октябрь) ой, фортожикча «бузгола», ўзбекча «тоғ эчкиси» бурж туркумидаги юлдузларга ўхшатма қилиб олинган.

² Шош вайроналари. Мелоддан илгари, II ва I асрларда Тошкент ва шу атроф ерлар Чоч деб аталган. VIII асрга келиб, араб истилоси даврида Шош номини олди. Йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази булган. Эронийлар уни Бинкент, деб ҳам атаган. Шаҳар баланд деворлар билан уралган бўлиб, ички қисмини — Рободи доҳил, сиртини — Рободи ҳариж дейилган, XI—XII асрга келиб, қорахонийлар, салжуқийлар Тошкент деб атаган. Шаҳар XIII асрда Хоразмшоҳ Такиш ҳамда 1214 йили Кучлукхон томонидан вайрон этилган. XIV асрга келиб, Тошкент яна қайтадан тиклана бошлади. Амир Темур ва темурийзодаларнинг муҳим иқтисодий ва стратегик нуқтасига айланди. («Катта Совет Қомуси»дан.)

Мор йили.

Куз эрта тушиб, далаларда изгирин-қорасовуқ ҳоким. Юз эллик йил муқаддам мор йилида Мовароуннаҳрга қорахонийлар ҳужум қилиб, ҳаммаёқни эгаллаган эди. Мор йили Искандар Зулқарнайн Дорога қарши Шарққа юриш қилган. Мор йили Доронинг ўзи Туронни босиб олган эди. Овом бу йилнинг беҳосият эканини билса ҳам, жаҳонгирлар оёғи остида Мовароуннаҳру Хуросон топталгани тарихини фақат муллалар биларди. «Мурғ» ва «ҳамдуна» йиллари юрт тинч бўлиши, «гусфанд» ва «бақар» йиллари ундан ҳам яхши — мул-кўлчилик булади, деб ишонадилар.

Муғуллар Хужандга юриш бошламасдан бир ой аввал унинг шабадаси етиб келганди, Саритепа, Жилга, Бўрикалла тепаликларидаги қоровулхоналарда саржинларига ёғ сепиб бир муддатда аланга олдириб, душман бостириб келаётгани маълум қилинган эди. Темур Малик кўз олдига Саритепа қоровулхонасидаги Сирбой деган абжир бола келди. Лашкари, қоровулхоналаридан унинг кўнгли тўқ, уларга суяниб, мўри-малаҳдай ёпирилиб келаётган душманнинг йулини тўсиб, Сайхун ёқасига етказмай тор-мор этишни ният қилиб қўйган эди.

Ўтрорнинг ер билан яксон бўлгани, деворларига-ча бузиб ташлангани, босқинчилар у ерда бирон тирик жонни қўймагани, кексалар, болаларгача қириб ташланганидан хужандликлар огоҳ эди. Айниқса душман асир тушган навкарларга қуриган кўлдан туз ташиттириб келиб, шаҳар ерларига тўктириб, кейин ҳайдаттиргани, шу тариқа бу ерларда абадулабад зироат битмаслиги чорасини кўргани хабари эшитганларни даҳшатга солди.

Ўтрор яксон бўлгани ҳамона муғулларнинг бир қисми Сигноқни ураб олиб, қаршилиқ кўрсатган шаҳару қалъаларни аёвсиз вайрон қилгани, беғуноҳ одамларни қиличдан ўтказаетгани, Сайхун ёқасидаги қатор шаҳарларни: Жанд, Барчинликент, Хужанд халқини қаттиқ таҳликага солди.

«...Чингизхон асир олинган Ўтрор ҳокими Инолхонни ўз ҳузурига келтиришга амр этди. У, кумушни эритиб унинг қулоғи ва кўзига қуйишини буюрди. У шундай жазода қийналиб ўлди»¹.

¹ Ан-Насавий. «Сират...» (16-бобдан).

Хут¹ ёмон келди...

Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаб турган Хоразм давлатининг шарқдаги катта қалъаларидан бири — Утрор қўлдан кетиб, мўғулларнинг Сайхун ёқалаб ёпирилиб келаётгани, ўз йўлида учраган қишлоғу кучманчи Дашт Қипчоқ овулларигача ёндираётгани сарой аъёнларини қаттиқ таҳликага солди.

Гурганжда Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ Соний саройида машварат устига машварат кетарди. Шарқий қалъаларнинг ҳокимлари иш берадиган йигитларнинг барчасини териб олиб, жадаллик билан қўшинни кенгайтирардилар. Ем-хашак, пичан гарамларини фармонга мувофиқ зўрлик билан тортиб олиб кетилгани, совуқ тушиб қолгани чорвага офат келтира бошлади. Хутнинг ёмон келганидан Сайхун бўйларида нолиш кўп эди — молга пичан бўлмагач, қипчоғу қангли уруғлари айниқса ночор аҳволда қолди. «Яхши келса, хутни кўринг, товоқ-товоқ сутни кўринг, ёмон келса ютни кўринг, керагида путни кўринг...» дейди чорвадор халқи. Даҳшатли ёв бостириб келаётгани сабабли баъзилар каламушдек ертўлаю ўраларга дон яшириша бошлади.

Келовчи тепалигидаги «султоннинг мустаҳкам истеҳкоми» фақат икки кунга бардош берди. Қуруқсой, Такали... қоровулхоналарига маълум қилмоқчи булиб, Келовчи тепалигида ёқилган олов бир лаҳзада ўчди. Чориқдаррон истеҳкомида турганлар тезда ёниб ўчган алангадан Хужандга кираверишдаги асосий истеҳкомлардан ҳисобланган Келовчиларнинг қўлдан кетганини дарҳол сезишди. Темур Малик Чориқдарронда ёвни тор-мор этиш учун асосий кучни дарёдан ўнг томонга олиб ўтган эди. Бугун ўн биринчи кун, Темур Малик қўшини Чориқдаррон атрофидаги кенгликда мўғулларни кутарди. У атай бу кенгликни танлади. Хужанддан олислаб кетиш ҳам тўғри бўлмаслигини уйлади. Шаҳарда эсанкираш, нотинчлик аломатлари сезилмас, аҳли тижорат бозор ва ҳунармандлар тирикчиликлари билан машгул, халқ орасида ваҳима йўқ. Бунни кўрган сардор Муҳаммад Интизом ҳам ўн чоғлиқ йигитни қалъада қолдириб, ўзи Чориқдаррон майдонига жўнади. Ша-

¹ Хут — февраль.

ҳарда Аҳмад ибн Мораз кўп ишларга бош-қош бўлиб юрарди.

Қорасовуқ.

Далаларда аччиқ изғирин кезади. Душанба куни эрта билан бу ерга етиб келган мўғулларнинг бир қисм каллакесар, бошларига тумоқ кийган ваҳшатли суворилари шовқин солиб, Хўжанд қўшини билан тўқнашди. Биринчи куни Темур Малик кучларининг устунлиги сезилгандай бўлди. Қаттиқ зарбага учраганлар бақириб, афти башарасини буриштириб, қилич солувчи босқинчиларнинг деярли кўпчилиги ер тишлади. Лекин уларнинг орқасидан келаётган Суқту нўён билан Тугуш ботир бошчилигидаги иккинчи, учинчи отлиқ қўшин йўл-йўлакай тухтамай олатупалон жангга кириб кетди. Улоқ нўён отлиқлари аллақачон жанг бошлаб юборган эди.

Жанг учинчи кунга ўтганда Чориқдаррон қишлоғи янчилиб кетди. Деворлар қулаб, пастак уйлар босиб қолган эди. Тарақа-туруқ, амуд гарон, санги осмон... Маҳораба тўполони, отларнинг кишнаши, қиличу найзаларнинг шарақ-шуруги, бақириқ-чақириқлар, хўжандлик паҳлавонларнинг наъравор укириги ҳаммаёққа ваҳима соларди. Ўн мингдан ортиқ отлиқ тўлиб оқаятган Сайхун гирдобига ухшаб дам у томондан, дам бу томондан бир-бирларини суриб кетардилар.

Ора-чора отдан қулаган паҳлавоннинг ё буйнидан, ё пешонасидан қон оқиб, ерда, отлар оёғи остида ётарди. Мўғул отлиқлари бир-бирларидан ажралмай, зич ҳолда ҳужум қилишар, икки отлиқ ўз шерикларидан айрилдими, шу лаҳза, уларнинг ерда ётганини кўриш мумкин эди. Бошларига тумоқ кийган мўғулларни таниб олиб, найза урмоқ қулай эди-ю, аммо тумоқ киймаган маркит, кероитни ажратиш қийин эди. Шу сабабли, баъзан ёндан, баъзан орқа томонга ўтиб ҳужум бошлаган уч юз, тўрт юз маркит отлиқлари хўжандликларни анча шошириб қўярди. Мўғуллар унбоши, эликбоши ва юзбошиларидан ажралиб, ўз тўдаларини йўқотмай, сочилиб кетмай ҳужум қилишарди. Жуда узоқ масофа — Олтой, Қумул, Турфон кенгликларидан, Нилқа, Хонтангри чўққилари остидан бошлаб қанча тўқнашувлару катта-кичик жангларни кўриб келаётганлари сабабли, ортиқча ҳовлиқмай оғирлик билан жанг қилишар, гўё ўз галабаларига ишонишарди. Ўнбошининг бели-

даги сув ичадиган ёғоч идиши мабодо узилиб тушиб кетса совуққонлик билан отдан тушиб, ердан олар, лекин рўпарада қилич яланғочлаб, пайт пойлаётган хўжандликдан ҳайиқмас эди. Бу руҳий бардамлик, қандайдир ўзининг «Удирдагч»ига ишонч, олтину молу мулк, ёш хотинга эга бўлиш мақсади босқинчиларни яна ҳам чопқин қилишга ундарди. Мўғул, кeroит ва маркитлар ёшлиқдан фақат жангчи бўлишни уйлаб, яхши найза, уқ-ёй, қилич, чидамли тезчопар от сотиб олардилар. Улар туялар билан эшакларни ҳам ўз қўшинларида олиб юрар, қозон, арқон, болтаю арра, игнаю майда мих, туз, ёмғирда ёпиниб юрадиган мато, намат каби анжому ашёларни ҳам ортиб олишар, олтингугуртдан ясалган ва ўт чиқариш учун тошу пўлат парчалари, фонусга ўхшаш нур сочувчи чироқлар олиб юришарди. Йўлда нимаики керак бўлса, хаммасини туяларга ортиб олишган эди. Ўлжа қилиб олинган араваларда табибу жарроҳ, турли дори-дармонлар ҳам тайёрлаб қўйилган, тилмочу табиблар жангга кирмай, орқароқда, нўёнлар атрофида туришарди. Мўғул қўшинида интизом ниҳоятда мустаҳкам, арзимаган бир жиноят учун жангчи ўлим жазосига ҳукм этилиб, шу лаҳза қилич билан боши узиб ташланар ёки ўра ёнида тургазиб қўйиб, уқ-ёй билан кўксига отиб улдириларди. Шу сабабли қўшинда қочоқ бўлмасди.

Душман жангни тунда ҳам давом эттирди. Бир қисм отлиқлар ўзларининг карнайлари дўриллаб чалинган, орқадаги қўшин жангга кириб, бир қисм ҳолатдан кетган отлиқлар сафини ёриб ўтиб, кенгликка тушишди. Сув ичиб, отларини ҳам суғориб, наридан-бери ўзларини тартибга солиб, ниманидир кавшаб, яраларини боғлардилар. Баъзилари ўтириб пешхўн¹ ейишарди. Бу имконият хўжандликларда йўқ, кун бўйи давом этган сурункали жанг обдан тинкани қуритди. Фақат бир қисм, Шерюрак Шоший паҳлавон сарбозларига Темур Малик рухсат этди, улар ҳам тезда орқага ўтиб, ўзларини тартибга солишди. Баъзан жангга кириб, қилич солишиб, баъзан жиловини буриб, жангдан чиқиб, унги томондаги тепаликка кутарилиб бунда ёлғиз ўзи жангни кузатаётган Темур Маликнинг нигоҳи ун беш-ун олти отлиқ иҳотасида турган Сўқту нўёнга тушди. Отни

¹ Пешхўн — қовуриб, йулга тайёрланган мол гушти.

чоптириб бориб, у билан яккама-якка олишмоқчи бўлди. Бу ишни у жуда ҳам хоҳларди. Лекин Шоҳмурод Кухистоний бундай хаёлга бормасликни, муғулларда бундай танглик одати йўқлиги, улар дарҳол ураб олиб, найза уришлари мумкин эканлигини айтди.

— Одам юборсак булармикан у тўнғизга, — деди Темур Малик сардор Шоҳмурод Кухистонийга. Ундан сўнг чап томонида турган Шаҳобиддин Хивақий билан Хужа Идрисга ҳам боқди.

— Муғуллар бундай жангни билмайди. Истамайди ҳам... Одам юбориш хавфли.

Шаҳобиддин Хивақий ҳам бу гапни тасдиқлади.

— Бир синаб кўрайлик. Эҳтимол, Сўқту мен билан яккама-якка жангга тушар?

— Бу даргумон.

Шоҳмурод Кухистоний Темур Малик ёнидан пастга от чоптириб тушди-да, икки сарбозга гап тайинлаб, узоқда турган Сўқту нўён томон йўллади. Саркарда амри — вожиб! Шаҳобиддин Хивақий муғуллар сардорининг якка жангга тушмаслигини, Сўқтудек Чингизхоннинг «суянган тоғлари»ни эҳтиёт қилиш хусусида фармон борлигини биларди. Буни Муҳаммад Интизом ҳам аллақачон Темур Маликка маълум қилган эди. Лекин саркарданинг фармони бажарилиши керак! Икки Хужанд сарбози Сўқту нўён томон от чоптириб кетаётганини кўрган муғуллардан ун чоғлиқ суворий улар орқасидан эргашиб, нўёнга яқинлашганда ушлаб, отдан тортиб туширишди. Шу лаҳза уларнинг қўлларини орқасига боғлаб, нўёнга яқин олиб боришди. Тезда гилай тилмочни топиб келишди.

Маҳмуд ялавоч¹ атрофида туркий ва форсий тилни биладиган бир неча маркит, найман уруғларидан бўлган кишилар муғулларга тилмочлик қиларди. Улар туркийлар удумини қилиб, белини узун малла белбоғ билан бир неча бор айлантриб, тангиб оларди-ю, бўрипўстин, тулки тумоқлари муғул мансабдорларига ўхшаб кетарди. Тумоқнинг орқа томонидаги осилиб турган «думи» — фидойиликни билдирар-

¹ Маҳмуд ялавоч — хоразмлик Маҳмуд ал-Хоразмий Чингизхон ҳукуматидаги Хоразм элчиси вазифасидан воз кечиб, муғулларга сотилиб кетган. Истилодан кейин Мовароуннаҳрга ҳоким булган. Анчадан сўнг, муғулларнинг Пекиндаги ҳокими ҳам бўлиб турган. Мовароуннаҳр халқлари уни хоин сифатида биладилар.

ди. Шу тилмочлар ичида думалоқдан келган, бурни ҳам башарасига чўкиб утирган бақага ўхшаш, эт еб тўймайдиган кимсани «Гулгул тилмоч» деб аташарди. У аслида туркий сўзлашига қарамай, сўзларига ургу бериб, «Гу-гу...» ва «найн»лаб, мўгулчага ўхшатиб гапирарди. Хўжандлик жангчилар ўз тилларида саркарда Темур Малик Сўқту нўён билан майдонда яккама-якка жангга тушмоқчи экани, қон кўп тўкилмаслиги учун бу иш тантилик бўларди, деган гапни айтишди. Бу сўзни эшитган Сўқту нўён от устида турганича қаҳ-қаҳ уриб кулди, кейин сичқон думидек ингичка сариқ мўйлаби асабийликдан ликиллай бошлади. Газабнок нўён ўз навкарларига имо қилди. Икки мўгул югурганча келиб, отларни ёнида турган хўжандлик сарбозларнинг бўйнига ногаҳоний қилич уриб, икковининг ҳам калласини узиб ташлади. Отлар ҳуркиб кетди. Ерда ётган жасадни отга ортиб, маҳкам боғлаб, хўжандликлар томонга ҳайдаб юборишди. Икки қонли калла далада юмалаб қолаверди.

Бу воқеани ўз кўзи билан кўриб турган Темур Малик ҳам, Шоҳмурод Кўҳистоний ҳам, Шаҳобиддин Хивақий ҳам даҳшатга тушиб, газаблари мислсиз алангаланди. Бу, ҳаёт-мамот жанги эканини яна ҳам аниқроқ пайқашди. Шу лаҳза Темур Малик Гурганжда ўтириб, машварат устига машварат тузиб, гойибга ёлвораётган султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг нақадар жирканч кимса эканини кўз олдига келтирди. У от чоптириб бориб, мўгул тўдаларига ўзини урди. Бир неча дақиқа ичида икки мўгулнинг бошига қилич уриб, отдан йиқитди. Мўгул оти эгарига тангилган узун найзани суғуриб олиб, ерда ётган ярадор мўгуллар кўксига урди. У яна ҳамлага ўтиб, йўлбарсдек ўкириб, юрагидан наъра тортиб, душманга ташланарди. Танида қандайдир бир гайритабий куч пайдо бўлиб, тўғри келган мўгулни қилич билан уриб қулатарди. Оғизлари кўпириб, кўзлари ёниб кетган Темур Маликка рўпара келишдан қўрқиб, мўгуллар тислана бошлади. У тинмай бақириб, отларни ҳуркитиб, қилич соларди. Саркарданинг газаб оташида ҳамла қилаётганини кўрган бошқа хўжандликлар ҳам газаб алангасида ёниб, мўгулларнинг ҳозироқ орқага тумтароқ қочишларини ўйлаб, жон-жаҳдлари билан наъра тортиб, ҳужум бошлашди. Кексалигига қарамай, Шаҳобиддин Хивақий ҳам қиличи-

ни гилофидан суғуриб, шайхулисом Хужа Идрис Кубаронинг фатвосидан кейин от чоптириб, жангга кириб кетди. Саркарда Темур Малик жанг қоидасини бузиб ўзи олатўполонга кириб кетгани барча сардорларни ҳам тек қўймайди. Хужанд туғи ёнида биргина Хужа Идрис билан Муҳаммад Интизом қолди. Сардор, сарбозларнинг бир кучларига ўн куч қўшилиб кетди. Бошқа саркардалар ҳам тепаликдан кузатишни тўхтатиб, узларини жангга уришди. Бугун ҳам қоронги тушгунча қиёмат-қойим бўлди. Чориқдаррон қишлоғи тамоман отлар туёғи остида қолиб кетди. Бунда биронта жонлик йўқ, каттаю кичик, хотин-халаж кўтарганини олиб аллақачон Қурама тоғлари этаклари томон қочиб кетган эди.

Хужанд, Чориқдаррон узра тун қоронгилиги тунша бошлади. Учинчи тунга ўтарда мўғуллар хунук овозли карнайини чалиб, ўз отличларини Сарик дашт — озгина сув оқиб ётган Ўткансой томонга олди. Сўқту негадир тунда жанг қилишни лозим топмади. Элчига улим йўқ деган гапни мўғуллар билмади, икки элчи — сарбознинг ўлдирилганидан кейин хужандликлар улган-тирилганига қарамай душманга ташланишарди: Темур Маликнинг унг чеккасидан ярадор бўлиб, латга билан тангиб олганига қарамай, олатўполондан чиқмай қилич солаётганини кўрган Сўқту нўён жангга тушмади-ю, тунда қўшинини бир ерга тўплади. Бугун кечагига нисбатан уч баробар кўп одам ўлгани, Чориқдаррон қишлоғи атрофидаги ерлар икки томон жангчилари жасади билан тўлганини кўрди. Тепаликда, шайхулисом Муҳаммад Хужа Идрис Кубаро ўтирган еридан туриб: «Ўлдирган гозий, ўлган шаҳид! Босқинчиларни битта қўймай қиринглар!» — деб қўлига қилич ушлаб, отличлар томон юра бошлади. Ҳолдан кетган хужандликлар яна қайтадан шарақ-шуруқ қилич солиб, қалқонларни тарақлатиб, душманни отдан қулатиш пайига тушишарди. Шу аснода Темур Маликнинг кўзи Муҳаммад Хужа Идрис Кубародан нарироқда, отдан тушиб, яланғоч, қонли қиличини ушлаб, шайхулисом фатвосини олаётган куркатлик мўсафид сарбоз Муҳаммад Фақирийга тушди. У, ўз ўғли билан етиб келиб, қўшин ичида душман билан жанг қилаётганини кўриб, кўзига ёш олди. Чолга қараб узоқдан қўлини кўксига олиб бориб, «ташаккур!» деб бош ирғади. Муҳаммад Фақирий билан орқасида турган ўғли дар-

ҳол саркардага салом беришди. Душман жанг майдонини ташлаб Сарик дашт — Уткансой томон чекин-гач, Темур Малик фармони билан хўжандликлар кимсасиз Чориқдаррон қишлоғида қолишди. Она тупроқни ташлаб кетишмади. Саркарданинг Сайхун томон чекин-гиси келмади. У тун бўйи куч тўплаб, жангчиларга дам бериб, душман устига тўсатдан ҳужум бошлаб, Қурама тоғлари этагида уларни батамом ер билан яксон қилиб ташламоқчи бўлди.

Туртинчи куни тонготарда Қурама тоғлари томонидан бўрон мисол, от чоптириб келаётган мингларча мўгуллар тўппа-тўғри Чориқдарронга йўналди. Далага сочилиб ётган жасадлар ичида юрган қузгунлар осмонга кўтарилиб, сиртлону чиябурилар тўрт томонга қочди. Эгари белига тушиб қолган отлар ҳам далада юрарди. Шимолдан ҳужум бошлаган душманлар чўчиб-ҳуркиб кетган ўнларча от тирақайлаганча дарё томон югурди. Қишлоққа яқин тепалик устига чиқиб олиб, пастдаги ўлиб ётган одамлардан кўз узмай, мунғайиб турган бош яланг бир девона ҳам югуриб келаётган мўгул отлари оёғи остида қолиб кетди.

Чориқдаррон вайроналари олдида улкан доира бўлиб турган хўжандликлар найзаларни тўғрилаб, душманни матонат билан қарши олдилар. Худди шу лаҳза, унга — Қорамозорсой томонда чанг кўтарилиб, беш юзга яқин найзабардор отлиқлар пайдо бўлиб, бўрондай шиддат билан далада ёйилиб кела бошлади. Темур Маликнинг юраги шигиллаб кетди.

— Жаноб, булар ким? Мўгулга ёрдамга келаётган маркитлар эмасми? — сардор Шоҳмурод Кўҳистоний олдида қўлини пешонасига соябон қилиб Темур Малик узоққа тикилди.

Қурама тоғлари тепасида пайдо бўлган қуёш қипқизариб худди Чориқдаррон далаларида кесилган бошларнинг бирига ўхшарди. Чанг осмонга кўтарилгани сабаблими, офтоб нурсиз ва қизғиш кўринар, бу кесилган бошлар учун гўё у гуноҳкордай совуқ бир мис баркашдай безрайиб турарди.

— Мен ҳайрон, саркарда. Сабаб чист, ки онҳо дар тарафи рост, бо мўгулҳо пушт ба пушт пайдо шудани... — деди Шоҳмурод Кўҳистоний беихтиёр ўз она тилисида гапириб, жон-жаҳди билан ўнгдан югуриб келаётган отлиқларга тикилиб.

— Йўқ, саркарда, уларнинг туғи бошқача... — деди шайхулислом Хўжа Идрис Кубаро, бир лаҳза

дуони тўхтатиб, — бу туғ кўзимга таниш кўринмоқда. Ахсикат бегининг туғига ўхшайдур.

Куп утмай унгдан ёйилиб, далада чанг кутариб келаётган қўшиннинг туғдори Темур Малик ёнига етиб келди. Лекин анча яқинлашиб қолган мўғулларга саҳрода югуриб келаётган, кутилмаган отлиқлар биринчи бўлиб ҳамла қилди. Сувориларга юзига оқ парда тутган бир соҳибқирон сардорлик қилиб, жангга олиб кирди. Темур Малик ёнига етиб келиб, таъзим этган туғдор йигит шу лаҳзада сардори — юзига оқ тўр тутган соҳибқирон томон югуриб, ўзини жангга урди. Темур Малик воқеага тушуниб, ҳаяжонланиб кетди. Юзида пардаси бор сувори Афросиёб янглиғ қадди тоғ бўлиб кўринди. Темур Малик ҳам ўзини яна оломонга урди, у йўл-йўлакай Иброҳим Дулдай, Ҳусайн Гов, Шерюрак Шоший ва Шоҳмурод Кўхистонийга юзига парда тутган ахсикатлик саркардани эҳтиёт қилиш, иложи бўлса, орқага олиб ўтишни, у қиз бола эканини маълум қилди.

«Ахсикат беги султоннинг номатлаб, хато фармонини тўғриламоқчи бўлган. Аслида биз ҳаммамиз бирлашмоғимиз лозим эди. Хато фармон тезда Утзор, Сигноқ, Барчинликент, Жанднинг қўлдан кетишига сабаб бўлди», — деди отда ҳаллослаб кетатуриб Темур Малик. Унинг сўзларини фақат Шаҳобиддин Хивақий билан Шоҳмурод Кўхистоний фаҳмлади, холос.

Куркатлик Муҳаммад Фақирийнинг ҳам шу атрофда, саркардадан узоқ бўлмаган ерда жанг қилаётганига кузи тушди. Бир лаҳза «гулхани аднодин гулшани аълога борурмен...» деб юрадиган чолнинг «гулханда» қовурилаётганлигини фаҳмлади. «Гулшани аъло»ни қўя туринг, дегандек буларди.

Хужандликлар сафига озроқ бўлса ҳам ахсикатликларнинг келиб қўшилгани катта далда бўлди. Бу кучнинг иттифоқо жанубдан пайдо бўлиб қолгани Суқту нуёнга ҳам маълум бўлиб, қисик кўзлари газаб билан ёниб, сичқондум мўйлаби ликиллай бошлади. У қўшин орқасидан келарди. Икки куч яна тўқнашиб, қийқириқ, наъраю радивор, қалқонларнинг тарақ-туруқи, отларнинг кишнаб, бир-бирига ташланиши, қиличларнинг осмонда чақмоқдек ярқираб тушиши қулоқларни қоматга келтирди. Жанг олатуполонига кириши қатъиян ман этилган саркарда Темур Малик юзига парда тутган, душман бошига тиним-

сиз қилич ураётган Ахсикат қўшинининг сардори ёнига уриниб-суриниб етиб келди-да, қизни найзага илмоқчи бўлаётган икки мўғулни қилич билан чопиб ташлади.

— Ҳурматли соҳибқирон, жангни йигитларга қўйиб берсангиз! Мен билан бирга туг тагига юринг! Келганингиз учун мингдан-минг ташаккур ва офарин! Бундан ортиқ ватандошлик, мардлик бўлмайди! Четга чиқмоқлигингизни сўраймен!

— Мен жанг қилгани, еримизни ҳимоя қилгани келганмен, саркарда!

— Сиз минг қатла ҳақсиз! — деди Темур Малик Шоҳмурод Кўҳистоний билан пардали паҳлавонга ҳужум қилаётган мўғуллардан яна ҳимоя этиб. — Аммо маслаҳат жоиз! Фармон шундай! Мен билан бирга тугимиз тагига чиқингиз! Отни тепага сурингиз!

— Саркарда, бу жазм-қароримиз қалбимиз амри! Мен жанг қиламен! Нима бўлса, шу! — деди кескин бир тарзда Ахсикат бегининг қизи Қоракўз бека. Бу гапдан сўнг у юзидаги оқ пардани олиб, ерга ташлади. Темур Малик, Шоҳмурод Кўҳистоний, Шаҳобиддин Хивақий рўпарасида бениҳоя гўзал бир қиз пайдо бўлди.

Илож бўлмагач, Темур Малик, Хивақий, Кўҳистонийлар отлари бошини қайириб, олатўполондин четга чиқишди. Чориқдарроннинг қулаган томлари ёнида уларни кутиб турган ёлғиз отлиққа, «пистирмадагилар ҳам ҳозироқ ҳужумга ўтсин!» деб фармон берилди. «Ахсикат қўшинининг сардори — бека эҳтиёт қилинсин!» деган гапни ҳам айтди. Қишлоқнинг юқори қисмидан, тепалик орқасидан бирдан отлиқлар кўтарилиб, ўзларини жангга урдилар. Нариги томон тепалигида отда турган Сўқту нуён бу кучнинг келиб қўшилганини ҳам сизди. Шу маҳал у ҳам куч тўплаб, пастроқда турган отлиққа фармон берди. Отлиқ Такали томонга шиддат билан югуриб кетди. Орадан кўп ўтмай мўғулларнинг пистирмадаги отлиқлари ҳам жангга кирди.

Куннинг ўрталарига борганда икки томон ҳам кўп талафот кўриб, ҳўжандликлар сийраклаша бошлади. Душманнинг қўли баланд келаётганини сезган Хўжанд сардорларидан бир неча киши югуриб келиб, Темур Маликка зудлик билан шаҳарга қайтиш, шаҳар дарвозаларини маҳкам ёпишни маслаҳат беришди.

— Жангни Чориқдарронда тугатолмаймиз, саркарда! — деди Шерюрак Шоший, — бир қисм отличлар билан тезда Хужандга қайтинг! Бизлар бунда жангни давом эттириб, душман йулини тўсиб турамиз.

— Шундай, саркарда! Хужа Идрис, Хивақий ҳазратларини олиб Хужандга қайтинг, — деди сардор Олабуқа ҳам.

— Яна бир кечаю кундуз душманни ушлаб туришга кучимиз етади, — деди Хусайн Гов билан Қангли Арслон, — тезда шаҳарга қайтмоқ лозим, саркарда!

— Бу тўғри маслаҳат, — деди Хужа Идрис Кубаро, — вақтинча, билиб чекинмоқ ҳам зафарга йўланма, буни усталик билан ўтказганлар жангда голиб чиқишлари муқаррар! Афросиёб ҳам чекинган. Аммо кучни тартиб тузиб, сўнгра яна ҳужум қилиб, душманни тор-мор этган. Бу, ҳақиқат!

Шу пайт отдан йиқилган ахсикатликлар сардори тепасида ихота қилиб турган икки жангчига кўзи тушган Темур Малик яна шу томон югурди. Бошқа ахсикатликлар ҳам буни кўриб, атрофни ўраб келдилар.

Темур Малик дарҳол отига минди-да, ярадор Қоракўз бека душман қўлига тушмасин деб, уни ердан олиб оти эгарига ёнлама ўтқазиб, ўзи орқада, ярадорнинг қўлларидадан ушлаб, Хужанд томон чопиб кетди. Унинг орқасидан йигирматача отлич сарбоз сардор Шоҳмурод Кўҳистоний топшириғи билан от қўйиб боришди.

Ахсикат бегининг яраланган «соҳибқирон» қизини шахсан Темур Малик ўзи кўтариб олиб кетганини ахсикатликлар кўриб, юраклари таскин топди. Лекин Қоракўз бека ўзини Хужандга олиб кетишликни сира истамасди, негадир у бир лаҳза бўлса ҳам Темур Малик билан ёнма-ён туриш истагида эди. У аслида Темур Маликни душмандан сақлаш учун бунда келганди. Хоразмшоҳнинг фармониغا мувофиқ мўғуллар то Ахсикатга ҳужум қилмагунларича, қалъадан чиқмай туришлари керак эди. Бунчалик нодон фармон уни газабга солиб, отасига итоат этмай, беш юз Ахсикат сарбозлари билан йўлга тушган, шаҳзода Жалолиддин, Темур Малик, Шаҳобиддин Хивақийларнинг «ҳамма лашкарни бир ерга тўплаб, душманга қарши ҳужумга ўтиш» режаси тўғри экани, султон ва Туркон хотун фармонлари номақ-

бул эканини отасидан эшитиб, жаҳлига чидолмай, чиқиб келган эди.

Мана, оқибат!

Темур Малик Сайхун ёқасига етиб келгач, отларни қолдириб, бунда тайёр турган кемалардан бирига тушиб, Хужанд соҳилига жўнади. Темур Малик ярадор Қоракўз бекани бағридан қўймай, елкасидан ушлаб турарди. Сочларини тўғрилаб, қалқон ичига яширди. Атрофидаги кишилар бу жангчи қиз бола эканини билишса ҳам, сездирмасликка ҳаракат қилишарди. Темур Маликдан ўзга кишилар кемада орқаларини угириб утиришарди.

— Саркарда, мени Хужандга олиб кирманг. Мени бирон аравада отамларнинг ёнларига юборинг. Эрта тонггача Ахсикатга етиб олармен...

— Йул узоқ, Хужандда сизни дарҳол жарроҳ кўрмоғи лозим. Жароҳатни даволаймиз... Тузалиб кетасиз. Ахсикатга бориш мумкин эмас.

— Йўқ, мен Хужандга кирмаймен! Мени аравада отам ёнларига олиб борсинлар! — Қоракўз бека ҳеч кутилмаганда Темур Маликнинг қўлларини ушлади, — буюк саркарда, дунё бебақо... Энди маҳшар куни юз кўришамиз...

— Азизам, ундоқ демагил! Биз босқинчиларни тупроғимиздан ҳайдаб чиқарамиз! Сенинг жароҳатинг тузалиб кетади. Отанг бек ҳазратлари отамнинг қадрдони эди. Яхши кунларга етишга умидвормен...

Қоракўз бека Темур Маликдан худди мана шу гапни кутган эди. Ўз қули билан қизнинг пешонасини силаб, сочларини тўғрилаб қўйгани — бу унинг учун гўё муродга етгани ҳисобланарди.

Темур Малик Қоракўз бека илтимосини қондириб, қирғоққа чиқишлари биланоқ бунда тайёр турган аравалардан бирига наMAT-кўрпача ташлаб уни ўзи оҳиста кўтариб, ўринга ётқизди-да, ўн чоғлик отлиқ йигитлар ҳимоясида Ахсикат сари йўллаб, ўзи яна шитоб билан Хужандга қайтмоқчи бўлди. Лекин орадан кўп утмай Қоракўз бекани кузатиб кетаётган отлиқлардан бири орқага қайтиб келди. У Темур Маликка : «Ахсикат бегининг қизи дашт йўлида қаза қилди. Арава тўхтаб турибди...» — деди. Темур Малик ҳали қалъага кирмаган эди. У зудлик билан атрофидаги сардорларга топшириқлар бериб, от чоптириб, Қоракўз бека ёнига келди. Қизнинг жасадини аравадан олиб, ерга, наMAT устига ётқизишди. Дар-

ҳол уч отлиқ — чопарни Ахсикат сари йўллаб, паҳлавон қизнинг шаҳид бўлганидан отасини, шаҳар аҳлини хабардор қилишни буюрди. Жанг майдонида шаҳид бўлган соҳибқирон шаҳарга олиб кирилмай, четда дафн этилиши удумига амал қилиб, Темур Малик уни ўз қўли билан дафн этишга қарор қилди.

Шу куни офтоб ботишига яқин Қоракўз бека жасадини даштда дафн этишди. Темур Малик қизни жанг либосида, қуроллари билан тупроққа топшириб, қабри устига қалқонини қўйди. Саркарда топшириги билан тўрт жангчи уч кечаю уч кундуз қабр атрофида посбонлик қилишди.

Кейинчалик бу ерда пайдо бўлган қишлоқ Қоракўз бека номи билан аталган. «Қоракўз» асрлар утиши билан «Қистакўз» бўлиб кетган. Соҳибқироннинг қабри шу қишлоқ қабристонини ичида, мана, салкам саккиз юз йил ўтишига қарамай собит, кўпларнинг зиёратгоҳига айланган.

Энг яқин ва қадрдон кишисини йўқотгандай Темур Малик шоша-пиша қазиган қабр тепасида чўққайиб ўтирди, кўз ёш тўкди. Анча вақтдан буён бу қаҳрамон қизнинг юрагидаги гавҳар орзунини сезмаганига ачинди. Қўшинни бирлаштирмай, султон, ҳар бир қалъа ўз йўлича душмандан мудофаа қилиши ҳақидаги «фармон»нинг ўта хато эканини, саройдаги хоинлар сўзига қулоқ солганини ҳатто Мовароуннаҳрдаги тўрт юз шаҳардан бирининг беги ҳам, унинг жасур қизи ҳам фаҳмлаган эди. Султоннинг бундан ортиқ шармандалиги, қўрқоқлиги ҳам бўладими?! Аждаҳо Утрордан бошлаб, Мовароуннаҳрдаги ҳамма шаҳарларни битта-битта домига тортиб келаверди.

Темур Малик қабр тепасидан қўзғалиб, яна Хужандга югурди. У энди шаҳар қўрғонлари остида, дарёда жанг қилишга тайёргарлик кўрарди.

Йигирманчи боб

ГУРГАНЖДА АҲВОЛ...

Энди сўзни тарихнавис, мавлоно Шаҳобиддин ан-Насавийдан эшитинг:

«...Бу оғир аҳволда — таҳлика домида султоннинг биринчи тадбири Самарқанд атрофида шаҳар миқёсига тенг девор қурмоқ, анинг айланаси ўн икки фар-

сахни ташкил этмоғи керакдур. Ўз мансабдорларини, солиқ йиғувчиларини мамлакатнинг турли вилоятларига юбориши ва Самарқанд деворини қуриш ниятида олти юз ўн бешинчи йил бўйинча иккинчи маротаба тўла хирож йиғишни буюрди. Хирож қисқа муддатда йиғиб олинди, аммо босиб келаётган саҳройи мўғуллар унга бу мақсадни амалга ошириш имкониятини бермади. Йиғилган динорлардан истеҳком қурилишига ҳеч нарса сарфлашга улгуролмадилар. Иккинчи тадбир: яна мамлакат бўйинча хирож йиғувчиларни юборди, уларга ўша йилда учинчи марта ер хирож йиғишга, бу йиғилган динорларга тўла қуролланган ёйандозлар тайёрлашни буюрди. Ҳар бир вилоят ёйандозларнинг миқдори у ерда йиғилган пулнинг кўплиги ё озлигига мувофиқ келиши зарур, жангчиларнинг ҳар бири миниш, қурол-яроғини ортиб юриш учун бир туяга эга бўлиши керак. Янгидан лашкар тўплаш иши имкон даражасида жуда тез ўтказилди. Улар пастга қараб оқаётган оқимга ёки камондан узилган ўққа ўхшаб, султоннинг байроғи остида тўпланмоқ учун ҳар томондан йўналдилар.

Султон Чингизхоннинг яқинлашиб келаётганлигини эшитиб, ўз лашкарларини Мовароуннаҳр ва Туркистон шаҳарлари бўйлаб тарқатиб юборгани нотўғри ҳаракат эканини фаҳмлай бошлади. У Инолхонни йиғирма минг сувори билан Ўтрорда, Қутлугхон ва бошқа ҳарбий саркардаларни ўн минг сувори билан Шаҳрикентда, амир Ихтиёриддин, Қушлу амир-охурни ва Инонжхонни, Ўғул Ҳожибни уттиз минг сарбоз билан Бухорода, Темур Маликни Хужандда, ўзининг она уругидан Тоғайхонни ва Гурни Хурманж, Ҳурзур ибн Иззадин, Курт Ҳусамиддин Масъуд каби амирларини ва бошқаларни қирқ минг қўшин билан Самарқандда, Айёр ан-Насавий деган ном била танилган Фахриддин Ҳабашни Сийистон қўшинлари билан Термизда, Болхамурхонни Вахшда, амакиси Оймуҳаммадни Балхда, Ўтрук Паҳлавонни Жондорудда, Ўғулчиқ Маликни Хутталиёнда, Аловиддин ал-Буртасийни Қундузда ва Аслабхонни Валжда қолдирди. Бир сўз билан айтганда, Мовароуннаҳрнинг биронта шаҳрини ҳам катта қўшинсиз қўймади. Агар у қўшинларни тарқатиб юборгунча, тоторларга қарши жанг очганда эди, у тоторларни ҳиқилдоғидин олгон ва ер юзидан бутунлай супуриб ташлагон бўлур эрди...»

Аммо, минг афсус, бу кучлар уз ҳолича ҳаракат қилди, уларни бирлаштириш учун уринишга кечиккан, кўпгина қалъалар султондан юз угириб, ҳокимлар уртасида адоват авж олиб кетган эди.

Мовароуннаҳрда борган сари таҳлика кучая бошлади. Муғуллар ҳужуми саройларга эмас, бозорларга ҳам етиб келди. Нарху наво кўтарилиб, тижорат аҳлининг ҳамени тўлиб, семира бошлади. Самарқанд, Бухоро, Гурганж, Ахсикат, Балх, Ўзган ва Кеш бозорларининг уз оқсоқоллари бор, аммо Хўжанд бозорининг басавлат оқсоқоли Аҳмад ибн Моразнинг эътибори илгаригидан юз чандон ошиб, отни ҳам, эгар-жабдуқни ҳам, қопу қанорни ҳам... унга буюрдилар. Хўжанд бозори Хорун ар-Рашид бунёд этган Бағдод бозоридан минг чандон ошиб кетгани, бунда филдан то игнагача сотиб олиш мумкинлигини оқсоқол Аҳмад ибн Мораз амалда исбот қила бошлади.

Таҳликали кунларда, султоннинг баданига майда қизилча тошиб кетгани, тунда уйқу йўқлиги сабабли Гурганжнинг таниқли табиблари саройга чақирилиб, шаҳаншоҳ дардини тезда даволашга фармон этилди. Табиблар султоннинг сутли таомлар истеъмол этиши, бир неча кун узлат этиб, ҳордиқ олишини тавсия этдилар. Султон табиблар сўзига амал қилиб, давлат ишларини шаҳзода Жалолиддинга топшириб (бувиси билан маслаҳатлашишни таъкидлаб), ўзи саройдаги хобхонасида ҳар хил дорулар ичиб ётди. Баъзан кичик невараларини чорлаб, улар билан ҳангома қиларди. Кунлардан бир куни у катта хонага йигирмадан ортиқ невараларини тўплаб, вазири аъзам Низом ал-Мулк иштирокида синов-топишмоқ уйини ҳам қурди.

— Энди осонроқ синовга ўтамен, — деди султон. Вазири аъзам кўксига босиб турган китобни султонга узатди. — Қани, ким топади? Ога-ини бир турару бир-бирини кўрмас ҳеч?

Мўйлаби сабза урган икки шаҳзода бир-бирларига қараб қўйишди. Султон атай уларга теккизиб бу топишмоқни айтдиммикан? Бармоқларини уйнаб, уйлаб кетишди.

— Мен айтамен, улуг бобо, — деди Жалолиддиннинг ўгли тик туриб.

— Айт!

— Жайхун ила Сайхун... Улар ога-ини, аммо бир-бирларини асло кўролмайдилар...

— Йўқ! — деди султон.

— Бу инсоннинг икки кўзи, — деди дик ўрнидан туриб Узлогшоҳнинг ўгли.

— Бу тўғри! Топдинг, — дея бир оз ўйланиб қолди. Муқовани очиб, жавоби «икки кўз» эканини ўқиди. — Китобда аниқ жавоби дарҳақиқат икки кўз, аммо Жалололиддин ўглининг муқоясаси ҳам жоиз эди. Жайҳун билан Сайҳун — оғанини, аммо улар бир-бирларини кўрмайдилар ва учрашмайдилар.

— Яна бир топишмоқ, — деди султон, — ит деса ирилламас, одам деса — уйга қўймас?

— Қулф! — деди топганига хурсанд, дик ўрнидан қўпиб Жалололиддиннинг ўгли.

— Топдинг! — деди султон, — яна топ! Кичкина қозоннинг оши тотли? Бу нима?

Яна сукут. Болалар ўйланиб қолишди.

— Мен топдим, — деди Жалололиддин ўгли яна ўрнидан туриб, — бу ёнғоқ.

— Топдинг!

Саройда султоннинг кунлари шу тариқа ўтарди. Аммо Сайҳун бўйида тинимсиз жанг кетарди, қон дарёдек оқарди...

Йигирма еттинчи боб

ҚАМАЛ ВА ХИЁНАТ

Хужанд ҳамма томондан ўраб олинди. Демак, тайёргарликларимиз яхши бўлмаган экан, деди пешонасини кафтига қўйиб Темур Малик. Мўғуллар кўпчилик ва яна камонда устунлик қилмоқда. Вазиятни тўғри баҳоламоқ зарур, улар жондан кечиб олишадур. Тепасига келиб турган Иброҳим Дўлдайга ҳам қарамасди. У йўл қидирар, мўғулларга панд бериб, қириб ташлаш чорасини изларди.

Душманнинг асосий қисми Музбек ва Мутуғил тоғлари этагида жойлашгани билан яна бир қисми Ходарвеш¹ дашти томон силжиб, дарёдан ўтишга уринарди. Улар қўлга олган кемаларда, қандайдир гўла-ёғочларда, сузишни биладиган баъзилари қиличу найзаларини ушлаб, дарёда сузишарди. Баъзилари ҳатто Сарисанг, Тапқоқ ва Қаландархона томон-

¹ «Бобирнома»да айтилишича, Ходарвеш дашти Хужанд билан Конибодом оралигида.

ларда, шаҳар деворлари тагида ҳам пайдо бўлишди. Вазият ниҳоятда мушкуллашди. Чорқишлоқ томонда Суқту нуённинг ваҳший пиёдалари изгиб қолганига одамлар ҳайрон эди. Муҳаммад Интизом йигитлари тупидан ажралган бир неча мўгулни тутиб, ўлдиришди. Аммо шаҳар девори томон силжиган мўгуллар кўп вақт тўдаланиб юришарди. Қўргон тепасидан мўлжаллаб отилган ўқ баъзан уларни ер тишлатарди. Дарё ёқасида чумолидай ўрмалаган, ўлган-тирилганига қарамай шаҳар деворлари сари интилайётган мўгулларнинг ҳисоби йўқ эди. Улар шу даражада сурбет чигирткага ўшардиларки, босиб-янчиб ўлдирганинг билан ҳеч тугашмасди.

Душман ички маҳаллалар сари сурилиб, Уратепа дарвозаси орқали шаҳарга кирмоқчи бўлди. Қўргон тепасида, кунгураларда, баланд томларда пойлаб турган хўжандлик навкар йигитлар душман тўдаси устига ёниб турган қора мой ағдаришар, оғир харсангтошлар ташлаб, мажақлаб юборишарди. Кимлар камондан ўқ узиб, нуённинг ёнгинасидаги мўгулни ағдарди. Улар ҳам ўқ отиб, тўрт томонга югуришди; томлардан, девор орқасидан ўқ отаётган хўжандликларни қидиришарди. Черобек, Чўянчи дарвозалари томон интилишарди. Қўшбеги, Мадрасаи хиштин, Оҳунгузар, Хонақоҳ, Гумбаз, Қўшмасжид, Шаршара маҳаллаларида мингларча хўжандликлар қўлларида қурол-яроғу, паншахалару гавронгача кўтариб, душманни ичкарига қўймаслик учун тўсиқ тузиб, шай турардилар.

Темур Малик фармони билан Шоҳмурод ва Шерюрак ўз навкарларини тунда қалъа тагидаги яширин йўл — Тапқоқ орқали дарё бўйига, бунда шай турган кемаларга тушириб, дарё ичидаги истехкомга жўнатиб турди. Ҳоким қўшин тепасида, шаҳарда қолди. Одамларга мутлақо ваҳимага тушмасликка, қайси йўл билан бўлса ҳам душманни қириб ташлаш кераклигини буюрарди. Агар биз ўлдирмасак, у бизни ўлдиради, ё ватан, ё ўлим, дерди Темур Малик. Черобек ва Чўянчи дарвозалари оралигидаги Мозор ва Кўрхона, Араб ва Қалъача томонларда айниқса жанг авж олди. Масжиди Савр ариғи томондан ёриб кирмоқчи бўлган душман билан жанг қилаётган Темур Малик, от чоптириб келган бир сарбоз хабаридан сўнг сардор Олабуқани бу ерда қолдириб, Қўшмасжид ва Араб маҳалласи томон от солди. Черобек дар-

возасига яқин Курхона, Мозор ариқлари атрофида эрталабдан бошлаб тарақа-туруқ жанг кўтарди. Тапқоқ билан юқорида Намозгоҳ, Хужа Биробод, Зингари, Сада теги маҳаллалари қалъани ўраб тургани, бу томонни жуда эҳтиёт қилиш учун қалъадан унча узоқ бўлмаган Бозор, Тубахон ва Пийри Сорбонага тўрт юз навкар юборилиб, кўчалар тўсилиши, ҳар эҳтимолга қарши қалъага борадиган бозор йулида катта чоҳлар қазилишини буюрди. Душман Масжиди Савр ариқларини тўсиб, қуритиб қўйиши мумкинлигини уйлади. Темур Малик хонадонларга сув олиб қўйиш, ҳовузларни тоза сақлаш лозимлигини буюрди. Дарё томондан кириш иложини қилолмаган мўғуллар иккинчи ҳафта ичи бетиним, ўлган-тирилганига қарамай жануб томондан — Чорчироғ, Чўянчи, Черобек ва Уратепа дарвозалари атрофида жангни авжга чиқарди.

Кечқурун, қоронғи тушгач, бу ердаги душман кучи шаҳар деворлари тагидан орқага чекиниб, тоғ тагидаги ўз боргоҳларига боришар, иккинчи шай турган қисм улар ўрнини эгаллаб, яна шаҳар деворлари тагига ҳужум қилиб, камондан ўқ ёғдирарди. Тунги жангда мўғуллар Темур Малик қўшини дам олиб, куч тўпласлиги учун шунчаки нотинч қилиб туриш мақсадида оз қўшину бақирув-шовқинни кучайтиришлиklarини, ҳийла-найранг ишлатаётганликларини пайқаган Темур Малик Тапқоқ ва Девонбеги томонидаги мингта яқин навкарни оқшомгача етказиб олиб келиб, душманга қарши солди. Бу чоғ душманнинг катта кучи дам олиш учун тоғ тагига кетган эди. Кичик куч етиб келиши пайтида Хужанд суворилари беш юз чоғлик пиёда мўғул қўшинини ўраб олиб, қиличдан ўтказишди. Темур Малик, ҳозирги шароитда мутлақо асир олиб бўлмайти, чопиб ташлайберинглар, деб буйруқ берди. Хужандликлар бу буйруқни икки баробар бажаришди, қочиб қутулмоқчи бўлганини ҳам орқасидан қувиб бориб чопиб ташлашди. Дарғазаб сарбозлар Чорикдаррондан сўнг фақат қириб ташлаётган эди. Эрта билан Чўянчи ва Черобек дарвозалари рўпарасидаги майдонда ширага тушган пашшадек мўғуллар улиги ер билан битта сочилиб ётарди. Иссиқ кунда ҳам бошларидан қўймайдиган тумоқлари бир томонда, тандан узилган каллалар бир томонда, қиличу найзалар бир томонда сочилиб ётарди. Бу мағлубиятдан хабар топган

Улоқ нуён қилич уйнатиб, қийиқ кўзларини шаҳарга тикиб бақирар, сиртлонга ўхшаб, тишларини кўрсатиб ирилларди. У ҳар ириллаганида атрофидаги йиртқич галалар тиришар, бошлари қуйи, қийиқ кўзларини илтижо билан тикишар, тишларини беда еяётган отдек кусурлатишарди.

Учинчи ҳафтада яна бошда тумоқ, эгнида совут, қилич яланғочлаган мингга яқин мўғул Чўянчи дарвозасига ёпирилиб келиб, бу ердаги сон жиҳатидан оз бўлган пиёда ва отлиқларни чопиб, янчиб, ичкарига интилди. Кўрхона ариғи ўлган, ярадор бўлган мўғулларга тўлиб, бирини устидан бири бостириб кела бошлади. Кўрхона ариғининг суви тошиб, пахса деворлар тагини сув босди. Эрталабдан-кечгача шарақшуруқ қиличлар-қалқонлар овози, қийқириқ, отлар кишнаши тинмасди. Майдону кўчалар одамлар жасадига тўлиб кетди. Оғлуқ, Катта тут таги, Даҳнав маҳаллаларидаги баъзи уйлар ёна бошлади. Шаҳар жанубида, тунда беш юзга яқин мўғул қўшини ўраб олиниб, қириб ташлангани Улоқ нуёнга тинчлик бермас эди. У яраланган йиртқичдек у ёқдан-бу ёққа сапчиб, шаҳар сиртида ҳам, ичида ҳам жангни авжга миндирди. Мўғуллар ўлган-тирилганига қарамай, болами, каттами, хотинми, кексами чопиб, найза уриб, қалъа томон интилишарди. Кўчаларда жанг кетарди. Қўюндек оқиб келаётган беадад кучга бас келиб, Темур Малик атрофидаги садоқатли дўстлари билан бирга қилич солар, рўпара келган мўғулни қулатмай қўймасди. Баъзан найза урар, баъзан қилич... Саркарда қўшини катта кучалар буйлаб тисарилиб, бозор майдонига чиққанда Карнайчи деган жойда кучани устунлар, харсанглар билан тўсиб қўйилди. Қоронғи тушиши билан мўғуллар орқадан куч келишини кутиб олдинга силжишни тўхтатди. Улар шу яқинда, яна икки маҳаллани ўтгач, қалъага етишликларини билишмасди. Бозор майдони юқорисидаги Баландҳовуз яқинида Темур Малик сарбозлари ҳам бир муддат тўхтади. Иморатларнинг нариги томонида мўғуллар борлигини томдан, мўри орқасидан кўриб турган йигит ҳамма ҳаракатни билдириб турарди. Томоқлар ниҳоятда қақраган, ўлим мутлақо кўзга кўринмасди. Биров тупписида, биров ҳовучлаб, биров қумғонда, биров челақни бошига кўтариб сув ичарди. Шу даражада чанқоқлик авжга чиққан эдики, агар ҳозироқ мўғул бостириб келса бари бир туп-

пидаги сувни ташлаб юборишмас эди. Кимдир елкасидан, кимдир билагидан оқаётган қонни латта билан боғлар, кимдир ҳақкачоғланиб, юролмай оти ёнида турарди-ю, аммо яланғоч қиличини, қалқони-ни қўлдан қўймасди.

Шу лаҳза Муҳаммад Интизом Темур Малик ёнига келиб, бу ерда раҳнамоликни Ҳусайн Говга топшириб, ўзи тезда қалъани ёқалаб ўтиб, дарё томонга боришини, Кўҳистоний билан бирга оролга ўтишини маслаҳат берди.

— Бошқа чора йўқ, саркарда! Агар мўғуллар туни билан яна жазавода ҳужумга ўтсалар, эрта билан қалъада бўлишади. Бизни ўраб олишлари аниқ. Ўт-рордан ҳам даҳшатли воқеа юз беради. Ҳозироқ яширинча дарё ичидаги истеҳкомга чекинмоқ даркор!

Темур Малик ўйланиб қолди.

— Бир дақиқани ҳам қўлдан бермаслик лозим. Мен ўз йигитларим билан Хужандда қоламен. Сизни, яна ўн кишини менинг йигитларим қалъа ости билан кемаларга тушириб қўяди. Саркарда ҳазратлари, сўзимни қайтарманг, биз ишни шу ерда тамом қилиш ниятимиз йўқ, биз лозим бўлса, қиёматгача жанг қиламиз! Сиз, мингга яқин сарбоз билан дарё ичидаги истеҳкомдан ҳужум қиласиз. Маслаҳатимиз шундоқ булган эди. Мен ўз йигитларим билан ичдан...

Атрофдаги сарбозлар Темур Малик билан Муҳаммад Интизом ўртасидаги бўлаётган гапни эшитмасалар ҳам, мазмунини аниқ фаҳмлаб турардилар.

— Саркарда, бошқа илож йўқ! — деди уч қадамча нарида турган давангир сардор Олабуқа.

Темур Малик унга тикилиб қаради. У яқинда икки мўғулни ер тишлатиб, Улоқ нуён орқасидан шиддат билан қувиб, калласини учуриб юбораман деб кетаётганида бир мўғул отига ўқ узиб, мункитиб йиқитган эди. Оти қуламаганда, Улоқ нуённинг калласи кетган эди. Темур Малик жим, ўйланиб қолди.

— Саркарда, биз ҳам сизни истеҳкомга боришингизни маслаҳат берамиз.

— Азиз саркарда, биз ҳали уларга кўрсатамиз! — деди Қангли Арслон. — Вақтинча чекинаётимиз.

— Истеҳкомга ўтиш, Хужанддан узоқлашмаслик тадбирини саркарда Жалолоддин маъқуллаган. Мен бу чорани шаҳзода билан маслаҳатлашиб олганмен. Чориқдарронда жангни ютқазсак, истеҳкомга ўта-

миз; Жалололиддин бу ишдан хабардор. Самарқанд қўшинининг бир қисмини юборишни айтибдилар. Чопар келди, мана нома! (У дўстларига қогоз кўрсатади). Эҳтимол, бу қўшин билан Жалололиддиннинг ўзлари ҳам етиб келарлар.

Одамларда жонланиш, тетиклик, ишонч аломатлари пайдо бўлди.

— Эрта билан сизлар ҳам истеҳкомга ўтасиз! — деди яна Темур Малик.

Шундан сўнг ўн беш чоғли йигит Темур Малик билан қалъани ёқалаб, дарёда лопиллаб турган кемаларга тушиб, Сайхун ичидаги истеҳком томон сузиб кетишди. Кемалар оқшом қоронгисида кўздан йўқолгунча, Муҳаммад Интизом ва бошқа сардорлар йигитлари билан кузатиб туришди, сўнг айгоқчилар халталаридан соқол-мўйлабларини олиб, юзларига ёпиштиришди. Савдогарлар қиёфасида шаҳарга кириб кетишди. Ёмон аҳвол юз бергундай бўлса, карвонсарой ёки Қаландархона томонда учрашишга қарор қилишди. Улар яна тезликда Карнайчи ва Намозгоҳ томонга, навкарлар ёнига боришди, саркардани омон-эсон истеҳкомга ўтказиб юборишганини Шерюрак Шоший билан сардор Олабуқага ҳам айтишди. Шундан сўнг, Муҳаммад Интизом бу ердаги йигитларга зафар тилаб, Тапқоқ маҳалласига, ундан қалъага ўтди. Миршабхона саркорини ёнларига олиб, тун қоронгисида уч томонга йўл олишди.

Ёнаётган шаҳар ичида яна шарақ-шуруқ қиличу қалқон овози, айланма кўчалар ичида «гуду-гирр, найн-гирр...» деган тушуниб бўлмайдиган даҳшатли товушлар эшитилиб турарди. Тун бўйи кўчалар ичида жанг, хотин-қизларнинг аянчли фарёдлари, болалар йиғиси эшитилиб турарди. Қуролларнинг шарақ-шуруқ овози баъзан аёл кишининг ўткир фарёдини ҳам, оғилхонадаги сигирларнинг қўрқувдан маърашларини ҳам босиб кетарди. Чарс-чурс қилиб ёнаётган уйларда фарёд, кийим-кечаги ёниб, қочаётган одамлар яна мўғул тигига рўбару келиб, ерга шилққа йиқилишарди.

Қиёмат-қойим... Тун қоронгиси, ўт кетган уйлар шуъласида икки куч шарақа-шуруқ қилич солишарди. Хужандликлар ҳолдан тойганига қарамай ҳаётмамот жанги қилишар, агар уларнинг чинакам паҳлавон йигитлардек олишайтганини саркарда кўрганида садоқату фидойиликларидан ичга сигмай хурсанд

булиб йигларди. Йигитлар она тупроқни деб Алпомишу Гурӯғли, Рустаму Суҳроб каби жанг қилишарди.

Тонготарга яқин Куҳистоний ҳоким номидан фармон бериб, жанг қилаётган йигитларнинг бир қисми дарё ёқасига тушиб, бу ердаги кемаларда оролга ўтиши лозимлигини маълум қилди. Тонг гира-ширасида кемалар жуда тез қатнади. Баъзи кучалардан чиққан навкарлар жанг билан қиргоққача чекинишди. Дарё ёқасида турган хўжандликларни кўрган мўғул тўдалари бетлаб келолмай, ичкарига — ёнаётган шаҳарга кириб кетишарди. Қиргоққа бехосдан отилиб чиққан бир қурум мўғул отлиқларини дарё бўйида турган сардор Олабуқа йигитлари шу лаҳза ўраб олиб, чопиб ташлашди. Ун чоғлиқ суворидан биронтаси ҳам орқага қайта олмади. Хўжандликлар кема келишини кутиб туриб ҳам жанг қилишади. Бир кемачига оролдаги Темур Малик сузишни биладиганлар кутиб ўтирмай, қилич-қалқонини кемага ташлаб, сузиб келиша берсин, дарё тинч оқмоқда, дебди. Кема эшканини тинмай эшаётганлар бу хабарни қиргоқдагиларга етказди. Эҳтимол, бу билан саркарда кишиларнинг сузишга қанчалик лаёқати борлигини ҳам билмоқчи бўлгандир.

Шерюрак бир неча йигити билан кемага тушаётиб, қалъа томонга кўз ташлаб, уйларнинг ёнаётганини кўрди. Шерюракдан икки юз қадамча нарида, дарё ичидаги оролда турган Темур Маликнинг ҳам шундай манзарага кўзи тушди.

Хўжанд ер билан яксон бўлиб, чукаётгандай, одамлар куйиб кул бўлаётгандай... Унинг ичи ёниб, интиқом ўти аланга оларди. У ўз жонини сақлаб, бу ёққа ўтдимми? Йўқ! Унинг учун ўлим ҳозир ҳеч гап, шаҳар ёнганидан кўра минг маротаба қийноқ ўлимига рози эди. У енгилишни бўйнига олмас, тинимсиз жанг қилмоқ, фақат шу йўл билан душманни тормор этмоқ мумкин, дерди. У айқириб оқайтган дарёга тикилар, кучли дарё унга қудрат бағишлаётгандай эди. Сув гўё: «Эй, саркарда, мен отдан ҳам, филдан ҳам кучлиман, менинг елкамга мин, мен сени душман устига олиб борамен, мени улар ўқ отиб ҳам, қиличу найза уриб ҳам ўлдириша олмайди! Мен енгилмас ва қудратли аргумоқмен! Менинг елкамга мин, эндиги жангда мен сенга ёр бўламен», дегандек бўларди. Шу қудратли аргумоқни паноҳ этиб Темур Малик дарё ичига кирди. Бу «арғумоқ»қа манжаниқ-

дан тош отиб ҳам етказа олмайдилар, ут очиб ёнди-ролмайдилар. Темур Малик ёнаётган Хужандга, ундан кейин дарёга тикилди. У ёқда онаси, фарзанди — уч яшар Метин Малик, хотини Ойчечак ва бошқа қадрдонлари қолди. Юрагини алам гижимлай бошлади. Агар яна бир кун ичида уларни мўғуллар ўлдир-маса, қутқазиб олиб келиши аниқ. У шуни ўйлади. Бошқалар-чи? Хужанддаги бошқа одамлар-чи? Бошқа онаизорларнинг бола-чақалари-чи? Унинг фарзанд-лари бошқаларникидан азизми? У ўйланиб қолди.

Мўғуллар қалъани ўраб олиб, бостириб киришга интилардилар. Улоқ нуён ўз айғоқчиларини ишга солиб, Баландҳовуз маҳалласидан бозор майдонига, ундан миршабхонага ўтди. Шу йўл билан Девонбеги орқали шитоб билан Сайхун бўйига тушди-да, қалъани ўраб олишга уринди. Қалъани ҳимоя қилиб турган хужандликлар дарвоза олдида яна қаттиқ жанг бошлаб юбордилар. Девор тепасидан ёниб турган қора мой, харсангтошлар ташлаб, душманни мажақлаб ўлдирдилар. Қалъа дарвозаси яқинида бўлаётган жангни шу ердаги бир ҳовли ичидаги молхона тўйну-гидан Муҳаммад Интизом анча вақтгача кузатиб турди. Очиқ жангга тушишдан ўзини тийиб турган сардор мардларча ҳалок бўлаётган, ҳеч нарсадан қурқмай, ўлимга тик боқиб, қалъани ҳимоя қилаётган йигитларни кўриб, ичдан тасаннолар айтарди... Саркарда Темур Малик уларни тўғри тарбия қилганини фаҳмлади. Бу йигитларнинг баъзи бировларидан шубҳаланиб, агар бошимизга иш тушса, савдогарбаччалардек хиёнат қилади, деб бад оларди. Уларнинг ҳозирги садоқати, гарчи мағлубиятга кетаётган бўлсалар ҳам ватан йўлида қаҳрамонона жанг қилишлари ниҳоятда кўнглини кўтарди. Шубҳаланиб, кўз остига олгани, конибодомлик, ўшлик икки йигит мўғуллар билан чунонам жанг қилдики, буни кўриб унинг оғзи очилиб қолди. Уларнинг иккови ҳам паҳлавон сифатида шаҳодат топди. Муҳаммад Интизом ола-тўполон жангни кузатиб туриб, найзага илиб кўтарилган конибодомликнинг ўлимини кўриб, беихтиёр юзига фотиҳа тортди. Бу ўлим Муҳаммад Интизомни яна ҳам дадил қилди. Икки йигит ўнга яқин мўғулни чопиб ташлаб, охири ҳалок бўлди. Мўғуллар тўдаланиб келиб уларга ёпишмаса, енгилмасди. Улар конибодомлик йигитни найзага кўтаришди, лекин ўзлари ҳам завола топишди.

Қалъа атрофида мўғулларни жанг билан ушлаб туриш купчилик қўшиннинг оролга ўтиб олишини таъминлаган эди. Бу пайт яланғоч йигитлар сувнинг оқими билан қиялаб сузиб, оролдаги истеҳкомга ўтиб олишди. Бу томонга мўғуллар ҳужум қилишини кутиб турган камонандозлар заҳарланган ўқларини ёйга қўйиб шай турардилар.

* * *

Қалъа посбонлари тенгсиз жангда деярли барчаси ҳалок бўлди. Қалъада ҳоким ва бошқа сардорларнинг оилалари тўплангани, ҳужжату Хужанд бойлиги сақланаётганлиги сабабли юзга яқин яхши қуроолланган йигитлар сунгги дақиқагача мардонавор жанг қилиб ҳалок бўлишди. Мўғуллар қалъа ҳовлисига бостириб кириб, у ёқ-бу ёққа аланглашди. Шу пайт қўрқув ичида қалъа ҳовлисига Бинафша бегим тушди. Ҳовли негадир жимжит. Мўғул жангчилари иҳотасида, от устида туриб, у яқдан-бу ёққа аланглаётган Сўқту нўён ёнига шатиллаганча келди-да, бир нималар дея бошлади. Мўғуллардан бири қиличи билан чопиб ташламоқчи бўлган эди, Сўқту нўён уни тухтатиб, туркий тил биладиган тилмочини қидиртирди. Мўғул ҳарбийлари кийимидаги бир одам қурооллилар орасидан туртиниб Сўқту нўён ёнига келди.

— Бундан сўра, нима дейди?

— Эй хотин, нима дейсен? — деди тилмоч ҳаллослаб.

— Мана, мана! — Бинафша бека ёнидан мўғул пайзасини чиқариб кўрсатди. Тилмоч уни қўлига олиб, дарҳақиқат бу мўғул пайзаси эканини Сўқту нўёнга кўрсатди. — Менга бу пайзани Маҳмуд ялавоч савдогарлари берган. Савдогарнинг ўзи шу ерда, мен унга золим Темур Маликнинг ҳар куни ҳарбий машқлар қилаётганини айтганмен... У савдогар бозорбошида дўкандорлик қилади. Мени Темур Малик кишилари қийнаган, унинг сардори Муҳаммад Интизом ўлдирамен деган. Мен ҳам, Ойчечак ҳам Туркон хотун уруғлариданмиз. Мен... Ҳали гапирадиган гапларим куп...

Тилмоч Бинафша беканинг ҳамма гапларини мўғулча қилиб, сўзма-сўз айтиб берди.

— Бу хотинга тегманглар! У бизга керак, — деди Сўқту нўён жиддий бир тусда. У, отдан эгилиб, Би-

нафша бекага қулоғини яқин олиб келди, кейин сўради: — Темур Маликнинг хотини қаерда?!

— Ичкарида.

Бу гап ҳам сўзма-сўз таржима этилди.

Сўқту нўён дарҳол отдан тушди. Бир неча мўгуллар ихотасида ҳовлини кесиб бориб, зинапоялардан кутарилиб, катта айвонга чиқди. Ундан олдин зингиллаганча Бинафша бека бориб, айвонга ёзуғлиқ такаёвмитнинг қизил гилами устига курси қўйди. Биққасемиз Сўқту нўён виқор билан курсига утириши билан Бинафша бека ичкарига кириб, бир муддатдан сўнг обдан ясанган, бошига оқ ҳарир парда тутиб «келин» бўлган Ойчечакни олиб чиқди. Ойчечак мўгулга эгилиб салом берди...

— Бу, сизлар ўлдирган ўша золим Темур Маликнинг хотини! Бу, Ойчечак маликам у ярамасдан кўп зулм кўрган. Темур Малик ишратбоз эди...

«Сизлар ўлдирган ўша Темур Малик» деган сўзни эшитган Сўқту нўён ёнидаги мўгулга қачон ўлдирибмиз, дегандек қараб қўйди.

— Бу могайнинг¹ гапи ростми?

— Йўқ, у қочди, — деди мўгул ўз тилида.

— Бари бир, тутиб ўлдирамиз! — деди Сўқту нўён яна ҳеч ким тушунмайдиган ўз тилида. У яна Бинафша бекага, ундан кейин Ойчечакка тикилди. Бинафша бека бориб, Ойчечак юзидан пардани кутарди. Сўқту нўён оғзини очганча бақрайиб қараб қолди...

— У — шу бугундан бошлаб менинг хотиним!

— Мен ҳам буни тасдиқлаймен. Ойчечак ҳозирдан бошлаб голиб саркарданинг хотини! Голиб саркарда — сен! Лекин биз мусулмонлар одатига кўра, мулла чақирилиб никоҳ ўқитилишини илтимос қиламиз.

— Мен рози. Мусулмонлар одатини қиламиз. Кечга, хона эшигига мулла келтириб қўйинглар! Хонани менинг кишиларим тайёрлайди. Ҳеч қаёққа чиқмай, уйда утиринглар!

Сўқту нўён ўрnidан туриб, қуролли мўгуллар ихотасида ҳовлига тушиб, отига минди. Қалъа ҳовлисида, дарвозалар ёнида, кўчаларда йиқилиб, чўзилиб ётган жангчилар ўлигини йиғиштириб олишни, ҳамма ерга қоровуллар қўйишни, бўғиб қўйилган ариқларнинг тўғонини очиб юборишни буюрди. Кучага

¹ М о г а й — илон.

чиқиб, баландликдан кафтини қисиқ кўзлари устига соябон этиб дарё томонга тикилди. Шаҳар гуё тинчиган ҳисоб, мўгуллар — церег¹га уч кун муҳлат бериб, шаҳарни талаш, қимматбаҳо нарсаларни олиш, хотин-қизларни зўрлаш, кўнглига ёқса «ўзларига хотинликка олиш», бу ишда ким қаршилиқ қилса, ўлдириб ташлашга рухсат берилди. Ўзи яна кўтарилиб, Хужанднинг Саритепа дўнглигига чиқди. Дарёнинг нариги томонида фалакка қад чўзган Музбек ва Мутугил тоғларига тикилди. Бу тоғ этагида Сўқту нуён Ўтрордан ҳайдаб келинган уттиз минг асирлар тоғ этакларида ётганини ҳаёлидан ўтказди. Хужанд олингач, улар Конибодом, Исфара, Ахсикат, Хужанддан то Ўшу Ўзгангача юришлари, бу ерларнинг ҳаммасини босиб олишлари керак эди. Улоқ нуён Хужанд шаҳрига бостириб киргани ҳақида Сўқту нуёнга хабар қилди. Бу хабар шу кунларда қаттиқ жанг кетаётган мусулмонларнинг муқаддас шаҳри — Бухоро ёнида турган Чингизхонга етишини жуда истарди.

— Цайз² қўлимизда, — деди Сўқту нуён ёнидаги шаригига хурсанд боқиб, бугун қўйнига кирадиган Ойчечакни кўз олдига келтириб.

Шу куни қалъа ҳовлисида ўндан ортиқ қўй сўйилиб, қозонларга ташланди. Ҳаммаёқда мўгуллар ҳокимлик қиларди. Бугун Шоҳмурод Кухистонийнинг хотини ва бўйи етган қизини мўгуллар зўрламоқчи бўлганида ўзларини қалъа деворидан ташлаб, ҳалок қилишгани хабари тарқалди. Шерюрак Шошийнинг хотини ҳам заҳар ичиб ўлганини эшитишди. Аммо Ойчечак шу кеча обдан безаниб, пардоз-андоз қилиб, зиёфатдан кейин Сўқту нуён тўшагига ўзини ташлаб, «голиб»ни эҳтирос билан маҳкам қучоқлади. Сўқту нуён «мусулмон аёли» Ойчечакнинг эркаланишлари¹, қилигу қичиқларидан ниҳоятда мамнун бўлиб, бу томонларга бекорга келмагани-ю, бу лаззат пайғомида қанча мўгулларнинг ер тишлаганини ҳам тамоман унутди. Ойчечак ҳам саркарда Темур Маликни, хизматкор қули қўлидаги уч яшар ўгли Метинни тамоман унутди. Сўқту нуён тўшагида бир жаҳон бўлиб, эркаланиб, шаҳвоний лаззатни суриб ётарди... Умр бўйи ўрганган хотинлик «санъати»ни, қилигу қичиқларини ишга соларди. Сохта инграрди...

¹ Ц е р е г — қўшин.

² Ц а й з — қалъа.

— Сизлар гўшти кўп ейсизларда? — деди таманно билан Ойчечак ярим тунда тушакда утириб қўйнинг катта бир устихонидаги гўшти чайнаётган Суқту нуёнинг сонларига юзини теккизиб.

— Ҳа. Сен ҳам гўшти яхши ер экансан... — деди Суқту нуён кинояли, — эринг қондирилмасмиди?

Ойчечак танглай қоқиб, кулди...

Суқту нуён гўшт чайнаб туриб, Чингизхон сўзини эслади: «Бу ернинг одамлари гиёҳу ўсимликларни ер экан, бизларда гиёҳни мол ейди, биз мўғуллар молни еймиз. Бу ерликлар одам эмас, мол. Мол бўлгандан сўнг уни сўябериш мумкин».

Ойчечак мўғулнинг ишрат тушагида наҳс босиб ётгани бу томонда турсин, энди икки огиз сўзни Темур Маликнинг уч яшар ўгли Метиннинг бир кечада ғойиб бўлишидан эшитинг.

Йигирма саккизинчи боб

ТЕМУР МАЛИКНИНГ УЧ ЯШАР УҒЛИ МЕТИННИНГ ҒОЙИБ БЎЛИШИ

Темур Малик ўз сарбозу сардорлари билан дарё томон чекинаётганини сезган ҳовлисидаги садоқатли хизматкори Гулом деган кекса одам болохона деразасидан отлиқ мўғуллар тўдаси Девонбеги томонларда пайдо бўлиб, қалъани қамал қилишга интилишаётганини аллақачон пайқаган эди. Шаҳар дарвозаларининг баъзилари бузиб ташлангани, душман қалъага яқинлашиб келаётгани, қалъадан унча узоқ бўлмаган Темур Малик ҳовлисини ҳам хавф остида қолдирганди. Бу ҳолат саркарда хонадониди кўп йиллардан буён хизмат қилиб юрган, ёши анча жойга бориб қолган Гуломни ҳам саросимага солди. У кеча тушдан кейиноқ иш қўлдан кетганини пайқаган эди. Сурпулисини отиб юбориб, белига эски бир қилични тақиб олди. Бу иш ҳам бўлмади, тўс-тўполон ташқарида авжга чиқиб, шаҳарнинг Қаландархона, Сарисанг томонларида уйларга ўт кетганини ҳам кўрди. Бир бошга бир ўлим, деди ўзига ўзи, ўн душманни ўлдиришга кучи етмайди, аммо бирини ўлдириши мумкин! Ҳозир шу ҳам керак! Агар у ўлдирмаса, душман уни ўлдиради, бунда ҳам Ўтрор фожиаси бўлиши аниқ! Бинафша беканинг тамоман ўзгариб

қолгани, мўғулларнинг қалъага бостириб киришини кутиб ўтиргани жуда таажжуб, деди ўзига ўзи. Камлап, доимо оғзини очиб, бақрайиб турадиган бу хизматкордан Бинафша бека ҳам, Ойчечак ҳам мутлақо шубҳаланишмасди, унга иш буюришарди-ю, унинг нима ҳақида ўйлаётгани, нима қилмоқчи эканига қизиқсинишмасди. Унинг эски, занглаган шамшир кўтариб юрганини кўриб, Бинафша бека қаҳ-қаҳ уриб кулди. «Ташла уни, нодон чол! Иш қолипдан кучди! Битта-яримтасининг кўзи тушса, бошинг кетади!» — дея яна қаҳ-қаҳ уриб кулди. Қовоқ солиб, турсайиб ўтирган Гулом ўгирилиб, ўз ҳужрасига кирди, эски қиличини ташлаб, этиги қўнжига ўткир пичоқни тикди-да, қош қорайишини пойлаб ётди. Эски хуржунига нималарнидир солиб, йўл ҳозирлигини кўрди. Қалъа дарвозасидаги посбонлар ёнига бориб, ниманидир шивирлади. Боғлоқлик отлардан бирини эгаржабдуқларини тортиб кўриб, олдига хашак ташлади. Гуломнинг гапи ўнбошига маъқул бўлдимиди, у саркарда маҳрамининг илтимосига «хўп, майли...» деб жавоб қилди. Қоронғилик чўккач, Гулом ҳеч кимга сездирмай, ўз ҳужрасидан хуржунни олиб чиқиб сугориб, айили таранг тортилган тўриқ от устига ташлади. Ундан сўнг, саркарда истиқомат қиладиган хонага кириб, ниманидир излади. Дам ичкарига, дам ҳовлига, дам зиналардан кўтарилиб, дам қалъага мокидай гизиллаб бориб-келиб юрган Бинафша беканинг Гуломга кўзи тушиб, сув олиб келишни буюрди. Лекин ичкари хонада ўзи билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолиб, йиғлаб ўтирган уч яшар гўдак хизматкорни кўриб: «Мени ол», дегандек қаттиқроқ йиғлади. Бу саркарданинг фарзанди Метин эди. Гўдак хизматкор чолни жуда яхши кўрарди. Баъзан саркарда ёнида гўдакни кўтариб, ҳовлига олиб чиқар, эркалар, соқоллари билан унинг даҳанларини қитиқлаб, кулдирарди. Гуломга кўзи тушган гўдак полапон қушдек интила бошлади. Гулом бир қўлида мис кўза, бир қўлида гўдак, Бинафша бекага таъзим қилди. «Беглар ойим, рухсатингиз билан болани бир оз ўйнатамен, сув ҳам олиб келамен...» деди. Хаёли ўзида эмас Бинафша бека: «Майли, боланинг овозини учир, ўйнатиб келақол», деди. Гулом шу лаҳза фурсатни қўлдан бермай, гўдакни кўтариб, тўппатўғри дарвозага — ўнбоши ёнига келди-да, устунга боғлоғлиқ тўриқни ечди. Бир сакраб отга минди. Ўн-

боши болани ердан кутариб, Гуломга узатди. Қалъанинг Топқоқ маҳалласи томонидаги дарвозабонлар Гуломни чиқариб юборишди. Олдиндан мулжаллаб қўйгани — режаси бўйича Гулом ҳали муғуллар етмаган шаҳарнинг Уратепа дарвозаси томон айланма — жинкучаларидан ўтиб, бунда қуриқлашнинг маъноси ҳам қолмай, очилиб ётган дарвозадан чиқди. Шаҳар қўрғонидан бир оз узоқлашгач, аввал Конибодом томон қочсаммикин, деб ўйлади. У даламадала юргач, Конибодомдан кўра ҳам Куркат, Нав, Қорасув томон юришни лозим топди. Бу томонларга ҳали-бери муғуллар келолмаслигини, ҳар қалай тоғ ичига киришни кузлади. Баъзан отга қамчи босиб чоптирар, баъзан чарчаган от лукиллаб юрарди. Кимсасиз дала... Аллақаерда кўппаклар вовилларди. «Э, нодон кўппаклар, ўзингникига вовиллайсанми?! Босқинчи муғулларга вовилламайсанми?!» — дерди Гулом. Куркатда узоқ қариндошларидан бири туришни биларди. Мабодо, бунда бир-икки кун бўлса, ундан Уратепа орқали Шаҳристонга, кейинчалик Панжруд қишлоғига жўнаб, ўша ерда яширинишни кўзлади. Бу гўдак Темур Малик фарзанди эканини ҳеч кимга билдирмасликни ҳам кўнглидан ўтказди.

Ярим кечага борганида Метин унинг тиззасида ухлаб қолди. Шу яқиндаги бир хонадонга тушиб, дам олишди. Хўжандда бўлаётган қиёмат-қойим ҳақида деҳқонларга гапириб берди. Бу невараси экани, ўзи хўжандлик бир фақир киши эканини айтди. Бунда дам олиб, чой ичиб, қоринларини тўйдиришгач, отни ҳам суғориб, хашак беришди. Тонготарда у яна отига миниб, тиззасида Метин билан Шаҳристон томон йўл олди. Агар унда синглиси ёки инисини тополса, замон тинчигунча яшириниб туришни ўйлади. Агар тополмаса, Панжрудга жўнашни, унда жиянлари, яна бир иниси борлиги аниқ, Панжруд тоғ оралиги, бу ерга муғул етиб келолмаслигини кўнглидан ўтказди.

* * *

Мултониларга ўхшаган қора ва ориқ тишларини тишқоли билан бўяган Бинафша бека бундан бир ой бурун Темур Малик Чориқдарронга жўнаши биланоқ Хўжандда аҳвол яхши бўлмаслигини бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораздан эшитиб, юрагига гулгула туш-

ган эди. У ўша куниёқ тайёргарлигини кўриб — Ойчечакка бир нима демаса ҳам, орттирган олтин-жавоҳирларини халтачага туғиб, пахталик нимчаси ичига билинмайдиган қилиб чашиб олган эди. У Темур Маликдан эмас, «чўққисоқол, қирра бурун, қорақош Муҳаммад Интизомдан» асроилдан қўрққандай қўрқарди. Сардор уни қўлга тушириб, улдириши лозим бўлганида ҳоким олдидаги тавба-тазаррудан кейин тирик қолган. Иттифоқо, шу одамга кўзи тушганида қўрқувдан жони бўғизига келарди. У Аёз сардор, Жаҳон Паҳлавоннинг одам сўяр пичоғидан ҳам даҳшатлироқ кўринарди. Муҳаммад Интизом ҳокимнинг энг ишонган кишиси, уни «Меҳтарбод» деб аташларигача Бинафша бекага маълум қилган эди.

Мўғуллар қалъага кириб, ҳаммаёқни остин-устун қилган куннинг эртасигаёқ Ойчечак хаёлига ўгли келди. У боласини суриштирди. Биринчи бўлиб Бинафша бекадан сўради. Бинафша бека гаранг, боланинг йўқолгани Ойчечакнинг юрагига ваҳима солди. Мўғулларнинг катталардан кўра ҳам ҳоким болаларини бўғиб улдиришлари қўлоғига етган эди...

— Тезда Гуломни топ! — деди у Бинафша бекага бақириб.

Бинафша беканинг ранги оқариб, кўзлари ола-кула бўла бошлади. «Мўғуллар унинг боласини ўлдирган бўлса-я! — Беканинг юраги шигиллаб кетди. — Унда нима бўлади?!»

У қалъа ҳовлисига чиқиб, бирон кимсадан сўролмас, чунки ҳаммаёқда мўғуллар... Қалъа устунларига от боғланган. Гиламу наमतлар йиғиб ташланиб, боғ-боғ бедалар босилган эди. Қалъа ҳовлисида бир неча ерга қозон қурилиб, эт пиширилар, икки-уч ерда қўй сўйилган. Нималар бўлаётганини киши тушуниб булмайдиган бу пайтда, қалъа ҳовлисида бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз пайдо бўлиб қолди. У тетик, илгаригидек сергап, серхушомад юрарди. У ҳеч нарсадан ҳайиқмас мўғуллар, ўнбоши, юзбошилар ҳам унга ёмон кўз билан қарамаётганини, Темур Малик даврида қандай бўлса шундай бемалол юрганга кўзи тушган Бинафша бекага жон кирди. У кўксига туфлади: «Хайрият-е, Аҳмад оқсоқол бор экан...» — деди.

Бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Моразни деярли барча «ибн»ни тушириб қолдириб, «Аҳмад Мараз» деб атарди. Бозорда Болосоғун томондан келган яна бир

Аҳмад Тороз деган боққол ҳам бор бўлиб, у аслида Тороз шаҳридан, бозор оқсоқолининг ишончли кишиларидан. «Иш билганга бир танга, гап билганга минг танга», деб юрарди. У ҳам ҳовлида ивирсиб юрган экан. Аҳмад ибн Мораз мўғул қўшини Хужандни қамал қилиши биланоқ шаҳар ҳокими Темур Маликнинг тарафдорларига нисбатан тўнини тескари кийиб, бундан бир йил муқаддам бозор майдо-нида қатл этилган икки қочоқ навкарнинг уруғларини қидириб қолганидан хабардор эди.

Шунинг учун бека булардан ҳам болани сўрай олмай, ичкарига ноилож қайтди.

Гап шу ерга етганда тарихчи Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий таъбирича, Туркон хотун ҳақида қисқа тарих илова этамиз:

«Зикр этилмиш Туркон хотун емек қабиласининг шажараларидан биридир. Унинг иши равнақ топганида «худованди жаҳон» — «Жаҳоннинг ҳукмдори» деган лақаб олди. У турк шоҳларидан бири бўлмиш Жонкишининг қизи. Шоҳлар шоҳларнинг қизларига уйланишлари одатига кўра, Эл-Арслоннинг ўғли Муҳаммад Такиш унга уйланди. Такишдан мерос қолган ҳокимият султон Аълоиддин Муҳаммадга утганида, емек ва унга қўшни қабилалар келиб қўшилдилар. Улар шарофати билан султоннинг кучлари кўпайди ва бу қабилаларнинг мавқеини кўтарди. Шу сабабга кўра, Туркон хотун давлатда хўжайинлик қилди, султон қайси бир давлатни забт этмасин, унинг яқинлари учун муҳим бир вилоятни албатта ажратур эрди.

У улугвор ва ақлли. Унга ёзма шикоятлар тушганида, холислик ва одиллик билан ажрим қилурди, дилозорга қарши ўлароқ, жабрланганнинг ёнини оларди. Лекин қатлга осонгина журъат этаверарди. У мамлакат учун кўп яхшиликлар қилди, агарда биз унинг ўзимиз кўрган улуг ишларини санайдиган бўлсак, гапимиз чўзилиб кетади. Машҳур ва юртга муносиб кишилар ва йирик тўралардан бўлмиш етти киши унинг котиблари — хуттаб ал-иншолари эдилар. Агар ундан ва султондан бир иш бўйича икки хил фармойиш келган бўлса, ҳамма мамлакатларда эътибор фақатгина санага қаратилар ва кейингиси бўйича иш тутилар эди. Унинг фармонларининг тугроси шундай эди: «Дунё ва дин ҳимоячиси, икки олам аёлларининг маликаси улуг Туркон». Унинг

шиори: «Елгиз Оллоҳдан ҳимоя излаймен». Буни қалин қалам, ажойиб ҳуснихат билан ёзар эдики, унинг белгисини қалбакилаштириш қийин эди».

— Қани менинг уғлим? — бақирди юзлари буртиб, кўзлари кўкариб кетган Ойчечак, бекага пешвоз юриб. У, бутун хотинлик санъатини ишлатиб, муғул нуёнини хурсанд қилиб, ундан гўдагини сўраган эди, муғуллар ҳозир қалъа ва қалъадан ташқаридаги бирон гўдакни ўлдирмаганликларини, агар шундай иш бўлган бўлса, у билмаслиги асло мумкин эмаслигини айтди. Гўдагини топиб беражаги, унга ҳеч ким тегмаслигини маълум қилди. Улар тилмочсиз, имо-ишора билан гаплашишарди. Лекин бари бир Ойчечакнинг юраги шопуриб кетди. У на қўлдан кетган Хужанд ва на эри Темур Маликка заррача ачинди, аммо гўдагининг йўқолиши унинг юрагига гулгула солиб, гижимлай бошлади. У узининг Суқту нуёнга гоятда ёқиб қолганини сезарди.

Ойчечак айвонда туриб, Бинафша бекага дуқ урди.

— Уғлим қани? Ҳозир топасен, қари қанжиқ! Агар топмасанг, сочингдан от думига боғлаттирамен!

— Узингизни босинг, бекам!

— Босмаймен! Боламни топ! Мен уни сенга ишониб қўйган эдим!

— Сенсираманг! — дуқ урди Бинафша бека.

— Сенсираймен! Ярамас, ким бупсан! Агар уғлимни топмасанг, кўрасен! Мен бирварақайига ҳам юртимдан, ҳам уғлимдан ажраламенми?!

— Бу кам, — деди заҳархандалик билан Бинафша бека. — Сен уғлингдан ҳам, юртингдан ҳам жудо булдинг!

— Сен қилдинг бу ишларни!!! Дод, сен қилдинг!

— Мен сенинг дуқингдан қўрқмаймен! Сенинг фоҳишалигингни нуён билса, у ҳам ўлдиради. Сен, ярамас, Темур Маликнинг хотини бўлганинг учун нуён сени тўшагига тортди. Хужандда чиккабел қизлар тўлиб ётибди.

— До-од, бу кунимдан ўлганим яхши! Дод!

— Ҳа, ўлганинг яхши! Агар сен менга итоат этмай, енгилтаклик қилаберсанг, сени мен узим ўлдиртираман!

— Дод! Сен — Далла махтола! Сен — қари қанжиқ! Сен!..

— Шоҳмурод Кухистоний билан Шерюрак Шопийнинг хотинлари, қизи ўзини қўрғон кунгураси-

дан ташлаб ўлдиришди. Сен нега ўзингни ўлдирмадинг?! Нега заҳар ичмадинг, қўлингдан ушлаб турдимми? Болани сен туққансен, уни сендан сўрашади. Қани у? Менга дўқингни қилма! Сендан қўрқмаймен!!!

Ойчечак бирдан кўкариб кетди. Гўлдираб, кўзи тиниб ерга йиқилди. Оғзидан оқ кўпик чиқариб, кўзларини ола-кула қила бошлади. Бир лаҳзадан кейин Бинафша бека ичкарига кириб, тўшақда ёнбошлаб ётган Сўқту нуёнга имо-ишора билан бу ҳолни тушунтирди. Эринчоғлик билан айвонга чиққан нуён Ойчечакни ердан кўтариб, ўз тўшагига олиб кириб ётқизди. Хизматкор хотинларга сув келтириб, ичиришни буюрди.

Йигирма тўққизинчи боб

**«ВИДОЛАШМОҚ ФУРСАТИ ЕТГАН ЭКАН,
СОҲИБҚИРОН, БИЗ ЎЛИМ ОЛДИДА МАРД
ТУРАМИЗ! ЮЗ КЎРИШМОҚ ЭНДИ МАҲШАР
КУНИГА ҚОЛДИ...»**

Тунда Темур Малик, Шоҳмурод, Шерюраклар яна бир қисм сарбозлар билан дарёдан чиқиб, қалъа остида душман билан тўқнашди. Пиёдалар билан булган жанг анча вақтгача чўзилиб, уни анча нарига суриб, кўпгина мўгулларни ер тишлатишди.

Мўгул камонандозининг пойлаб туриб рўбарўдан отган ногаҳоний ўқи Шерюрак Шоший кўксига қадалди. Камон обдан тортилиб, шу қадар куч билан отилганидан пўлат совутни тешиб ўтиб, паҳлавоннинг орқасидан тешиб чиқибди. От устида қилични баланд кўтариб, олдинга интилаётган сардор Шерюрак Шоший аввал уни сезмагандек бир лаҳза шаҳдидан тушмади. Аммо танида кучли огриқ пайдо бўлиб, бирдан ҳолсизланиб, отдан қулади. У ерда ётиб, жонҳолатда кўксидаги ўқни суғуриб ташлади. Оти ҳам шу ерда тўхтаб қолди. Одатда ўқ учи заҳарланган бўлса ярадор титрай бошлайди. Шерюрак ҳам ерда ўтириб, титрай бошлади. Унинг отдан қулаганини яраланиб ерда ётганини кўрган сарбозлардан бири отини саркарда томон суриб, мўгул тўдасини қувиб кетаётган хўжандликлар ичида уни четроққа олиб чиқди-да, Шерюрак яраланганини айтиб, қўли

билан кўрсатди. Ун қадамча ўннга юриб, кўкрагидан ўқ еб, ерда ётган Шерюракка кўзи тушган Темур Малик дарҳол унинг елкасидан ушлади. Оғриқ аламига чидолмай оҳ ураётган соҳибқиронни қучоқлади. Қилич тутган бир неча йигитлар тезда бунга етиб келиб, сардорларни душмандан ҳимоя қилиб турди.

— Лаънатиларнинг ўқини ушланг, ташланг! — деди даргазаб Темур Малик. У ёнида турган навкарга қаради: — Югур, жанг қилиб, юқорига кетаётган Шоҳмурод ёнида қон тўхтатадиган намат куйиги, пахта бор, малҳам бор, сардорни дарҳол чақириб кел!

Сарбоз йигит шу лаҳза қўлида яланғоч қилич, Шоҳмурод ёнига йўналди. Темур Малик Шерюракни қучоқлаб утирган ерида малҳамга кетаётган йигитга буйруқ берди:

— Йигит, Шоҳмурод Кўҳистонийга айт, қочаётган муғулларни битта қўймай қирсин! Йиқилганини ҳам чопиб ташласин лаънатиларни!

Сарбоз бош қимирлатиб, буйруқни тушунгани, худди шундай бўлишини саркардага маълум қилди.

Темур Малик қучоғида титраб, жон қийноғида инграётган Шерюрак кўзларини катта очиб, бошини саркарда елкасига қўйди.

— Саркарда, сиз бу ерда ёлғиз қолманг, қўшин орқасидан етиб олинг. Муғулларнинг баъзи тўдалари оч бўридек изғиб юради.

— Дўстим, Шоҳмуродни чақирдим, у ҳозироқ етиб келади. У — яхши табиб. Жароҳатингизни боғлайди, қонни тўхтатади. Унинг тоғдан олиб келган малҳами бор, оғриқни босади.

— Саркарда, мен табиб келишигача етолмаймен. Оғриги ёмон бўляпти... Ҳаммаёқ қоронгилашиб кетмоқда...

Темур Малик шошиб қолганидан бир нималар деб пичирлаб, дўстига дам солди. Чанг-тузон орасида яна «қашқирлар галаси» пайдо бўлиб қолишини уйлаб, қиличини тайёрлаб қўйди. Шоҳмурод етиб келгунича Шерюрак ерга ётиб, бошини саркарда тиззасига қўйди. Оғриқ аламидан тинмай оҳ урарди. Бу ерга қидириб етиб келган Шоҳмурод дўнглик тагида ярадор Шерюрак ётганини кўрди. Уни қучоқлаб утирган саркарданинг кафтлари ҳам қон бўлиб кетган эди. У илгаридан тайёрланган куйдирилган намату пахтани жароҳатга сурди. Аммо Шерюрак Шоший борган сари қолдан кетарди.

Шоҳмурод Қўҳистоний ун қадамча нарида ётган ўқни бориб қўлига олди-да, саркардага курсатди. Ўқ учидаги ўткир тигда қотган қон кўкариб кетган эди. Ўқнинг ёғоч қисмидаги қон ҳам худди шундай, пойнакдагидек кўкариб қотган.

† Саркарда, ўқ заҳарланган, — деди Шоҳмурод бошини сарак-сарак қилиб, — заҳар қонга ўтган... — У ўқни ташлаб, ёнида юрган сарбоз йигитнинг ҳуржуни ичидаги мешчадан озгина сув оқизиб, беҳол ётган Шерюракка ичиришга уринди. — Аҳволи жуда ночор... — деди Шоҳмурод саркардага қараб.

Лабига сув текканини сезган Шерюрак бир лаҳза кўзини очиб, саркардага қаради. Бу энди унинг видолашмоқчи бўлаётганини билдирарди.

— Сар-ка-р-да, ро-зи бў-ли-инг... — деди у шивирлаб.

— Видолашмоқ фурсати етган экан, паҳлавон соҳибқирон, азизим, укам, биз ўлим олдида мардонатор турамиз. Биз ватанимизни, еримизни ҳимоя қилиб, жон бермоқдамиз. Энди биз, маҳшар куни дийдор кўришамиз, дўстим Шерюрак паҳлавон! — деди уни қучоқлаб.

Шерюрак бир-икки кўз очиб, жон берди!

Саркарда билан Шоҳмурод Шерюрак энгагини белбоғ билан танғиб, тепасида фотиҳа ўқишди.

— Саркарда, ўққа заҳар суркалган, бу ўқ танга салпал кирдимиз, киши саломат қолиши мушкул. Бу заҳарни мўгуллар тайёрлаган, қозонда қиздирилиб, ичига ўқлар солиб қўйилади. Мен буни эшитганмен...

— Уша ўқни ўқдонимга солиб қўй! — деди саркарда.

— Эҳтиёт бўлинг, қўл билан ушламанг, — Шоҳмурод ёнидан латта чиқариб, ўқнинг белидан боғлади. Белги қилиб Темур Малик ўқдонига солди.

— Энг яқин дўстимиздан жудо бўлдик, — деди Темур Малик Шерюрак жасади тепасида боши қўйи, чўққайиб ўтириб, — Хужанд қўшини бир паҳлавондан айрилди. Йўқ, бутун Мовароуннаҳр ўз паҳлавон ўғлидан ажралди. Уч яшар болам ҳам қаерда қолганини билмаймен. Сиз эшитганингиз йўқ, азизим Шоҳмурод. Вағрим ёнадир... Хиёнаткорларнинг боши — бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораз экан. Қалъа девори тагидаги дарёга чиқадиган йўлни ҳам душманга маълум қилган уша малъун! Султон лашкарни жамлаш ўрнига бўлак-сўлак қилиб юборди, деб уни

қўрқоқликда айблаб келардим. Бундан ташқари, биз уз ичимиздан чириган эканмиз, манманлик, молдунё йиғиш касалига мубтало бўлиб, юртига хиёнат қиладиганлар купайиб кетибдир! У ёғини сўраманг! Мен сирни ошкор қилган савдогарбачаларнинг бошини уздим. Аслида бозор оқсоқолининг бошини узишим керак экан! У ёстугим остида кулча бўлиб ётган заҳарли илон экан... Билмай қолдим, сезмай қолдим! Бағрим ёнадир.

— Сабр тилаймен, саркарда, — деди боши қуйи Шоҳмурод Кўҳистоний!

Икки сарбоз Шерюрак Шоший жасадини кўтариб, қиргоқда қалқиб турган кемага солишди. Ундан сўнг оролга сузиб кетишди.

Эрталаб, офтоб чиққач, Шерюрак Шошийни шу кичик оролга дафн этишди.

Ўттизинчи боб

ИСТЕҲКОМГА ЎТУВ ЖАНГИ

Биргина Хўжанд халқи эмас, Сайхун ёқасидаги қанчалаб қишлоқлар муҳораба даҳшатини кечирарди. Отлиқларнинг у ёқдан-бу ёққа югуриши, асир олинганларнинг Хўжанд томон ҳайдалиши, ёнган уйлар, қорамолларнинг очликдан бўкириши — тирик қолганларни ваҳимага соларди. Кутилмаганда найза ўқталиб югуриб қолган мўғулга рўпара келиб ҳалок бўлиш — оддий воқеа. Тери чопон ичидан совут, бошига тумоқ кийиб, қилич яланғочлаб югурадиган мўғуллар ниҳоятда шафқатсиз эканини ёшу қари у ёқда турсин, кўчаларда изғиб юрадиган итларгача пайқаб, тирақайлаганча қочарди.

Чориқдаррон жангида хўжандликлар енгилиб, орқага чекиниши — жуда оғир алам эди. Аммо хўжандликлар нуфуз жиҳатидан мўғулларга нисбатан оз бўлишига қарамай, яхши жанг қилишгани шундоқ сезилиб турарди. Темур Маликнинг тинимсиз ҳарбий машқлари бекорга кетмади. Ҳар қалай, кучли ва маккор душман катта куч билан ёпирилиб келиб, кутилмаганда сурункасига кечаю кундуз жанг қилиб, халқ тинкасини қуритди. Ҳамма нарсани олдиндан ўйлаган Темур Малик мўғулларнинг тунги жанг учун алоҳида катта қўшинни пистирмада сақлашини ҳисобга олма-

ган эди. Ана шуниси уни доғда қолдирди. Икки томондан қурбонлар ниҳоятда кўп бўлди...

Энг оғир кунларда инсон бир лаҳза бўлса ҳам саодатли дамларини эслайди.

Дарё ёқасида қиргин жанг кетарди, қиличларнинг шарақ-шуруқи, бақирӣқ, отларнинг кишнаши шундоқ яқиндан эшитилиб турарди. Шаҳар ичида кетаётган тинимсиз олишувга икки томон ҳам ўрганиб қолган: бир лаҳзада ерга қулаган одаму баъзан отлиқларнинг гурсиллаб чопиши, ҳовлиларда кимнингдир фарёд чекиши одатий ҳол тусига кирганди.

Найза тутган сарбозлар ихотасида Темур Малик билан Шоҳмурод Кўҳистоний дарё ёқасига боришарди. Йўлда бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Моразнинг хиёнаткор бўлиб чиққани, мўгуллар билан қандайдир йўллар билан топишгани хусусида гаплашишди.

— Лекин бу хоин шундай қолабермайди! Сардор Муҳаммад Интизом унинг изидан тушган, — деди Шоҳмурод Кўҳистоний.

— Кучли одамлар беихтиёр ёмонлик жари ёқасига бориб қолганларида ўзларини ўнглаб олиш қобилиятига эга, — деди катта кема четида ўтирган Темур Малик. — Фақат ожиз кимсалар хоинлик кўчасига осонгина кирадилар.

Бозор оқсоқолининг калтакесакдек совуқ башараси бир лаҳзада йўқолиб, Темур Малик кўз олдида раққоса Нигина пайдо бўлди. У саркардани юпатиб, ноумид бўлмасликка ундарди. Оғир дамларда ҳам киши кўнгил торлари овозига қулоқ солар экан. Рупарасидаги тўлиб, жимирлаб оқаётган Сайҳун дарёси устида Нигина рақсга тушаётгандек буларди. Раққоса энагасининг Аҳмад Моразни масхаралаб, қушиқ айтаётгани ҳам қулоғига эшитилиб кетди:

Оқсоқол Аҳмад — куюк,
Гаркўз, шилқим, суюқ...
Қиз-жувонга боқиб суқ,
Қийиқ кўзи мана бундоқ!
Қушним Нисора кампир,
Кунгли кўп қора кампир,
Тергаб овора кампир,
Изимдан юради мана бундоқ!..

— Қийиқ кўзи мана бундоқ, — деди ўзига ўзи хаёл суриб турган Темур Малик. — Қийиқ кўзлар,

ялпоқ юзлар жуда қонхур чиқди-ку! Улар қулига тушган ерлиларни итоатсизлиги учун чопиб ташлаётгани, одам улдириш улар учун ҳеч гап эмаслиги, ишга яроқсиз қари-қартангларни қириб ташлаётгани газабни аланга олдираётган эди. «Бир томчи қоним қолгунча бу қийиқ кўз, ялпоқ юзликлар билан жанг қиламен!»

— Чарчадингизми? — Темур Малик кулимсираб Шоҳмурод Куҳистонийга боқди.

— Йуқ, — деди у, — боболаримиз от чарчаганда бошқасига минишган. Биз, от эмас, туя эмас, фил эмас, Сайҳунга минамиз. Мана бу, бениҳоя кучга тўлиб оқаётган дарё ҳаммасидан қудратли. У бизга мадору қудрат беради. Биз келгиндиларни яхшилаб савалаймиз!

— Дилимдаги гапни айтдингиз, — деди Темур Малик. — Дарё — жонимизни сақлаб қоладиган жой эмас, биз унга миниб, куч олиб, босқинчиларни мажақлаймиз!

Кеч кирмоқда. Кунботар томонда жимирлаб оқаётган дарё уфқида кесилган бошдек қуёш қизариб чукмоқда. Тунги жангни бошлаган мўғуллар кейинги пайтда бу ишдан қайтишгани, хўжандликлар куч тўплаб, айниқса ярим кечада бўладиган жангга катта тайёргарлик кўраётганини пайқадилар. «Ота-боболар удумини ушлаб, фақат кундузи ўйлабмиз, тунда жанг қилишни ўрганмабмиз. Бу бизга аччиқ сабоқ. Султоннинг кучни бирлаштирмаганини хато деб юрардик. Ўзимизга ўзимиз маҳлиё бўлиб, зўрлигимизга ишониб юраберган эканмиз. Димоғдорлик оқибатида мана, душманга ем бўлаётирмиз! Кўзимиз кеч очилмоқда. Лекин ҳеч қачон ноумид бўлмаслик керак. Босқинчилардан тупроқни озод этамиз!» — дерди Темур Малик. Хўжандликларнинг дарё ичидаги истеҳкомга чекинаётганини, унда мингга яқин сарбоз борлигини душман биларди. Дарёнинг нариги томони — тоғ этақларига ёйилган мўғуллар, асир олинган ўтрорликлар, дарёни бўғамиз, деб тинимсиз харсангтош ташишарди. Саккиз юздан ортиқ хўжандлик фидоий омон-эсон сувдан ўтиб, оролда манжаниқларни ҳозирлаб қўйишган. Саркарда фармони билан орол қиргоғида катта кемалар арқонлар билан боғланиб тайёр турарди. Ўзи чап қиргоқда икки юзга яқин сувориси билан тунги жангга ҳозирлик кўрарди. Шаҳарнинг Тапқоқ, Қаландархона, Чорқишлоқ, Сарисанг томонларида ҳалокатдан

кетган мўгуллар ётишга жой изларди. Кейинги пайтларда ҳар қанча жаҳду жадал қилмасин, улар тунги жангларда кўп талафот кўраверишди. Хужанднинг ҳар қулаган девори, ҳар дарахту ҳар мўриси орқасида яшириниб турган сарбозлар тўсатдан пайдо бўлиб, ил-вирсдек бир онда мўгул устига сапчиб, бўғизлаб кета бошлади. Шу сабабли мўгуллар эҳтиёткор бўлиб қолдилар, майдон ёки кўчаларда тунайдиган бўлдилар. Улар отларига беда тополмай, у ёқдан-бу ёққа изгишар, шаҳар ичидан четроққа чиқишга мажбур бўлдилар. Баъзи томонлардаги беда гарамлари ёниб кетган. Дарёнинг нариги томони Мутигил тоғи этагида боргоҳ қуриб, жангга сардорлик қилаётган Суқту нуён диққати дарё ичидаги истеҳкомда. Улар дарё ёқасига келиб жимирлаб, буралиб оқаётган Сайхунга соатларча тикилишар, узоқда, дарё ичидаги узун оролга боқишиб, бунда чумолидек тинимсиз ҳаракат қилаётган хужандликларни кузатишарди. Кейинги кунларда уларнинг диққатини Хужанддан кўра ҳам дарё ичидаги истеҳком торта бошлади. Маркит уругидан бўлган отличлар сардори хужандликлар қулига асир тушиб қолганини эшитган Улоқ нуён тоғ этагидаги боргоҳда Суқту нуённи қолдириб, кеча учинчи бор дарёдан утиб, Хужандга кириб келди. У жанглар тафсилотини билмоқчи эди.

Дарҳақиқат, маркит отличларининг сардори Уратепа дарвозаси атрофида бўлган жангда отдан қулаб, оёқ-қули боғланиб, дарё ёқаси — Чорқишлоқ соҳилида турган Темур Малик ёнига олиб келинган эди. Қўллари ечилиб, саркарда олдида бош эгиб турган йигит туркий тилни биларди. У мўгулларга ўхшаш юзлари япасқи, икки ёноқ суяклари бўртиб чиққан эмас, бурни узун, хипчадан келган, соқол-муйлаби сабза урган — йигирма икки, йигирма уч ёшлардаги йигит эди. Темур Малик унга газаб билан боқди.

Қуёш ботган.

Уртада ёқилган гулхан шуъласида асир важоҳати-га тикилди.

— Сен ҳам тошга топинасанми? — деб сўради Темур Малик.

— Бизлар, муслим...

— Тошга сигинадиганларга хизмат қиласиз, шундайми?!

— Бошқа иложимиз йўқ. Мажбур этиб қушдилар...

— Бизнинг куп одамларимиз ҳалок бўлди. Чекинаётимиз. Аҳвол сенга маълум. Сени ўша ерда ўлдиришлари мумкин эди, лекин сардорлигингни либосингдан билиб, ўлдирмай ёнимга олиб келдилар. Бизда асир тутмоқ имконияти йўқ, хафа бўлма, маркит, сени бир чеккага олиб чиқиб ўлдирамиз! Бошқа илож йўқ. Ўлдирмасак, эртага сен мени ўлдирасан. Ҳарб-зарбнинг қаттиқ қонуни шунақа.

— Йўқ, сабр этингиз! — деди кўзлари ола-кула булиб маркит йигити, — мўғуллар орасида беш юздан ортиқ маркит бор. Купчилиги Хужанд жангида ўлди. Биз оз қолдик. Мени ўлдирмагиз. Мен сизга хизмат қилурмен.

— Бу гап дилингданми? Ишонсак бўладими?

— Буюк саркарда, ўлдирманг мени, юракдан сўз айтамин, — маркит йигити Темур Малик оёғи олдида тиз чўкиб, бошини эгди, — Чингизхон қўшинида туркий уруғидан суворилар куп. Маҳмуд ялавоч кўпларни алдади.

Темур Малик бир лаҳза ўйланиб қолди. Аслида унга мўғул қўшинидан шундай бир киши керак эди. Агар унинг гаплари астойдил бўлса, бундай асир жуда асқотарди унга.

— Бу йигитнинг гапларига ишонамен. Уни ўлдирманглар, — деди Темур Малик ўз одамларига қараб, — уни кемада, дарё ичидаги истехкомга олиб ўтинлар! Қолган гапни унда гаплашамиз!

Сув ичидаги оролга сузиб ўтаётган кемалардан бирига уни ҳам солишди.

Тун оғиб, қоронғилик чўкди. Темур Малик Муҳаммад Интизомга нималарнидир шивирлаб, уни дарё бўйида қолдирди-да, Қангли Арслон, сардор Олабуқа отга миниб, Сарисанг ёнидаги дарахтзорда шай турган отлиқлар ёнига боришди. Кутилмаганда овоз чиқармай, тўсатдан Тапқоқ ва Қаландархона атрофида дам олаётган мўғуллар ихотасини ёриб ўтиб, чопқи бошлаб юборишди. Ўзини унглолмаган душманни азонгача юзга яқинини қириб ташлашди. Ўратепа, Масжиди Савр томонларга қочган ун-ун беш мўғулни ҳисобга олмаганда, бу ердаги юз чоғлик душман ер тишлаб, кўчаларда чўзилиб қолди. Қўлга тушган ўлжа — қурол-яроғларни олиб, Темур Малик ўз сафдошлари билан яна дарё ёқасидаги гулхан ёнига қайтди. Жароҳатланганларни ётқизиб, яраларига пахта куйдириб босишди. Баъзиларига дори бериб, баъзи

кишиларни тезда яраланган қўли ва пешанасини латта билан боғлашди...

Шу куни азонга яқин Муҳаммад Интизом умрида биринчи марта тарвузи қўлтигидан тушиб қайтиб келди... «Меҳтарбод»нинг ҳеч қачон бундай фармонни бажармай келган вақти булмаганди. У тунда икки йигити билан қалъанинг дарёга чиқадиган қўрғон деворлари остидаги яширин йўлдан утиб, Ойчечакни ҳам, Бинафша бекани ҳам бу ерга олиб келиши, агарда бунинг иложи бўлмаса, уларни ўша жойда ўлдириб, Метинни угирлаб чиқишлари лозим эди. Бу ишларнинг биронтасини ҳам бажара олмай, либослари йиртилиб, тирсағу пешоналари тошларга тегиб, қонаб, қайтиб келишди. Қалъага ўтадиган махфий йўл харсанг тошлар билан беркитилгани, сув киритиб юборилгани маълум бўлди. Темур Малик бу ишга эртага тунда яна киришиш лозимлигини таъкидлади. Агар бугун хоин Аҳмад ибн Моразни ушлаб келсаларингиз, яхши бўларди, деди. Қалъанинг Тапқоқ томондаги деворлари остида яширин йўл борлигини, гиштлар атай териб қўйилгани, уларни битта-битта суғуриб олса булишлигини саркарда Муҳаммад Интизомга тушунтирди.

— Хоинларни тутиб келишнинг иложи бўлмаса, ўша жойда ўлдириш керак! — деди даргазаб саркарда. — Сиз, сардорнинг дарё ичига утишингизга зарурат йўқ, уз йигитларингиз билан тамоман ниҳон йўлига ўтмоқлиқ пайти етди! Хужандни сизга, сизни яратганга топширамен. Душмандан уч олинг!

— Муҳтарам саркарда, фармонингиз бажарилади! — деди Муҳаммад Интизом Темур Маликка тикилиб, таъзим этиб. — Бинафша бекани бундан бир йил аввал қўлимга тушганида ўлдирмаганимга ачинамен, — деди ўзига ўзи. — Қўлдан чиққан душман ҳеч қачон дўст бўлмайди. «Ёмон кун яхши бўлар, ёмон одам яхши бўлмас!»

Бу гаплар гулхан ёқасида хомуш утирган Муҳаммад Интизом дилидан ўтди. Унга тикилиб утирмаган бўлса ҳам, Муҳаммад Интизом дилидан ўтказаетган изтиробларни Темур Малик сезиб турарди. Дарҳақиқат, у илон қўлга тушиб, боши янчилиши керак бўлганда, Темур Маликнинг ўзи сақлаб қолган эди. Саркарда бир одамни кузатаётганида атай кўзини ундан олиб, бошқа томонга қадарди. Аслида диққатини тортган кимсани наинки кўз, бутун вужуди билан кўриб турарди.

- Асир тушган маркитга қандай қарайсиз?
- Бундан иш чиқади. Уни синаб кўриш керак.
- Қулай фурсат топиб, истеҳкомга келиб кетинг.
- Албатта, албатта!

Муҳаммад Интизом орқасида кутиб турган йигитлари билан қоронгилик қўйнига кириб, кўздан гойиб бўлди.

Сарисанг пастлигига, дарё соҳилига тун қоронгисида келган бўйи қирқ газлик икки катта кемага ҳайдаб келинган қўю эчкиларни, қопдаги донларни ортишди. Озиқ-овқат, қурол-яроғ ва бошқа зарур ашёлар билан тўлган икки кеманинг эшаклари яна шитоб билан сувга урилиб, оролга сузиб кетди. Бошқа катта кемалар ҳам дамо-дам Сарисанг соҳилига сузиб келиб турарди.

— Бир неча тўр билан беш-олти хумча сирка олиб келиш ёддан чиқмасин, — деди Темур Малик сардор Олабуқага, — Чорқишлоқда Раззоқ бобо деган боғбон бор, инсофли одам. У кишида сирка бўлади. Шамни ҳам унутманг...

Сардор Олабуқа сирка топиш буюрилганидан кулиб қўйди: «Шундай долзарб вақтда саркарда гуштни сиркага ўлдириб, кабоб емоқчилар?» У бу ишга тушунмаса ҳам, фармонни бажаришга киришди. Оролнинг унг томони — Мутигил тоғи томон кичик кемалар, Хужанд томонга катта кемалар боғлаб қўйилишини ҳам саркарда бир неча бор таъкидлаб айтган эди. Арқону занжир, кучли болталар олишни ҳам буюрди. Ҳар қалай, одамлар қалин кийиниши, дарё шабадаси кишини енгиб қўйишини тайинлаган эди.

Бугун учинчи кеча, яна бир катта кема оролга тинмай ўтин, гўла ва саржин ташиди. Истеҳкомлар қурилаётганида ҳам анча-мунча ўтин олиб ўтилган эди.

Яна бир куни тунда душман отлиқларига қиргин солган Темур Малик гулханни учуриб, фидойи йигитлари билан саҳар пайти отда Лайлак дарёси томон, ундан тўппа-тўғри Нав, Куркат қишлоқларига утиб, узининг саломат эканини кадхудоларга кўрсатиб, ярадорларга дори-дармон топиб келди. Аммо Темур Маликни қўлга тушириш мақсадида Улоқ нўён Хужандни икки қават ҳалқа қилиб ўраган, шаҳар ичидаги мўғуллар ҳам уларга қўшилган эди. Душман отлиқлари қалъа тугул, шаҳарнинг ҳамма кўча-

ларини тўлдириб, Темур Маликни излашарди. Чунки унинг баъзан шаҳар атрофида юрганини ҳам курганлардан эшитишганди. Саркарда ўз йигитлари билан Сарисангда утирмай, азонда шаҳардан чиқиб кетганини мўгул айгоқчилари пайқамай қолишди. Улар Сарисанг соҳили ва шу атрофга қўшин тушириб, дарё ичидаги истеҳкомдан кўз узмасдилар. Темур Маликни улар оролга утиб кетди ҳаёл қилиб, ҳамма ерга соқчилар қўйдилар. Бозорда, расталар ичида виқор билан юрган Аҳмад Моразга дуқ уришиб, майдон четларида қолган мурдаларни йигиб олишни буюрдилар. У бўлса, шўрлик хўжандликларни бу ишга жалб этди. Мўгуллар асосан дарё ичидаги истеҳкомга кўз тиккан. Унг ва сўл қирғоқлардаги катта-кичик етмиш кема орол атрофига олиб бориб боғлаб қўйилди.

Тун қоронгилиги чуқиши билан Нав ва Куркат оралигида яшириниб турган юз отлиқ яна тўсатдан шаҳарга бостириб кириб, бу гал Сарисанг эмас, Қаландархона ва Кемачи томондан ҳужум бошлади. Осмондан тушган чақмоқдек мўгуллар боши устида қиличлар ярқирай бошлади. Саросимага тушган душман бу отлиқлар қаёқдан келиб қолганини билмай доғда эди. Улар ичида Темур Малик борлигини ҳам ўз кўзлари билан кўришди. Ўзларини унглаб олгунча чопди-чопди авж олиб, ярим кечада Шаршара, Гунбаз томонларга югурганча кетишди. Жангдан сўнг Темур Малик шаҳар четида яширинишнинг иложини тополмаса, унда Конибодом орқали Ахсикатга бориб, Бек қўшини билан бирлашиб, яна ҳужум бошлашни мўлжаллади. Чориқдарронда Қоракўз бека ҳалокатидан кейин бекнинг газабу андуҳи ичига сизмас, аммо нима қилишини билмай: «Қачонгача ҳажиқизлардек утираберамиз, душман бир чеккадан еяпти-ку!» — дея хуноб бўларди.

Ярим тунда йигитлари билан дарё ёқалаб кетаётган Темур Малик оролдан кўз узмасди. Шоҳмурод Кўхистоний билан маслаҳатлашиб олганига кўра, чоршанба, тунда катта кемалар Қайроққум соҳилида саркардани кутишлари лозим эди. Соҳилда турган қуролли қайиқчилардан икки киши Темур Маликка пешвоз чиқди. Саркарда бир қисм отлиқларини Конибодомга йўллаб, буш отларини ҳам уларга бериб, ўзи бир қисм сарбозлари билан кемага утирди. Йигитлар отларни Ахсикат беги ихтиёрига олиб кетишди.

Бу гал ҳам мўғуллар Темур Малик режасини пайқаб ололмайдиганда қолдилар. Улардан жуда кўп одам улдирилгани, бу талафотлар ҳақида Чингизхонга хабар етса Улоқ нуён, Суқту нуёнларнинг аҳволи вой бўлишини сезиб, нафаслари ичига тушиб кетди.

Шу кеча Темур Малик омон-эсон оролдаги истеҳкомга ўтиб, Шоҳмурод Кўҳистоний ва бошқа сардорлар билан юз кўришди. Оролни айланиб, ҳамма томонни кўздан кечирди.

Ўттиз биринчи боб

ҚАДДИ АФРОСИЁБДЕК, ҚАЛБИ ҚОРА, СИЁХДЕК...

Дунёнинг ишларини қарангки, унинг номи ҳам Темур экан... Саркарда Темур Малик бу девқомат, елкалари тепадек, қорамағиз, қалин мўйлаби ҳам ярашиглик йигитга қараб туриб завқи келди; агар унинг ҳамма сарбозлари шундоқ девқомат, ҳар бири бир Афросиёб бўлса... бундай фарзандлари бор мамлакат ҳеч қачон завол топмайди! Яна бунинг устига, йигитнинг номи ҳам Темур. Бу номнинг кўп тарқалганининг боиси элга танилган саркардалар: Туго Темур, Жаҳон Темур, Мангу Темур, Буқа Темур, Темур Тегиндан бошланди, деди ўзига ўзи Темур Малик. Ҳар қалай яхши Темурлар кўп, Шеруя ёки ибн Мутаваккил¹ дек падаркушлар кам бўлгани маъқул!

Илгари ҳарбий машқ чоғида у отда яхши чопар, қилич уриб, ерга қадалган тол шохини шундай чиройли узардики, бу новда қаламдек яна ерга қадалиб қоларди. Бундай сарбоз қилич урганида, душман ўз калласи узилиб кетганини сезмай қолса, ажаб эмас. У туркий тилда сўзлар, аммо сўз ургулари негадир бошқачароқ чиқарди. Саркарда Темур Малик қизиқсинаётган бу йигитни Шоҳмурод Кўҳистоний Бухоро бозоридан топгани, наслу насабини яхши билмаслиги, ҳар қалай отаси салжуқийлардан, онаси — болосоғунлик қорахитойлардан эканини эшитган. «У Бухоро бозорида йўлиқиб қолди, мен уни Хужанд сари бошлаб кела бердим...» деган гапни қўшиб қўйган

¹ Ш е р у я, и б н М у т а в а к к и л... — бу шаҳзодалар ўз оталарини улдириб тахтга чиққанлар.

эди сардор. Саркарда дүстидан мамнун. Шундай азамат йигитларни лашкар сафига қўшиш гоятда мақбул. Унга от ва салоҳ, бош-оёқ либос, совуту дубулга беришни тайинлади. Кичик Темур Хужанд қўшинида хизмат қилиб юрди. Хатти-ҳаракати, қилиқлари ҳам сал-пал совуқроқ. Бунга ҳам одамлар бора-бора ўрганиб кетиб, пойинтар-сойинтар гаплари унча сезилмайдиган бўлиб кетган эди.

Жанг давом этарди. Мўғуллар шаҳар кучаларида бир ойдан буён жанг қилиб, сиқикча оларди. Темур Малик мингга яқин жанговар сарбозлари билан дарёга — Сайхун ўртасидаги истеҳкомга батамом ўтгач, гала-говур ичида эътибор беришмаган экан, икки кундан кейин «девқомат»нинг гойиб бўлгани маълум бўлиб қолди. Саркарда топшириғи билан икки йигит тунда шаҳарни айланиб, қалъа ичидан ҳам хабар олди. Лекин у ҳеч ерда йўқ эди. Темур Малик ёвнинг устун келаётгани бу ёқда қолиб, бир муддат кичик Темурнинг гойиб бўлганидан ташвиш тортди. Изтироб чекди. Уни мўғуллар чопиб ўлдирди, жасади ҳам далада қолиб кетди, деб ўйлади. Бу сарбоз тавсифини эшитган Ойчотак бека ҳам уни бир кўриш орзусида эди. У ё атай ёки ўйлаб-нетмай ичкари ҳовлига ҳам кириб чиққан. Бу қилиқ саркарда қулогига етганида у кулиб қўйган. Калласи кетишидан қўрқмаган навкар жасоратлидир. Жасоратли сарбоз юртнинг мустаҳкам қўрғони демакдир!

Баъзан ярим тунда, баъзан тонготарга яқин Темур Малик йигитлари қайиқда, эшкакларни унча шапиллатмай, кутилмаганда нариги қиргоққа ўтишар, шу атрофда соқчилик қилиб юрган мўғулларга тиг санчиб, йиқитиб, нўён чодир томон югуришарди. Тўғри келган босқинчини ер тишлатишар, баъзан чодир ичига бостириб кириб, қандайдир юзбошими, ундан каттасими — пичоқ уриб ўлдириб келишарди. Шундай тунларнинг бирида, ўнг қиргоққа — душман боргоҳига ўтган Темир Малик сарбозлари иттифоқо тепаликда — катта тош орқасида уч мўғулга рупара келиб қолишди. Бир лаҳзалик қиличбозликдан сўнг, икки мўғулни чопиб ўлдиришди, учинчиси қочди. Бу гавдалик йигит бошқачароқ эди. Ой нурида унинг сарбаст елкалари, устидаги либоси хужандликларни ҳайратга солди; бошида мўғулларга ўхшаб тумоқ эмас, барра қалпоқ, белини энлик камар билан тангиб, қилич осган эди. У юзини кўрсатмаслик-

ка ҳаракат қилиб, туядек лўкиллаб, тоғ томон қочди. Сарбозлардан бири: «Бу, мўғул эмас, танидим, узимиздан қочиб ўтган кимса. Уни сардор Кўҳистоний Бухородан топиб келган эдилар...» деди. Орқасидан қувиб етиша олмади. Ҳаллослаб қувлаётган шериги: «Биз уни шаҳар дарвозаси ёнида улди деб уйлаган эдик. Лаънати!» — деди. Улар ортиқ ичкарига кирмай, ярим йўлдан қайтиб, дарё ёқасига боришди. Бунда қайиқда кутиб турган шериклари ёнига сакраб тушиб, оқим билан тезда сузиб кетишди. Қайиқда камон ушлаб, шай ўтирган шерикларига сотқин ҳақида гапиришди, ушлай олмаганларига жуда ачинишди. Қайиқ тонготарга яқин оролга етиб келиб, икки мўғулни ўлдиришгани, учинчиси қочиб кетгани — у «яқинда сардор Шоҳмурод Кўҳистоний Бухоро бозоридан эргаштириб келган» йигит эканини Темур Маликка хабар қилишди. Саркарда ниҳоятда дарғазаб бўлди.

— Девқомат бўлгани билан палагда тухумдан чиққанлиги... юрагимга шубҳа солган эди. Лаънатининг номи ҳам «Темур». Шубҳам тўғри — у иблис бўлиб чиқди!

— Менинг гуноҳим катта! — деди Шоҳмурод Кўҳистоний. — Уни мен бошлаб келган эдим... Ножинс, аттанг қочибди, лекин қўлимизга тушмай иложи йўқ! Мен бу хоиннинг Афросиёбдек қадду қома тига, муртига қарабману юрагига қарамабман. Кўзим кўр экан. Мен бир чаённи бағримизга олибман. Қалъадан дарёга чиқадиган пинҳон йўлни ҳам шу ярамас душманга курсатгани энди маълум бўлди.

— Сотқин кимса душмандан кўра ҳам хавфли! Уни тутиб келиш лозим! — деди Темур Малик қатъий, — бу жуда мушкул, лекин бари бир ушлаб келиш керак!

— Ин шаб ман рафтем, саркардаи азиз, — деди Шоҳмурод Кўҳистоний. У ниҳоятда жиддий гапларни она тилида айтарди. Туркий гапирганда ҳам бари бир тожик оҳанги сезилиб турарди. — Ин гуноҳи ман!

— Майли, боринг, — деди Темур Малик, — тангри ёр бўлсин!

Шоҳмурод Кўҳистоний кун буйи диққат бўлиб сўкиниб юрди. Тунга тайёргарлик кўра бошлади. Қоронгилик тушишини бетоқатлик билан кутарди. У, Меҳтар Бодиялдойи Самарқандий каби найза олмай,

уткир ханжару заҳару доруйи беҳуш олиб, садогига кўпроқ ўқ олди. Олти сарбоз йигитни танлаб, уларни ҳам жангга тайёрлади. Муҳаммад Интизомнинг истеҳкомда эмаслигига ачинди. Йўқса, уни ҳам ўзи билан бирга олиб кетарди. Ўз йигитларига душман боргоҳи, чодирларнинг туриши, посбонлар қўйилган жойлар, қайиқ яшириб қўйиладиган қоятошли қиргоқ ҳақида тушунтирди. Сотқин билан учрашган жой, катта тош ва қияликлар хусусида ҳам борганлардан муфассал сўраб олди. Сотқиннинг кийимлари эскича экани, дарё чети — текисликда бўлиши, тоғ тагидаги оқиб ётган жилга бўйида, бундаги чодирларда нўенлар туриши маълум эди. Утрор, Жанд, Барчинликентдан олиб келинган асирлар ва мўгул томонига ўтиб кетган кимсалар кенг текисликда, очиқда ётишарди.

Азонга яқин Кўҳистоний шериклари билан қайиққа тушиб, ўнг қиргоққа ўтди. Кун бўйи у ёқдан-бу ёққа юриб, бақирган «голиблар» тепасига қоплондек пусиб, ер бағирлаб келишди. «Биз қиргоққа ўтгач, иккига бўлинамиз, тўполон кўтарилса, аввал ўша сотқин безовта бўлади. Унинг гирибонидан ушлаб, қўлоғини боғлаб, дарҳол қайиққа элтиш лозим! Бу гал сотқинни қўлга туширсак, бас, чопти-чопти қилмай қўя қоламиз. Тезда орқага қайтмоғимиз даркор!»

Ҳа, дарҳақиқат, иш у ўйлагандек бўлиб чиқди; қиргоққа яқин ерда посбонлик қилаётган икки сарбознинг бири ханжар зарби билан тил тортмай қулатилди. Иккинчиси қаршилиқ кўрсатмай ўрнидан тура солиб қоча бошлади. Бу — ўша эди! Орқасидан қувиб бораётган Шоҳмурод Кўҳистонийга у йўл-йўлаккай қилич урмоқчи бўлди. Икки ўртада бир муддат қиличбозлик бошланиб хоин Темур жон-жаҳди билан олишар, чап қўлидаги уткир ханжарни баъзан Кўҳистоний биқинига санчишга уринарди. Уни тирик қўлга туширишнинг мутлақо иложи бўлмагач, Шоҳмурод Кўҳистоний олишувни чўзиб утирмай, қорнига ханжар урди. Хоин ихраб, букчайганча ерга йиқилди. Кўҳистоний елкасига иккинчи бор ханжар уриб, ишини тамомлади-да, калласини танидан жудо қилди. Эғнидан ўзи кийгизган хўжандий тўнни шилиб олиб, унга ифлос каллани ўради. Вақтни ганимат билиб, қиргоқ томон юрди. Сардор Шоҳмурод Кўҳистонийнинг бошқа йўлдошлари ҳам босқинчи-

лар боргоҳи — чодир ичидаги ўн чоғлик душманни қилич билан чоғиб, тезда кемага қайтишди.

Тонг ёришига яқин кема оролга етиб келди. Етти баҳодир соғ-саломат ўз истеҳқомларига кириб бориб, Темур Малик оёғи остига сотқин калласини ташлашди:

— Саркардам! Сотқинни тирик олиб келишнинг иложи бўлмади. Агар бу каллани келтириб оёғингиз остига ташламаганимда, мана бу нодон каллани (ўз бошига ишора қилди) узиб оёғингиз остига ташлардим! Орамизда мана шундоқ хоинлар бўлмаганда, Хўжанд қўлдан кетмаган бўларди...

— Азизим! Ҳозир жанг ҳам, чидам ҳам даркор. Сабр гавҳарини дилга солайлик. Она-Еримизни топтамоқчи бўлганларнинг қисмати мана шундоқ бўлсин!

Тонгда сотқиннинг узилган калласи оғзини очганча ерда ётарди.

Начора, ота-оналар фарзандини хоин бўлсин, деб ҳеч қачон уйламаган. Аммо дунё бу қадар телба-тескарилигини қаяқдан билсин улар...

Ўттиз иккинчи боб

ЎЧМАС ДОҒ

*Шишиб улганни куммакка киши йўқ,
Ким улган бирла одамнинг иши йўқ...*

Завқий

Шаъбон... Бу ой арабларда «тарқалмоқ», «бўлинмоқ» маъносини бериб, мозийда кучманчи бадавийлар бу ойда босқинчилик юришлари қилган. Араб ақидаларига кўра бу ой муҳаррам, рабиулаввал, рабиулсоний каби хосиятли ой эмас. Иссиқ шаъбон кунлари бозорлари гавжум Хўжанд шаҳри мўғуллар оёғи остида топталиб, мурдадек жонсизланиб қолди. Ёниб, тутуни осмонга чиққан уйлар девори қорайиб, баъзи ерларда култепалар пайдо бўлди. Кучалар жимжит, кучаларда кўзга кўринмас бир ваҳима ҳоким. Дуқонлар таланган, айниқса заргарлик, базозлик, зардўзлик расталари вайрон, майдонлар бум-буш. Аҳмад ибн Мораз саркорлигида ҳа бўл, ҳа бўл, қилиб, уч кундан буён улганларнинг жасадлари

араваларга устма-уст тахланиб, тепаликка — қабристонга ташиларди. Асирлар, бозор оқсоқоли кафилга олиб қолган баъзи давангир одамлар мазористон чегида чуқур хандақ қазиб, ўлган от-уловларни ҳам арқон билан судраб келиб ташлашар, баъзан аравадан одамлар жасадини олиб келиб, хандаққа ётқазिशар, устидан тупроқ тортиб кўмишарди. Мўгул отлиқлари кўчалардан тапира-тупур қилиб шиддат билан ўтиб қолишди дегунча ҳовлиларда яшириниб ётган қари-қартанглар, қизлар, болалар юрагини қўрқув ларзага соларди. Кўчага чиқишга ҳеч кимда журъат йўқ, аммо баззоз Фахр ал Мулкнинг ўгли Рукниддин кўчага чиқди. Уч ойдан буён қоронғи ҳужрада биқиниб ётган Рукниддиннинг ранги синиқиб, офтоб кўрмай «палаги сарғаяётгани»га раҳми келган баззоз Аҳмад ибн Мораз билан маслаҳатлашиб, уни кўчага чиқаришга қарор берди, ҳеч нарсадан қўрқмай юра бер, деб тайинлади. Биринчи куни Рукниддинни Аҳмад ибн Мораз жаноблари ўз ёнида кўчага олиб чиқди. Душман отлиқлари Аҳмад ибн Моразни яхши билишарди. Ўз юзбошиларига нисбатан кўрсатилган итоату ҳурматни бу кимсага ҳам кўрсатишарди. У белида мўгул нуёни берган кумуш тўқалик қалин камар, ёнида пайза, шаҳарда ҳокимдек виқор билан юрарди. Жуда катта ақча эвазига ошнаси баззоз Фахр ал Мулкка ҳам пайза олиб берди. У бундан икки йил аввал шу баззоз ошнаси билан юз тилла танга ҳисобига ўртага тушиб, ўгли Рукниддинни Темур Малик қўшинидан олиб қолган эди. Муллавачча хушбичим, қош-кўзлари қора, яхши либослар кийиб юрадиган баззознинг эрка ўгли Рукниддин шаҳарда кўпларга маълум. Уни кимлар «бесоқол» дерди, кимлар бошқача атар, аслида бундай эмасди.

Рукниддин Тапқоқ маҳалласида, ўз тенги болаларга қўшилмай, улардан узини юқори тутиб ўсди. Маҳаллаларидаги барча болалар балогатга етиб, отлик, қилич-қалқонли суворилар бўлиб етишиб, Темур Малик қўшини сафига киришди. Аммо ҳокимнинг қатъий интизомидан Рукниддин сурғилиб чиқиб қолган эди. Бу йигитнинг қўшинга олинмаганидан Темур Маликнинг хабари бор, бозор оқсоқоли Ойчечак бегим ўртага тушиб, уни ҳарбий машқлардан озод этилганди. Бунга Темур Малик бирон юриш бўлиб қолгудай бўлса, уни дарҳол чақиртириб олиш

шарти билан кўнган эди — Рукниддин мадрасада ўқиш билан бирга, «Анқо» тахаллуси ила газал ва маснавий битарди. «Эҳтимол, уч машҳур «Хужандий» туртта бўлар, менинг замонимдан ҳам бир «Хужандий» қолар...» деган эди Темур Малик фикран яхши ният қилиб.

Афсус, бу «Анқо»нинг номи Тапқоқ маҳалласидан нарига ўтмади.

Шу куни Рукниддин бозор оқсоқоли билан қаландархонгача бирга келиб, ундан сўнг мадраса томонга ёлғиз кетди. Кучалар жимжит. Йўлда ўз ишлари билан банд турган икки мўғулга қўйнидан пайзасини чиқариб, улар эътибор бермасалар ҳам кўрсатди. Жўна бу ердан, дегандек ўшқирди мўғуллар. Афтидан, улар кимнингдир уйига кириб, қимматли буюмларини олиб чиқиб, ўзаро бўлишаётган эди. Ундан нарироқда аллақандай хотиннинг бақирини эшитиб, юраги орқасига тортиб кетди. Очилиб қолган дарвозадан ҳовлига ногоҳ кўзи тушиб, ҳовли ўртасидаги супада пўстин кийган бир мўғул айиққа ўхшаб, хотин кишини босиб, бўғиб турганини кўрди-ю, шатиллаганча қочди. Рукниддин мадрасага етиб бориб, ланг очиқ дарвозадан ҳовлига кирди. Мадраса ҳовлисига отлар боғланиб, ҳонақо ва ҳужраларга хашаклар уйиб ташланган эди. Бунда Ўтрордан ҳайдаб келтирилган асирлар отларга қарарди. Озгина итоатсизлик учун қаттиқ жазоланишини биладиган асирлар қўрқа-писа ишлашарди. Улар бир-бирларига ҳам ишончсизлик билан қарардилар. Рукниддин ичкарига кириб, отбоқар асирлардан бирига салом берди. Лекин у алик олмади, муллаваччанинг бетига ҳам қарамай, ўз иши билан машғул бўлаберди.

— Нечун саломимга алик олмайсен?!

— Тақиқланган, — дея кекса одам Рукниддинга бир қараб қўйди-да, яна ишини давом эттираверди, — бу ерлик фуқаро билан биз сўзлашмаймиз. Биз, хонавайрон бўлган Ўтрор фуқаросимиз. Болаларимиз ўлди, ўзимиз дўзах азобига қолдик. Сиз, талабага ўхшайсиз, мулла йигит, нечун баҳодир саркардангиздан ажралдингиз? Биз, наҳс Инолхон касрига қолганмиз...

— Саркарда ҳалок бўлди, Темур Малик йўқ...

— Саркарда Темур Малик ўз қўшини билан дарё ичидаги истеҳкомда! Саркарда тирик! Биз уни куриб турибмиз... Дарё ёқасига боринг, Темур Маликни кўрасиз!

Рукниддин индамай, лол қотди.

— Сиз нечун қўлингизга қилич тутмадингиз? Ҳамма йигитлар истеҳкомда! — деди кекса одам, Рукниддиннинг кўзига тик қараб, унга шубҳа билан боқайганини сездириб.

Рукниддин ичкарига киришини ҳам, кирмасини ҳам билмади. Бу ўқдан ўткир кўзлар шундай дарга-заблигича қолмаслиги, мабодо ичкарироққа кирса аламдан уни бўғиб ўлдиришларини фаҳмлагач, орқасига қайтди. У нега бу томонга келиб қолганини ҳам билмас эди. У яна тўппа-тўғри ўз ҳовлисига қайтиб келиб, супа устида ўтирди. Шу лаҳза бояги очилиб қолган дарвоза, супа устида бир мўгул йиртқиқлардек хотин кишини босиб, зўрлаётгани, қичқириқ-фарёди қулоғига эшитилиб кетди. Юраги ҳаприқиб яна кўчага чиқди. Нариги кўчада Абдулқодир дўкондор эшигида бир оз тўхтади. Дунёда энг гузал қиз — Зебони кўрмоқчи бўлди. У кўчада серрайиб туриб-туриб, яна уйига қайтиб кирди. Дўкондорнинг эшиги берк, ичдан танбаланган эди. Рукниддин яна супадаги кўрпачага чўзилди. Уч ой ҳужра ичида чўзилиб ётавериб, чўзилиш жонга теккан эди. Қўни-қўшни, уртоқлари — мадраса талабаларидан ҳеч ким қолмаганга ўхшайди. Наинки талабалар, отда керилиб юрадиган Сиёвуш паҳлавон, Шоҳмурод Кўҳистоний ҳазратлари, мансабдорлар... қани? Бутун Хўжанд бир улкан қабристонга ўхшарди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, бу гўристон сукунати мўгул сардорлари, айниқса Сўқту нуён билан Улоқ нуён тоқатини тоқ қилгач, улар бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Моразни қалъага чақиртиришди. Сўқту нуён утирган жойида илжайиб, гуё «дориломонлик» берилгани, одамлар уйда бекиниб утирабермаслигини, бозорларда олди-сотди бошлаб юборилиши кераклигини тайинлади. Унинг илжайиши заҳархандаликми ёки астойдилми — билиб бўлмасди. Қул қовуштириб турган Аҳмад ибн Мораз — «мўътабар зот» Сўқту нуён амри тезда бажарилишини маълум қилди. Жоме масжиддан ҳам отлар, ем-хашаклар олиб чиқиб кетилишини, мусулмонлар кириб, ибодат қилиши мумкинлигини қўшиб қўйди. Нуённинг юмшагани бозор оқсоқоли ёнидаги суфини бениҳоя ҳурсанд этиб, Сўқту нуённи узундан-узоқ дуо қилди. Суфи дуосини мўгуллар яхши фаҳмлаб, илжайишди. Бу «дуо» уларни жуда ҳам мамнун этиб, «ўз яқин одам-

ларингизга беринг», деб бир неча пайза, тулки терисидан тикилган тумоқ ва яна бошқа «қимматбаҳо» тухфаларни «Хўжанд мўтабар зотлари» олдига қўйди. Бу ишончу иноят кекса сўфи билан оқсоқолни мамнун этиб, эгилиб, бир неча бор таъзим қилиб, ташқарига чиқишди. Эртадан бошлаб, жар солиб, одамларни бозорга ва Жоме масжидига чақиришди. Аммо ҳеч ким келмади...

Эртасига Рукниддин яна кўчага чиқди. Аҳмад ибн Моразнинг шунча жидду жаҳдига қарамай Хўжанд кўчиб кетган ҳовлидек жимжит, ҳувиллаб ётарди. Илгариги файзу тароват, бозору каппонлардаги гавжумлигу серҳаракат савдогарларнинг фойда учун терлаб-пишишлари, мадрасалар ҳовлисидаги мусоҳаба, мунозара ва мутолаалар йўқ...

Саркарданинг ҳалок бўлмагани, вақтинчалик Сайхун ичидаги истеҳкомга чекингани кишиларга далда берарди. Оғир жангларда жасурлик кўрсатган Темур Малик Хўжандни мўғулларга шундоқ ташлаб кетиши мумкин эмас эди.

Рукниддин яна ўша Абдулқодир дўкондор — эгарчи эшиги ёнига келди. Соатларча кўча четидаги харсангтош устида чўққайиб утирди. Девор тепасиданми, мўри туйнугиданми, эшик тирқишиданми мўралаб, ўзини бунда интизор ўтирганини Зебо кўради деб тахминлади. Дарҳақиқат, шундай бўлди, чурукчориқ кўйлак кийиб, юзларига қоракуя суркаган, сочлари тўзиган бир алвасти эшикни қия очиб, чўққайиб ўтирган Рукниддинга қаради.

— Бу, мен, Зебоман.

— Сенмисан? — деди ўрнидан туриб, эшик ёнига келган Рукниддин Зебони бу ҳолига ҳайрон бўлиб.

— Бу, мен. Атайи шундай қилиб, бекиниб ўтирибман. Ойимлар шундай «ясатдилар». Бу — ниқоб... Нега дарёдаги жойга, саркарда ёнларига кетмадингиз?

Рукниддин сукут сақлаб, саволга жавоб беролмади.

— Нега қилич ушлаб, Хўжандни душмандан ҳимоя қилмадингиз?

Олазарак бўлиб турган Рукниддин бу саволга ҳам жавоб беролмай донг қотди. Чўнтагидаги мўғул пайзасини маҳкам ушлаб турарди.

— Жанг тугади. Энди тинчлик... Мана, энди қўрқмай юраберсак бўлади. (У чўнтагидан пайзани олиб

курсатди.) Сенинг ҳам, менинг ҳам отам савдо-сотиқ қилишади, энди бозорлар яхши бўлади. Бизлар учун бозор муҳим...

— Менинг отам эгарчи, саркарданинг отларига эгар-жабдуқ ясаган... Қўлингиздаги нарсадан маълумки, сиз мўғуллар томонига утибсиз. Уйлаганларимнинг ҳаммаси ёлгон чиқди. — Зебо шу сўзни айтиб, эшикни ёпган эди, шу лаҳза қаердандир пайдо бўлган барваста мўғул дарҳол эшикни итариб очиб, Зебони қўлидан тортиб, кўчага олиб чиқди. Афтидан, мўғул босқинчилари шаҳардаги хотин-қизлар бекниб, юзларига таппи, қоракуя суриб «алвас-ти» бўлганликларини ҳам фаҳмлаган бўлса керак, улар панада туриб, ҳовлиларни кузатишарди. Чингизхоннинг фармони билан бирон шаҳар босиб олин-гач, бир неча ой мобайнида шаҳарни талашга, босқинчилик-тажовузга рухсат берилган эди. Мўғул «чи-ройли йигит»нинг чуққайиб ўтирганидаёқ унинг кети-га тушиб, пойлаб юрган эди. Узоқроқда турган бошқа отлик ҳам югуриб келиб, шеригига ёрдамлаш-ди. Қўлидаги пайзасини пеш қилиб, Рукниддин мў-ғулларга гўлдиллаб, қўлини ушламоқчи бўлган эди, мўғул унинг қорнига тепиб, кўчага ағдариб ташлади. Икки мўғул Зебони бақиртириб, отга ўнгаришди-да, қаёққадир гурсиллаганча кетишди. Рукниддин ўрни-дан туриб, у ёқ-бу ёғини қоққанча уйига жўнаб қол-ди... Унинг кўз олди қорайиб, оёқлари чалишиб, яна йиқилди. Кафтида мўғул пайзасини маҳкам ушла-ганча, атрофга олазарак бўларди. Унинг Зебоси кет-ди... Неча ойдан бери яшириниб ётган севикли қиз-ни у ўз қўли билан мўғулларга тутиб берди. Энди нима қилади! Унинг бағри ёна бошлади. Қизнинг ота-оналари дод солади. Шунча фожиалар етмаган-дек, Рукниддин биқиниб ётиб, юзага чиққан куни Зебони бурилар олиб кетди. Бу менинг касофатли-гим, деди ўзига ўзи Рукниддин, мен энди қайси юз билан бошқаларга қарайман?! Темур Малик, Шоҳму-род Кўҳистонийларни ҳалок бўлган деб эшитган эдим. Унинг ҳаммаҳалла ўртоқлари, мадрасадаги та-лабаларнинг анча-мунчаси саркарда ёнида, улар Ут-рор жанги вақтидаёқ қўшинга олинган эдилар. Отам хато иш қилиб, мени сарбозликдан олиб қолди, де-ган гапни ҳам кўнглидан ўтказди. Лекин бугунги иш — кўз олдида Зебони мўғуллар судраб олиб кети-ши қиёматгача унутиб бўлмайдиган шармандалик

бўлди. Бу мислсиз шармандаликка қандай чидаш мумкин?! «Юртини душманга сотган кимса, севиклисини ҳам ўз қўли билан сотди...» Бу овоз Рукниддин қулоғига эшитилиб кетди. «Сен касофат, инсон пуштикамаридан эмас, сен ифлос йирингдан пайдо бўлган нимарсасен! Сен, савдогарбачча, молни эмас, юртни, муҳаббатни, инсонийликни ҳам сотасен! Бундан кўра ўлганинг яхши эмасми! Бировнинг покиза қизини ҳам мўгулларга сотдинг! Сен жирканч одамсен!» — деган бир овоз ҳамма томондан эшитиларди. Чўнтагида қўли билан маҳкам ушлаб келаётган пайза чаёнга ўхшаб, қўлини жазиллатиб чаққандай бўлди. У қўлини чўнтагидан олиб, пайзани кўчага отиб юборди. Унга энди пайза-майзанинг нима кераги бор!

У, бирдан телбаланиб, мўгуллар Зебони отга ўнгариб олиб кетган томонга югурди. Ердан тош олди. Унинг ёнида пичоқ тугул қаламтарош ҳам йўқ эди. Тигсиз, пичоқсиз йигит — йигит эмас, деган гапнинг маъносига мана энди тушунди. Наҳотки, у ёнига бир пичоқ ҳам солиб олмабди, мўгулнинг ёнига боргач, яна унинг қорнига бир тепиб, ер билан яксон қиладикун! Кам деганда мўгулнинг бирон ерига пичоқ уриб, жароҳатлаганда ҳам дунёдан армонсиз кетармиди. У, ўз назарида дарҳақиқат, «йирингдан ҳам жирканч бир нарсадан пайдо бўлган кимса» бўлиб қолди. Рукниддиннинг бағри ёнар, нима қилишини билмай, кўчаларда у ёқдан-бу ёққа телбадек югурарди. Зебодан ном-нишон йўқ.

Рукниддин кечгача барзанги мўгулни излади. Зебодан дарак бўлмагач, жонсиз мурдадек оқариб уйига қайтиб келди. Ҳеч ким билан гаплашмади, туз тотмай, хона бурчагида гужанак бўлиб ётди. Нима бўлаётганига тушунмасди, қўлига қуроли олиб мамлакатини ҳимоя қилиши у ёқда турсин, битта қиз болани ёв чангалидан олиб қололмагани қаттиқ таъсир қилиб, узидан жирканиб кетди. «У ҳеч кимга керак эмас, уни ҳар бир мўгул ерда гимирлаб ётган қуртдек оёғи билан босиб кетаберади. Шундоқ хор бўлгандан кўра қўлига қилич ушлаб, душманнинг бирини ўлдириб, иккинчиси қўлида ҳалок бўлган яхши эмасми, — деган гапни кўнглидан кечирди. — Бу гапни ҳам ақли расола билди — фикри ожиз, иродаси йўқ кимсалар мана мендек ҳолга тушади...» деди ўзига ўзи Рукниддин. Бир муддатдан кейин унинг шу ётганича кўзи илинди. Рупарасида Хўжанд

ҳокими, саркарда Темур Малик пайдо бўлибди. У узининг булутга сакрайдиган Қарчиғай отида турган эмиш. От сўлигини чайнаб, ер тепиниб, бетоқатланади. Хужанд илгаригидай гавжум, бозорлар, мадрасалар, расталар одамлар билан тўла эмиш...

Гужанак бўлиб ётган Рукниддин рўпарасида турган баҳайбат сувори ер тепиниб турган аргумоқдан тушиб, Рукниддин ёнига келди:

— Шу она-Ер, шу мамлакатни деб кўплар қурбон бўлди. Сенинг икки оғанг қўшинимизнинг муносиб соҳибқиронларидан эди, Чориқдарронда ҳалок бўлишди. Сен уларга муносиб бўлиб, юртингни ҳимоя қилиш ўрнига нега қочиб юрибсен?!

— Мен қочганим йўқ, мен — талабамен. Мударрис ҳазратлари, мутавалли жаноблари мени олиб қолишди. Мадраса аҳли, толиби илм аҳли муҳорабаларга қўшилмайди, шоҳлар шоҳлар билан тахт таллашиб жанг қилади, бизлар тожу тахтга даъвогар эмасмиз. Биз илм аҳлимиз, бизга илм мўътабар...

— Она ватанингни бошқалар босиб олиб, сени қўлга айлантирса, сен қандай илм қиласану халқ бўлмагач, сенинг илминг кимга керак! Муғуллар Хужандни босиб олиб, уйимизни ёқиб, итимизгача қирмоқда. Бу ҳолда сен қандай илм қиласен?! Муғуллар мадрасаларга от боғлаб, кутубхоналаримизга ўт қўймоқда, уларга бизнинг Муҳаммад Мусо ал Хоразмий, Абу Райҳон ал Беруний, Абу Али ибн Сино каби мутафаккирларимиз керак эмас! Уларга на Афлотуну, Арасту ва на Суқрот керак! Улар мол-жонингни талаб, хотин-қизларни зўрлаб, болаларимизни бўғиб ўлдирмоқда. Ўтрордан, Сигноқдан, Барчинликентдан, Жанддан йигирма минг асирни ҳайдаб келиб, тош ташитиб, Сайҳунга ташламоқдалар. Улар, қул бўлишни истамаган ҳамма одамни йўқотмоқдалар. Ҳамма йўқ бўлганидан кейин сенинг илминг кимга керак! Сен ал Беруний эмассан, сен оғир кунда ватанини сотган хоинсан! Мен ҳозир сенинг каллангни узиб ташлаб, кейин дарё ичидаги истеҳкомга қайтамен!

Темур Малик қиличини ғилофидан суғуриб олиб, ҳавола қилган эди, Рукниддин дод солиб юборди:

— Саркарда, мени афв этинг... Мен гуноҳқормен!

— Йўқ, сен хоинсен! — Темур Маликнинг оти олдинги оёқларини кутариб, осмонга сакрайман деб, Рукниддин атрофида айланаётган эди, у яна фарёд чекди.

— Мени афв этинг! До-од! — деб бирдан Рукниддин уйғониб кетди. У терга ботиб, сув бўлиб кетган эди.

Эртасига у чала ўлик кимсадек танида жон йўқ, руҳан тамоман сунган, куча четидаги харсангтошларда қоқилиб, туппа-тўғри Зеболар эшиги томон юрди. Кучада юрган бир бобоқхўроз Рукниддинга йўл бермагандек пинагини бузмай гўдайиб турарди. У Рукниддинга қия кўз ташлаб: «Қўр-қоқ, қўрқ-қоқ...» дегандай бўларди. Бу сўкинишни у шундай фаҳмлаб эшитди. Хўрознинг ёнидан ўтиб кетди. Нарироқда, шундоқ оёғи тагида турган бир жуфт мусича ҳам «хоин» деб парр этиб учишди. Ундан нарироқда тут дарахти шохларида бетоқат, у шохдан-бу шохга ўтиб турган чумчуқлар ҳам: «Дили чирик, дили чирик...» деяётгандай бўлди. Ундан нари боргач, йўл четида турган кимнингдир эшаги унга қайрилиб ҳам қарамади, рўпарасидан келган чувринди кўпак тилини осилтириб ўтди. У ҳатто Рукниддинга кўз ташламади ҳам... «Хаҳ, мени шу қўтир ит ҳам писанд қилмади-я, — деди у хўрлиги келиб. — Эҳтимол мен ўлгандирман, — деди ўнг қўли билан елкаси, бошини ушлаб Рукниддин, мен балки бир руҳдирман, мен балки ўзимни ўзим билмаётгандирману жониворлар менинг руҳимни кўрмаётгандир. Эҳтимол, от устида туриб, ўткир қиличини ярқиратиб селпиган Темур Малик менинг бошимни узиб ташлагандир, мен ўлган одамдирман, ўзимни-ўзим билмай довдираб юргандирман... Ҳамма ўлганлар ҳам бу жараёни ўтказсалар керак, бир муддат довдираб, кейин тинчийдилар, руҳлари кўтарилиб, арши аъло томон учиб кетиб, кўздан ғойиб бўлсалар керак. Муфтий ҳазратлари инсон ўлганидан кейин унинг руҳи анча вақтгача ўз уйи, ўз жасади, бола-чақалари атрофида айланиб юради. Ўттиз йиллардан кейин узоқларга кетиб қолади, деган эди. Руҳ-арвоҳ фақат инсонга хос, бошқа жониворларнинг руҳи бўлмайти», деб тунтирган эди.

Қушлар ва жониворларнинг унга нафрат билан қарашлари, сўкишлари Рукниддиннинг ҳушини бошидан учирди. У ўзини ўлган одам ҳисобларди. Лекин қандай бўлмасин, Зебони бир кўрса-ю, кейин унинг руҳи тутундек фалакиётга сингиб, йўқ бўлиб кетса, майли эди.

У, Зеболарнинг эшигига келиб, бир муддат осто-

нада ерга қараб турди. Зебо йуқ. Уни барзанги мўгул бақиртириб отга босиб олиб кетган. Шу пайт унинг кўзига бир ушоқни тишлаб олиб кетаётган кичкина чумоли негадир оғзидаги озигини ташлаб, Рукниддинга тикилгандай бўлиб кўринди. Назарида у: «Сен — хоин бизларни ҳам душман оёқ остига ташлаб қочдинг! Бизлар мўгул отлари тўёги остида янчилдик! Сен хоинлик қилмаганингда бизлар босқинчилар оёги остида босиб мажақланмаган булардик!» — дегандек бўларди.

Рукниддин Зеболар эшигида анча вақтгача телбалардек серрайиб туриб, кейин яна орқасига қайтди. У ўз бўйнига тавқилаънат илинганини сизди. Бу тавқилаънатни буюк саркарда Темур Малик эмас, ҳатто Зеболар остонасида ўрмалаб юрган чумоли ҳам билган. Бу тавқилаънатни Рукниддин то қиёмат ўз бўйнидан олиб ташлолмайди!

Дарё ёқасида қаттиқ жанглар бўлаётгани билиниб турарди. Тунда учигаги пахта ёққа ботирилиб, ёндирилиб ўқ-ёйдан отилаётган ўқлар гувиллаб келиб, кемаларга, истехком томларига тушарди. Баъзан у томон ҳам, бу томон ҳам манжаниқлардан тош отишар, палахмонлардан тош ёғдириларди. Баъзан ўнг қирғоқда, баъзан чап қирғоқда олатуполон кутарилиб, қиличлар ялтираб, найзалар ишга тушарди. Ўн-ўн беш мўгулни тўнғиздек ерга ағдариб, қилич санчиб ўлдириб, хўжандликлар яна кемаларда истехкомга сузиб ўтишарди. Темур Малик ўз фидойи йигитлари билан бир ойдан бери тинимсиз жанг билан душманни тинкасини қуриштириб, зарбалар бераётганини хўжандликлар шундоқ кўриб-билиб турардилар. Дарёнинг икки томонини эгаллаб олган душман Хўжанддан шаҳар атрофидаги қишлоқлардан чиққан одамлар кема билан бориб Темур Маликка қўшилмаслиги учун соҳилларда кечаю кундуз соқчилик қилишар, шубҳали кишиларни тутиб олиб кетишарди. Ўтрор, Сигноқ, Барчинликент, Жанд томонлардан ҳайдаб келинган асирларга тоғдан тош ташитиб, оролгача йўл қурмоқчи бўлардилар. Харсанг ташиб, далада чумолидек қатор ўрмалаб ишлаётган асирлар узоқдан яхши кўриниб туради. Бу бўлаётган воқеаларни, ҳали жанг тугамаганини, саркарда Темур Малик бардам эканини Рукниддин ҳам узоқдан кўриб турарди. Аммо юзи қаро Рукниддин Темур Малик юзига боқиш у ёқда турсин, номини тилга олишга

ҳам ҳадди сифмасди. Саркарда энг ёмон рақибни «ит эмган!» деб сўкарди. Эҳтимол, бу гап энди Рукниддинга ҳам алоқадор, у балки сўкиш у ёқда турсин, бу қочоқ қўлига тушса қилич суғуриб, тикка чошиб ташлаши жуда аниқ эди.

Орадан ҳафта ўтди, дарё ёқасида баъзан бўлиб қоладиган фавқуллода туқнашувни айтмаганда, асосан, жимлик. Чориқдаррон осмонида калхату қузгунлар учиб юрарди. Баъзан катта улаксахурлар қанотини кенг ёзиб, доира ясар, Чориқдаррон яқинидаги тепаликдан чиқиб, узоқларга боққан киши у ер-бу ерда ўлиб ётган жангчи ё отлар устида ўнларча қузгунлар уймалашаётганига кўзи тушарди. Тунда чиябўри билан сиртлон йиғиси эшитиларди. Бу йиғи эмас, даррандаларнинг «фаровонлик қаҳқаҳаси, базми» эди. Бу манзарадан унча узоқ бўлмаган жойда — Хужанд қалъаси ичида Сўқту нўён ҳам ўз кишилари билан базм қуради.

Кунлар ўтди. Жавзога келиб, ҳаво гоятда қизиб кетди. Шаҳарга кириб келган баъзи одамларнинг кўзи қизариб, тинмай ёш томарди. Бундай кўзи қизарган одамлар бозор ёқасидаги пана ёки бурчак жойларга бориб ўтиришар, танда пайдо бўлган кучли ҳарорат уларни беҳузур қилиб, эрталабгача ўлиб қолишарди. Аксар қишлоқдан келганларнинг кўзи қизариб, ёшланиб, шаҳар кўчаларида йиқилиб қола бошлади. Бир кунда юздан ортиқ одамнинг йиқилиб қолгани Хужандни даҳшатга солди. Чориқдаррон даштидан вабо келаётганини пайқаган Сўқту нўён дарҳол Аҳмад ибн Моразни ҳузурига чақириб, у билан ҳам узоқда туриб гаплашди. Фақат бозорга эмас, Хужанд аҳлига оқсоқоллик қилаётган Аҳмад ибн Мораз қалъадан қайтиб чиқиб, шаҳар бозорида ва ҳамма ерда, кучалар, муюлишларда гулхан ёқиб, унинг устига ҳар нарса ташлаб, саситиб, тутун бурқитишга фармон берди. Оғзини, кўзини рўмол билан ўраб олган хизматкорлар мурдаларни бордон устига тортиб, шаҳар четидаги хандаққа ташлаб, устидан тупроқ тортишарди.

Вабо... Бу даҳшатли офатнинг Хужанд атрофида пайдо бўлиб, шаҳар ичида уйдан уйга кириб айланиб юргани, одамлар одамларнинг кўзига қараб, қизариб ёшланганини кўргач, тезда бундан қочиб кетаётгани, растада, каппонда мурдаларнинг қатор ётгани — мугулларнинг бостириб келаётганидан ҳам даҳшатли-

роқ бўлди. Вабо мўгул қўшини ичида ҳам пайдо бўлиб, кўзи қизарган сарбозлар утирган жойида йиқилиб ўлиб қола бошлади. Унинг чўнтагидаги улжа тилла тақинчоқлару матоларни олишдан ҳам ҳазар қилишарди. Асирларни мурда ташишга мажбур этишди. Ҳамма ин-инига қочди.

Ўзи мурда бўлиб қолган Рукниддин кўчага чиқиб оғзи-бурнини рўмолча билан танғиб, исириқ саситиб турган тўрт кишига қараб кулди:

— Оқсоқол, нима гап? — Рукниддин оқ кўйлақда, бош яланг, ингичка бўлиб турарди.

— Бўтам, бор уйингга кир! — деди Аҳмад ибн Мораз муллавааччага меҳрибонлик кўрсатиб, — вабо тарқалди. Кўриб турибсан-ку, одамлар уляпти. Вабо!

— Зебони олиб қочди, вабо эмас! Мўгуллар Зебони олиб қочди... Вабо Зебони олиб қочди...

— Бу телба! — деди оқсоқол ёнидаги шерикларига, — бу ҳам эрталабгача етиб бормайди. Ана, қаранглар, кўзлари қизарган, ёш томади...

— Менга ҳам иш буюринг, оқсоқол! — деди Рукниддин қаҳ-қаҳ уриб, — мен вабодан қўрқмаймен! Мени у ёққа борсам, саркарда Темур Малик ўлдирадилар, бу ёққа борсам, мўгуллар ўлдиради. Мен Зебони ўз қўлим билан мўгулга тутиб бердим. Мен ўлган одаммен! Мен вабоингдан қўрқмаймен! Агар вабо юқиб ўлдирса, кўп яхши бўларди. Оқсоқол, қани, вабо юқиб ўлган мурдаларни кўрсат, уларни қучоқлаб ўпамен, ҳурмати билан уларни ўзим қабристонга ташиймен!

У сочилиб ётган бордонлардан бирини тортиб келиб, йўл четида вабодан ўлиб қолган кимсани қучоқлаб кўтариб, бордонга ётқизди-да, юқорига, қабристон яқинидаги чуқурлик томон тортиб кетди.

— Бу телба! — деди Аҳмад ибн Мораз, — бу йигит базознинг ўғли, Қўшмасжид томондаги Девонбеги мадрасасининг талабаси. Телба бўлиб қолибди, бечора! Эрталабгача адойи тамом бўлади. Исириқни яхшироқ тутатинглар!

Дарҳақиқат, телбасифат бўлиб қолган Рукниддин мурдани чуқурга ташлаб, устига кетмон билан тупроқ тортиб, яна бордонни судраб орқага қайтди. Телба муллавааччанинг бу иши оғзини ўраган асирларни ҳам таажжубга солди. Рукниддин оғзини ҳам ўрамаган, шундоқ қўли билан вабодан ўлган кишиларни елкасидан ушлаб, бордонга ётқизар, ундан кейин ту-

тун ичида жимжит кучалардан судраб қабристон ёнидаги хандақ томонга кутариларди. Илгари қилганидай мурдани чуқурга қўйиб устидан тупроқ тортарди. У кечгача унга яқин кишини қабристонга олиб борди. Кечқурун ҳовлисига кириб, юз-қўлини ювиб, супада чўзилиб ётди. Қариндошлари ҳам ҳовлини ташлаб, қаёққадир қочишган эди. У қаттиқ нонни сувга бўктириб еб, ухлаб қолди. Эрта билан Аҳмад ибн Мораз нима бўлганини билмоқчи бўлиб, уникага бир одамни юборди. Муллавачча азонлаб туриб, яна бордонда мурда ташиётганини айтиб келди. Оқсоқол ҳайрон қолди. Эртасига ҳам, индинига ҳам «телба талаба» «шаҳримга мен ўзим вабо олиб келдим, энди мен ўзим шаҳримни шу вабодан тозалайман...» деб, мурдаларни баъзан бордон қолиб, опичиб қабристонга олиб кетарди.

Орадан ун кун ўтди. Лекин нима учундир Рукниддинга вабо юқмади. Таажжуб! Мурдалар ҳам камайиб, тутун ичидаги Хужанддан вабо чекина бошлади. Ҳамма йўллар бекитилиб, шаҳарга одам қўйилмаган эди. Охири кўча айланиб, улиб қолган бирон одамни тополмаган Рукниддин Зеболар эшиги ёнига келиб, остонада ўтириб йиғлади. Бунга кўзи тушган баъзи одамлар, унинг телба эмаслигини пайқаб қолишди. Темур Малик қўшинига бормай, бекиниб қолишининг сабаби ҳам эҳтимол мана шу қиз, уни қаттиқ севиб қолгани бўлса керак, деб уйлашди. Вабо дарди ҳаммага ҳам юқавермаслигини ўз кўзлари билан кўришди.

Ўзига атайин вабони юқдириб, ҳамшаҳарлари билан бирга гўрга киришни кузлаган Рукниддин ниятига етмади. Мамлакат мудофаасидан қочган кимсadan чумоли эмас, ҳатто вабодек офат ҳам ҳазар қилишини, эҳтимол бундай кимса мурдасидан ер ҳам ҳазар қилишини фаҳмлади.

Бу — гоят даҳшат!

Энди нима қилмоқ керак, деди ўзига ўзи Рукниддин. У аршу аълодан қувилган азозилдан ҳам жирканч бир нарсага ўхшаб қолди. Ўлим ҳам яхши нарса, кўз юмиб, танинг совийди, ҳеч нарсани кўрмайсан ва эшитмайсан. Наҳотки, инсон ўлимга ҳам эриша олмас! Рукниддиннинг боши қотди. Агар у вабо юқиб ўлганида ҳозир бунчалик азоб чекмаган, ўз севгилисини ўз қўли билан мўғулга тутиб бермаган буларди. Бу азоблардан бир йўла қутулган бўлар-

ди. Энди нима қилса экан? Унинг улиши ниҳоятда керак. Эртага яна шундай кунни мутлақо кўргиси келмайди.

У ўз ҳовлисидан икки қулоч арқон олиб чиқиб, мадраса ёнидаги тут дарахтига чиқиб, бир учини йўгон бутогига боғлади. Бу шохда туриб, у тут териб еган эди. Арқоннинг иккинчи учини сиртмоқ қилиб, бўйнига солди-да, ўзини ўзи пастга ташлади...

Ўттиз учинчи боб

ЗАРНУК ФОЖИАСИ

«Утрорни ер билан яксон этган Чингизхон, бир қисм қўшинини Сайхун ёқалаб, Сигноқ, Барчинликент, Жанд, Хужанд томон йўллаб, ўзи асосий куч билан қумлик орқали тўғри Бухорога юрди. Йўлидаги Зарнук қалъаси ва Нур (Нурота) шаҳри унга жангсиз таслим бўлади...»¹

Қиш чилласи. Лекин Мовароуннахрнинг бепоён далаю даштларида на қору на ёгин-сочин бор, ерлар тарашадек қотган, ҳаммаёқда қаҳратон қорасовуқ ҳоким. Сайхун ёқалаб ёпирилиб келаётган бешафқат ёв томонидан қалъаларнинг бирин-кетин таслим этилиши ёки вайрон бўлаётгани, шаҳарларнинг ер билан яксон этилиб, тутуни осмонга ўрлаётгани узоқ Қизилқум бағрига ҳам етиб борди. Бундаги Зарнук қалъаси-ю, Нур шаҳри гўё қассоб қулига тушган жонивордек саросимада титрай бошлади.

Барчинликентни ҳам қўлга олган Чингизхон Сўқту нўён ва Улоқ нўён отлич номдор саркардаларини сараланган кўп қўшин билан жанубга, Хужанд устиги йўллаб, ўзи асосий кучи билан Чордара яқинида Сайхунни сол-кемалар орқали сузиб ўтиб, қумлик билан тўғри Бухорога йўл олди. Дашту биёбонда чанг кўтариб ўттиз минг отлич ёпирилиб келаётганидан хабар топган Зарнук ҳокими йигирма тўққиз ёшли Сайфиддин Муҳаммад тезлик билан Нур шаҳри беги Бисмиллохонга чопар юборди. Бу пайтда мўгуллар ҳали тоғ этакларига яқинлашмай Шўркўл — туз конлари атрофида эди. Сайфиддин Муҳаммад Нур шаҳри бегидан бемаслаҳат кимнингдир сўзи билан қалъа дарвозаларини очиб, юз эллик шай сарбоз отличлари би-

¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», 1 жилд, 416-бет, 1967 йил, Тошкент.

лан Чингизхонга пешвоз чиқди. Ёнига шаҳар қозиси билан имомни ҳам олиб, сарупою қутидаги қимматбаҳо тошлари билан шаҳардан ташқарида «яъжузмаъжузлар»ни кутиб ўтирди. Шу куни кечга яқин мўгул айгоқчилари қалъа яқинидан от чоптириб ўтиб, жанг бўлмаслигини пайқагач, орқаларига қайтиб, бу ҳолдан Жужини хабардор этишди. Айгоқчилар бу билан чекланиб қолмай, ҳатто ўн беш чақирим наридаги Нур шаҳридан ҳам ўтиб, шу атроф-жонибни кўздан кечирдилар. Икки қалъанинг ҳам жанг қилмаслиги, дарвозалар очиқ, мансабдорлар титраб-қақшаб кутишаётганини ўз кўзлари билан кўриб, қалъа ҳокими билан гаплашишгач, бу хабарни ҳам от чоптириб бориб нуёнларига етказишди...

Зарнук Мовароуннаҳрнинг тоғ этагидаги ўртача қалъаси бўлиб, катта бозорга эга. Бир ривоятда унинг аҳолиси шаҳри Нурдан зиёдроқ, уч минг хонадонга эга, деб айтилади. Сайфиддин Муҳаммаднинг икки минг отлиқдан зиёдроқ қўшини ҳам бор эди. Зарнук асосан қум ичида, жануб томонларида Нурота тоғининг этакларидаги жилгалардан сув ичарди. Зарнук халқи асосан чорвачилик билан машгул, бир қисм аҳоли зироатчилик ҳам қиларди.

Зарнук қалъасига бир чақиримча масофа қолганида лашкар ўрталигида соябон аравада келаётган Чингизхон отга миниб, тантанавор қиёфада шаҳарга кирди. Беҳудуд саҳрода баҳайбат бир аждаҳога ўхшаб оқиб келаётган мўгул отлиқларидан уч мингга яқини Удегэй, Жужу, Чигатой ва бошқа хонларни кузатиб шаҳарга кирди. Аслаҳа-қуроллар, аравалар, туялар ва бошқа ускуналар билан ўттиз минг отлиқнинг Зарнукка сиғиши мумкин эмас эди. Шу сабабли асосий куч шаҳар атрофида манзил қурди. Айгоқчилар қўшини аллақачон Нур шаҳридан ўтиб, Бухоро атрофида изгиб юрардилар. Сайфиддин Муҳаммад бир чақиримча ердан пиёда юриб бориб, отда турган Чингизхон олдида тиз чўкиб, бош эгди. Қўлида кўтариб тургани бир қути жавоҳиру олтин тангаларни унга тутди. Ундан сўнг дастаси олтин, димишқий шамширни ҳам икки қули билан тутиб, Чингизхонга тақдим қилмоқчи бўлиб, унинг кўзларига жавдираб тикилиб турди. Чингизхон ёнидаги мансабдорларидан бирига ишора қилди. У дарҳол отдан тушиб, Сайфиддиннинг қўлидан қилични, қутини олди. Шундан сўнг, ноғораю карнай-сурнайлар садоси остида Зарнук қалъасига кирди. Унга энг яхши

хона ажратилган, истироҳат қилмоғи учун ҳамма нар-салар ҳозирланган эди. Дастурхон ёзилиб, зиёфат бошланди. Зиёфат вақтида Сайфиддин Муҳаммад билан бир муддат суҳбатлашди. Бунгача у татар савдогарлари ҳамда тилмочлар орқали Зарнук ва унинг жуғрофий шароити, қалъа беги Сайфиддин ва бошқалар ҳақида маълумот олган эди. Зарнук унинг қонли юришида биринчи таслим шаҳар бўлгани сабабли, бу ишда бир макр бўлмасин, хаёл қилиб, эҳтиёт чораларини куриб қўйган эди.

Хона тўрида утирган Чингизхон семиз юзлари қо-воқдек силлиқ, япасқи бурни остида каламуш думи-дек узун мўйлаби осилиб турар, кўзлари ўткир пи-чоқ билан тилиб, очиб қўйгандек қийиқ. Баъзан унинг кулганини ҳам, газабини ҳам билиб бўлмасди. Қорни катта бўлганлиги сабабли, камар боғламас, кенг ва узун либос танини ёпиб турарди. Руҳий ҳола-тини унча сездирмагани билан ута айёр эди. Душма-нидан қаттиқ ўч оларди. Куп нуёнлар унинг олдида кам гапиришарди.

Чингизхон пойгакда утирган Сайфиддин Муҳам-мадга илжайиб гап қотди:

— Сай-фид-дин — ислом динининг қиличи, демак. Шундоқми?

— Ҳа, — деди у ўрнидан туриб, таъзим қилиб.

— Бу қилич энди ўз ихтиёри билан бизга хизмат қилмоқчи. Шундоқми?

— Ҳа, албатта.

— Сабаб нима, деб сўрашнинг ҳожати йўқ, чунки менинг дунёга тенг қушиним Зарнукни уз йулида пашпадек босиб утиши аниқ, оёғимиз остида Зарнук борлигини пайқамай қолишимиз ҳам мумкин... Сен шундан қўрқиб, бизга утдинг. Бунинг айби йўқ. Биз-дан қўрқиш керак. Қўрққанлар бизни ҳурматлайди, бизга чин юракдан хизмат қилади. Шундоқми?

— Шундоқ, — у яна ўрнидан туриб, таъзим қилди.

— Муҳаммад сени бошқа беклардан паст билиб, сен билан ҳисоблашмаган. Маҳмуд ялавоч сенинг таҳқирланишингдан хабардор... Шундоқми?

— Шундоқ, — у яна ўрнидан туриб, таъзим қилди.

— Эртага бизга қушилиб Бухоро устига боришни хоҳлайсанми?

— Бизда, мусулмон устига мусулмон лашкар тортиб бормайди. Мен шу ерда хизматингизда бўла-ман.

Чингизхон уйланиб қолди. У угилларига қаради, улар бир нима демай, елкаларини қисиди. Шундан кейин Чингизхон чарчаганини айтиб, хонадан ҳаммани чиқариб юборди. Тилмоч орқали яна Сайфиддинни ўз ҳузурига чақирди.

— Менинг тушагимга икки қиз бер, уларни сенинг ўз хотининг олиб келсин. Бирини танлайман. У ёнимда қолади.

Сайфиддин Муҳаммад ташқарига чиқиб кетди. Бир муддатдан сўнг бошларига ҳарир чодра ташлаган уч аёл Чингизхон хонасига олиб кирилди. Зарнук беги эшик олдиғача келиб, кейин орқасига қайтиб кетди.

Ичкари хонада ётган Чингизхон даҳлизда турган уч аёл юзини очиб, бир муддат уларнинг жамолига тикилди. Ниҳоятда мамнун бўлиб, биринчи бўлиб Сайфиддиннинг ниҳоятда чиройли хотини Гулираънонинг киришини айтди. Бошқа икки қизни ҳам нариги хонада, дастурхон атрофида ўтиришини гудиллаб тайинлади.

Нонуштадан сўнг пўстинларга ўралган саркардалар Чингизхонни аравага ўтқазиб, атрофини ўраб, йўлга тушиди. Сайфиддин Муҳаммад ҳам ўз кишилари билан отда то Нур шаҳригача кузатди. Унинг ичига чироқ ёқса ҳам ёримасди, аммо таъби тириқлигини мутлақо сездирмасди.

Мўғуллар Нур шаҳрида ҳам бир кеча тунаб, Зарнукда нима иш қилган бўлсалар, шуни қилиб, кейин шитоб билан тўғри Бухорога юрдилар. Уч ой мобайнида Бухорода хунрезликлар бўлиб, Мовароуннаҳрнинг энг катта шаҳарларидан бири — дунёга номи кетган Бухоро мўғуллар оёғи остида топталди. Ундан сўнг, Самарқандга юришди, Чингизхон Зарнук беги Сайфиддин Муҳаммадга нома билан одам юбориб, Самарқандга юришдан аввал Зарнукда бир неча вақт бўлиши, уни яхши кутиб олишини маълум қилди. Икки минг сарбози отда саф тортиб туришликларини, қурол-яроғ осмасликларини тайинлади. Сайфиддин Муҳаммад роппа-роса икки минг қуролсиз отлик билан Чингизхонни кутиб олишга чиқди.

Баҳор ойлари эди. Чингизхон айғоқчилари эрта тонгда Зарнук қалъасининг икки минг отлиги қалъа ташқарисига чиқиб, қурол-яроқсиз саф тортиб турганлигини кўриб, бунга хонга хабар берадилар. Куннинг ўрталарига бориб, сафардан шиддат билан чо-

пиб келган мўгул отлиқлари Зарнук отлиқларини ураб олиб, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йуқ қиличдан утказиб, найза уриб, бир муддатда қириб ташладилар. Бу фожиани кўриб, ҳуши бошидан учиб, нима бўлаётганига тушунмай турган Сайфиддин Муҳаммадни бир мўгул нўени қамчи билан уриб, отдан қулатди. Шу лаҳза қўлини боғлаб, бош яланг Чингизхон ёнига олиб келди. От устида дарғазаб турган Чингизхон бекка: «Мусулмон мусулмонга қарши қўшин билан бормади, дединг, демак, бир куни менга қарши борасан?! Шундоқми?»

У Сайфиддиннинг қўлини ушлаб турган мўгулга ишора қилди. Мўгул қилич сермаб, зарб билан урган эди, боши танидан узилиб, ерга тушди.

Зарнук қалъаси атрофидаги дала одамлар жасади билан тўлиб қолди, эгасиз отлар чопиб юрарди.

Мўгул қўшини Нурота тоғлари орасидан ўтиб, Қорадарё томон силжиди. Икки ҳафталардан кейин Самарқанд жанги бошланиб кетди.

Мовароуннаҳр қисмати ҳал бўлаётганда Зарнук қалъасининг беги Сайфиддин Муҳаммаднинг қўрқоқлиги — унутилмас хиёнат бўлиб, мислсиз кулфатларга сабаб бўлди.

Душман олдида иккиланишнинг оқибати — доимо фожа!

Ўттиз тўртинчи боб

САРОЙДАГИ ФИТНА

Мамлакатда қаттиқ жанг кетарди. Дарё-дарё қон тўкиларди. Аммо, бунга қарамай, айниқса кейинги кунларда Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ майхўрликка муккасидан кетди. Машриқда қалъаларнинг бирин-кетин босқинчи қўлига ўтабошлагани уни умидсизлантириб руҳан тушкунликка тушириб қўйган эди. Аввалги тоат-ибодатлар ҳам қолиб, тинимсиз май ичар, шу йўл билан юрагидаги дардини унутмоқчи бўларди.

Кунлардан бир куни вазири аъзам Низом ал-Мулкка дўқ уриб, Чингизхон ва унинг мамлакатию лашқари ҳақида маълумот беришини сўради. Шу кунийёқ саройдаги билагонларнинг оёғи ерга теккизилмай султон ёнига олиб кирилди. Уч мўсафид тарих-

навислар китобу қоғозларини — «ноёб» ҳужжатларни қўлтиқлаб кириб, султоннинг саволини кутишди. «Чингиз хусусида гапираверинглар, мен эшитаверамен...» деди сархуш султон. Уч қария билганларини, китобу ҳужжатлардан, саполатхоналар маълумотидан йиққан гапларини бир чеккадан гапираберишди. Аммо султон тахтда хириллаб, ухлаб қолган эди.

Тарихнависларнинг маълумоти:

Мўғул мамлакатининг ичида ҳамиша ўзаро адоват-душманлик қилиб келган турли қабилалар — мўғул, найман, кeroит, маркит ва бошқалар ўртасида шиддатли кураш кетаётган бир вақтда нўёнлар — мўғул кўчманчи феодал оқсуякларининг манфаатларини кўзловчи давлат ташкил топди. Бу даврда мўғуллар уруғ-қабила муносабатлари кучли бўлган жамиятда яшамокда эди. «Мўғул» сўзи ҳам ҳаммаёққа тарқалган, улар ҳатто кўп сонли ва энг эътиборли татар қабиласи номи билан юритилиб, ўзларини кейинчалик татар деб ҳам атардилар. Мўғуллар ўзлари истило қилган мамлакатлар халқларининг кўпчилигига, шу жумладан, Мовароуннаҳр аҳлига, кейинроқ рус халқига ҳам ана шу ном билан маълум бўлдилар.

Мўғул қабилаларини бирлаштирган ва ярим кўчманчи мўғул давлатини барпо этган кимса Темучин, кейинчалик Чингизхон — улуг хон деган номни олди. Чингизхон кўп сонли, интизомли лашкар тузди. Тарихнавис мавлоно Жувайний маълумотига кўра, тинч вақтда чорва билан машғул бўлган мўғуллар уруш вақтида кўчманчилардаги одат — ўн кишилик, юз кишилик, минг кишилик, ўн минг кишилик — туман бўлинмалардан иборат лашкар туздилар. Ҳар бир навкар ҳарбий юриш вақтида ўзига зарур бўладиган ҳамма яроғ-аслаҳаларни, ўқ-ёй, қилич, от ёки туя; турли хил анжомларни — қоп-арқон, қозон, игна, болта, пичоқ ва бошқа зарур буюмларни олдиндан тайёрлаб қўйиши шарт. Лашкар бошлиқлари, яъни юзбошилар, мингбошилар, туманбошилар ҳамда мўғул ҳарбий оқсуякларининг намояндалари — нўёнлар туради. Туманларга кўпинча шаҳзодалар бошчилик қилади. Мўғул қўшини ниҳоятда интизомлилиги билан эмас, балки ҳарбий юришлардаги чаққонлиги, чидамлилиги ва жангарилиги билан ҳам ажралиб туради.

Чингизхон ихтиёридаги асосий қўшиндан ташқари «кешик» деб аталувчи шахсий фидойилари ҳам

бор. У жангга фақат ташқи ва ички томондан бирор-та хавф тугилиши эҳтимоли бўлгандагина тушарди...

Чингизхон (1215 мелодий) Хитойга юриш қилиб, Пекинни ишғол қилган. Цинь сулоласини ағдариб ташлаб, Шимолий Хитойни муғуллар давлатига қушиб олди. Бу юришда у аввалги юришга нисбатан кўп ўлжалар (олтин ва кумуш идишлар, шойи ва атласлар, қуллар, чўрилар)ни олиб қайтди. Чингизхон хитойларнинг шаҳарларини қамал қилишдаги юксак ҳарбий маҳорати билан танилди. Бу эса унинг кейинги юришларида голиб чиқишига омил бўлди. Ўзи билан фақат қурол-аслаҳаларни эмас, қуроллар ясайдиган усталарни ҳам олиб кетди. Шу туфайли у тез орада ўз лашкарини энг яхши қуроллар билан таъминлади. Шундан сўнг у Ғарбга — Мовароуннаҳрга юриш бошлади. Аввал у Кучлукхон қорахитойлар давлатига: Хўтон, Ёркент, Қашқар, Еттисув вилоятларидан иборат бўлган анча катта, аммо беқарор давлатга кўз тикди. Аслида найманларнинг сардори Кучлукхон аҳолининг мусулмон қисми билан яхши муносабатлар ўрната олмади, аксинча ўзига қарши ғазаб уйғотди. Кучлук мусулмонларга қарши очиқдан-очиқ зулм сиёсатини юргизганида бу ғазаб душманликка айланиб, Кучлукнинг тақдирини ҳал қилишда муҳимлигини Чингизхон яхши биларди. Ўт-ро-ро-ро томон юриш бошлаган Чингизхон аввал ерли мусулмон уруғларига ислом динига бўлган эътиқодлари учун кишиларни таъқиб қилмади. Шу сабабли ерли уруғлар Кучлукка ёрдам кўрсатмай, майда ҳокимлар Чингиз томонига ўтиб кетабердилар. Шу тариқа муғуллар «кунботар томон» «сўнгги денгиз» сари қонли юришни давом эттириб, ер юзини батамом эгаллаймиз, деб босиб келаберди...

Гап тугаши билан султон кўзини очди. У деярли ҳеч гапни эшитмаган, қулоғига ҳеч нарса кирмаган эди. Миясида: «Муғул», «Чингиз», «Муғул»... деган сўзлар айланарди, холос.

— Бўпти, тушундим! — деди у қўли билан уч кекса тарихнависга «чиқиб кетаберинглар» ишорасини қилиб.

Шундан сўнг ёнига яқин келган вазири аъзамга илжайди.

— Сен ҳам ичсанг бўлмайдимми? Ич! Кел, ичақол! Менга ҳам қуй! Бу, кекироқ чолларинг менга ақл ўргатаман демоқда. Чингизни мен улардан яхшироқ

биламен! Чинга юриш қилиб, Пекинни олганини ҳам биламен... Мен уни асир олиб, ўз еримизда терисини шиламен! Мен уни... Қани, май қуй менга!

Султон отаси Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ Такиш, буваси Абдулфатҳ Эл-Арслон, катта буваси Аълоиддин Хоразмшоҳ Отсизларга ўхшамади. Улар дуркун, қадди-қомати келишган, иродали одамлар эдилар. Аммо неvara ота-боболарига нисбатан анча мажмагил, кўнгли бўш, иродасиз, лақма бўлиб ўсди. Базири аъзам баъзан султонни боладек овутарди. У тез-тез гапирадиган, бир оз жиззаки ҳам. Наинки Низом ал-Мулк, катта ўғли Жалолоиддин ҳам отанинг номуносиб қилиқларидан хижолат бўларди. Катта масалалар — ҳарбий қудрат, зироату чорва, қалъаларни мустақкамлаш, хорижий давлатлар билан алоқа ишлари бир еқда қолиб, сарой ичидаги майда гаплар, фисқу фужур, шаҳзодаларнинг мулку давлат талашилари, Туркон хотуннинг инжиқликлари билан кўпроқ шуғулланар, базму тўй-ҳашамларга кўпроқ эътибор берар, арзимаган нарсага тажанг бўлаверарди. Унинг бу ожиз томонидан фойдаланган саройдаги хушомадгўйлар султонни ўргимчакдек ўраб, мақтов иплари билан оёқ-қўлини тамом чирмаб ташлаган эдилар. Жалолоиддин ҳам, узоқдаги Темур Малик, Шаҳобиддин Хивақийлар ҳам султоннинг хушомадгўйлар гирдобига тушганини сезишар, лекин бу ишлардан уни огоҳ этиб, ўнглаб олишга асло ҳаддилари сирмасди. Баъзи кексалар: «Хоразмшоҳ Такишдан кейин тахтга бош ўғли Тожиддин Алишоҳ чиқиши керак эди...» деган гапларни ҳам айтганлар. Бу гапни тарқатганлар ичида боши кетганлар анча-мунча бўлган.

Калаванинг учини йўқотиб, сархуш ётган кунларнинг бирида иккинчи ўғли — шаҳзода Қутбиддин Узлоғшоҳ бувиси Туркон хотун билан султоннинг дангиллама хобхонасига киришди. Бир лаҳза бурун султон оғушидан кичик хотини чиқиб кетганди, холи қолган султон яхшилаб ювиниб-тараниб олгани ҳам йўқ эди. Она ва ўглининг бостириб кириб, салом бергани сархуш султонни шошириб қўйди. Чимирилган Туркон хотун «агар султон бундоқ таҳликали кунларда мамлакатнинг баъзи томонларини фарзандлари Узлоғшоҳ, Пиршоҳ, Гурсанжти, Ҳуршоҳларга бўлиб бермаса, Жалолоиддин ўз хатти-ҳаракатлари билан укаларини қаттиқ ранжитади. Шаҳзодалар бўли-

ниб кетиб, муҳораба устига муҳорабалар бошланиб кетмоғи мумкин...» деган гапни султонга айтди. Боши қотиб қолган султон: «Ҳозир шаҳзодалар жим турсин, мен ўлганим йўқ, юрт талашадиган вақт эмас, гайридин муғуллар бостириб келмоқда!» — деди. У яна газаб ичида: «Менинг ўғилларим акалари Жалололиддинга ўхшаб, қўшин тортиб, ёв йўлини тўсиш ўрнига саройда ётишибди. Манманликка берилиб кетишган! Агар тезликда Самарқанд мудофаасига боришмаса, мен уларни Аёз жаллодга топширамен! Ўлдирамен!!!» — деди.

Султон одатдагидек жазавага тушиб, ранглари оқариб, титраб, утирган жойида қалтирай бошлади. Бундай ҳолатларни куп кўрган Ўзлогшоҳ отасига таъзим қилиб, ташқарига чиқиб кетди. Туркон хотуннинг энсаси қотиб, бақрайиб утирди, кейин бўшашиброқ деди:

— Султон, ўзингизни қўлга олинг!

Кампир ташқарига чиқиб кетди. Шу лаҳза султоннинг ёнига катта хонада бармоқларини шиқиллатиб, хаёл суриб утирган Низом ал-Мулкни киритиб юборди. Маст султонни бағрига олиб: «Олампаноҳим, шоҳи-жаҳоним, қўйинг, хафа бўлманг, йигламанг... Улар тирногингизга ҳам арзимади. Сиз, Искандар, Дорою Тахмурас монанд подшоҳсиз. Араб халифаси Носирни Гурхонлар наслу насабидан бўлган қорахитойлар хонини бургадек эзиб ташладингиз. Асабингиз бузилишига арзимади!» — деб уни овутди. Султон шундай даргазаб пайтларда ўғилларини сўкиб утирмай, одатдагидек: «Шеруя! Сен Шеруясен!»¹ — деб бақирарди. Бу гап шаҳзодаларга энг ёмон сўкишдан ҳам қаттиқ ботарди. «Сенлар араб шаҳзодаларига ўхшаб «Мажистий»² ўқиш ўрнига қимор уйнайсенлар! Сенларга мамлакатни бўлиб беролмаймен!» Султон сархуш пайтларида мана шундай «ақлли» гаплар ҳам ёдига келиб, ўғилларини саваларди. Аслида бу гапларни унга Низом ал-Мулк ургатарди. Доно вазири аъзам султонга Ҳинд китоби «Калила ва Димна»ни ҳам олиб келиб, ўқиб чиқишини илтимос қилган. Лекин султон бу жониворлар

¹ Ш е р у я — тарихда ўз отаси Қубод I ни ўлдириб, тахтга чиққан шаҳзода.

² «Мажистий» («Альмагест») юнон олими Птоломейнинг астрономияга оид ун уч китобдан иборат асари.

қиёфасида масал этилиб, давлат ва адолат ҳақидаги китобдан бир-икки варақ ўқиб, зерикиб, ташлаб юборган. Низом ал-Мулк баъзан-баъзан бу китобдан саҳифалар ўқиб берар, ўзининг «ҳўкиз» қиёфасида эканини айтиб, султонни обдан кулдиради. Лекин султон билан ёши баробар машҳур шоир Фаридиддин Аттор¹ни яхши кўради. Уни ўз ҳузурига чорлаб, заррин либос кийдирган. Шоирнинг «Асрорнома», «Тазкират-ул авлиё...», «Мантиқ ут-тайр», «Булбулнома» китоблари сарой кутубхонасида энг муътабар жавонда турарди.

— Мени, ме-е-е-нн... энг яхши кишиларимиздан ажралдим! — деди эрталабдан май ичиб, қип-қизариб олган Хоразмшоҳ тахтиравонда тамшаниб, асабий бир тусда чайқалиб, Низом ал-Мулкка тикилганча, — мен уларни ҳайдадим. Улар ярамас одамлар, огир кунларимда ташлаб кетдилар! Абдулқодир аш-Шоший ҳам мендан юз ўгириб, Шош вайронларига кетди. У вайронада нима бор экан? Нодон чол! Менинг бундаги гулшанимдан вайрона Шошга жунаган одамни ақли бор деб бўладими! Фақат нодонлик! Бундан бошқа нарса эмас! Бувам замонида қилинган вайроналикка мен жавоб бераменми? Қани, вазири аъзам, айтинг-чи, мен жавоб бераменми? Шунча йилдан кейин эсига тушибдими! Унинг Шош қалъаси бирон гуноҳ қилмаган бўлса, султон вайрон этармиди! Уч нарса юрагимга тикандек санчиладур, азизим, уч нарса! (Сархуш султон юрагини чангаллаб, бетоқат бўлади). Тўрт юз савдогарни ўлдирганим хато бўлди. Шаҳзода Жалолиддин, сардорлар: Шаҳобиддин Хивақий, Темур Малик ва бошқаларнинг фикрларини бекор қилдим, лашкарни бир ерга тўпламадим, муътабар мунший Абдулқодир аш-Шошийни, Фаридиддин Атторни қувгин қилдим... Бу гуноҳларимни ҳеч ким кечирмайди! Кечирмайди! — (У хаёл суриб, шифтдаги ранго-ранг тоқиларга тикилганча, телбаларга ўхшаб қилиқлар қилади. Кейин Низом ал-Мулкка ўқрайиб қарайди.) — Сен, ҳазрат ҳам менга тўғри йўлни кўрсатмадинг! Сенда гуноҳ кўп! Чингиз менинг бошимни кесар экан, сенинг бошингни ҳам кесади! Ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсен! Ҳеч қаёққа!!!

— Мен ҳеч қаёққа қочмаймен. Шамширингиздек

¹ Фаридиддин Аттор (1229 мелодийда вафот этган).

доимо Ёнингиздамен. Агарда менда қилча хиёнат бўлса, бошим Аёз болтасида!

— Сенга ишонамен! — деди васваса ичида бақрайиб турган жиккак Хоразмшоҳ, — сен доно одамсен. Қани, менга айт, нега биз енгилмоқдамиз! Улуғ Хоразмнинг қудратли лашкари нега енгилмоқда?

— Тилим бормаиди... — Низом ал-Мулк Туркон хотуннинг «тўрт юз қалъамиз бор, ҳар бир қалъамиз Чингизнинг йулини тўссин, келган душман Сайхун ёқасидаёқ тор-мор бўлиб, орқасига қайтиб кетсин», деган фикрига ишора қилди. Бу фикр амалга ошган эди. Хоразмшоҳ бадмаст бўлса ҳам бу ишорани фаҳмлаб турарди.

— Нега тилинг бормаиди?! Нега уша вақтда айтмадинг? Қўрқдингми?

— Улуғ султоним, мен бандасидан қўрқмаймен... Куп йил отангиз ва сизнинг хизматингизда бўлдим. Мени сипоҳсолар шаҳзода ихтиёрига юборинг, юзбоши бўлиб ҳам жанг қилишга тайёрмен! Ҳозир шу муҳим!

— Сен ҳам мени ташлаб кетмоқчимисен? Рухсат йўқ! Сен ҳаммавақт мен бўлган ерда бўласен! Жалолиддин салтанатни ҳалокатдан сақлаб қолади, мен уни илгарироқ фармон билан бутун қўшинга саркарда — лашкарбоши этишим лозим эди. Бу иш кеч бўлди. Нега сен буни менга барвақтроқ айтмадинг! — У яна васвасага тушиб, заррин либоси устидан юрагини чангаллади. — Қани, айт, сен вазири аъзам, нега бу гапни аввалроқ менга айтмадинг?! Муйна олиб келган тўрт юз савдогарни нега ўлдириб юбординглар?!

— Улуғ султон, бу сизнинг буйругингиз...

— Йўқ, сен мени чалғитгансен, мен рози бўлганмен!

Низом ал-Мулк Хоразмшоҳ рўпарасида бир сўз деёлмай ёғочдек қотиб қолди. Султон қули билан имо қилди, салобатли вазири аъзам бошини султонга эгиб, орқаси билан юриб, саройнинг олтин тахт урнатилган ганчин хонасидан чиқиб кетди. Ёлғиз қолган султон маҳрамга ишора этиб, олтин пиёлага май қўйдириб ичди. Худди шу фурсат эшикдан она — Туркон хотун пайдо бўлиб, виқор билан султон томон юрди. Тахтда якка кифт бўлиб, қийшайиб ўтирган Хоразмшоҳ ўзини тартибга солиб, май пиёласини маҳрамга узатиб, ўрнидан турди. Орқада Узлоршоҳ

ҳам келарди. Султоннинг бу ўгли ўзига ўхшаб, жусаси кичик, камгап, ичимдагини топ, хилидан эди. Узлогшоҳнинг пастки лаби остида чиройли холи бор, аммо унинг чақмоқ мўйлаби учи усганида холни беркитарди.

— Вазири аъзамнинг ҳамма гапларини эшитдим, — деди қисқа салом-алиқдан сўнг Туркон хотун тахт ёнига чуқиб. — Подшоҳи олам Низом ал-Мулк тулки одам, у сенга вафо қилмайди!

Онанинг бундай серзарда, ҳатто тахт ёнида бўлган гапларини эшитиш одатларига ўрганиб қолган султон ҳиссиётга берилмай, кунчиқишдан то кунботишгача етган, беҳудуд ва буюк мамлакат подшоҳи сифатида эмас, оиласида онаси билан гаплашаётган кишидек ҳис этиб, тахтдан тушди-да, онаси ёнига чукаётган эди, Туркон хотунга бу иш ёқмай кўзини олайтирди.

— Улуғ султон! Тахтга чиқинг!

Хоразмшоҳ тушаётган ерида тўхтаб, яна ўз тахтига чиқиб ўтирди. Узлогшоҳ бувисидан бир қадамча нарида ерга чукка тушди.

— Давлат хазинаси буш, Низом ал-Мулк Хоразмнинг олтинларини ўз уйига тўплади. Гавҳарлари ҳам қанча... Бойиб кетди. Энди у ё Эронга, ё Шомга қочади. Бориб, эҳтимол, Бағдодда халифаларга хизмат қилади. Хоразмдан омад кетди, деб айюҳаннос солади. Йўқ! Хоразм ҳаммавақт жанг қилиб келган, Хоразм бутун жаҳонни титратган! Сизнинг энг улуғ бобонгиз Ануш Тегин бўлади! Унинг фарзанди Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ! Мана бу фарзандни ҳам, — у орқароқда ўтирган Қутбиддин Узлогшоҳ пешонасини силади, — уша улуғ бобосига ўхшаб, жаҳонгир бўлсин деб Қутбиддин қуйдик. Ундан кейин Аълоиддин Отсиз, ундан кейин Абдулфатҳ Эр-Арслон, ундан кейин Аълоиддин Такиш — Хоразмшоҳ. Сиз унинг пуштикамаридан бўлгансиз. Хоразмшоҳлар жаҳонни ларзага солди. Таги паст эронийлар уругидан бўлган Низом ал-Мулкнинг бунчалик ҳадидан ошиши, нотўғри йўлларга бошлаши тўғрими?! Бунга қандай чидайсиз?!

Бутун мамлакатни титратган Туркон хотун ўглига панд-насихатлар қилиб аллақандай бир букланган қоғозни шоҳга узатди. Бу Низом ал-Мулкнинг Наса шаҳри ҳокими, яна бири Хурандиз қалъасидаги инисига ёзган мактуби бўлиб, имконият топганида «ис-

сиқ ва хафақон Гурганждан бу томонларга кетиб, сайру истироҳат қилиб» келишини маълум қилган эди. Бу номаларда бошқа маъно йўқ. Аммо Туркон хотун одамлари Гурганждан чиқиб кетаётган бу номани ушлаб қолиб, дарҳол унга етказишди. Султон маст, тантиқланиб йиғлаганида овутадиган, таъсири ни утказаетган вазири аъзамга гаши келиб, Жалолиддинга ўхшаб ўзини менсимай бирон «қилиқ» қилишини кутиб юрган Туркон хотун (Низом ал-Мулк ўз оиласи даврасида уни жодугар кампир деб атарди) бу «муҳим далил» орқали вазири аъзамни бир куни ўз қули билан ҳукиздек сўйишни мулжалларди.

Султон номани қулига олиб, диққат билан ўқиди.

— Уруш кетаётганида қандай қилиб Наса ёки Хурандиз қалъаларига бориб, истироҳат қилиш мумкин?

Аслида бу нома Чингиз ҳужумидан аввал йўлланган бўлиб, беш ойдан буён Туркон хотун уни сақлаб келарди. Низом ал-Мулк кейинги ойларда мамлакат бошига тушган ташвиш билан бўлиб, нома ёзганини аввал яширган, кейин ўзи ҳам унутиб юборган эди.

— Гап шунда, — деди Туркон хотун, — мабодо мўғуллар билан жанг Гурганж яқинида, Жайхун бўйида бўлар экан, Низом ал-Мулкни Насада, ундан кейин Бағдодда кўрасиз. У менимча, ҳозирдан тайёргарлик қилиб қўймоқда. Бу эронийнинг туркийлар ташвиши билан нима иши бор! У йиғадиган мулкни йиғиб олди. Жавоҳирлари сизнинг хазинангиздагидан кўп. Ўйлаб кўринг, султоним, азиз фарзандим, у яна хаёнатгар кимса бўлиб чиқмасин! Ёқамизни ушлаб қолмайлик! У шаҳзода Жалолиддин ҳимоясида...

— Ҳеч қандай ҳимоясида эмас, ўғлим шаҳзода Жалолиддин тўғри йўлни тутади. Яхши ҳам шу катта ўғлимиз, катта неварангиз бор экан. Салтанатнинг таянчи у! Катта неварангизга тил теккизманг, у сипоҳсолар!

Бувиси ёнида чўкка ўтирган шаҳзода Узлогшоҳ қип-қизариб, мулзам бўлди. (Жалолиддин билан Узлогшоҳ оналари бошқа-бошқа эди. Узлогшоҳнинг онаси Қиёт бекларидан бирининг қизи бўлиб, Туркон хотуннинг узоқ уруғи эди. Бу малика Туркон хотунни «ялайдиган» шуҳратпараст аёл, ўғлини келгусида тахтда кўриш орзусида эди.) Туркон хотун: «Бу, султоним, руҳсат этсангиз, ўғлингиз ҳозироқ Катвонга жўнайди» демоқчи эди. Узлогшоҳнинг Гурганждан

чиқмаслигини, онасидан сўрамай бир иш қилиб қўйишдан ўзини тийиб, индамади.

— Тўғри, салтанатнинг таянчи шаҳзода Жалолоиддин. Аммо бошқа фарзандларингизни ҳам камситманг! Мен-чи? Мени ҳам унутманг!

— Бадавий мўгуллар Мулиён¹ боғини пайҳон этиб, хонақоларга отларини боғлабдилар, — деди султон упкаси тулиб, — Жоме масжидида хунрезлик қилиб, шайхулисломни, имомни, Бухоронинг эътиборли арбобларидан юз кишининг бошини кесиб, қудуққа ташлабдилар. Наҳотки, Хоразмшоҳлардан ўтиб келаятган қўлимдаги бу шамшир ўтмасланиб қолди. Вазири аъзам, доругалар², удайчи³, човуш⁴лар хиёнатгар! Мен кимга ёлборамен! — У яна кўксини чангаллаб, оҳ урди. Ёнида турган олтин пиёлаларга ўзи май қўйиб ичади.

— Йўқ, у шамшир ҳали ўткир! — деди Туркон хотун, — умидсиз бўлманг! Гайридин Чингизни ҳайдаб чиқарамиз!

Туркон хотун ва Узлогшоҳ султон ҳузуридан чиқиб кетишди. Узлогшоҳ бу суҳбат давомида бир оғиз сўз демади. Бошини солиб, отага гоятда эҳтирому таъзим этиб ўтирган ўглини кўз олдига келтириб султоннинг кўнгли бузилиб, яна кўзига ёш олди. Бир-икки пиёла май сипқорди. Шундай ёшда шаҳзодалар отда човгон ўйнаб, яйраб юриш ўрнига мамлакат нотинчлиги сабабли бошини солиб, буви паноҳида ўтирса, бунга қандай тоқат қилмоқ мумкин! Бир вақтлар Боласоғундан қорахитой, энди бу вақтга келиб Олтой томонлардан мўгул-тотор деган гайридинлар босқинчилик қилиб келсалар!..

Эртасига Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ Соний фармони олий билан Низом ал-Мулкни вазири аъзам лавозимидан бекор қилди. Ўрнига Абу Сахл Қиётий деган бир мансабдор белгиланди. Низом ал-Мулк Гурганжда туrolмай бола-чақалари билан Бағдод томон жўнади. Унинг «Шому Бағдод сари йўллангани...» Туркон хотунга жуда ёқди, гўё «жосус — хоинлиги» тасдиқлангандай бўлди. Лекин Низом ал-Мулкни йўлда, «Мурғоб ва Тажан оралигида қароқ-

¹ Мулиён — Бухоро атрофидаги шоҳлар бустони.

² Доруга — шаҳар ҳокими.

³ Удайчи — сарой мансабдори, шоҳ билан учраштирувчи.

⁴ Човуш — мансабдор.

чилар мол-мулкини талаб, бола-чақалари билан ўлдириб кетган» хабари бир ойлardan кейин Гурганжга етиб келди. Бу фожиа Катвонга, шаҳзода Жалолиддин қулогига етиб, гоятда дилгир бўлди. Тадбиркор, доно вазири аъзамнинг саройдан қувилишида ва ҳатто фожиасида оға-иниларини, бувилари — Туркон хотуннинг қўли борлигини аниқ фаҳмлади...

* * *

Бухоро қўлдан кетгач, Жалолиддин ортиқ Гурганжда туролмай, Самарқандга — Катвон даштида тўпланган қўшин сари шитоб билан жўнади. Бувиси Туркон хотуннинг қoш-қовoгига ҳам қарамади. Илгари Шаҳобиддин Хивақийнинг фикри ҳам мана шундоқ эди. Чингизхон Бухорони олиб, Самарқанд сари юрганида йул-йўлакай Зарнук қалъасида қиргин утказганини Жалолиддин Катвонга етиб келгач эшитди. У салкам юз йил аввал бу Катвон даштида Мовароуннаҳр ва Хуросон давлатини қорахитойлар подшоси Гурхон катта жанг билан қўлга киритганини биларди. Улар қорахонийлар хони Маҳмуд ва салжуқийлар султони Санжарни енгган эди. Жалолиддин худди шу Катвонда Чингизни тор-мор этиб, унинг қонли юришига хотима бермоқчи бўлди. Катвондан тўппа-тўғри у Хужанд томон юриб, Темур Малик қўшини билан бирлашмоқни ният қилди.

Ақраб¹ ойи ўзининг ёгин-сочинли, қировли ва изгирынли кунлари билан деҳқонни огоҳлантиради. Туябон манзилга етгач, ўз карвонини юкдан бушатиб, уни яхши парвариш қилиб, тўйдириб, сув ичириб, навбатдаги сафарга тайёрлайди. Худди шундай, деҳқонлар ҳам ақрабда ерни келгуси экинга тайёрлаши лозим. Ақрабда Хоразм деҳқонлари ерга яхоб беради, зовурларни тозалайди, чорвага қарайди...

Аммо кунчиқиш томондаги қалъаларни вайрон этиб, бостириб келаётган мўгуллар ваҳшати, яраланиб, баъзан қочиб келаётган хоразмликлар ёвнинг гоятда бешафқат экани ҳақида ҳар хил гаплар тарқатишар, халқ ичидаги гала-говур, васвасалар сарой аъёнлари орқали султон қулогига ҳам етиб турарди. Машириқ халқи Олтою Боласоғун, ундан нари Чин мамлакатини яхши биладиган султон, ёпирилиб ке-

А қ р а б — 21 октябрдан 22 ноябргача бўлган кун.

лаётган мўгуллар оч қолса улган ўлигини ҳам ермиш, деган гапга ҳам ишонарди.

Шаҳзода Жалолиддинни фармони олий билан сипоҳсолар тайинланиб, қўшин унинг ихтиёрига топширилгач, Қутбиддин Узлоғшоҳнинг юраги зил кетди. Туркон хотун бу фармондан норози бўлди. Жалолиддин ўз ёнига отаси унча хуш кўрмайдиган Шаҳобиддин Хивақий, вазири аъзам Низом ал-Мулкнинг катта ўғли Оташвужуд, сардор Абу Сахл Масихий деган тадбиркор кишиларни олиб, Катвонга жўнади. Дарё ичида туриб жанг қилаётган Темур Малик ҳам ёнида бўлганида, уни ҳам олиб кетиши муқаррар эди. Баъзи мансабдорларнинг фикрича, Жалолиддин ўз яқинларини олиб Гурганждан чиқиб кетиши — пойтахтни ҳувиллатиб қўйган эди. Айниқса, савқи табиий дардига мубтало, калаванинг учини тополмай кўп хаёл сурадиган султон кўпроқ майхурликка ружу қилиб, жонига теккан онаси Туркон хотунга ҳам ортиқ қулоқ солмай қўйди. Вазири аъзамнинг айтишича, «иккинчи султон» — Туркон хотундан у ҳатто уч ола бошлади. Энсаси қотиб уни қабул қилар, сўзларига терс жавоб берар, валиаҳд қилмоқчи бўлгани — Узлоғшоҳга ҳам ортиқ қарамас, Пиршоҳ, Оқшоҳ, Гурсанжтшоҳ, Ҳуршоҳлар билан ҳам иши йўқ эди. Фақат ёлғиз қизи Хонсултон ойим баъзан отаси ёнига кириб, саройда бўлаётган гийбатнамо ишлардан уни воқиф этарди. Султон вазири аъзам ва бошқа махфий кутволлардан ташқари, қизи сўзига қулоқ осиб, бошқа хабарлар билан муқоёса этарди.

Самарқанд мудрофаасига ҳозирлик кўраётган Жалолиддин Темур Маликдан келган нома магзини чақиб, анчолардан ўзи ҳам нома йўллади. Унинг тезда Катвонга етиб келишини сўради. Қалъаларни ўз ҳолича мудрофаа қилиш режаси барбод бўлгани, эндиликда кеч бўлса ҳам қўшинни бирлаштириш лозимлиги, Самарқанду Гурганжни қўлдан бермаслик учун ҳамма чораларни кўриш кераклиги ёзилган эди.

Махфий чопарлар яна орқаларига — Хўжанд яқинидаги дарё-истеҳкомга йўл олишди.

Жалолиддин Катвон даштида қўшинни жангга тайёрлади. Бу ерда юз йил муқаддам султон Санжар энгилиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон оёқости бўлганини биларди, бу оғир хатонинг яна такрорланишига йўл қўймаслик учун мўғул қўшинини тор-мор этиб,

мамлакатни сақлаб қолишини кунглига тугиб олган эди.

Жалолоддин Катвонда ун мингдан ортиқ сарбоз тушлаб, Зарнукдан қайтаётган Чингизхонни кутарди.

Энди сўзни Гурганждан эшитинг:

Майпарастликка муккасидан кетган, феъли ожиз султон ўз вазири Низом ал-Мулкни йўқотиб, Қиётийни вазири аъзам этиш билан хурсанд бўлмади. Янги олий мансабдор нима ишлар билан банд эканини мутлақо билмас, фақат илгариги вазири аъзамдек султон қаттиқ андуҳ гирдобида йиғлаган пайтлари уни овутадиган кимса йўқ эди. Низом ал-Мулkning мана шу томони унинг жонига ором бериб, қайгусини енгиллатарди. Кунлардан бир кун онасига ўқрайиб, «Низом ал-Мулкни ёмон кўриб, саройдан четлатдингиз, майли... Лекин уни қароқчилар ўлдириб юбориши» керакмиди, деган гапни айтмоқчи бўлдию, лекин бунга журъат этолмади. Гапни бошқа томонга буриб юборди.

— Яҳудийлар қадим замонларда оч бўридек тажовузкор бўлганлар. Улар доимо қўшни мамлакатларни нотинч тутиб келганлар. Шу сабабли фиръавнлар уларни Қуддусдан, Мисрдан ҳайдаб, саҳрода қириб ташлаганлар, — деди султон Туркон хотунга ўзини одатдагидек «Мажистий» уқийдиган, билимдон қилиб кўрсатиб, — қорахитойлар билан мўғуллар ҳам улардан қолишмайдиган тажовузкор экан. Булмаса, Чингизхоннинг мағриб сари судралиб келиши — уларнинг қонида бор. Бунда ўзларига гўр топадилар! Яҳудийлар рақибига қопоғон итдек, тўсатдан ташланиб, маҳв этади. Бунга ҳам қовил қилмай, рақиби мурдасини йиртқиқдек талаб, тилка-пора этади, эзиб-янчиб, атай ҳамманинг кўзи олдида ўзига қарши адоват қўзғайди. Бундан яҳудийлар икки томонлама манфаатдор: биринчидан, тўсатдан берилган қақшатгич зарба рақиби ва бошқаларнинг юрагини олиб қўяди: иккинчидан, келгусида ўзи, яъни яҳудийлар тинч бўлмоғи, бошқалар ҳужум қилишга ботинолмаслигини ўйлайди. Осмонга ўқ отган Язид ҳам, Намруд ҳам яҳудий!

— Султон, бу сафсата гапларни қўйинг. Мамлакат аҳволи ёмон... Ҳозир яҳудийлар ҳақида гапирадиган пайт эмас! Сизнинг ёнингизга кичик келиним Гултанбека кирмоқчи. Гапи бор, қулоқ солинг. Ҳозирги кунда илму фандан бебаҳра, соҳройи мўғулларни эп-

лолмаган султон, сиз, фиръавнлар вақтида ўтган яҳудийларни гапириб нима қиласиз?

Зукко онадан бу гапни эшитган Хоразмшоҳ тахтида шамдек қотиб қолди.

— Сатанг совуқда ўлади, — деди яна пўнғиллаб Туркон хотун, — катта хотинингизга Бадахшондан келтирилган лаълни берибсиз, ҳаммага кўз-кўз қилибди. Қиётликлар хафа. Гултанбекага ҳам уша даражада туҳфа этмасангиз, қиётлик беклар Жалололдинни ёлғиз ташлаб, Катвондан жўнаб кетадилар...

Султон Туркон хотун ўрнидан қўзғалмасданоқ Абу Сахл Қиётийни ҳузурига чақириб, хазинабондан қимматбаҳо гавҳар тошни ва яна Ҳиндистондан келтирилган қимматбаҳо тақинчоқларни ҳам олиб келишни буюрди. Бу ишларни Туркон хотун ўз кўзи билан кўриб, кўнгли хотиржам бўлгач, ташқарига чиқиб кетди. Султон қимматбаҳо тақинчоқларни олиб ўз хобхонасига кирди. Бунда уни Гултанбека кутарди. Подшоҳнинг олиб кирган туҳфаларини — бир вилоят божига тенг қимматбаҳо тақинчоқларни кўрган Гултанбека кундошларига рашк-газабидан тушиб, султоннинг оёғларини уқалаб, тиззасига бош қўйди. Ширакайф султон унга ёпишиб, қучоқлаб, ўпди.

Чарчаб ухлаб қолган султон туш кўрди. Жулдур тери кийим кийган хўпсасемиз, кўзлари қисик, шафқатсиз Чингиз ёш неваралари, гўдакларни оёғи остида — бути билан сиқиб, томоғига пичоқ тортаётган эмиш. Улар беданадек питирлаб, жон беришармиш. Қатор турган бошқа неваралари ваҳшат ичида чирқирашиб, тўрт томонга жавдираб, буваларидан нажот кутармишлар...

Султон дод солиб уйғониб, қозиқда осиглиқ қиличини ғилофидан суғурди. Ёнида ётган Гултанбека чўчиб, ёстиқдан бош кўтарди. Қўрқиб кетганидан қўлидаги гавҳар тошни султонга узатди...

— Олақолинг, керак эмас.

— Ёмон туш кўрибмен... — у туш мазмунини айтмади. Гултанбекага май қуйишни буюриб, пиёла узатди. Ўрнидан турган Гултанбеканинг чиройли қомастига, кўкракларига суқ билан тикилди. Майни смирғач, у яна бекага талпинди...

Бир ой ичида султоннинг тўрт хотини хазинадаги деярли кўпчилик қимматбаҳо гавҳартошларни бўлишиб олди. Вилоятларни ҳам ўз ўғилларига мўлжаллаб, султоннинг обдан бошини қотиришди.

Бир томонда жанг, бир томонда молу дунё талашиш бошланиб кетди...

Уттиз бешинчи боб

КАТВОН ЖАНГИ

Султон хатти-ҳаракатларидан гоятда ташвишга тушган Жалолоддин аламини босиб-босиб чилим чекишдан оларди. Беш-ун кун шундай васвасага тушди-да, яна уз ҳолига келиб, янги вазири аъзам Қиётӣ Низом ал-Мулкдек донолик кўрсатиб, султонни асрайди, сархушликда ҳар хил ножўя фармонлар бериб юборишига йўл қўймайди, деб умид қилади. Машваратнинг қарорига биноан у эрта билан йўлга чиқиши, қандай бўлмасин, бир ҳафта ичида Катвон даштига етиб бормоғи, Самарқанд қўшинини жангга олиб кирмоғи лозим! У қалъанинг кунботар томонидаги Доруссалтана айвонида, уз курсисида утирар, хаёл сурар, хизматкор тутган чилимдан босиб-босиб тортиб, оғзидан тутун чиқарарди. Тиззаси устидаги шамширини ушлаб, ганчин тоқчаларга, осиглиқ қандилга, шифтдаги рангдор тоқиларга тикилар, хаёлида бир нарса — Самарқанд остонаси Катвонда душманни тор-мор этиш — ҳукмрон. Агар бунинг иложи бўлмаса, Меҳтар Бодиялдойи Самарқандий ҳийланайранглари ишга солиб, чақмоқдек Чингиз боргоҳига тушиб, уни ўлдиради — аждарнинг бошини янчиб қўшинни пароканда қилади. Агар юзма-юз жангда ёв устунлик қилса, «Меҳтар Бодиялдо усули»ни ишга солади.

Утрордан сўнг Жанд, Сигноқ, Чордарани босиб-янчиб, даштдаги туз конлари устидан тўзон кўтариб ўтган Чингизхон лашкари Зарнук ва Нур қалъаларини жангсиз таслим қилиб, пойтахт Гурганжни Хужанд ва Самарқанддан узиб қўймоқ мақсадида Кармана томон силжиб, Зарафшон бўйига чиқди. Дарё ёқалаб бориб, Мовароуннаҳрнинг муқаддас шаҳри — Бухоро шарифга ҳужум қилди. Бу жуда ҳам маккорона ўйланган режа эди. Жалолоддин қаттиқ изтироб ичида тинимсиз хаёл сурарди, шу кунлари Хужанд қўшини матонат кўрсатаётгани, Сайхун ичидаги оролга ўтиб, дарё жанги олиб борилаётганини, мамлакатнинг шарқида саркарда Темур Малик ва

унинг жасур сарбозлари жон олиб, жон бераётганини биларди. Айни чоқда, Бухоро атрофида турган ўттиз минг мўгул отлиги Мовароуннаҳрга «пона» бўлиб кириб, мамлакатни икки бўлиб қўйишидан ташвишланарди. Лекин Хужанд, Ахсикат, Ўшнинг босқинчига машриқдан кучли зарба беришига ишонарди. Хуппасемиз Чингизхон Бухорони ураб, қисик кўзларини милтиллатиб, узоқдан Минораи Калонга тикаётгани, тумоқ кийган мўгуллар шаҳарни олгудай бўлса, бешафқат тажовузу қиргинлар бўлишини Жалололдин ҳаёлидан ўтказди.

Сарой ғала-ғовури, баъзи мансабдорларнинг талваса-ҳовлиқишлари жонига теккан шаҳзода якшанба куни саҳарда юз чоғли фидойи сарбозлари билан Хазораспга келди. Бунда ҳам кўп тўхтамай шитоб билан Жайхун ёқалаб Каркига йўл олди. Бунда дарёдан ўтиб, Толимаржонга, ундан Кеш орқали Катвонга йўналди. Бу йўл — Бухорои шарифни катта доирада айланиб ўтиб, Катвонда бетоқатлик билан кутиб турган Самарқанд қўшинига етиб келиш демак эди. Жалололдин қанча манзили мароҳилни шиддат билан тай этиб, бир ҳафта деганда Самарқандга етиб келди. У шаҳар девору қўрғонларини Самарқанд ҳокими Амир Тождин билан бирга кўздан кечириб таъмирлар, дарвозаларнинг мустаҳкамлиги, қўрғон тепасидаги манжаниқлар, мой тўлдирилган хумлар, посбонларни кўздан кечириб, шу куниеъ ҳоким билан бирга Катвонга жўнади. Мўгуллар йўлини тўсиб, шай турган ўн минг отлиқ ва пиёдаларни кўздан кечириб, юзбошилар, мингбошилар, қўшин сардорлари режасини кўриб, уларга зафар тилади. Уларнинг салоҳиятини, шижоатини кўриб, у яна ғайратга минди, пайдарпай чилим чекмоқни унутиб, қўшин булакларини, баъзи мингбошиларни лашкари билан тепаликлар ортига ўтказиб «яширди». Зарафшоннинг иккига бўлинадиган — Хушдала деган манзилгоҳига Мужириддин ал-Ашраф отлиқларини, Қудуқсой томонга ҳам минг отлиқни «яширди». Жума, Хишров манзилгоҳларига ҳам ўз отлиқлари билан бир неча сардорларни юборди. Асосий лашкар Катвонда туражаги, чопарларнинг ишораси билан пистирмадагилар тезда етиб келиб, яшиндек шиддат билан зарба беришликларини тайинлади. Мўгуллар Бухородан чиқиб, Катвондаги тўқнашувгача қаерга боргоҳ қуришликларини, мўгул жосусларини тутиб олиб ке-

лиш, энг муҳими, ола-була чодир қаерга қурилиши, бу чодир ичида Чингизхон ётишини аниқламоқ мақсадида далаларга айғоқчилар қўйди. Улар жанг бошланиб кетганидан кейин ҳам душман сардорларининг боргоҳларини аниқлаш учун куну тун, айниқса ярим кечада изғиб юришарди. Кармана, Оқтош, Жума йўлларига эллик чоғлиқ ҳар хил қиёфадаги одамлар қўйилди. Жума манзилгоҳининг жанубидаги тепалик остига Жалололдин ўзи билан бирга келган фидойи юз сарбозни яширди. Унинг назарида мўғуллар Катвоннинг Жума томонидаги катта текисликка манзил қуришлари керак эди. Худди шундай бўлиб чиқди...

Бухорони кунпаякун этган Чингизхон бир қисм лашкарини унда қолдириб, икки ой деганда Самарқанд сари лашкар сурди. Қўлга тушган айғоқчиларидан аниқланган маълумотларга биноан мўғуллар йўл юриб келаётгани, Катвон ва Жума остидаги кенгликни сардорларига боргоҳ этишни мўлжаллашаётганликлари ҳам маълум бўлди. Жалололдин яна чилим чекди. Унинг бурқитиб оғзидан дуд чиқараётганини кўрган Амир бу нарса саломатликка яхши эмаслигини меҳрибонлик кўрсатиб, лутф билан айтди.

— Азиз султоним, кўп чекадурсиз. Бу нарса саломатликка кони зарардур!

— Саркарда, ҳозир саломатликни яхшилайдиган нима қолди? Юртни бўрилар босиб кетди. Бизлар кўп хатоликларни саъй этибмиз... Келинг бу гапларнинг вақти эмас. Шу чилим туфайли бир фикр хаёлимда кезадир, — деди Жалололдин Амир Тожидинга. — Жанг бошланган биринчи куни кечга яқин мен ғойиб бўламен. Изламанг ва ҳеч ким изламасин. Сўраганларга, менинг отимга минган, либосимдаги кимсани кўрсатинг ва уни ўзингиз билан боргоҳга олиб боринг. Мен Жума ёнидаги тепаликка, пистирмага ўз кишиларимни яширганмен. Биз ярим тунда Чингиз боргоҳига ўқдек кириб бориб, ўз қўлим билан тўнғизни чопиб ўлдирмоқчимен. Бу иш катта жангга халақит бермайди. Зора у жаллодни янчсам. Удәгей ва Тулуй деган ўғиллари, босқинчи қўшин парокандаликка тушиши аниқ. Мўғуллар «Удирдагч», деб аталмиш бу «онабошилари»ни йўқотгач, ўз юртларига саросар қочишлари ҳам эҳтимол. Қўлга тушган айғоқчилар қийноқ вақтида буни тасдиқлаганлар.

Амир Тожиддин Жалолиддиннинг ярим овоздаги бу сўзларини диққат билан тинглаб, маъқуллади. «Ўзингизга эҳтиёт булинг, шаҳзода!» — деди. Самарқанд қўшини шаҳзода Гурганждан келганини аллақачон билган эди, мабодо у ғойиб бўлса, ёки қўлга тушса — унда бу қўшин ҳам пароканда бўлиб қолишини дилидан утказди.

— Ёнингиздамен, ҳамроҳингиз бўлишга менга ижозат этинг, шаҳзода.

— Йўқ! Ижозат йўқ! Сиз қўшин тепасида турганингизни, менинг либосимдаги менга ўхшаш одамнинг ҳам ёнингизда турганини дўстлар ҳам, душманлар ҳам кўриб турсин. Мен биринчи кунийёқ яширин жанг бошлаймен. Бу, ҳозир жуда керак. Йигирма беш мингга яқин мўғуллар жанги Катвонда бир ҳафтага чўзилади. Ундан сўнг, биз уларни тор-мор этолмасак, шаҳарга чекиниб, дарбозаларни беркитамиз. Қамал жанги бошланиб, беш-олти ойга чўзилмоғи мумкин. Агар биз аждарнинг бошини янчсак, бу жанг икки кунда ҳал бўлади... Эрта билан буладурғон кучли тўқнашувда мен ғойиб бўламен.

— Фармонингизга тайёрмен, шаҳзода!

Шанба кунидан бошлаб, мўғулларнинг олдинги кучлари Катвон даштига, самарқандликлардан беш тош нарига жойлаша бошлади. Яна бир қисми — Зарафшоннинг Қорадарёга бўлинадиган Хушдала, Қудуқсой томонларга кетди. Чўпон либосидаги Самарқанд айғоқчилари тепаликлардан бунини аниқ кузатишарди. Самарқанд жануби, Катвон даштида гард намоён бўлганини, ҳужумкор мўғуллар кўз илғамас дашт кенгликларида от чоптириб юрганини бемалол кўриш мумкин эди. Айғоқчиларнинг маълумотича, уч кун ўтгач, ўрталиқда келаётган Чингизхон аравалари ҳам Катвонга юзланганини, отлар бемалол утлайдиган текисликка юзларча ўтов ва чодирлар қурилайётгани, қозонлар осилаётганини кўришган. Бу чодир-ўтовлар ичида ола-була, тепасига туг ўрнатилган катта ўтовни ҳам аниқ курганлар. Мўғуллар жойлашиб олгач, тонгда карнай чалиниб ёки манжаниқлардан ўт очилиб, жанг бошланади, деб кузатиб турган самарқандликларни гўё доғда қолдириш мақсадида уларнинг илғор қисми Катвонга етиб келиши биланоқ куннинг ўртасида ҳужумни бошлаб юборишди. Олатўполон жанг бошланиб кетди. Аввал Амир ёнида ҳаммага кўриниб турган Жалолиддин отига

бошқа бир одам миниб, шаҳзода гойиб бўлди. Қаттиқ жанг сурони: ёйлардан учган ўқларнинг гувиллаши, ур-ур, сур-сур қош қорайгунча давом этиб, осмонда юлдузлар чақнагач, карнайлар ўкириб, икки томон ўз лашкарини чақириб олди. Эгасиз отлар, қулаган сарбозлар, ярадорлар билан кенг дала тўлиб кетган эди. Узоқ-узоқларда осмонга тутун ўрлаб, қозонлар қайнай бошлади. Икки томон кишилари бир-бирларидан чўчиб, ўқ-ёй ушлаб, ҳалок бўлганлар қуроолларини йигиб олишга уринишарди.

Мана шу аснодан фойдаланиб саркарда Жалололиддин тепа остидаги ўзининг фидойилари ёнига келди. Ҳаммалари бошларига мўғул тумоғи, устларига Чингизхоннинг шахсий соқчилари кийимларини қийишди. Таққан қурооллари ҳам мўғулники эди. Улар шай бўлиб, отларини тўйдириб, тепа орқасида шаҳзода амрини кутиб туришди. Жалололиддин уларга ёйилиб, от чоптириб бориб тўппа-тўғри Чингизхон утовини ўраш, йўлдаги посбонларга тегмаслик, агар улар шовқин кўтарса шу лаҳза чопиб ташлашни, шам ёки машъала ушлаганларни биринчи галда чопиш лозимлигини уқдирди. Кимда-ким шаҳзодадан аввал утовга кирса, унинг амрини кутиб утирмай шу лаҳза Чингизни чопиб, калласини қопга солиб олишни тайинлади. Ярадор ва қурбон бўлганлар қолиб кетаверади, тўхтаб кўмак бериш иложи йўқ, деган фармонни ҳам уқтирди. Чингизнинг калласини узган баҳодир шу лаҳза Катвонга, Амир Тожиддин ёнига югураберсин, деб қўшиб қўйди. «Мабодо мен жароҳатланиб, мўғуллар қўлига тушадиган бўлсам фидойи сарбозларимдан бири мени шу лаҳза қилич билан чопиб ўлдириб кетсин! Бу қатъий фармон!» — деди Жалололиддин.

Кечадан бошлаб, осмонни қоплаган қорамтир булутлар қуюқлашиб, қовоқ солиб турган фалак бу кун эрта билан бир-икки томчилай бошлаган эди. Жанг бошланганида, росмана ёмғир қуярди. Кечга бориб, ёмғир сийраклашди-ю, тун ниҳоятда қоронғи бўлди. икки томонга қайтган сарбозлар таом емак у ёқда қолиб, тўғри келган жойга ўзларини ташлаб, дам олмоқ, жароҳатларини боғламоқ билан овора бўлдилар.

Тун қоронғисида мўғул салоҳлари таққан, бошда тумоқлар, гўё мўғул фидойи сарбозлари қўшин сўнгида келаётган «Удэгей маълумотини отасига етка-

зайтган» бўлиб, юз отлиқ Жалололиддин раҳнамолигида шигиллаганча Чингизхон боргоҳига югурди. Йўлда бақрайиб қолган мўгул посбонлари уларни бемалол қўйиб юборишди. Қўлида машъала кўтариб, шубҳаланиб гулу кўтарган баъзи бир посбонни қилич билан чошиб, қулатиб кетишди. Бир муддатдан сўнг Жалололиддин отлиқлари ола-була катта ўтовга етиб бориб, отдан сакраб тушган ўн йигит ичида Жалололиддин ҳам ўтов олдида турган мўгул сарбозларини чошиб ташлаб, ичкарига киришди. Ўтов ўртасида катта чироқ ёқиқлик, юқорида кўрпа ичида ётган семиз мўгул ёнига бориб, Жалололиддин дўқ урди: «Тур ўрнингдан, чўчқа!» Каламуш думидек силлиқ мўйлабини ликиллатиб, ипак кўрпани сидириб, яроғини қидираётган Чингизхон бўйнига Жалололиддин қўлида ярқираб турган қиличини зарб билан уриб, калласини узиб ташлади. Жалололиддин ёнида турган фидойи йигитлар шу лаҳза қон оқиб турган ошқовоқдек катта каллани чойшабга ўраб, вақтни қўлдан бермаслик учун тезда ташқарига чиқиб, отларига минишди. Йўлда гулу кўтариб, қаршилиқ кўрсатган мўгулларга қилич уриб, Катвон дашти томон ўқдек югуришди. Йўл-йўлакай бўлган жангда Жалололиддиннинг бир неча йигити қоронгида ёйдан отилган ногаҳоний ўқлардан жароҳатланиб, қулаб йиқилишди. Фидойи сарбозлар жасур шаҳзода раҳнамолигида «Чингизхон калласи»ни олиб, саркарда Амир Тожиддин турган боргоҳга учиб боришарди. «Тунгизнинг калласи» шарт узилганидан хурсанд Жалололиддин орқасида келаётган ўз йигитларига гоҳ-гоҳ қараб қўяр, қоронгиликда уларни кўролмаса ҳам, ҳаммаси бирдай жасорат кўрсатганлигидан мамнун югурарди...

Эрта билан яна жанг бошланди. Мўгуллар саросима, парокандаликда қолиб жангга тушмайдилар хаёл қилишди. Лекин улар яна от чоптириб, майдонга келишди. Уларнинг олдида семиз Чингизхон билан ўгли Чигатой келарди. Бу ҳолни кўрган Жалололиддин лол қолди. Амир Тожиддин ҳам Чингизхон макрини фаҳмлади. У ўз боргоҳига бошқа одамни қўйиб, ўзи кўримсиз бошқа ўтовда ётгани, маккорликда хоразмликлардан ҳам ошиб тушгани маълум бўлиб қолди...

— Энди мен уни жанг майдонида маҳв этамен! — деди қиличини суғуриб, жангга кириб кетган шаҳзода Жалололиддин ғазаби қайнаб, — сиз, Амир ҳазратлари, жойингиздан жилмай, қўшин тепасида туринг!

Тинимсиз ёмғир ёғар. Икки катта куч эса, Катвон даштида ҳаёт-мамот жангига киришиб кетган эди.

Ўттиз олтинчи боб

«ШАРҚ ОСМОНИДА ЯРҚИРАГАН ТОНГ ЮЛДУЗИ»НИНГ¹ ҒОЙИБ БЎЛИШИ...

Васвасага тушган султон пойтахтни ташлаб, Қорақум ичи билан Ҳазор денгизи томон қочди. У Эронга ўтиб, жон сақлашни мўлжаллади. Хоразмшоҳнинг қочгани биринчи ҳафтада сарой аҳлига, бир ойдан сўнг Гурганжни қамал қилган Чингизхонга маълум бўлди.

Гурганж қўлдан кетган...

Олти ойга чўзилган қамал ва шиддатли жанг, сувсизлик, очлик хоразмликларнинг тамоман тинкасини қуритди. Мўғул қўшини шаҳарга киргач талон-торож, тажовузу босқинчилик, таъқибу вайронгарчиликларни бошлаб юборди. Қочиб кетган Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ соний саройига биринчи бўлиб оти билан кирган Чингизхон қизил така-ёвмит гиламлари устида туриб, султон хотинларини ҳамда донги кетган раққосаларни топиб келишни буюрди. У киборлик билан оқ ганчин хонада, пар ёстиғу ипак кўрпалар устида ўтирди. Чингизхоннинг амри шу кунийёқ бажарилди; қайси раққоса эканини билмадию, аммо «голибга» хизмат қилиб юрган самарқандлик каххал² Зайн Гурганждаги Бинт-Занкижани олиб келди. Аммо бунда «донги кетган туркий раққоса»нинг топилмагани таъбини тирриқ қилди. Каламуш думидек силлиқ мўйлаби ликиллай бошлади. Доимо очилиб турадиган лунжини ёпиб, каххалга бақрайди.

«Чингизхон семиз, юмалоқдан келган, жуссаси кучли одам. Қийиқ кўзлари мушукникидек ёнарди. У мўғул тилидан бошқа тилни билмаган, ёзишни ҳам билмасди...»³

Гурганж қўлга киритилгани муносабати билан мў-

¹ Абдулқодир мунший таърифи.

² К а х х а л З а й н — кўзни даволайдиган табиб. Самарқанд босиб олинаётганда мўғуллар томониغا ўтган хонин.

³ Исая Калашниковнинг «Жестокий век» романидан.

гуллар ўзлари зиёфат тузиб, унда Чингизхон угиллари ва йигирмага яқин лашкарбошилар, нуёнлар қатнашишди. Асосан зиёфат — янги сўйилиб, қозонларга ташланган этларни лаганларда олиб келиб овқат емоқдан ҳамда шароб ичмоқдан иборат эди. Кўп эт еб, май ичган Чингизхон зиёфатдан сўнг ухлаб қолди. Ён хоналарда Чингиз уйғонишини кутиб, султон хотинлари билан бирга Бинт-Занкижа хомуш ўтирардилар. Атрофда найза ушлаган шафқатсиз мўгул посбонлари гўдайтиб турар, ҳовлига чиқишга ҳам ижозат йўқ.

...Тун бўйи зўрланган Бинт-Занкижа хона ичра ёлғиз ўтирарди. Унинг кўз олдида семиз, гўштдор, соқоли тўрттагина узун қилдан иборат, бадмаст Чингизхон турарди. У ўзининг олтмиш беш ёшга борганига қарамай кучли эркак эканини кўрсатиш ниятида ҳайвоний ҳирс билан гўзал Бинтни жуда қийнади. Лекин унда аёл кишига нисбатан дилхушлигу навозиш йўқ эди. Мўгулларда рақсу жозиба, шарқ аёлларидек кўзлардаги фусуну ифбат камлиги сабабли бўлса керак, Чингизхон Бинтнинг рақс санъатига тушунмади. Бинт янги ҳукмдордан нафратланиб, кейинги кунги зиёфатда бўйнига ташланган жавоҳирга ҳам қарамади. Хонандаларнинг ранги ўчиб, уқдиришича, юрагидаги норизолик ва нафратни бирорта кимса сезмаслиги керак эди. Нуёнлар унинг ҳар қанча гўзаллигига, ожиз аёллигига ҳам қарамай судраб олиб чиқиб, қорнига пичоқ тикиб ўлдириб ташлашлари ҳеч гап эмас эди.

Бинт-Занкижа қўрқув ичида ўтирар, унинг аъзойи бадани моматалоқ бўлиб кетган. Киши оғир дамларда яхши кунларини ёдга олганидек, унинг кўз олдига Жалолоддин келди. Бу йигит огушида ўтказган тун — энг бахтиёр тун эди. У биринчи бор эркак бағрига тушиши, эҳтимол, ёш шаҳзоданинг ҳам биринчи бор ишрат қучоғида бўлишидир. Шундан сўнг, мана, қанча вақт ўтди, эрксиз раққоса ҳокимлар кўнгилхушлиги учун хизмат қилмоқда...

Раққосанинг Гурганжга келиш тарихи «Сират...» китобида бундай ёзилган: «Баъдаз, олти юз йигирма биринчи йили (ҳижрия) қаттиқ жанглардан сўнг Бағдоддан қайтиб келаётган шаҳзода Жалолоддин Шаҳобиддин қалъасига яқин келиб тушди. Тунда у Шаҳобиддинга киши юбориб, канизак сўради. Бу илтимос бичилган қул Маҳфуз орқали маълум қилинди. У қайтиб келиб, Шаҳобиддин қалъасида султон ту-

шагига муносиб канизак йўқлиги, агар султон истаса уз синглисини юборишини айтибди. Шу кеча Шаҳобиддин синглиси Ивогийя султонга келтирилди. У билан бирга раққоса Бинт-Занкижа ҳам келган эди... Ивогийя ҳомиладор бўлди. Ундан туғилган фарзандга Қаймакор шоҳ номи берилди. Бола уч ёшга етганида заҳарланиб ўлди...»¹

Бинт-Занкижа асли Шом мумлакатидан келтирилган. У, қорамағиздан келган. Унинг наслу насаби Димишқ атрофидаги Утроба деган жойдан экан. Яна бир ривоятда унинг отаси араб бадавийларидан. Икки қон қўшилгани сабабли жисмида фавқулудда қайноқлик, таъсирчанлик, айни вақтда, ҳиссиёт тугғени мавжуд дейилади. Хоразмшоҳ унинг сержазава рақси тавсифини эшитгач, халифадан сўратгани, Димишқий шамширлар сотиб олаётган Хоразмшоҳ Бинтни ҳам катта пулга сотиб олиб, Гурганжга келтирилгани кўпларга маълум эди. «Унинг ишратини раққоса Бинт-Занкижа обод этар, унга қимматбаҳо тақинчоқлар инъом этарди»².

Лекин Нигина қайноқликда ҳам, жазавада ҳам, нафис рақсда ҳам, гапу сўзда ҳам Бинт-Занкижани йўлда қолдириб кетди. Буни Бинтнинг ўзи ҳам тан олган. Кўп туркий рақсларни у Нигинадан урганиб, Сайхун ёқдан келган бу оқ раққосани ўзидан анча устун биларди.

* * *

Сўз шу ерга етганида, ҳурматли китобхонни Хоразмшоҳ қисматидан огоҳ этмоқ зарурати туғилди...

Муғуллар Бухорою Самарқандни вайрон қилиб, кулини кўкка совургач, беадад қўшин билан Фороб орқали Жайхун буйига йўл олган эдилар. Дарё ёқалаб, чексиз қумликларда чанг кўтариб, шимолга — Хазорасп томон силжидилар. Мури-малахдай ҳаммаёқни шипириб, саҳрони тўлдириб келаётган беомон ёв хабарини эшитган «Искандари соний» султон Муҳаммад Хоразмшоҳ пойтахтни ташлаб қочди. Бу шармандалик — қочоқ Рукниддин қисматидан ҳам тубандир! Душман лашкари Хазораспга етиб келганидаёқ уни

¹ А н-Н а с а в и й. «Сират»дан. 85-бет. «Ҳилат қамали ҳикояти», 234-бет.

² А н-Н а с а в и й. «Сират»дан.

кучли зарба билан қарши олган лашкарга Катвон даштидан қайтиб келган Жалололиддин саркардалик қиларди. У қонга бўялиб, бир қисм лашкар билан Хазораспдан Гурганжга чекинди. Чекинмасликнинг асло иложи йўқ, олти минг киши ўттиз минглик Чингизхон лашкарига бас келолмасди. У пойтахт мудофаасига ўтди. Султоннинг мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қочганини сарой аъёнлари фуқародан яширди. Шаҳзода Жалололиддиннинг қўшин тепасида тургани каттаданкичик хоразмликларга тасалли берарди. Сарой ҳовлисида илгаригидай пинагини бузмай, Ажамдан келтирилган — фил суягидан ишланган ҳассасини тўқиллатиб, хоналарга кириб юрган Туркон хотуннинг ҳам анча попуги пасайган, султоннинг иродасизлик қилиб қочгани рақиблари олдида онанинг «юзини ерга қаратган» эди. Жалололиддин бувиси билан салом-алик, ҳолаҳвол сўрашарди-ю, мудофаа ва давлат ишларига доир бирон гап айтмасди. Ҳазрат Шаҳобиддин Хивақий ҳам шаҳзодага худди шундай маслаҳат бериб, бувингизни сиёсий ишларга аралаштирманг, унда Хоразм батамом тор-мор бўлади, деди. «Агар султон бизнинг фикримизни қувватлаб, лашкарни аввалроқ Катвонда жамлаб, мўгулларга қарши ҳужумга ўтганимизда ҳозиргидек беилож аҳволга тушмаган бўлур эрдик. Бу, хато ишларга бувингизнинг манманлик оғуси билан тулган боши сабаб!..» — деди Шаҳобиддин Хивақий. У куфрга кетмаслиги учун яна «ҳар иш оллодан...» деб қўшиб ҳам қўйди.

* * *

Шу кунлари кечга яқин «Шарқ осмонида ярқираган тонг юлдузи» қора чодрага ўралиб, саройдан унча узоқ бўлмаган, айвонлари ганчин, ариқ бўйлари гулзор ҳовлисидан энагаси билан бирга кўчага чиқиб, тўппа-тўғри устод Ота Муҳаммад ҳовлисига келди. Аҳволнинг ниҳоятда ваҳшатли экани, ҳадемай Хазорасп томондан мўгулларнинг босиб келиши аниқлигини сезиб туришган устод ва раққоса айвонда ўтириб, нима қилмоқлик кераклиги ҳақида маслаҳатлашишарди.

— Қилич ушлаб, Гурганжни ҳимоя қилолмайсен... Бас, шундай экан, Гурганждан чиқиб, кетмоглик зарур! — деди Ота Муҳаммад ерга қараб, — йўлни ҳам бошқа томонга сол, Хива, ундан қум ор-

қали Дарбоза, Наса ва Тажанга етиб олмоқ даркор. Бундан карвон билан Бағдодга жўнамак мумкин.

— Она юртимга кетсам не дейсиз? Хўжандга, Ворухга... — сўради Нигина.

— У томонда ҳам мўғуллар билан қонли, шиддатли муҳораба кетмоқда. Хўжанд ўт ичида деб эшитдим. Қадрдонимиз саркарда аҳволи не кечди экан... Хазорасп томонга ҳам бир қадам ташлаб бўлмайди. Бухорою Самарқанд ҳам, қум ичидаги Зарнук ва Нур қалъалари ҳам ер билан яксон бўлган. Фақат битта йўл қолди — Тажан орқали Бағдодга!

— Устод, сиз нима қилмоқчисиз?

— Мен, Гурганжни ташлаб кетолмаймен. Ёшим ҳам ўтиб қолгон, пешонамдагини кўрамен...

— Унда мен ҳам қоламен. Устод, бир бошга бир ўлим, мен ҳам ёнингиздан жилмаймен! Менинг дилимдаги гурурни камситманг, мен сизнинг, муҳтарам устод, тарбиятингизни кўрганмен. Мен ҳам қолурмен!

— Жоним қизим, сенинг тоғ бургутидек дилинг шоҳпарвозлигини, мардлигини билурмен. Аммо, биз энди мўғул ҳокимга хизмат қилмаймиз! Шу сабабли сенинг Гурганждан чиқиб кетмоғинг айни муддао! Мени қўябер, мен султондек қўрқоқ эмасмен. Агар бунда бўлсанг, айғоқчилар сени албатта топурлар. Шаҳзода мўғулларни енгиб, юртимизни босқинчилардан тозалаб, озод этса, иншоолло, яна қайтиб келурсен. Бунга имоним комил.

Нигина устод Ота Муҳаммад чопони этагини қўли билан ердан олиб ўпиб, кўзига суртди. Бир муддат кўзёш қилиб, яна қора чодрасига ўралиб ҳовлидан чиқиб кетди. Нигина энагаси билан эшикдан чиқиб кетгач, Ота Муҳаммаднинг ҳам кўзига ёш келди — доимо бирга бўлган устод ва шоғирднинг бу галги қисқа учрашуви абадулабад айрилиққа ўхшаб кетди. Устоднинг кекса рафиқаси, болалари айвон ёқасига келиб, раққоса билан нима хусусида гаплашишгани, нега раққоса йиғлагани боисини сўрашди.

— Бухорода кутубхона, қироатхоналарни ёқиб юборган, мадрасаларни отхона қилган, мударрисларнинг бошини кесиб, қудуққа ташлаган, нимаики илм-маърифатга тааллуқли нарсаларни оёқости қилиб, ёқиб юборган саҳройи мўғулларга устод Ота Муҳаммад билан раққоса Нигинаю Бинт-Занкижа керак булармиди! Улар мол сўйиб, эт емоқ, хотин-қизларга тажовуз этмоқдан бўлак нарсани билмайдилар. Шу

сабабли, мен раққосаи жаҳон — Нигина бекамга бошингни олиб, мўгул йўқ томонга кет, дедим. Чунки, сен кўзга яқин, номинг оламга кетган, Хуросону Ҳиндда машҳур кимсасен. Сенинг қадрингга мўгуллар етмайди, улар бир ваҳший ҳайвон бўлиб, сени булғаб кетишдан бошқа нарсани билишмайди, дедим. Агар у Гурганждан чиқиб кетса, кўп маъқул иш қилган бўлур эрди...

Нигина энагаси билан устод Ота Муҳаммад ҳовлисидан чиқиб, тўппа-тўғри дафчи Насриддин ҳовлисига келди. Белига қилич осиб, отхона олдида саманини эгарлаётган баланд бўйли, елкалари кенг, барваста йигит ялт этиб уларга қаради. Устига дубулга, ҳарбий анжомлар осиб олган дафчи Насриддинни танимай қолишибди. У дарҳол отни устунга боғлаб, Нигина бека ва энагага салом бериб, навозиш кўрсатди.

— Маликам, қайси шамол учирди? Биз ғарибларнинг кулбасига қадамранжида қилишнинг боиси нодир?

— Жуда муҳим! — деди Нигина бошидаги қорамтир чодрани ечиб, айвон томон қадам ташлаб, — отни боғлаб, бу томонга келинг! — Йул-йулакай энагасига мурожаат этди, — энажон, сиз ичкарига кинг, менинг бу йигитда хусусий гапим бор. — Энага чодрани ечмай ичкарига кириб кетгач, Нигина чиройли кўзларини Насриддинга қадади. — Қочмоқчимиз! Устоднинг маслаҳатлари бу!

— Қайсига?

— Мўгуллар йўқ томонга.

— Маъқул.

— Бу, вақтинчаликка...

— Ҳа, албатта.

— Сизнинг кўмагингиз керак.

— Мен бир бор «ёрдам бериб», сизни Хужандга олиб борган эдим... Иккинчи бор бундай «ёрдам беришга» ожизмен. Қалбим куйиб тугаган... Мен, шаҳзода енига, Гурганж мудофаасига отланаётирмен. Ўзим буни хоҳладим. Сиздан сал аввалроқ устод Ота Муҳаммад билан шу хусусда маслаҳатлашиб, оқ фотиҳаларини олиб келганмен!..

— Йўқ, менга ҳамроҳ бўлиб кетасиз!

— Хужандгами? Саркарда Темур Малик ҳузуригами?

— Йўқ, Тажанга ундан Бағдодга... Сиз, саркарда Темур Маликни ёмон кўрасиз, унинг номини киноя

билан тилга олманг! Ҳозир урни эмас! Мен у зот никоҳидан чиққанам, сизнинг бағрингизга ўзимни отганим маълум бўлса керак... Ёки сизлар ҳаммангиз номард инсонлармисиз?!

— Бас. Мени афв этинг. Ноўрин сўз дедим!

— Менинг ахир... сиздан бошқа ҳимоячим йўқ-ку!..

— Афв этинг, маликам. Ушанда саркарда Темур Малик юрагимни юлиб олган.

— Шуни яхши билингки, сиз менинг энг яқин кишимсиз. Аммо ҳеч қачон саркарда Темур Малик шаънига ёмон сўз деманг! Мен бари бир у буюк инсонга дилимдан бениҳоя эҳтиром сақлаймен! У — мард инсон! Мамлакатимизни саркарда Темур Малик, шаҳзода Жалолиддин албатта озод этадилар. Мен бунга ишонамен. Агар мени ҳимоя қилмасангиз, Бағдодга олиб бормасангиз, ўзим кетамен — энагам мени ҳеч қачон ёлғиз ташламайди!

Насриддин ўйланиб қолди. Бир лаҳзалик сукутдан сўнг Нигинанинг ҳозир ниҳоятда жиддий тус олган жамолига тикилди. Никоҳ ўқитишга йўл қидиришаётган бўлса ҳам бир ҳафта ўз бағрида эркаланиб, ўзининг «жуфти ҳалоли» бўлиб қолган Нигина жамолига тикилди.

— Маликам, унта жоним бўлса бари сизга бағишланган. Дарҳақиқат, ҳозир гина-кудуратнинг урни эмас, дил изтиробларини айтадургон вақт эмас. Мен сизни, жондан азиз маликамни душмандан ҳимоя этиб, устод айтганларидек, Бағдодга элтурмен. Яхши жой топиб, бир ойга қолмай бунда қайтиб келиб, шаҳзода лашкари сафида жанг қилурмен. Шунга рози бўлиб, ваъда этинг.

— Розимен.

— Қачон йўлга чиқамиз?

— Эрта тонгда.

— Айтганингиз бажо келтирилур! Мен ҳозир бориб, юзбошини огоҳ этурмен — унга ақча берурмен. Келиб, анжомларингизни ҳозирлаб, тонгда йўлга чиқурмиз.

Нигина урнидан туриб, Насриддин кўксига бошини қўйди.

— Сизни, азизим, мард деган эдим. Янглишмабмен...

Нигина энагаси билан ўз ҳовлисига қайтди. Насриддин йигиб қўйган ақчаларидан уттиз тилла тангани ажратиб, юзбошига элтиб берди. Бир ойга қолмасдан Бағдоддан қайтиб келиши, унинг ёнида туриб,

жанг қилишга сўз берди. Тилла тангаларни олиб, хурсанд бўлиб кетган юзбошидан севикли раққосани Гурганждан узоққа — халифа мамлакатига элтишни яширмади.

Тунда Насриддин Нигина юкларини тартибга солиш баҳонаси билан, унинг ҳовлисига кириб келди. Ҳамма иш муҳайё қилингани, йўлга ҳозирлик қурилгани, Хивагача аравада, ундан сўнг, қум орқали Дарбоза манзилигача туяларда боришлик мўлжаллангач... Нигина энагасини қўшнилар билан хайрлашиш баҳонаси билан уларникида тунашни айтиб, ўзи ичкариги хонага қалин қилиб кўрпа-тўшак ёзди. Севикли йигит билан бу ҳовлида сўнгги бор бирга ёлғиз тунашди...

Эрта тонгда улар учовлон — Нигина, энага ва дафчи Насриддин қўшнилари билан видолашиб, йўлга тушишди. Уларнинг йўлга тушиб, бу таҳликали кунларда Гурганждан чиқиб кетаётганликларини фақат Ота Муҳаммад, юзбоши ва ён қўшнилари биларди, холос. Бошқа ҳеч кимсага лом-мим дейилмаган. Бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Нигина хуржунлар, қоплар тагига ўз жавоҳир тақинчоқларини, тилла тангаларни яширган, қоп-хуржунлар анжомлардан бўшатиlsa ҳам топилмас, тикиб қўйилган эди. Бир қисм жавоҳирларини тақиб, бир қисмини энаганинг белига боғлаган. Улар шу даражада кўп ва қимматли эдики, султон хазинаси Гурганждан чиқиб кетганда ҳам Хоразм бунчалик кўп бойликни йўқотмаган бўларди.

Лекин уларнинг араваси Хивага яқинлашганда рўпарадан чиқиб қолган уч сувори йўлни тўсиб, аравани ўраб олди. Аравакаш ҳам донг қотди. Отлиқлар шаҳзода Жалолоддин қўшинига мансуб бўлиб, белига қилич осган Насриддиннинг не сабабдан Гурганждан қочаётгани, агарда ҳозир улар билан бирга сардор ёнига бормас экан, оёқ-қўлини боғлаб олиб боражакликларини маълум қилиб дуқ уришди. Хоразм қўшинида хоин бўлмаганлиги, ҳозирги кунда етти ёшдан етмиш ёшгача эркаклар мамлакат мудофаасига жалб этилгани ҳақида фармони олий борлигига ишора этишди. Қочоқларнинг жазоси битта — ўлим!

— Мен юзбоши Худоберган оганинг рухсатини олганмен. Тезда қайтамен...

— Сен қайтганингча мўгул Гурганжни қамал қилади. Ундан кейин сенинг не ҳожатинг бор! Аравадан туш! Биз билан сардор ёнига борурсен!

— Мумкин эмас!

— Туш!

— Тилла тангалар берурмен, оғалар, бизни қўйиб юборинглар, — деди Насриддин ёлбориб.

— Ана, манглайи қора, хоин эканлигинг маълум бўлди! Энди сени қўйиб юбормаймиз, қочоқ!

Насриддин аравадан сакраб тушиб, қиличини қинидан суғурди. Уч отлиқ ва бир пиёда ўртасида қиличбозлик бошланиб кетди. Насриддин қиличи бир отнинг олди оёғига тегиб, от мункиб, сувори ерга қулади. Шу фурсат икки сувори отининг биқинига ниқталиб келиб, Насриддиннинг бўйнига ўткир қиличини чунонам зарб билан урдик, унинг калласи узилиб, елкасида осилиб қолди. Бу ҳолни кўрган Нигина кўзларини беркитди. Отлиқлардан бири аравакашга ишора қилди.

— Кетаберларинг, қочоқлар!

Аравакаш отга қамчи босди. Нигинанинг капалаги учиб кетди. Наҳотки у Насриддинни ажалга бошлаб келган бўлса! Энди уни кўмиш керак, деган хаёл бошидан ўтди. Энди Бағдодга жунашнинг ҳожати қолмагандир... Энди у қандай қилиб кетади? Қадрдон кишисини ҳам йўқотди.

Арава йўлида давом этди. У қанча узоқлашган сари Нигина билан энага шафқатсиз отлиқлар томон тикилишарди.

«Шарқ осмонида ярқираган тонг юлдузи...» ярқирамай, бир занглаган ўтмас тангадек аравада кетарди. Тун бўйи шер бўлиб, дунёни титратган паҳлавон ҳозир калласи узилиб, қумда ётарди.

— Ё, қудратингдан, — деди уч бор кўксига туфлаб энага, — қандай кунларга қолдик!

Ўттиз еттинчи боб

ГАВҲАРНИ ЮТИБ ЮБОРГАН ХАЗИНАВОН АМИН АЛ-МУЛК ЁКИ ХАНЖАР БИЛАН БАЛИҚДЕК ҚОРНИ ЁРИЛГАН ВАЗИРЛАР...

618 йил, ҳижрия, (1221, мелодия) рамазон ойининг ун учинчи куни эди¹. Гурганжда, Муҳаммад Хоразмшоҳ қасри ҳовлисига эрта билан елкасида заррин тўн, газабнок чиққан Чингизхон атрофида бош эгиб турган

¹Сират...дан (328-бет).

олий мансабдор — нуёнлардан кеча эслатгани, хазинадаги араб ва ҳинд мамлакатларидан келтирилган қимматбаҳо гавҳартошлар топилдими, деб сўради. Бу тошларнинг бири «Бадахшон», иккинчиси — «Шуълайи жаҳон», учинчиси — «Ганг» деб аталарди. Нуёнлар бош чайқашди. Аммо тафтиш пайтида собиқ хазинабоннинг гувоҳлик беришича шоҳ вазирларидан бири бу уч бебаҳо гавҳартошни ютиб юборган дебди. Уша шахсни нуён Чингизхон ёнига олиб келди. У тиз чўкиб, ўз сўзини тасдиқлади.

— Вазирлар ушланганми?! — Семиз, қонталаш башарасидаги қийиқ кўзлари ёниб сўради Чингизхон.

— Ҳаммаси ушланган.

— Қайси бири ютиб юборибди?! Қочоқ Хоразмшоҳнинг вазирлари ўзидан ҳам баттар экан, — сервисор Чингизхон бирдан қиқирлаб кулди. Бу сафар унинг кўзлари қисилиб, заррин тўни ичида балқиб турган қорни лопиллагандек бўлди. Атрофидаги барча мансабдорлар ҳам баробар қиқирлашиб кулишди, — ушанинг номи нима экан?

— Номи тилга олишга арзимаёди...

— Олиб келиб, мана шу ерда қорнини ёриб, гавҳарни олинглар! — деди Чингизхон садоқатли нуёнидан мамнун бўлиб. Рақиблари номини айтабериш унга ёқмасди. Нуённинг зийраклиги унга ёқди.

Қурулланган навкарлар югурганча ҳовлидан ташқарига чиқишиб, отхонага қамаб, қаттиқ қўриқланаётган асир олинган Хоразм мансабдорлари ичидан қўли боғлоглиқ вазир Умар ал-Бистомийни ҳайдаб олиб келишди. Чингизхон ишораси билан тилмоч ундан: «Сен машҳур уч гавҳартошни ютиб юборганми-сан?» деб сўради. Олтмишлардан ошган кекса вазирнинг кўзлари ола-кула бўлиб, мен бундай иш қилган эмасман, деб қалтираб, чўкка тушиб қасам ичди. Чингизхоннинг семиз башарасида яна газаб аломатлари пайдо бўлиб, каламуш думидек силлиқ мўйлаби ликиллаб бошлади. У қўли билан ишора қилиб, ичкарига кириб кетди. Навкарлар вазирни босиб, ерга ётқизиб, бир нечаси қўл-оёқларини ушлаб, либоси тугмаларини ечишди-да, дод солиб бақираётганига ҳам қарамай қорнини ўткир ханжар билан тилиб, ичак-човоғини бемалол титкилаша бошлади. Ҳовли юзига қон сачраб, анча вақтгача вазир инграб-титраб ётди. Енг шимарган мўғуллар вазир ичак-човоғлари-

ни обдан титкилаб, гавҳартошни топиша олмади. Шундан сўнг, унинг мурдасини бир чеккага суриб қўйиб, нўён Чингизхон ёнига кириб чиқди. Ҳамма вазирларнинг қорнини ёриб, қимматбаҳо гавҳарни топинглар, деган фармонни олгач, асирликда ушлаб турилган ўн чоғлик вазирларни ҳовлига олиб чиқиб, ерга босиб ётқизиб, балиқдек қоринларини ёриша бошлади. Барча вазирларнинг қорни ёрилиб, ичак-човоғлари титкиланаётган бир пайтда, навкарлардан бири қичқариб, ўрнидан турди. «Топдим! Мана, бебаҳо гавҳартош!» Дарҳақиқат, Амин ал-Мулк деган тижорат вазири қорнидан ўрик данаги катталигидаги «Шуълайи жаҳон» билан «Ганг» гавҳарлари топилди. Қимматбаҳо тошларни ювиб, кафтида Чингизхон ёнига олиб кириб кетган нўён, бир мuddатдан кейин, хонадан мамнун чиқди. Ташқарига чиққан Чингизхон кафтидаги серқирра гавҳартошларни офтобга солиб томоша қилди. Бу тошлар Мовароуннаҳрда юксак мансабдорларга маълум, бундан босқинчилар ҳам хабардор эди. Қорни ёрилиб, ерда қонга беланиб ётган вазирларни олиб чиқиб, эгаларига беринглар, ўзлари кўмишларига рухсат этаман, деди. Бу гавҳарлар топилгани сабабли бир оз юмшаб, «меҳрибонлик» кўрсатгандай эди. Булмаса мўгуллар бундай жазоланган рақиб жасадини итдек оёғидан судраб бориб, жарга ташлаб келишарди.

Ҳалок бўлганлар орасида султон Жалололдиннинг энг яқин дўстларидан соҳибқирон Шамсиддин сарханг¹, Диёриддин Али, Элчибек паҳлавонлар ҳам бор эди. Улар вазирлик мартабасида бўлмасалар ҳам, мўгуллар бу асирларни ҳам қимматбаҳо тошларни ютиб юборган гумон қилиб, қоринларини ёрган эдилар.

Аммо Чингизхон учинчи тош топилмаганидан сўнг яна қовоғи осилди, қайси бири катта ва қиммат эканини аниқлаш мақсадида мўгуллар томонига ўтган иккинчи хазинабондан сўраттирди.

— Уч гавҳарнинг қайси бири катта?

— Бу икки гавҳар ичида «Бадахшон» йўқ. У энг каттасидир, — деди хоразмлик сотқин хазинабон Чингизхон кафтида йилтираб турган икки гавҳарга тикилиб, — буниси — «Шуълайи жаҳон», буниси «Ганг», аммо «Бадахшон» йўқ. Мен буларни яхши

¹ Сарханг — 500 отлиққа бош бўлган сардор.

танийман. «Бадахшон» гавҳари раққоса Нигинага туҳфа этилган. Нигина Гурганждан чиқиб қочди, деган хабар қулогимга етди...

— Қаёққа қочди?!

— Ё Ҳамадон, ё Нишопур, ё Бағдод...

— Орқасидан одам юборинглар! — деди кескин бир тусда Чингизхон атрофидаги камарбаста нуёнларга. Яна унинг қийиқ кўзлари йилтираб кетди, — тутилган ерда қорни ёрилсин!

Аммо у бирдан уйланиб қолди; шундай қимматбаҳо гавҳар туҳфа этилган уйинчи — қандай уйинчи экан? У хаёлга чўмди. Ахир бу гавҳар бутун мамлакатга арзийдиган нарса-ку!..

Унинг кўзига бир «Бадахшон» гавҳари икки бўлиб кўринди. Гавҳардан кўра ҳам бу гўзални афзал кўрган эканлар, наҳотки мен уни қўлга тушира олмаيمان! «Тирик тутинглар!» — деди у қатъий туриб бақириб. Ўзининг айғоқчиларидан хафа бўлди, наҳотки уни қўлга кирита олмадилар?! Мовароуннаҳр ҳақида қанча гаплар айтган Маҳмуд ялавоч наҳотки бу раққоса хусусида бир сўз айтмади?! У ёнидаги нуёнга мўгул тилида пўнғиллади. «Ҳей, калласи йуқ! Менга Хоразмшоҳнинг байталларидан кўра ҳам ўша раққоса кераклигини фаҳмламадингми?! Буларда ақл йуқ! Олтмиш беш ёшга борган одам учун оқ каптар керак! Буни эси борлар фаҳмлайди! Мен шоҳнинг бу елиндор семиз хотинларини нима қиламан!..»

У икки гавҳартошни кафтида сиққанича ичкари хонага кириб кетди.

Чингизхон фақат олтину забаржад, гавҳару зумрадларни, подшоҳлар тожларини эмас, Мовароуннаҳрдаги ноёб китобларни, айниқса тиббиёт, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт ва бошқа илмга оид китобларни ҳам тўплаттириб, қаттиқ ихотага олдирадди. Асир олинган кўплаб олиму муншийларни ишга солар, китобларни танлатиб, қоплаб, туя карвонларида Хўжанду Шош йўли орқали мўгул эли томон жунатарди...

Даҳшатли кунлар бошланишини сезган Туркон хотун ўгли — Муҳаммад Хоразмшоҳ каби мамлакатни тамом ташлаб қочишдан қайтиб, ошқора неваралари ва бир қанча келинларини олиб, Гурганждан чиқиб кетди. «У Язир чегараларига яқинлашганида қулогига келинларидан бирининг шивирлаши оқибатида садоқатли деб ҳисобланган бир хизматкордан

бад олди. У мени сотади, ташлаб кетади хаёл қилиб, йулда бошини кесишга амр этди. Ёши улгайган бу хотиннинг забун вақтида ҳам хунрезлиги атрофидагиларни қурқузга солди. Икки қули боғлиқ маҳрамнинг даштда ногаҳоний боши кесилди. У игво қурбони бўлди. Туркон хотун эса, султоннинг хотинлари, болалари билан биргаликда Мозандароннинг ёв ололмас Илол қалъасига кўтарилдилар...»¹

Бу қалъани кейинчалик мўгуллар тўрт ой қамал қилиб, сувсиз қолдирдилар. Айниқса шуниси гаройибки, Мозандароннинг қалъаларидан бири бўлган Илол тепасида осмон камдан-кам ёришадиган, ёмғир кўп ёғиб турадиган, доимий селлар ва сувга сероблиги билан ажралиб турадиган бу қалъани қургоқчилик, ташналик забт этди. Бу ҳол Туркон хотуннинг мўгуллардан омонлик сўрашга мажбур этди. Мўгуллар унга омонлик ваъда қилдилар, деб ёзган Шаҳобиддин ан-Насавий. У қалъадан чиққан дақиқадан бошлаб Илол дарвозасидан сув оқиб кирди ва ўша уни ҳамма ҳовузлар тўлди.

Туркон хотун асир олинди ва уни Гурганжга Чингизхон ҳузурига олиб кетдилар. Бу воқеалар вақти вақти билан Жалололиддинга ҳамда, Темур Маликка ҳам етиб борди. Туркон хотун алданиб, қўлга тушганини пайқаган маҳрама Бадриддин яширинча султон Жалололиддин томонга ўтиб, унинг мартабали кишиларидан бўлиб қолди. У кунлардан бир кун Туркон хотунга: «Эй, худованди жаҳон, кел, ўглингнинг ўгли ва юрагининг хазинаси бўлган султон Жалололиддин, томонга утгил! Унинг кучу қудрати бениҳоя, заковати юксак», деди. Аммо Туркон хотун: «Йўқол, унинг оти учсин! Ойчечакдан бўлган Жалололиддиннинг марҳаматига қарам бўлмаймен! Менинг икки Ойчечагим бор, бири бу ярамасдир. У Жалололиддинни тўғди. Иккинчиси — Хўжанд ҳокимининг хотини. Менинг ўз уругимдан бўлган Ойчечак Жалололиддиннинг онасидан ўша хўжандлик Ойчечагим минг бор афзал! Жалололиддинга қарам бўлгандан кўра Чингизхонга асирлигимни, хўрланишимни афзал кўрамен!»²

Асирликда у шунчалик муҳтожлик тортдики, бир неча бор Чингизхон тушлик қиладиган жойга келди, у ердан ул-бул нарса, гажилган суякларни олди, шу

¹ «Сират...»дан.

² «Сират...»дан.

егулик унга бир неча кунга етарди. «Худованди жаҳон» номини олган Туркон хотун хор бўлди. Уни улдирмай шу алфозга солишни Чингизхон атай илгаридан мўлжаллаган эди.

Султоннинг кичик ўғиллари хусусидаги гап шуки, уларнинг энг ёши Қамиғшоҳдан бошқа ҳаммаси Илол қалъаси фатҳ этилганда улдирилди. Туркон хотун ёнида тирик қолган невараси Қамиғшоҳни эркалаб сочини тараб ўтирганида иттифоқо унинг ёнига Чингизхон сархангларида бири болани олиб кетиш учун келди. Болани биби қўлидан юлиб олиб кетдилар. Уни Чингизхонга олиб келганларида, бўғиб улдиришга буюрди.

Султоннинг қизларига тааллуқли гап шуки, уларнинг ҳар бирига хиёнаткорларнинг биронтаси уйланди. Самарқанд ҳукмдори Усмонга эрга чиққан Хон Султон бундан истиснодир, Жўжихон уни ўзи учун қолдирди. Узлоғшоҳнинг туғишган синглиси Туркон султонга эса Донишманд ҳожиб уйланди.

Султоннинг ҳофизу хонандалари ва улар орасида гузал ва жозибадор Бинт-Занкижани Чингизхонга етказдилар. Нигинанинг қочиб кетгани Чингизни гоятда дарғазаб қилди. Бинт-Занкижа Чингизхон тушагида бўлгандан сўнг, самарқандлик каххол Зайнга туҳфа этилди. Зикр этилмиш кимса Чингизхон кўзини даволаган экан.

Хоразмдан бош олиб, Бағдод сари йўл олган Нигина бундай жирканч бандилиқдан халос бўлди, деб қайд этмиш ҳазрат Шаҳобиддин ан-Насавий уз китобида.

ДАРЁ ЖАНГИ

Ўттиз саккизинчи боб

ТЕМУР МАЛИК САРБОЗЛАРИ
МАНЖАНИҚЛАРДАН ЎТЛИ ТОШЛАР ОТИБ,
ДУШМАН ҚАРОРГОҲИНИ ТОР-МОР ЭТДИЛАР...

Таҳамтан ба банди каманд бурд чанг,
Гузин кард як чуба тири хаданг.
Хаданге баровард пайкон чу об,
Нихода бар у чор парри уқоб.
Бимолид Чочи камонро бадаст,
Ба чарми гавазн андар овард шаст¹.

Фирдавсий

Ярим тун. Дарёдан кичкина қайиқчада писта пўчоқдек чайқалиб ўтган сардор Муҳаммад Интизом истеҳкомга кираркан, саркарда Темур Маликка Гурганждан бир кимса дарвиш қиёфасида келганини маълум қилди. Бу одам саркардага султоннинг яшин мактубини олиб келган эмиш. Нома кичик, шилдироқ чиний қоғозга лас билан ёзилган бўлиб, «дарвиш» жандасига тумор шаклида учбурчак қилиб чатилган. «Дарвиш» гарчи султон мактубини олиб келгани билан асли узи Туркон хотун кишиларидан эканини ҳам маълум қилган. Саркарда мактубни очиб, шам нурида кўз ташлади. «...салтанатимиз таянчи саркарда Темур Маликка етиб маълум бўлғайким, ваҳший Чингиз аввал Бухорони, кейин Самарқандни босиб олиб, фуқарога кўп зулм етказди. Эндиликда Гурганжга таҳдид солмоқда. Мовароуннаҳр шаҳарлари бирин-кетин қўлдан кетадур. Муҳтарам саркарда, Хужанднинг қўлдан кетганини эшитиб, кўп таассуфландим. Эндиликда бор қўшинни зудлик билан Гурганж мудофаасига етказинг. Аълоиддин Муҳаммад, Шаббон. Йигирма саккизинчи кун. Чоршанба».

¹ Рустам белидаги уқдонга қўл узатиб, хаданг — қаттиқ ёғдодан ясалган бургут пати урнатилган бир дона уқ олди. Чочда (Тошкентда) ясалган бу камоннинг ҳукиз терисидан тилинган таранг ипига уқни қуйди...

Темур Малик хатни уқиб, Муҳаммад Интизомга боқди. Беихтиёр кулди. Муҳаммад Интизом узини ноқулай сезиб, ҳайрон бўлди.

— Сардор, бу мактубга кулмай на қилмоқ керак! Сиз нима дейсиз?

— Мен мактуб мазмунидан огоҳ эмасмен.

— Ростми?

— Рост!

— Мана, уқинг, азизим. Сиз на Меҳтарбод ва на Камак Кайёний экансиз! Нега уқимадингиз?

Муҳаммад Интизом сукут ичида ерга қаради.

— Сизнинг рухсатингизсиз, уқимаймен.

— Садоқатингиз учун ташаккур! Мен сиз жанобни она-Еримизга, салтанатимизга садоқатли эканингизни билардим. Аммо Гурганждаги кимсалар ҳам сиздек софдил бўлганида кўп соз буларди. Буни уқинг! — У очилган мактубни Муҳаммад Интизомга узатди. «Меҳтарбод» мактубга кўз ташлаб, кейин саркардага боқди. Темур Малик шу пайт унинг бу ерда туришини тайинлаб, ўзи ўрнидан қўзғалиб, эшик олдида қилич яланғочлаб посбонлик қилаётган йигитга Шоҳмурод Кухистоний, Шаҳобиддин Хивақий, Хужа Идрис Кубаро, Ҳусайн Гов, сардор Олабуқа, Иброҳим, Қангли Арслонларни бунда чақириб келишни буюрди. Йигит қиличини гилофига тиқиб, бошқа чодирларга йўл олди.

Хонага қайтиб кирган саркарда деди:

—/ Бу мактуб эмас, фармон! Бу Туркон хотун иши. Ўзингизнинг илгариги бир ахборотингизда султон Гурганжда васвасага тушиб қолган, ўз жонини ўйламоқда,— деган эдингиз. Султоннинг кўзига на давлат, на мамлакат ва на фуқаро кўринадур. У жон қайғусида қолганга ўхшайди. Агар менга шаҳзода Жалолиддин нома ёзганида, агар у зот ҳам шу таклифни айтганида буни бажармасдим! Аввал қилинган хато бизни мағлубиятга олиб келмоқда. Шаҳобиддин Хивақий, шаҳзода Жалолиддин фикрлари тўғри эди. Султон ўз оналари маслаҳати билан қалъаларнинг якка-якка мудофаага ўтишига фармон берди. Мана, оқибат! Аммо мен Хўжандни мўғулларга бермаймен! Мен уни албатта қайтариб оламен! Бир томчи қон қолгунча жанг қила берамиз!)

— Саркардам! Мен сизнинг фикрингизни қувватлаймен, ҳаммавақт сиз билан биргамен!

— Йўқ, азиз сардор! — Темур Малик ҳаяжондан

кузига ёш олиб, Муҳаммад Интизомнинг елкасига қул қўйди.— Сиз душманнинг ичидан, мен ташқаридан ҳужум қила берамиз!

Оролдаги Хужанд қўшини сардорлари тунда бирин-кетин Темур Малик боргоҳига кириб келдилар. Хужа Идрисдан булак ҳеч ким ухламаган эди. Хона ичида доира шаклида утиришди. Юқорида йўлбарс териси устида чўккан саркарда уларга султон номасини ўқиб берди.

— Бу, соғинч номаси эмас, фармон! — деди саркарда.— Нима маслаҳат берасизлар?

— Бу — навбатдаги, иккинчи хато фармон! — деди одатдагидек ҳаммавақт биринчи бўлиб фикр айтадиган Шоҳмурод Куҳистоний. У Темур Маликдан ёш жиҳатдан катта ва тўпланганлар ичида шайхулислом Хужа Идрис ва Хивақийдан мустасно ҳаммаларидан ёши катта бўлгани учун ҳам аввал сўз айтиб, фақат Темур Маликдан кейин юрарди. У сўзини давом эттирди,— ягар буни фармон деб ҳисобланса, биз унга бўйсунмаймиз! Биз жангни давом эттирамиз, ватандошларимизни қулликка ташлаб кетолмаймиз! Хужандни озод этамиз! |

Темур Малик бу гапдан сўнг сезилар-сезилмас Муҳаммад Интизомга қараб қўйди. «Меҳтарбод» бу қарашни фаҳмлаб, бош ирғади.

Шаҳобиддин Хивақий ҳам Шоҳмурод фикрини қувватлаб, Туркон хотун найрангини фаҳмлади.

Бошқа сардорлар ҳам худди шундай фикрни баён этдилар.

— Уртадаги фикрларга диққат билан қулоқ солиб утирган Хужа Идрис Кубаро Темур Маликка боқди.

— Сиз қандай фикрдасиз? Султон фармонига бўйин товламоқ исёнкорлик эмасми? Мен сизлар билан бирмен, еримни ташлаб кетмаймен, аммо султон фармонига зид ҳеч иш қилгон эмасмен.

— Сиз ҳам ҳақсиз, ҳазрат! — деди Темур Малик.— Мен ҳам ҳеч қачон салтанатга қарши исён қилгон эмасмен. Лекин еримизни босиб олиб, элимизни қул қиладиган тарафини ололмаймен! Лашкар сардорларининг фикри ҳақ! Мен, дўсти азизим, сардор Шоҳмурод Куҳистоний фикрини тўғри деб ҳисоблаймен. Менинг ҳам дилимда шу гап бор. Биз бунда жангни давом эттирурмиз. Биз бунда Чингизнинг оч биқинига солурмиз! Жангнинг энг зўри энди бўлади! Китоботдан, илму маърифатдан узоқ, саҳройи мўғул-

ларга кўрсатиб кўямен!!! (У қўлини мушт қилиб, юқори кўтарди.) Мадрасаю кўприк қуриш, иморат солишни билмайдиган, гўшт еб, отда чопиб, қилич солишдан ўзгани тан олмайдиган, зўравонлик қилиб, ўзга элларни қул қилмоқ бўлганларнинг боши қўлимда! Дунёга келиб, еб-ичиб, айшу ишрат суриш эмас, эл бахтини ўйлаган мутафаккирларнинг азиз боши мўгул отлари туёғи остида мажақланмоқда. Кетиш йўқ, жанг бор! Султоннинг мактубига жавоб қилмаймен!

— Тугре! Шундай қилмоқ даркор! — деди Шоҳмурод Кўҳистоний. — Ё ватан, ё улим!

Тупланган сардорлар оролда пайдо бўлган Муҳаммад Интизом билан омонлашиб, кейин чиқиб кетдилар. Бу одам илгари кўпларга ваҳшат соларди. Ундан чўчирдилар. Ҳозир оролда уни кўриб, қандайдир суянчиқ, яна бир кучни, қадрдонни кўргандек бўлдилар. Унинг борлиги, у тирик экани, мўгуллар ичида юриб, қулай пайтда босқинчиларга талафот етказётганини пайқадилар. Темур Малик унинг оролдаги бошқа сарбозлар ҳам кўриб, таниб олишини мўлжаллаб, эртага, тонг отганда яширинмай ватандошларига ўзини кўрсатишини, ҳали Хужанд кучли эканини, галабага ҳамма умидвор бўлишини айтиб, ўзи билан бирга олиб юрди. Шундан кейин Темур Малик бир оз ётиб, ҳордиқ олмоқчи бўлди, аммо кўзига уйқу келмади. У ярим тунда ташқарига чиқиб, оролни айланиб, ой шуъласида жимирлаб оқаётган дарёга тикилди, қирғоқларда посбонлик қилиб турган йигитлардан хабар олди. Далда берди. Дарёнинг нариги томонида, мўгуллар боргоҳида кўпгина чироқлар милтираб кўринарди. Чироқлар асосан юзбошилар, мингбошилар ўтовида. Мўгулнинг асосий кучи ўнг қирғоқда — Қурама тоғлари этакларида эканини биларди. Негадир нўёнлар шаҳар ичида эмас, сиртда — ўзларининг очиқ даштдаги ўтовларида тунашни афзал кўрардилар. Муҳаммад Интизомнинг айтишича, Сўқту нўён қалъа ичида бир кун, ярим кун туриб, сўнг отлиқлар ихотасида даштга кетиб қолар экан. Анча пастдан кема билан ўтиб, яна ўтовига келиб ётишни афзал кўраркан. Муҳаммад Интизом бу кўзи қисик, айёр нўённинг ҳеч қўлга тушириб бўлмаётганини ҳам айтди. Унинг режаси Сўқту нўён ёки Улоқ нўённи доруйи беҳуш билан ухлатиб оёқ-қўлини боғлаб, бунда олиб келиш... Буни эшитган Темур Ма-

лик Муҳаммад Интизомга ташаккур айтди. «Режангиз учун ҳам ташаккур! Сиз, азиз дўстим, бундай режани амалда қилсангиз қанчалар ватандошимизни ажалдан сақлайсиз, эҳтимол, биз Хужандни босқинчидан тортиб олармиз...» Муҳаммад Интизом жиддий бир тусда деди: «Худо хоҳласа, биз бу бераҳм нуённи қўлга туширамиз...»

Темур Малик «салтанатнинг ўткир ханжари» Муҳаммад Интизомни ўз боргоҳида олиб қолиб, эрта билан манжаниқ отишмалари, нариги томонда мўғулларнинг гала-говўри, ўқ-ейлардан оловли ўқ отишига қарамай жуда сиполик, босиқлик билан нонушта қилишди. Ундан кейин Темур Малик билан Шоҳмурод Кўҳистоний сардор Муҳаммад Интизом «ун минг қўшинга баробар», «даҳшатли Меҳтар Бодиялдойи Хужандий»ни ўртага олиб, орол ичидаги истеҳкомни яна бир карра кўздан кечирган булиб, сарбоз йигитларга уни атай намоёиш этишди. Хужандда ва бошқа қишлоқларда Муҳаммад Интизомнинг ханжари бурро кишилари яширин жанг қилаётганини ҳам билдирмоқчи бўлишарди. Йигитлар ориқ, қорачадан келган, кўзлари ўткир одамга тикилиб, қўллари кўксига сардорларга салом беришарди. Бу одамнинг номини кўп эшитган эдилару ўзини кўрмагандилар. У кўп вақт сунъий соқол-мўйлов ёпиштириб, таниб бўлмас кимсалар қиёфасида юришини ҳам эшитишган эди. Ҳозирги кунда ҳар бир сарбоз Хужанд сардорларини таниб олишликлари лозим бўлиб қолди. Узунлиги ярим чақиримча, эни беш юз газ келадиган бу узунчоқ оролда анча вақт айланиб юришди. Унг қирғоқда мўғуллар асирларни ишга солиб, тоғдан харсангтош ташитаётганини ҳам шундоқ кўриб туришарди.

— Харсанг ташлаб, у қирғоқдан то оролгача тўғон қилмоқчилар,— деди Темур Малик кулиб,— бу жазаваси тутган, ўта жоҳил мўғуллар энди шуни ўйлаб топибдилар. Ўтрору Жанддан ҳайдаб келинган асирлар бир неча чақирим ердан елкаларида тош ташимоқдалар. Харсанг эмас, каллаларини қўйиб бўлса ҳам оролга ўтиб олмоқчилар. Жуда батгарин улар! Йиртқичнинг жағини йиртамиз! Ваҳшийлик билан иродаларимизни бука олмайдилар!

— Бу жоҳиллар! — деди Кўҳистоний,— албатта каллаларини қўймагунча бунда етиб келолмайдилар! Асир шўрликларга қийин.

— Утрор қамалида Чингизнинг йиртқичлиги маълум булди,— дея гапга аралашди Муҳаммад Интизом.— Бу ерликлар мол, уларни ачинмай суйиб, улдира бериш мумкин деган уларнинг ўз «фалсафалари» ҳам бор...

— Бу гапни эшитганмен,— деди Кўхистоний,— улар ўлганларни тупроққа кўмиб утирмай даштга очиқ ташлаб кела берар эканлар. Ўликни бўрию сиртлон, зоғу қузгунлар еб кета берар экан. Маърифатга алоқадор нимаики бор, барини куйдириб юбормоқдалар. Улар босиб келиб ёндирадилар, ўлдирадилар.

Муҳаммад Интизом саркарда Темур Малик, муҳрдор Шоҳмурод Кўхистоний билан хайр-хушлашиб, ўзига қараб, кузатиб турган юзларча ватандошлари олдида хуржунидан сунъий соқол-мўйлаб олиб, юзига ёпиштирди. Атрофдагиларга қараб илжайиб қўйди. У энди оролдаги фидойи сарбозлардан мутлақо ўзини яширмас, бу ердагиларнинг барчаси ҳам ўзларини она-Ер озодлиги йўлида ўлимга тиккан кишилар. Ҳатто «Хужанднинг энг ишончли кишиси» ўзини улардан ожиз ҳис этарди. Шу сабабли ҳам, улар билан бир сафда эканини билдириш мақсадида, юзларча тикилган кўзлар олдида ўзини ниқоблар, бошига кудоҳ, чопони ичида ханжар, этиги қўнжида икки-уч пичоқ шай турарди. Буларни кўришди. Муҳаммад Интизом йигирма беш-ўттиз қадамдан пичоқ отиб, рақиби кўксига бехато санча оларди. Бу борада унга тенг сарбоз йўқ. Гуё «кўз очиб юмгунча» ўзини бошқа қиёфага киритиб, сувда, қозиққа боғлоглиқ турган қайиққа тушиб, нариги қирғоққа сузиб кетди. Унда икки шериги исқирт бир эшакни шай ушлаб турардилар. Муҳаммад Интизом дарёдан сузиб ўтгач, қайиқни яна боғлаб қўйишди-да, эшакка миниб, сомонбозорга жўнашди.

Қирғоқдаги эшакни, икки одамни ҳам узоқдан кўришди. Оролдаги йигитлардан бири шеригидан сўради:

— Муҳаммад Интизом жаноблари бор эканлар! Мен Чориқдарронда ҳалок бўлдилар, деб ўйлаган эдим...

— Тириклар. У зот ёв кўзига кўринмай жанг қиладурлар. Мугул бугзига ханжар қадалганини, ўзининг ўлимини ўзи билмай қолади.

— Саркардамиз Муҳаммад Интизом жанобларини атайи Хужандда қолдириб келдилар. Унинг йигитла-

ри икки юздан ошади, дейдилар. Улар ҳамма ерда бор, ҳамма ерда ўз ишларини билиб қилмоқдалар. Ҳа, Муҳаммад Интизом жанобларида гап кўп. Айғоқчиларнинг, айниқса у зотнинг борлиги жуда маъқул-да! Лашкарга катта мадад!

Айғоқчилар сардорини кузатган Темур Малик сув яқинидаги гуж чангалак утлар панасида туриб, нариги қирғоқда кенг ёйилган мўғулларнинг гимирлашидан кўз узмай, хаёлга толди. Туқайнинг асил паҳлавони — йулбарс кун бўйи тўши ерда пайт пойлаб, куч йигиб, тунда ов қилишини кўз олдига келтирди. Сайхун қирғоқларидаги сарғиш қамишзорларда йулбарслар кўп. «Йулбарс — сиртлон эмас, у мард, танги ва беаёв йиртқич. Ҳозирги кунларда манманлик, киши кўзига тантилик қиладиган вақт эмас, — деди Темур Малик, узоқ-узоқларда от чоптириб юрган мўғуллардан кўз узмай, — энди фақат беаёв йулбарс бўлмоқ фурсатидир! Баъзан киши кучли йиртқичлардан ҳам ибрат олмоғи керак. Ҳамонки, душман она юртга бостириб кирган экан, унга нисбатан аёвсизликнинг ҳамма кўринишларидан фойдаланмоқ фарз! Йулбарсона пусиб ётиб, тунда даҳшат билан укириб ҳужум қилмоқлик» Темур Малик фикру хаёлини олди.

У қўлларини қўлларига сирмаб, сув бўйида ёлғиз ўтираркан, кўз олдига уч яшар ўғли Метин келди. Фарзанднинг бу ширин ёшида унинг ёнида бўлмаган ота чинакам оталик завқини суролмайди, деди ўзига ўзи. Аммо ҳозир «оталик завқи» эмас, ватан қисмати ҳал бўлаётган бир пайтда Темур Малик на ўз жони ва на Метин ўғилчаси ҳақида уйлаши мумкин! Муҳаммад Интизомнинг хабар беришича, ҳоким кўп ташвиш тортмаслиги, содиқ қули Гулом орқали ўғлини тоғ оралигига олиб кетилгани, яширишгани бир қадар тасалли берарди. Ойчечак билан Бинафша беканинг хоинлиги газабини жунбишга келтирарди. Бозор оқсоқолини қўлга тушган жойида ўлдиришга ҳукм этилган. Айғоқчиларнинг дарду фикри Сўқту ва Улоқ нўёнларни чўчитиб юбормаслик, аввал усталик билан уларни ушлаб, Темур Малик ёнига олиб келиш режаси тузилган. Душман огоҳланиб, чўчиб қолмаслиги учун Хужанд айғоқчиларига жуда ҳам эҳтиёткорлик билан иш тутишликлари айтилган эди. Биринчи галда Сўқту нўённи қўлга олишгач, хоинлар устида ҳар қанча хунрезлик қилиш, Бинафша

бекани ҳам сочидан от думига боғлаш нияти йўқ эмас эди. Ҳар қалай, ханжарнинг бир зарби билан Ойчечакни ҳам, Бинафшани ҳам қазага етказиш қийин эмас!

Саркарданинг кўз олдидан бадбуруш икки хотин ўтди: уларнинг юзлари одаму узлари кулча бўлиб ётган, усти заррин тангачалар билан қопланган илонларга ухшарди. Бундай пайтларда Темур Малик ўз қиличининг дастасини кучли панжалари билан беихтиёр маҳкам сиқарди. «Икки қанжиқ майли-я...— дерди ўзига ўзи, аммо у фарзандию юртини йўқотиб, сув ичидаги зах бир оролчада ўтиргани — дунёда ҳеч кими қолмагандек бўлиб туйиларди.— Йўқ,— деди саркарда яна қиличи дастасини сиқиб,— Хужанднинг асил кишилари мен билан бирга, ҳали мен юртимни йўқотганим йўқ, биз тирик эканмиз, у йўқолмайди!»

Тунда қора «Ирвэс»¹ пайдо бўлиб, посбонларни ечиниб ётган жойида қонга белаб, қилич билан чопиб, найза санчиб... кетиши мўгулларнинг тинкасини қуритди. Улар тун бўйи ухламай «Ирвэс»ни кутадиган, пойлаб чиқадиган бўлиб қолдилар.

Темур Малик шу куни, айни қуёш тик келган пешин пайтида ўзи билан йигирма чоғлик йигитни олиб, илгари тайёрлаб қўйилган эчки териларини пуфлаб, дўмбира қилишди-да, қўлларида бир газ узунлигидаги гаров, белларида гилофсиз ўткир қилич, баъзиларида найза, дарёга тушишди. Этикларини ҳам ечиб, узун иштон, яланғоч белларида қалин камар, камарда қилич ва ханжар тақиб олишган. Эчки терисидан пуфлайдиган дўмбирани қўлтиқларига маҳкам қисиб, дарё оқими сари секин кетишди. Нариги қиргоққа ўтаётган сарбозларга Темур Маликнинг ўзи бош бўлди. Баъзи йигитларда қамич-гаров бор, сувга чўкиб нафас олмоқ учун даркор, баъзан эчки тери уларни чўкишдан сақлаб қоларди. Бу ишни уйлаб топган Темур Маликнинг ўзи биринчи бўлиб йигитларни бошлаб сузди. Бир йигитдан булак қолган ун тўққиз киши дарё қиргоғига чиқиб олди. Бир сарбоз қўлтигидаги дўмбирасини оқизиб юбориб, қийналиб, шеригининг кўмаги билан аранг ўтди. Дарё сатҳига турнага ўхшаб оқиб келаётган эчки териларини узоқдан кўриб турганлар, буни пайқамай, ёғоч, хас-чўплар оқиб келмоқда, деб ортиқча эътибор

¹ Ирвэс — қоплон, мўгуллар Темур Маликни шундай деб аташарди.

бермадилар. Баъзан дарё юзида кемалар эмас, да-
рахтлар, шохлар оқиб келарди. Йигитлар қиргоққа
етишгач, пуфлаб семиртирилган териларни яна буж-
майтириб, қиргоқда қолдириб, ўтовларга бостириб
киришди. Иссиқдан қочиб, сояда ётган мўғулларни
тўсатдан чопқин қила кетишди. Темур Маликнинг
ўзи уч йигит билан ола намат ёпилган ўтовга бости-
риб кирди. Бу ўтовни Сўқту нуённики фараз қилган
эди. Сўқтунинг Хужандда, қалъа ичида эканидан ха-
бари йўқ, у бунда ўтирган уч кимсани ўтирган ерида
чошиб ташлади. Қиргоқда қилич ушлаган яланғоч
одамларни кўрган мўғуллар тоғ томонга қочдилар.
Узоқда отлиқ мўғуллар кўрингунча қора «Ирвас»
дарё қиргоқларидаги белгиланган ерга ўз сарбозлари-
ни шошилинич туплаб, яна пуфланган эчки терилари-
ни қўлтиққа олиб, орол томон суза кетишди. Отлиқ-
лар бунга етиб келгунча Темур Малик ун тўққиз
йигити билан эсон-омон дарё ўртасида сузиб борарди.
У атай орқароқда келарди. Белига боғлоғлиқ қиличи-
ни бир қўли билан сувдан чиқариб, мўғул отлиқлари-
га ялтиратиб кўрсатарди. Баланд қиргоқда бақрайиб
қараб қолган япасқи башаралар дарёда сузиб бораёт-
ган хужандликларга, қиличини ярқиратиб кўрсатаёт-
ган одамга ҳайратланиб боқишарди. Дўмбирасини
оқизиб юборган йигит энди шериги билан бирга ҳам-
мадан олдин қиргоққа етиб келди. Битта ҳам йигитни
йўқотмай, сувдан чиққан Темур Малик узоқда турган
отлиқларга яна қиличини кўрсатиб қўйди. Масофа
анча узоқ бўлишига қарамай, офтобда ярқираган қи-
лични мўғуллар аниқ кўриб турардилар. Кейинчалик
маълум бўлишича бу отлиқлар орасида Сўқту нуён
ҳам бор экан. У Темур Малик сув ичида қилич кўр-
сатганини Улоқ нуёнга ҳам айтган. Агар Сўқту нуён
Темур Маликни тирик ушлаб Чингизхон ёнига олиб
борса, унга ўз ўғилларига берилгандек юксак мартаба
бериши, эҳтимол икки дарё оралигидаги мамлакатни-
нг ярмисини инъом этиши мумкин эди.

— Ҳаромиларни боладик-да! — деди Темур Ма-
лик атрофидаги яланғоч дўстларига кулиб. Унинг
негадир хахолаб кулгиси келарди.

— Йигирма чоғлик мўғулнинг жони дузахга кет-
ди! — деди дўмбирасини оқизиб юбориб, чуқиб кети-
шига озгина қолган йигит, — мен узим ўтовдаги уч
мўғулни ер тишлатдим.

— Офарин! — деди саркарда. — Оз бўлмаса сизни

оқизиб юбориб, сардор Шоҳмуродга қандай жавоб қиламан деб капалагим учиб кетди. Энди ўзингизни эҳтиёт қилинг.

Бу йигит Шоҳмурод Куҳистонийнинг жиянларидан бири булиб, Қалъай Хумб қишлоғидан. Купдан Темур Малик уни ҳазил қилиб, «Қалъай Хумб вазири аъзами» деб атарди. Раҳматли вазири аъзам Низом ал-Мулк жаноблари қулоғига ҳам бу гап етиб келган эди.

Шоҳмурод Куҳистоний ва бошқа сардорлар югуриб қиргоққа келишди. Дарҳол саркарданинг кийим-бошларини кийдириб, истеҳком ичига олиб киришди.

— Кемаларимиз устидаги бордон-соябонлар устини тезда сомонли лой билан суваш керак! — деди йул-йўлакай Темур Малик ёнидаги сардорларига. — Камон ўқига латта, эски пахта ўраб тайёрлашаётганини кўрдик. Аланга олувчи мой идишларидан бир нечасини уриб синдирдик. Улар энди истеҳкомга, қиргоқда турган кемаларимизга оловли ўқ-ёй отадилар. Шу йул билан кемаларни, ёғоч истеҳкомни ёндириб юбормоқчи бўладилар. Бунинг олдини олишимиз керак. Шоҳмурод, азизим, кемалар устидаги сомонли лой қуригач, устидан сирка қуйиб, нам қилиш лозим. Бунга теккан оловли ўқ шу лаҳза ўчади. Сирканинг бир фазилати шу! Агар сирка кам бўлса, Хўжанд томонга тунда йигитлардан юбориш, туз ва сомонни кўпроқ олиб келишларини тайинлаш лозим.

— Хўп, саркарда!

— Манжаниқ тошига мойли латта боғлаб отамиз. Душман тунда манжаниқдан оловли тош отишимизни хаёлига келтирмайди. Энди улар эртага кундузи шу пайтда бизни кутади. Шунинг учун манжаниқлардан бетўхтов оловли тош отиб, тўс-тўполон кўтарган пайтимизда, яна бир неча йигит яширинча у томонга ўтиб, қиргин бошлаши керак. Бу гал кемада ўтмоқ маъқулроқ.

— Мен борамен, — деди Куҳистоний.

— Маъқул, — деди Темур Малик, — бир нарсага эътибор беринг, сардор. Қиргоқ яқинидаги харсангтош уюмлари атрофида беҳисоб асирлар бор. Оловли тошлар шу атрофдаги асирларни мажақлаб ёндирма син. Улар Утрордан ҳайдаб келинган тутқунлар. Муғулни билиб чопмоқ лозим!

— Тушундим.

— Битта-яримтасини қўл-оёғини боғлаб олиб кел-

сангиз, ёмон булмасди. Урталикдаги ола утовга ҳужум қилинг, зора нуённи қўлга туширсак. Худо ёр булсин сизга!

— Хайр, саркарда.

Шу кеча осмонда булут пайдо булиб, чарақлаб турадиган юлдузлар кўздан ғойиб бўлди. Ой ҳам қорамтир қуюқ булутлар орасидан баъзан Темур Малик саркарданинг димишқий қиличидек ярқираб кўришиб қоларди. Тун қоронғилигини паноҳ этиб, оролдаги йигитлар ўн беш манжаниқни қиргоқ — дарё бўйига қатор тизиб, белига мойли латталарни арқон билан маҳкам боғлаган харсангтошлар уйиб қўйилди. Ярим тунда Шоҳмурод Кўхистоний бошчилигидаги икки кемага йигирмага яқин сарбоз ўтириб, оролинг юқори томонида пайт пойлаб туришди. Оролинг қўйи томонига териб қўйилган манжаниқларга харсанг қўйилиб, ўртада ёниб турган гулханга косов тикиб, ёндириб, харсангларни ут олдириб, манжаниқни отиша бошлади. Қаттиқ эгилган арча тахтаси оловли тошларни дарё устидан ўтказиб, душман борғоҳини оташбўрон қилиша бошлади. Ўн беш манжаниқдан тинимсиз отилиб турган оловли харсанглар мўғулларни ваҳимага солди. Харсанглар ерга тушиб, анча вақтгача ёниб турарди. Утов тепасига тушганлари тош наматы ёриб кириб ут олдирадди, отлар ҳуркиб тўрт томонга қочарди. Душман саросимага тушиб, безовта бўлган отларини ушлаб, ёнаётган утовларини сув сешиб ўчираётган бир пайтда шиддат билан дарёнинг нариги қиргоғига ўтиб кетган икки кемани душман пайқамай қолди. Улар эртага, кундуз кунни шунга ухшаган майда ҳужумни кутишган эди. Шу лаҳза фурсатни ганимат билиб, Кўхистоний йигирма азамати билан ола утов томон югурди. Йул-йўлакай дуч келган мўғулни чопиб қулатиб, утовга киришди. Бундаги икки мўғулнинг бирини ўлдириб, бирини қўл-оёғини боғлаб, қиргоқ томон судрашди. Унинг иссиқда ҳам тулки теридан тумоғ, оёғида башанг этик кийганидан Сўқту нуён деб уйлашди. Дам оёғидан, дам елкасидан тортиб, судраб, бақиртириб, кемага босишди. Дуч келган мўғулни чопиб ташлашди. Узоқда манжаниқлардан оловли тошлар тушаётган томонда овора булиб қолган мўғуллар ола утовдан нуённи судраб олиб кетишаётганини билишмасди. Шоҳмурод Кўхистоний шу олатўполон вақтида яраланди. Лекин шу он ҳужандлик сарбоз сардор

орқасидан яна қилич ҳавола қилган мўғулни чошиб қулатди. Куҳистонийнинг ҳаёти сақлаб қолинди. Хужандлик йигит чўлоқланиб қолган Куҳистонийни опичлаб олиб, кемага утқазди ва шу лаҳза барча йигитлар ҳам кемага утиб, эшкаклар шитоб билан ишга тушиб кетди. Энтикиб орол томон сузишарди. Шоҳмурод Куҳистонийнинг оёқдан жароҳатланганлигини ҳисобга олмаганда, бу сафар ҳам хужандликларни худо асради. Улар оролга етиб келишгач, дарҳол табиб эски пахта, латта куйдириб Шоҳмурод Куҳистоний оёғига босди. Оқ латта билан боғлаб, малҳам суртди. Оғриқни босиш мақсадида озгина доруи беҳуш ичириб ухлатиб қўйишди. Олиб келинган асир нуён эмас, ҳар қалай, нуённинг мансабдорларидан экани, Сўқту нуён тунда ўз утовидан анча нари, кўзга ташланмайдиган бир утовда ётишини айтди. Унинг айёрлигини фаҳмлашди. Боши кетишдан қурққан мўгул анча-мунча сирли гапларни Темур Маликка маълум қилди.

Лекин манжаниқлар тинимсиз оловли харсангтошлар отиб турарди. Дарё устидан шариллаб учиб ўтаётган оловли тошлар душманга ваҳима соларди: бу ерликлар қандай қилиб оғир тошларни дарёдан ўтказиб отаётганига ҳайрон қолишарди.

Бир ҳафталардан кейин, тунда дарёдан ўтган Муҳаммад Интизом Темур Маликка шаҳарда тарқалган вабо қайтганини, лекин жуда кўп одам ўлганини, бу ажал анча-мунча мўгулларнинг ўзини ҳам олиб кетганини маълум қилди. Икки бор Бинафша билан Ойчечак, бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Моразни улдириш учун қулай фурсат келгани, лекин бу ишни қилиб, Сўқту нуёни чучитиб қўймасликни ўйлаганини маълум қилди. Бу иш албатта бажарилади, деб саркардани ишонтирди. Чориқдаррон жангида ҳалок бўлган базознинг ўғли талаба Рукнидин жинни бўлиб, ўзини ўзи осганини ҳам айтди. Бу фожиали қазо учун саркарда юзига фотиҳа тортмади.

Янаги сафар келишингизда темирчи Журабек ишхонасидан бир сандон билан занжирни қирқадиган, юзига тобланган уч-тўрт болта, эгов олиб келишни, душман бизнинг кемаларимиз сув оқими сари боришида, унга қарши занжир тортаётгани ҳақида маълумот етганини айтди. Эртагаёқ тунда унинг йигитлари сандон, болта, эгов ва анжомларни етказишга ваъда бердилар.

НАФРАТ АЛАНГАСИДА ТЕНТИРАГАНЛАР...

Ёвузликка буйсунмаслик ҳам яхши
ишда қатнашиш каби бурчдир.

Ҳинд мақоли

Хужанд қўлдан кетган, дарё ичи истеҳком жанги кетаётган бир пайтда, Парпирак¹дан нари. Оҳангарон дарёси жанубида, Қурама тоғлари этагидаги мустаҳкам қўрғонга эга бўлган Келовчини ҳам кескин жанглардан холи деб бўлмасди. Бу ердан бориб, Хужандда, Темур Малик қўшинида жанг қилаётган йигитлар анча-мунча. Кўплари Чориқдарронда тупроққа бош қўйиб, шаҳодат топди. Гарчи Келовчида олатуполон бўлмаётгани билан жанг ваҳшати тамоман қишлоқни қамраган эди. Ваҳимали хабарлар узоққа яна ҳам ваҳимали бўлиб етади. Тоғ оралиқларига яширинмоқчи бўлганлар ҳамда Ахсикат, Андижон, Ўш, Ўзган томонларга қочиб кетаётган мулкдорлар аввал Келовчи, Чоркесарда тўхтамасликлари мумкин эмас. Фақат мулкдор қўрқоқлар эмас, Келовчида Хужанддан узини четга олган баъзи мансабдорлар ҳам пайдо бўлиб қолди. Илгари жимжит ва орқалиқ ҳисобланган бу қишлоқ ҳозир анча гавжум. Қишлоқ оқсоқоли ҳам белига қилич осиб, ўн-ўн беш навқар билан қиладиган ишининг тайини йўқ, отда югуришиб, кўча чангитгани-чангитган.

Чоршанба куни қишлоқ бозорида башараси япасқи икки номаълум одам пайдо бўлиб қолди. Бундан хабар топган қишлоқ оқсоқоли қуролли йигитлари билан от чоптириб келиб, одамлар кўзи олдида икки ажнабийни ушлаб, қўлларини орқага боғладилар. Улар на туркий ва на форсийга тушунишар: йўғон, дўриллаган овозда «гайн», «дорж»га ўхшаш товуш чиқаришлари, устларидаги либосларидан мўгул эканликлари маълум бўлди. Уларнинг ёнида қурол йўқ. Қишлоқ йигитларидан бири дарҳол қиличини суғуриб, шу ернинг ўзидаёқ босқинчиларнинг калласини узиб ташламоқчи бўлди, аммо оқсоқол сабр қил, ўлдириш осон, деб йигитни тўхтатди. Уларнинг бўйинларига арқон солиб, оқсоқол маҳкамасига олиб келишди.

¹ Парпирак — Чирчиқнинг қадимий номи.

— Булар жосуслар! — деди йигитлардан бири, — мўгуллар аввал одам юбориб, билиб, кейин изидан аскар юборади, деган гапни эшитганман. Уларни дарҳол ўлдириш керак!

Маҳкама ҳовлисида икки мўгул ер тепиниб, бир нималар демоқчи бўларди, аммо ҳеч ким уларнинг гапига тушунмасди.

— Чингисқа-а-ан — чоно! Цэрэг — чоно! — деди мўгуллардан бири ер тепиниб. У қишлоқ оқсоқолига ялиниб, бизни ўлдирманглар, деган ишорани қиларди. Иккинчиси ҳам шу гапни такрорлаб, яна бошқа гапларни ҳам қўшарди:

— Тамеджэн — зандалч!¹ Чингисқа-а-н — могой.

Бу гапларга мутлақо тушунмаган оқсоқол:

— Бари бир каллаларингизни оламен! Ялинганларингнинг фойдаси йўқ! Юртимни талон-торож этиб қонга беласаларинг-да, мен сенларни омон қўярмидим! Сенлар иккита эмас, яна бошқа изгиб юрганларинг ҳам бордир! Сенларни мана шу ерда қўйдек бўғизлаймен! Мен саркарда отларига ем-хашак юборганмен, улуфа олмаганмен. Мен раият²га доимо хушмуомалада бўлганмен, аммо сенга раҳм қилмаймен! Келовчида сенлар фақат бир харвор³ булиб қоласанлар!

Хўжанднинг қўлдан кетгани-ю, саркарда Темур Маликнинг дарё ичидаги истехкомга утгани ҳам Келовчига етиб келган. Лекин шунга қарамасдан, бу қишлоқда саркардага мадад беришга тайёргарлик кетар, қишлоқ оқсоқоли ҳамма ишни югуриб-елиб бажарарди. Хўжанднинг босқинчилар қўлига ўтиши мутлақо вақтинчалик деб ўйларди. Жанг бўлганидан сўнг, баъзан душман қўли ҳам баланд келади...

— О... О... қандай эди саркардамиз Темур Малик, — дерди икки хотин бозорга кираберишда, харид қилиб чиққан тугунларини ёнларига қўйиб, юзларида чодра, чўққайиб ўтириб. — У борида Хўжанд қандай файзли эди! Қадду қомати Афросиёб, пешонасидан Хорун ар-Рашиддек нур ёғилиб турарди. От чопганда замчин титрарди... Биққасемиз, юзида бир дона туки йўқ бу чўққа мўгул Хўжандни оёқости қилиб ташлади. Бировлар бекани зўрлаб ўзига хотин

¹ Зандалч — жаллод.

² Раият — солиқ туловчи авом халқ.

³ Харвор — бир ашак юк.

қилиб олди, дейди, бировлар Ойчечак беканинг узи шундоқ ҳокимдан кечиб, мўгулнинг қўйнига кирди, дейди. Қайси бири ҳақ экани бизга номаълум. Ундоқ бўлганда ҳам, бундоқ бўлганда ҳам бари бир Ойчечак бека ёмон хотин экан...

— Аҳмад ибн Моразнинг мўгуллар келиб, куни туғиб қолди,— деди иккинчи хотин нафаси тиқилгандан сал-пал юзини очиб,— у ёмон туллак одам экан.

Хужандда эмас, ҳатто Келовчида ҳам болаларни қўрқитиб, «қоя, олабўжи¹ келаётир!» дейиш одатга кира бошлади. Сўқту нўённинг яна бир юзбошиси — Халаку эди. Унинг ёмон бир ити бор: бу ит ўта қопагон ва доимо кўчаларда тилини осилтириб югурарди. «Халакунинг итидай...» деган нақл ҳам ўша вақтдан қолган. Хужандда вайронагарчилик, қаҳатчилик кучайиб кетгач, муллалар ўртасида сўфийлик ва мутасаввуф кучайиб кетди.

Маҳкама ҳовлисида ерга ўтқазиб қўйилган қўли боғлиқ икки мўгул ўз фикрларини тушунтиролмаб бўғилишар, тинимсиз, «Чингис-қа-а-н-чоно! Чингиз-қа-ан-чоно!» деб бўғилишарди. Ишораларидан, бўғилишларидан тепасида турган йигитлар ниманидир пайқашар, лекин мўгул деган босқинчига раҳм-шафқат қилмоқ — хиёнат эканини ҳам фаҳмлашарди. Эртасига Қуруқсой, Ўткансой томонларда ҳам одамлар ўз нўёнидан ажралган уч-тўрт мўгулни ушлаб олиб, обдан калтаклашибди. Уч кун ичида ўндан ортиқ мўгул сарбозлари Келовчига кириб келишди. Улар орасида татар навкар борлиги жонларига ора кирди. Татар йигити Келовчи оқсоқоли маҳкамасига олиб келинди. У оқсоқолни куриши биланоқ, нега бу мўгуллар ўз қўшинидан ажралиб, бу ёқларда юргани, беғуноҳ халқни қириб ташлаётган Чингизхон билан бу томонларга келиб, ўз қонхўрликларидан нафратланаётганликларини маълум қилди. Улар жосус эмас, душман ҳам эмас. Асли улар тақачи, пўстин тикадиган ҳунарманд кимсалар эканини, Чингизхон уларни зўрлаб қўшинга олганини, тинимсиз қонхўрликлар жонга теккани, ўз юртларига қайтиб кетмоқчи эканликларини маълум қилдилар.

— Сенинг отинг нима? — Келовчи оқсоқоли мўгулдан сўради.

¹ Бужи — асли Чингизхон ўгли Жужу, демак. (Қадимда, «ана олабўжи келяпти!» — деб болалар қўрқитилган.)

— Лхансурэн, — деди татар оқсоқол саволини маълум қилгач.

— Сенинг отинг-чи?

— Лхандорж.

— Ўзингнинг отинг нима?

— Нуғайботир дейлар...

— Шу аҳволинг билан «ботир» мисан? Ўзга юртни оламан деб келдингми?! (Нуғайботир улғудай қилтириқ эди.) Умрингда қорнинг тўйиб овқат еган одамга ўхшамайсен?

— Мажбур этдилар. Мин — чўпонмен...

— Чўпонлигинг маъқул. Қон тўкдинг, биз ҳам қон тукамиз! Алқасос!

— Бизни бекорга ўлдирасиз, биз қон тўкмадик, биз қон тукаётганлардан нафратланиб, жангдан чиқдик. Сизнинг томонга ўтдик. Биз жанг қилмаймиз!

— Ҳа, ҳаромилар, осон йўлни топибсизлар-да!

— Ўлдирасизми, ўлдирмайсизми, бу — сизнинг ишингиз. Аммо бу мўғуллар ва мен сизнинг душманингиз эмасмиз. Бизнинг қўлимиз қонли эмас. Биз нўён томонидан ҳақоратландик. Бизлар бунда келишни хоҳламаганмиз. Чингиз-қа-а-н — чоно бизни бу томонга зўрлик билан бошлади. Унинг отаси Есугей¹ ҳам қонхўр бўлган.

— Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам... — деди оқсоқол.

— Сизлар бизни ўлдирмасангиз, бари бир бизни Дамба ўлдиради. Нўён бизни унинг олдига ташлайди, у кекирдагимизни тишлаб, узиб ташлайди. Минг азоб билан ўламиз. Дамба — чоно!

Оқсоқол тушунди. Дамба дегани Хоразмшоҳнинг ўта бешафқат жаллодлари — Аёз ва Жаҳон Паҳлавонларга ўхшаса керак.

Иккиланган оқсоқол мўғулларни яна уч кун маҳкамада сақлади. Нима қилишини билмай боши қотди. Гуноҳим йўқ деб, ёлбориб турган одамнинг бўйнига қилич солиб, бошини кесиш яна бир кечирилмас гуноҳ. Бу ишни қилмасликни ҳам билмади, чунки мўғуллар она-Ерига бостириб кириб, қалъаю қишлоқларни ер билан теп-текис қилмоқда, одамлар қонини тўкмоқда-ку!

Ўйлай-ўйлай уч кундан сўнг уларни хашак тўп-лаш учун далага юборишди. Олисроқ пистирмага

¹ Есугей — Чингизхоннинг отаси.

одам қўйишди, мабодо қочгудай, бирон ёмон иш қилгудай бўлишса ҳамма гаплари ёлгон жосус бўлиб чиқадилар... Шу сабабли ўша ернинг ўзида чопиб ташлаш лозим деган қарорга келишди. Пистирмадаги йигитлар албатта чопиб ташлаймиз, деб уйлашган эди. Лекин афсус, мўгуллар оқсоқолнинг айтганидан ҳам аъло, уроқ билан хашак йигиб, араваларга босиб олиб келишди. Атайи уларнинг қўлларига ўткир уроқ ва арқон беришган эди. Келовчи оқсоқоли уларга яхши ҳам, ёмон ҳам сўз айтмади. Хўрак берилишига, тунашларига жой кўрсатди.

Эртасига у Қурама тоғи этаклари билан Чориқдорронга уч арава бориши, ундан Оқбел томонга утиб бу ерда аравадаги озиқ-овқатни кемаларга солиб, Темур Малик истехкомига етказиш лозимлигини айтди.

— Розимиз, — деди Лхансурэн. Шериклари ҳам розилиklarини айтишди.

Келовчи оқсоқоли таваккал қилиб, уч ҳамқишлоғи қўлига Нўғайботир, Лхансурэн, Лхандоржларни қўшиб, йўлга солди. Анча ергача ўзи отда кузатиб борди. Икки кун деганда улар араваларни Оқбелда қолдириб, кемаларда сув оқими томон сузиб, озиқ-овқатларни Темур Маликка топширишди. Хизмат қилиб юрган мўгулларга кўзи тушган Темур Малик ҳайрон бўлди. У нуёнларга алоқадор баъзи нарсаларни ҳам сўраб олди. Лекин келовчилик йигитларга эҳтиёт бўлишликни, уларнинг қўлига қурол бермасликни тайинлади. Дарёнинг оқимига қарши кемада сузиш амримаҳол бўлганлиги сабабли улар тунда ўнг қирғоққа чиқиб, қирғоқдаги тошлар, жарликлар билан пусиб, Оқбел томонга юришди. Иттифоқо, Унчи қишлоғи рўпарасида улар икки мўгул сарбозига рўпара келишди. Лхансурэн ўз тилида уларга мурожат эта бошлади. Бу лаҳза Келовчи йигитларининг юрагига ваҳима тушди. Мўгуллар ўз тилида «Эҳ, сотқин» деб жаҳл билан қилич суғуриб, Лхансурэн бошига урмоқчи бўлаётган эди, Лхандорж сарбоз қўлидан ушлаб, қорнига муштлади. Шу ерда тўполон жанг бошланиб кетди. Келовчилик йигитлар қиличини қинидан суғуриб, мўгул сарбозлари гарданига уришди. Лхансурэн ерга йиқилган мўгул қиличини олиб, бошқалари билан қиличбозлик қила кетди. Бир муддатли тўқнашувдан сўнг, икки мўгулни чопиб ташлаб, қуролларини олиб, Оқбел томон югу-

ришди. Йўлда келовчилик йигитлар ўлжа олинган икки қилични Лҳансурэн билан Лҳандорж қўлидан олишди. Улар ҳам бу ишга рози бўлиб, икки қилични келовчилик йигитларга беришди.

Бу муҳим ишни уддасидан чиқиб, бажариб келган Нуғайботир ва икки мўгулга қишлоқ оқсоқоли мулла Ансор тасанно айтиб, ўлимдан сақлаб қолди. Аммо бу билан уларга тамоман ишониб, қўлларига қиличу найза берилгани йўқ.

Мўгулларнинг тамоман Чингизхондан нафратланиб, ерлик авомга шикаст етказишдан қўл тортганликларига ишонган Келовчи оқсоқоли Нуғайботир билан шерикларига озиқ-овқат бериб, Чордара томон йўлга солиб юборди.

Қирқинчи боб

ТО ҚИЁМАТ УНУТ БЎЛМАС ЖИНОЯТ

Уч яшар ўглининг бир кечада гойиб бўлиши Ойчакни олам жарига итарди. Унинг чиркин бағри ловлов ёнарди. Маъжум ишни қилиб қўйиб, энди ўгли ёдига тушди. Шаҳвоний ҳирс ҳамда димоғдорлиги уни оғир жиноятга олиб борди. Темур Маликнинг ҳалол тўшагида чўчқага ўхшаган семиз Сўқту нўён пишиллаб ётарди. Аввал ҳирс панжасида эзгилангани хуш ёққан бўлса, бу эт еб, уз «кучлилиги»ни синаши меъёридан ошганидан кейин нобакор хотиннинг кўзлари ичига тортиб, озиб, мадордан кетганида ўгли Метинбек ёдига тушди. У бирдан дод солиб ўглини қидирди, Бинафша беканинг юзига беш панжаси билан чанг уриб, «боламни топиб бер!» деб бақирди. Бундай талвасалар олдида мўгуллар чидаб, қараб туролмай, ё қилич, ё ўқ-ёй билан тинчитиб қўя қолардилар. Сўқту нўён Ойчакнинг оҳу фарёдига чидаб, болангни тезда топиб бераман, деб ваъда берди. Ойчакдаги «ғалвира» ўйини, Гурганжда, Туркон хотун ҳарамидagi ёш маликаларга «иффат» қилиқларидан таълим берувчи «мактабни» утагани, шаҳзодалар кўнгилхушлигини бажарувчи ишларни Ойчак яхши билиши Сўқту нўёнга ёқиб қолди. Мўгул аёлларининг тўпорироқ, атру ифрдан фойдаланмаслиги, улардан сут ва эт ҳиди анқиши фақат Сўқту нўёнга эмас, балки Чингизхонга ҳам ёқмасди. Шу сабабли у

Ойчечакка ёпишиб олиб, айшу ишрат сурарди. Ойчечакнинг боласини топиб беришга буйруқ берилгач, мўгуллар бу ишга астойдил киришди. Бировлар боланинг тириклигини айтиб, хизматкор Гулом қаёққадир олиб қочиб кетган деса, бировлар болани мўгуллар бўғиб ўлдирган, жасадини мазористон ёнидаги хандақлардан топасан, дерди. Вабо олиб кетганлар ҳам шу ерга кўмилган. Бу гапни эшитган Ойчечак баттароқ талвасага тушиб, дод соларди. Аслида Метинни мўгуллар бўғиб ўлдирмасин деб, Темур Маликнинг содиқ хизматкори Гулом яширинча Панжруд қишлоғига олиб келиб, ўз уруғларига топширган эди. Мўгуллар Мовароуннаҳрни истило қилишда шоҳу шаҳзодаларнинг болаларини бир куни давлат даъво қилмасин, деб бўғиб ўлдирарди. Панжрудда болага тоғликларга хос кўйлак-иштон кийгазишди. Гуломнинг ўзи ҳам ота ери — Панжруд қишлоғида қолиб кетди.

«Темур Малик Чориқдаррон жангида ҳалок бўлган...» «Оролдаги хўжандлик сарбозларга Шоҳмурод Кўхистоний сардорлик қилмоқда...» деган гаплар ёлгон чиққани, эрининг тирик эканини билган Ойчечак кейинги кунларда титроқ касалига мубтало бўлиб, юрагини қўрқув чангаллаб, тинмай талвасага тушарди. Қовоқлари салқиган, асабий, Бинафша бекага ҳам зарда қилиб, нарсаларини бир-бирига урар, синдирар, нима қилишини билмай, баъзан соатларча хаёл сурарди. У Гурганжга, ундан Қиётга — оғанилари ёнига қочиб кетмоқчи бўлди. Аммо Сўқту нўён унга бундай қилишга рухсат бермади. Чингизхон ҳозир Гурганж ва Хивақда, деди у, аҳвол тинчиб, ишлар яхши бўлгач, албатта Гурганжга, уруғлари ёнига юборишни ваъда этди. Аҳмад ибн Мораз «серҳаракат», «садоқатли» одам бўлгани билан «бари бир давлатни идора қилишга қурби етмайди...» деган гапни ҳам Сўқту нўён нечундир қўшиб қўйди. Хўжандликларнинг бир қисми уни хоин деб, итоат этмаётгани ва шу сабабли тез кунда халқни тинчитиб, унга бошлиқ бўла оладиган бир одам топиш кераклигини ҳам айтди. Ипак тушакда ёнбошлаб ётган Сўқту нўённинг бу «ақлли гаплари», «тадбирлари»га жон қулогини тутиб турган Ойчечак нима дейишини билмай эркаланиб: «Ўғлимни топиб берсинлар, сендан ёлбориб сўраймен, ўғлимни топиб берсинлар».. — деди.

Уша куни Шоҳмурод Куҳистоний тунда оёқ-қулини боғлаб олиб келган асирнинг сўзига қараганда Сўқту нуён асосан шаҳарда туришини, тоғ этагидаги қатор ўтовларда унинг юзбоши ва бошқа мансабдорлари бўлишини маълум қилди. Шу сабабли Темур Малик ёв ичига горат солишликни икки томонлама ва тинимсиз олиб боришни лозим топди. У Муҳаммад Интизомга зудлик билан Ахсикат ва Уш ҳокимлари ҳузурига боришини, тайёрланган номани ҳамда минг тилла танга берилишини бу ақчани ўз айгоқчиларига бўлиб бериб, душман ичидан унга путур етказиб бериш лозимлигини топширди. Заҳарлаш, қасрга ўт қўйиб, мўгул мансабдорларини ўлдириш, тинимсиз горат сола беришни кенг миқёсда бошлашга фармон берди. Нуённи қўлга олиш-олмасликдан қатъий назар, қўлга туширилган хоинларни ўша ерда ўлдира бериш лозимлигини ҳам айтди. Биз энди пайт пойлаб туролмаймиз, мўгуллар ниҳоятда кўп ваҳшийликлар қилмоқдалар. Ё Ватан, ё ўлим!

* * *

Мўгул айгоқчилари туну кун болани қидиришди. Улар бунга бошқа ишлардан ҳам муҳим деб қарашди.

Аҳмад ибн Мораз орқали маҳаллий халқдан йигирма чоғлик кишини маҳаллама маҳалла, уйма уй киритиб, болани излашди. Бу иш натижа беравермач, қалъага илгари алоқадор бўлган, Гулом билан ошначилик қилган икки кишини қийноққа солиб, илгариги қозихона ҳовлисидаги дарахтга боғлаб қўйишди. Дамба деган барзанги жаллод тоза қамчилади. Улар ҳушдан кетиб ерга йиқирилишди. Аммо ҳеч нарса айтишолмади.

Бола қидириляётганини сезган Муҳаммад Интизомнинг айгоқчиларидан бири дўкондор Турди пайтавачи шу кунийёқ бу хабарни сардорга етказган эди. Кечга яқин «мункиллаган чол» қиёфасида Муҳаммад Интизом ва яна бир неча «ханжари бурролар» қоронғи тушгач, Турди пайтавачи дўконида йигилишди. Шу қулай фурсатдан фойдаланиб, Сўқтуни қўлга тушириш йўлларини излашди.

— «Ул хиёнаткор Ойчечакка нома ёзиб, маълум қилмоғлиқ даркорки, бола бизнинг қўлимизда. Агар сен Тапқоқ маҳаллага келиб, бизнинг кишимизга минг

динор берсанг, болангни қўлингга бериб юборамиз. Ёлгиз ўзинг биронта аёл билан чодрода келишинг мақбул» Мабодо мўғулларни бошлаб келсанг алар бизнинг изимизга тушсалар, унда болангдан умид қилма. Биз буни бўғиб ўлдирамиз...» — Мана шундоқ нома ёзиб, Ойчечакка етказсак дейман.

Бу гап сардор Муҳаммад Интизомга ёқди.

— Яхши режа! Жуда яхши ўйланган! Номани елимлаб, Аҳмад ибн Моразнинг Абдулсамад деган отбоқарига берилсин! У кимсанинг саводи йўқ, ғирт саводсиз ва тўнка. Инчунун бу жуда махфий ва муҳим қоғоз, уни тезда элтиб хўжанга бер дейилсин. Туҳфа олурсан, деб у галварсни қизиқтириб қўймоқлик зарур!

— Маъқул!

— Аҳмад ибн Мораз бу хатни дарҳол Ойчечакка етказади.

— Унга номада писанда қилиб, ёзилган хатдан мўғуллар огоҳ бўлса, бошинг бизнинг қўлимизда демақлик лозим. Бизлар пулга муҳтож қароқчилармиз, демақлик шарт!

— Ойчечак келармикан?

— Келади! Гуломга хабар қилиб, болани бир-икки кунга, менимча, Робот ёки Намозоқ маҳаллаларига олиб келиш керак. Боласини курсатамиз. Агар сен Сўқту нўенга доруйи беҳуш берсанг, биз уни қалъадан олиб чиқиб кетсак, болангни ўзингга берамиз, жонинг омон қолади, демақлик лозим. Бу шарт бузилса, ўзини ўлдирамиз! Болани яна Панжрудга қайтариб юборамиз!

— Жуда маъқул! — деди ўтирганлар.

Хатни чиний қоғозга Муҳаммад Интизомнинг ўзи ёзди.

«Ушбу хат билан етиб маълум бўлғайким, ўглинг Метинбек биз қароқчиларнинг қўлимизда. Бола керак бўлса Тапқоқ маҳалласига келиб, катта ҳовуз ёқасидаги айланма кўчага кирасен. Шотут рўпарасидаги сағричи Кал Маҳмуд деганнинг ҳовлисида кутамиз. Ўглинг бунда бўлади. Мабодо мўғулларга сотилган бирон кимса бизни қўлга туширмоқчи бўлса, шу лаҳза ўзингни ҳам, болангни ҳам жанжар уриб ўлдирамиз. Эгамнинг ўзидан бўлак ҳеч кимса бизни қўлга тушира олмайди! Ёнингда яна бир хотун киши бўлса, биз бунга монелик қилмаймиз. Намози жума куни пешин вақтида ўглинг Метинбек бунда инти-

зорлик билан сени кутиб туради. Минг динор ҳам олиб кел, бўлмаса болангни бермаймиз».

Айгоқчи йигитлар бу хатни туморга ўхшатиб буклаб Хужандга «оқсоқол»лик қилиб, керилиб юрган Аҳмад ибн Моразнинг тунка отбоқари Абдулсамадга бериб, ҳозироқ хужангга етказ, туҳфа оласан, дейишди. Шу билан айгоқчилар ғойиб бўлишди. Отбоқар хатни қўйнига солиб, бир нималик бўлиб қоламан, деди-да, шу лаҳза отга миниб, упкасини қўлтиқлаганча маҳкамага жўнади. Отбоқардан хатни олган оқсоқол Аҳмад ибн Мораз хурсанд бўлиб, унга бир тилла танга бериб, шу от билан қалъага жўнади. «Хурсандчилик, — деди у йўл-йўлакай отбоқарига, — бола топилди. қароқчилар олиб қочган экан. Минг динорни маликам учун ўзим ҳам берамен. Шукр, бола топилди...» деди кўксига туфлаб, терисига сигмай. Ҳч-турт ҳафтадан буён тинимсиз қидирилаётган боланинг дараги чиққани, ўлмагани, ҳатто нўён атрофидаги мўғул мансабдорларини ҳам хурсанд қилди. Аҳмад ибн Мораз от чоптириб келиб, қалъа дарвозасида отни мўғул навкарларига тутқазиб, ўзи ҳаллослаб югурганча қалъа ҳовлисига кирди. Баланд айвон зинасида рўпара келган мўғул қоровули ичкарига кириб, Бинафша бекани бошлаб чиқди. «Олақанжиқ» оқсоқолдан бола топилганини эшитиб, хурсанд бўлгандан йиғлаб юборди. Тумор қилинган хатни олибоқ, очиб ўтирмай Ойчечакка олиб кирди. (Аmmo Аҳмад ибн Мораз хатни яширинча очиб ўқиб, мағзини чиққан эди). Бир парча юқа қоғоз қўлида, кўзида ёш, югуриб айвонга чаққан Ойчечак дарҳол иккинчи бармоғидаги олмос кўзли узугини куч билан сидириб олиб, оқсоқолга узатди. Қўлоғидаги сирғасини Бинафша бекага ечиб берди.

— Олинг, олинглар! Сизлар ҳақиқатан яхши инсон экансизлар!

— Йўқ, маликам, узук қўлингизда турсин, — деди оқсоқол. — Минг динорни ўзим берамен! Ўглингизнинг саломат экани, қароқчилар қўлида тутқун экани, ёруғ дунёда тирик юргани мени бағоят хурсанд этди. Минг қатла шукр! Баъзи ярамас одамлар шундай вақтдан фойдаланиб қоладилар. Минг динор кетса кетар, малика! Мана олиб келдим, — у тилла танга тўла халтачани Бинафша бекага узатди. Оқсоқолнинг садоқатидан хурсанд Ойчечак билан Бинафша бека айвон ёқасида илжайиб кулиб турардилар.

Кеча шу Ойчечак Бинафшанинг юзларига чанг солган эди.

— Нуён ҳазратларига мен буни айтамен.

— Албатта айтинг, — деди оқсоқол, — олий ҳазрат бунга ранжимайдилар, аксинча...

— «Ҳазрат» деманг! Таги паст сариқ мўгул-ку! — Ойчечакда гўё гурур, ерли ва аслзодалиқ гурури жунбишга келди. Бинафша беканинг унга сездирмай, оқсоқолга бурун қийшайтириб қуйгани ҳам Аҳмад ибн Мораз юрагини шигиллатиб юборди. «Бу жалаблар ҳеч нарсадан қўрқмайди-я!» деб қўйди ичида.

— Қароқчиларни таъқиб этилмаслигини илтимос қиламен. Одам қўйманглар! Тагин боламни улдириб қўйишмасин!

— Хўп, — деди Аҳмад ибн Мораз.

— Боламни эсон-омон қутқариб олсам, кейин уларни қириб ташлаш қийин эмас. Шўнга нима дейсиз?

— Жуда тўғри! Аввал болани қутқариб олмоқ даркор. Бошқа иш кейин. Нуён ҳазратлари бунга рухсат берсалар керак?

— Ҳа.

Шу куни кечга яқин Ойчечак Сўқту нуён оёғига йиқилиб, атайи тилмочни чақиртириб, юрагидаги ҳамма гапни айтди. Нуён рухсат этгач, хурсанд ўрнидан турди. Мўгул Ойчечакнинг ҳамма илтимосларига рози бўлди. Боласи топилса, ишрат яна ҳам авжга чиқиши, Хўжанд халқи нуённинг «инсонпарвар» эканлигини тан олиб, ҳамма ерда гапиришини, тобелар кўпайишини дилидан ўтказган Сўқту «қароқчилар»ни ҳеч қандай таъқиб қилинмаслиги, уларни алдаб шикаст бермасликлари учун анча наридан, ён маҳалладан кузатиб туришликни тайинлади. Ойчечакни олиб қочиб кетмасликлари учун шаҳар дарвозалари ёнида отлиқлар туришини буюрди.

Жума куни пешин намози вақтида соябонли аравада Ойчечак билан Бинафша бека аввал Намозгоҳ, ундан Робот маҳалласига кириб келиб, Тапқоқдаги катта ҳовуз бўйида аравадан тушишди-да, Турди пайтавачи ҳовлиси томон юришди.

Ҳовли бўм-бўш. Икки чодрали аёл эшикдан мўралашлари билан орқадан келган жулдуз чопонли бир гадо: «Кираберинглар, бола ичкарида!» — деди. Ҳовлида уйнаб юрган Метинбекка кўзи тушган Ойчечак

эшик олдидаги долондан югуриб бориб, боласини қучоқлади. Ҳовли ўртасида чуққайиб ўтириб, боласини бағридан қўймасди. У ҳўнграб йиғлар, боласининг бошини силар, кўзларига қараб қўярди, ўпар, бағридан қўймасди. Бинафша бека ҳам Метиннинг бошидан ўпиб, орқаларини силарди. Бола онасини жуда соғинган эди, у она қучоғида тамшанар, юзларини Ойчечак кўксига сурар, онаси юзларига тикиларди. Эшикдаги «гадо» дарвозани маҳкам ёпиб, кўчада турди. Ҳовуз бўйлари, Тапқоқ маҳалла кўчалари, умуман, Турди пайтавачи ҳовлисига борадиган ҳамма йўлда Муҳаммад Интизом кишилари турли қиёфаларда, белларида ўткир ханжар, шай туришарди. Она-болани анча қўйиб беришгач, бир муддатдан кейин пасқам, қоронги уйдан икки киши чиқиб келди. Уларнинг бири — Темур Маликнинг хизматкори Гулом, иккинчиси — бўйнига жанда осган, қора соқолли «дарвиш» эди. Улар Ойчечакка яқинлаша туриб, эшитилар-эшитилмас гаплашишди: «Илон бўлса ҳам она-да...»

— Ассалому алайкум, бека, саломатмисиз, бардаммисиз?

Ойчечак ялт этиб қараб, ўз хизматкори Гуломни таниди. У чодра билан юзини беркитаётган эди, Гулом яна деди:

— Бекам, мендан юзингизни бекитмасангиз ҳам бўлади. Тўнғиз Сўқту нуёндан қочмаган киши, мен, отангиз тенги қари хизматкор қўлингиздан юз бекитасизми? Темур Маликдек улуг зотдан бир тўнғизни аъло кўрдингизми?! Юзингизни бекитмасангиз ҳам бўлади!

— Юрагимга алам берманг! Эрим Темур Маликни ўлдириб, мени зўрлик билан олди. Бундай аламни ҳеч кимнинг бошига солмасин! Бу гаплардан кўра, сиз менга бор ҳақиқатни гапиринг! Ўғлим қаёқда эди.

— Мен олиб қочдим. Бўлмаса биринчи куниёқ мўғуллар уни бўғиб ўлдирарди.

— Нега менга бир оғиз айтмадингиз?! Ахир мен онамен! Менга айтиш лозим эди. Сиз мендан гуноҳингизни сўрашингиз керак. Аксинча, сиз юрагимга алам берадурсиз!

— Бас! — деди «дарвиш» қиёфасида турган Муҳаммад Интизом, — вақт зиқ, бизлар бу хотин билан гаплашиб олишимиз лозим.

Ойчечакнинг ранги оқариб «дарвиш»га қаради. «Бу хотин» сўзи ҳам ботиб кетди. Уни таниди. У — сардор Муҳаммад Интизом эканини, Темур Малик билан кўп вақт айвонда ёлғиз гаплашишини хаёлидан ўтказди. Ойчечак бақрайиб, қотиб қолди. «Дарвиш» масалани равшанлаштирди.

— Мен «дарвиш» эмасмен, Хужанд ҳокими Темур Малик хизматидаги сардор Муҳаммад Интизоммен! Мени яхши биласиз, тушунтириб ўтиришга ҳожат йўқ.

Бу гапни эшитган Ойчечак билан Бинафша бека ўтирган ерларида бақадек қотиб қолишди. Ҳали Хужанд мўғуллар қўлига ўтмаган, ҳали Темур Малик тирик, салтанати барқарор эканини фаҳмлашди. Чунки бу одам панжасидан Хужанд душманларининг биронтаси омон чиққан эмас. Икки хотиннинг юрагига ваҳима тушиб, жонларидан умид уздилар. Муҳаммад Интизомнинг қаҳри қаттиқлигини Темур Маликдан кўп эшитган эди.

— Саркарданинг содиқ қули Гуломга ташаккур айтинг, у ҳокимнинг зурёдини душмандан омон сақлади. Бўлмаса аллақачон болангизни мўғуллар бўғиб ўлдирган бўларди. Улар фақат қўю эчкини бўғиб ўлдириб емайди, бизларнинг зурёдимизни ҳам бўғиб ўлдирмоқдалар. Улар ўзлари бола туғдириб, ўз наслини бизнинг еримизда қолдирмоқчилар. Сизни бу ерга чақиришдан мақсад минг динор олиш эмас! Бизлар қароқчи эмасмиз. Сизларни ўлдириш ҳам эмас. Бизга бунинг кераги йўқ! Менинг гапимга қулоқ беринг! Хатни ҳам сизга мен ёзганмен. Агар сиз бизнинг айтганимизни қилсангиз, гуноҳингиз енгилашади. Болангизни ҳам оласиз.

— Айтинг, муҳтарам зот, — деди йиглаб Ойчечак, — Ҳамма айтганларингизни қиламен. Фақат боламени беринг, бизни ўлдирманг.

— Бир тош йўлнинг ҳаммасида ҳозир бизнинг кишиларимиз пойлаб турибди. Сиз орқангиздан мўғулларни бошлаб ёки айтиб келмаганингиз билинди. Агар бундай қилганингизда яхши бўлмасди. Шу сабабли сиз билан ханжарсиз гаплашамиз...

— Айтинг, муҳтарам зот. Динордан ташқари қўлимдаги, қўлогимдаги ҳамма қимматбаҳо олмослар сизники!

— Яна айтамен, бизлар қароқчи эмасмиз! Шу юртининг эгалари, шу тупроқнинг ҳимоячиларимиз! Биз

муғуллар — босқинчиларни юртимиздан ҳайдаб чиқариб, тупроғимизни озод этамиз! Худо хоҳласа, албатта, ниятимизга етамиз. Бизга фақат шу керак! Дарё четидаги оролда жанг қилаётган саркарда Темур Маликка ҳам шу керак!

Ойчечак Темур Малик номи тилга олинishi билан бош эгиб, ерга қаради. Бинафша бека Муҳаммад Интизомдан кўз узмасди.

— Мана бу доруйи беҳуш, — деди Муҳаммад Интизом, тугилган рўмолчани узатиб, — бугун тунда хоҳланг май, хоҳланг сут, хоҳланг сувга қушиб, Сўқту нўёнга ичирасиз. У қаттиқ ухлаб қолади. Ярим тунда бизнинг одамлар ёнингизга кириб, уни ўраб олиб чиқиб кетади. Вассалом! Бошқа ишларга ҳеч эътибор қилманг, ёнингизга одамлар кирса қўрқиб, дод солманг! У ёғи бизнинг ишимиз! Шунга розимиз? Шунга рози бўлсангиз, болангизни берамиз, рози бўлмасангиз иложимиз йўқ, ўзингизни ва бу хотинни ўлдирамиз! Бу ёғида нима иш қилсак, бизнинг иш. Ҳар қалай, икковингиз тирик қолмайсиз!

— Хуп, айтганингиздек қиламен.. Боламни олиб кетаманми?

— Болани иш бажарилгандан кейин оласиз!

Ойчечак болани яна қучоқлаб, бағрига боса бошлади:

— Не кунларга қолдинг, болам, жоним болам!

— Бунда келишингиздан, хатдан нўённинг хабари борми?

— Ҳа. Мен унга болам тирик экани, уни «қароқчилар»дан ажратиб олишимда халақит бермаслигини сўрадим.

— Тўғри қилибсиз. Мана, болангиз тирик. Уни кўрдим, деб айтинг. Аммо «қароқчилар» икки-уч минг динор сўрамоқда. Бунча пулни топиш учун яна икки кун муҳлат олдим, деб айтинг.

— Хуп, жаноб!

— Сен, Бинафша бека, иккинчи бор қўлимга тушдинг! Илгари ҳокимга хиёнат қилиб, Гурганжга жосуслик хати юбораётганингда қулга тушган эдинг. Саркарда гуноҳингдан ўтган. Мамлакатга хиёнат қилгансен. Яна шу ишни қиляпсен! Аммо бизга ҳозир сенинг ўлимингдан кўра Сўқтуни тутиб олиш муҳим! Бекага ёрдам берсанг, гуноҳинг кечирилади. Агар бу сафар ҳам озгина ишни бузсанг, ўзинг эмас, Гурганждаги қариндошларинг билан

бирга тухумингни қуритамен! Танинга озгина туркий қон бўлса, бу ишнинг бажарилишида кумак бер! Энди келган йўлингга қайтиб кет! Болани индинга оласен. Тунда учрашамиз!

Ойчечак билан Бинафша бека йиглаб, қурқа-писа ташқарига чиқиб кетишди. Шундан сўнг, болани кутариб олган Гулом отда чиқиб кетди. Муҳаммад Интизом ва унинг кишилари ҳам Турди пайтавачининг кучиб кетган чалдивор ҳовлисидан чиқиб, шаҳарнинг турли томонига тарқаб кетишди. «Қароқчилар талаётгани...» ҳақида Сўқту нуён маълумот олди-ю, аммо Темур Малик қўшинининг бир қисми шаҳарда яширин жанг олиб бораётганини пайқамади.

Ойчечак икки ут ўртасида қолди. У нима қилишини билмай, соябонлик арава ичида Бинафша бекани туртди.

— Энди нима бўлади?

— Қўрғонларимиз қуламасин, дунёда тирик, айшу ишрат суриб юрайлик, десанг болангдан кечасен! Бошқа иложи йўқ! Улар болангни ўлдиришмайди, шунча вақт асрашибди, шунинг ўзи белги. Бир куни қутқариб оламиз. Аммо нуёнга ёмонликни кўзласанг, эртагаёқ у бизнинг ҳаммамизни судраб олиб чиқиб чоғиб ташлайди!

— «Гуноҳингдан ўтамиз», демоқда-ку?

— Утмайди!

— Темур Малик тирик экан...

— Ёлғон! Бўлар иш бўлди!

— Эҳтимол, рост айтадур! Гапига қулоқ солсак булмайдимми?

— Булар бари сафсата! Хоразмшоҳ салтанати тамом бўлди. Энди тахту тож Чингизхон қулига ўтди! Бўйсунмаслик — ўз жонимизга қасд қилмоқ демак!

Соябон арава узоқдан кўриниши билан муғул дарвозабонлари қалъа дарвозаларини ланг очиб, арава ичкарига киритиб юборишди. Ойчечак билан Бинафша бека олдинма-кетин зинапоялардан кутарилиб, қадимги Доруссалтана деб аталган ҳоким айвонига чиқишди. Ундан сўнг, боши лўқ-лўқ огриётган Ойчечак ўз хонасига кириб кетди. Бинафша бека ҳам ўз хонасига кириб, бир муддат кўрпачага чўкди. Бир муддатдан сўнг, Бинафша бека нуённинг бор-йўқлигини билиш мақсадида яна Ойчечак хонасига кирди.

— Ҳоким йўқми?

— Йўқ, — деди энсаси қотиб Ойчечак, — у хўппаз нега «ҳоким» булар экан?..

— Тилингга эҳтиёт бул! Нима қарорга келдинг?

— Ўзим биламен. Сен менинг ишларимга аралашма! Мен кичкина бола эмасмен! («Бола» сўзи беихтиёр огзидан чиқиб кетган Ойчечакнинг куз олдига бирдан ўгли Метинбек келди). Бир марта менинг ишимга аралашиб, мана, нима иш қилиб қўйдим! Бундан кўра Куҳистонийнинг хотини, икки қизидек ўзимни қалъа деворидан ташлаб ўлганим яхши эди. Бунча азоблардан қутулардим...

— Сенга яна такрор айтамен, нима қарорга келдинг?! Ўзингни ҳам, мени ҳам ташвишга қўйма! Ўзингни қўлга ол!

Ойчечак индамади.

— Сўзимга кирасанми, йўқми?!

— Йўқол!!! — Ойчечак бор овози билан бақирди.

Ранги учиб, қони қочган Бинафша бошидаги шол рўмоли, кенг ва узун кўйлаги ёйилиб, катта ургимчакка ухшаб, ҳокимнинг бир неча ўймакор ганчин хоналаридан ўтиб, ўз хонасига кириб, хона ичида айлана бошлади.

Кеч кириб, Хўжанд устига оқшом чўкди. Қий-чув тўполонлар тугаган, отларнинг дукир-дукир югуриши, шарақа-шуруқ қиличбозликлари тўхтаган. Ҳаммаёқ жим, лекин мўғул босиб олгандан буён шаҳарда доимо бир қўрқув, қандайдир хавф куз шамолидек кўчама-кўча изгирди. Шаҳар чети, овлоқ маҳаллалардаги кўшакларнинг салмоқли вовуллаши ҳам ўтган.

Ечиниш хаёлига келмай хонада чўққайиб ўтирган Бинафша бека айвонда оёқ овози эшитилиши билан югуриб чиқди. У Суқту нуён келаётир, деб ўйлаган эди. Аксинча, бошқа бир қоровуллик қилувчи мўғул экан. Унинг оти Дамба эди. Бу барзанги мўғулга ишшайиб, хушомад қилди. У афтидан, мўғулларнинг мансабдорроқ оиласидан бўлса керак, чарм шим кийиб, нуён ёнига кўп кириб-чиқарди. Бинафша бека уни тўхтатиб, ўз хонасига тортди. Дамба туркий тилни тушунарди. Бир зарур гап борлигини фаҳмлаган. Бека унинг қулоғига шивирлай бошлади.

— Ҳовлида нуён ҳазрати олийларининг келишини пойлаб тур. У зот келишлари билан ҳеч кимга сездирмай айтгинки, уйда ҳеч нарса ичмасинлар, емасинлар! Ойчечак нуённи тутиб бермоқчи...

— Кимга?!

— Ҳой, секин гапир! Кимга буларди, Нодон! Те-
мур Маликка...

Барзанги мўгул турган ерида қотиб қолди. У ич-
карида қиладиган ишини қолдириб, ҳовлига чиқиб
кетди. Ҳовлида, бир чеккага бориб, нуённи кутиб
утирди. Бинафша беканинг ўзи ҳам ухламай, ҳақ деб
ўтириб чиқди.

Ярим тунда Суқту нуён бир неча отлиқлар билан
қалъа ҳовлисига кириб, айвон зинапоялари ёнидан
отдан тушган эди, ҳовли бурчагида уни кутиб утир-
ган Дамба тўрт отлиқ ёнига келиб, кутилмаганда
нуённи тўхтатди. Уни отдан туширишга ҳаракат
қилди. Бу ишни бажаришни кўзлаган мингбоши ва
бошқа мансабдорларнинг гаши келди. «Бир қоровул
йигит нуён қўлтигидан олмоқда...»

— Сизда зарур, махфий гапим бор, — деди отдан
тушаётган нуёнга Дамба ярим овозда. Нуён айвон
пастида ёқиб қўйилган аланга шуъласида унга қара-
ди. Кузатган шериклари кетгач, у яна Дамбага қара-
ди. Дамба Бинафша бека сўзини нуёнга муфассал
айтди. Нуён уйланиб қолди. У бугун Ойчечак ўглини
олиб келади, деган хаёлда эди. Ичкарида душмани
турганини фаҳмлаб, Дамбага қисқагина деди:

— Шу айвонда шеригинг билан шай турасен! —
нуён ҳеч нарсага қарамай ичкарига кириб кетди.

Ичкарида уни очиқ чеҳра билан Ойчечак кутиб
олди. У эркаланди... Нуён сир бермай, қўли билан
«хотини» елкасига қоқиб қўйди. Устки кийимларини
ечди. Негадир ханжар осилган белидаги энлик кама-
рини ечмади. У Ойчечак кўзларига тикилди. Ойче-
чак бидирлаб «қароқчи»лар ярамас одамлар экани,
яна пул сўрашаётганини, ўглини кўрганини айтди.
Ойчечакнинг гапларига диққат билан қулоқ солган
Суқту нуён хона четидаги курсига утирди. Куп йул
юрганлигини, жуда чарчаганлигини айтди. Ундан
кейин ташна бўлаётганини маълум қилди.

— Май ичасизми, салқин сув ичасизми?

— Сув.

Ойчечак курси четидаги сув тўла косани олиб
нуёнга узатди.

— Аввал ўзинг ич.

— Мен ташна бўлаётганим йуқ, — деди эркаланиб
турган Ойчечакнинг ранги ўчиб. Нуён унинг юзига
тикилиб, руҳий ҳолати ўзгараётганини сезди. У дар-

ҳол урнидан туриб, косани Ойчечак қўлидан олди. Яна у ташлаб, тўкиб юбормасин деди.

— Озгина ич, кейин мен ичаман, — деди кулимсираб, маккорона тикилиб Сўқту, — биз мўгуллар қимизни бир косадан ичамиз. Аввал ҳурматли одам ичади. Қани, ҳўпла!

— Бу қимиз эмас-ку! Майли, ичамен, — деди Ойчечак косадаги сувдан уч-тўрт ҳўплаб.

Сўқту нўён косани унинг қўлидан олиб, курсига қўйди. Ойчечакка урнингга бориб ёт, ишорасини қилиб, ўзи нарига хонага чиқиб кетди. Бир муддатдан сўнг у яна хонага қайтиб кирганида Ойчечак тушакда қотиб ухлаб ётарди. Кукрагига қўл босиб, юраги уриб турганини сизди. Демак, бу заҳар эмас, қаттиқ ухлатадиган дори... У қайтиб айвонга чиқди-да, Дамбага косани бериб, қолган сувни яна бирон кимсага ичириб, синаб кўр, деди. Шу лаҳза айвонда Бинафша бека пайдо бўлиб, нўён йўлини тўсди.

— Бундан мақсади нима экан? — Сўқту нўён машғала шуъласида Бинафша бекадан сўради.

— Сени ўғирлаб кетиш...

Шу лаҳза қоронғиликда қаердандир пайдо бўлган тўрт киши югуриб келиб, қилич билан Дамба ва шеригини уриб йиқитди. Бир йигит Сўқту нўёнга ташланди, нўён белидаги ханжарини суғуриб олиб, номаълум йигит биқинига тикди. Яна бир йигит Бинафша бекани ерга босиб, «сен хоин ҳамма ишни буздинг», деб биғиллатиб, жанжар билан бошини узиб олиб, ҳовлига отиб юборди. Ичкарига қочиб кириб кетаётган Сўқту нўён орқасидан отилган ханжар унинг кифтига қадалди...

Шу тўполон устига ёпирилиб келаётган дарвоза қоровулларини кўрган номаълум кишилардан уч киши яна қаёққадир ғойиб бўлди. Улар қалъа деворлари остидаги учинчи яширин йўлдан дарёга чиқиб кетган бўлсалар керак.

Аммо Муҳаммад Интизом кишиларидан бири ханжар еб, ҳалок бўлди.

Эрта билан қалъа ҳовлисига мўгул сарбозлари тўпланишди. Орқа кифтидан ярадор бўлган Сўқту нўён ҳам оғриқ ва иситма ичида қизариб, ҳовли четидаги курсига ўтирди. Хўжанд шаҳри аҳолисидан мингга яқин хотин-халаж, қари-қартанглар, болалар қалъанинг дарё томони деворлари атрофига тўпланган эди. Тўшакда ётиб, азонда ҳўшига келган Ойче-

чакни Дамба ва яна икки мўгул арқон билан боғлоглиқ, оёғини бўшатиб, устидаги кийимларини ҳам ечиб, қип-ялангоч қилишди. Унинг «гапим бор...» деб оҳ-воҳ қилганига ҳам қарамай ерга йиқитишди. Ундан сўнг сочидан ушлаб зинапоялардан судраб қалъа ҳовлисига олиб тушишди. У ерда ялангоч аёлни нўёнга рўпара қилишди. «Хоинлик қилишнинг оқибати мана!» Сўқту нўённинг «Олиб боринглар» ишорасидан кейин, Дамба унинг сочидан тортиб, қалъа девори тагига судради. Ундан сўнг Ойчечакни ердан кўтариб, қўлтиқлаб, нарвонга чиқа бошлади. Бир муддатдан кейин уни қўрган тепасида тургазиб, жимирлаб оқиб ётган дарё пастидаги оролга рўпара қилиб, баланд девордан тепиб юборди. Ялангоч Ойчечак қирқ газлик баланд девор устидан гурсиллаб ерга тушди. Қўрган тагида тўпланиб турган хўжандликлар кўзларини қўллари билан бекитишди. Жасад ерда бир қоп гўштга айланиб қимирламай ётарди. Қимдир югуриб келиб, устидаги эски жулдур чопонини ёпди. Иккинчи бир хотин бошидаги рўмолини ёпмоқчи бўлаётган эди, бунда қилич ялангочлаб турган мўгул сарбози, «қайт, чопиб ташлайман!» деб қиличини ўқталди.

Қирқ биринчи боб

САЙҲУН ҲАМ БИР БУЮК ЙЎЛБАРС МИСОЛ БОСҚИНЧИЛАРГА ЧОВУТ СОЛАРДИ...

«Чингизхон лашкарларининг табиатида узга халқларга нисбатан қаҳру ўч, ҳасадгўйлик очикдан-очик сезилиб туради...»

Рашидиддин (XIII аср)

Дам тунда, дам кундузи дарёнинг ўнг қирғоқ — Қурама тоғи этакларидаги мўгулларга ҳужум қилиб, талафот етказаётган Темур Малик душманни яна чалғитди, уч катта кемага тушган юзга яқин хўжандликлар саркарда раҳнамолигида ярим тунда чап томондан сузиб ўтиб, тўғридан-тўғри қалъага ҳужум бошлашди. Уларнинг мақсади посбонларни ўлдириб, қалъани эгаллаш, шу йўл билан ярадор ётган Сўқту нўённи ҳам қўлга олиш эди.

Шоҳмурод Кўхистоний ўн олти манжаниқдан ўнг

томонга — тоғ этагига тўхтовсиз оловли тош отиб, атайи душманни чалғитиб турди. Белларига ханжар тақиб, қилич яланғочлаган хўжандликлар кутилмаганда қалъа дарвозалари олдида пайдо бўлиб, саросимада қолган посбонларни қилич билан чопиб, ичкарига югуришди. Йул-йўлакай учраган мансабдор мўгуллар ўзини ўнглаб, қиличини суғураётганидаёқ бўйнига ё қорнига қилич тиқиб, қулатиб, ичкарига отилишарди. Саркарданинг ҳам вужудида гайритабий бир куч пайдо бўлиб, кўзлари ёниб, қоплондек ўкириб ваҳшат билан сапчирди. У бир зумдаёқ ўзининг хобхонасига бостириб кирди. Бир хонадан иккинчи хонага ўтиб, Сўқтуни қидирарди. Сўқту йўқ... Рупара келиб қолган посбонларга қилич солиб, ерга ағдарарди. Қалъа дарвозасида қолдирган ўн йигитни ҳисобга олмаганда тўқсон хўжандлик сарбоз қалъа ичида обдан жасорат кўрсатишди. Яраланиб, фарёд чекаётган мўгулни қайтиб бориб, қилич билан шартта калласини узиб ташлашарди. Босқинчига нисбатан бешафқат бўлиш, ҳеч кимни аямаслик, нўёни тирик ушлаш кераклигини айтган Темур Малик, кўзлари ёнганча, хонама-хона югурарди. Қалъа ичидаги ҳамма хоналарга бир-бир кириб чиқди. Сўқтунинг йўқлигини билгач, хобхонага ўт қўйиб, аланга олдиришди. Айвонларга, ичкари хоналардаги гиламлар, ётоғу курси, тўшагу болишлар устига мой сепиб, алангани авж олдиришди. Шундан сўнг вақтни ганимат билиб, қалъадан чиқишди-да, соҳилда кутиб турган кемаларига тушиб, оролга сузиб кетишди. Темур Малик кемада ўтириб, қалъанинг мағриб томони, ўз хобхонаси ёнаётганини шундоқ кўриб турарди. Тун бўйи уни ўчирадиган кимса бўлмади. Дарёнинг ўнг томонидан — Қурама тоғи этаklarига боргоҳ ёйган мўгулларнинг асосий қўшини, мингларча асирлар қалъа ёнаётганини бемалол кўриб турардилар. Кенг далада, ўтови олдига чиққан Сўқту нўён билан Улоқ нўён ҳам қисик кўзларини катта очиб, қалъа ёнаётганини шундоқ, кўриб туришарди. Аввал кунги фожиадан кейин заха еган Сўқту қалъада қолишга юраги дов бермай, Улоқнинг ёнига келган эди.

— Малъунни ушлолмадик, — деди Темур Малик аланга шуъласида кемадан оролга чиқатуриб. Қирғоққа, дўсти ёнига келиб, қўлидан олган Шоҳмурод Кўхистонийга, — у томонга кетганга ўхшайди. Шу

сафар қўлга оламан деб ўйлаган эдим. Лекин ярамасларни тоза қирдик.

— Уни албатта қўлга туширамыз! Жазосиз қолмайди! — деди Қўҳистоний.

Қиргин қилиб келган йигитлар истеҳкомда ўларини тартибга солдилар. Темур Малик билан Шоҳмурод Қўҳистоний аланга олиб ёнаётган қалъадан куз узмасди. Улар ёнига келган Шаҳобиддин Хивақий, Хўжа Идрис Кубаро ва бошқа зотлар ҳам ёнаётган қалъадан куз узишмасди.

* * *

Босқинчилар Хўжандда тинчий олмади.

«Хўжанд — дашту биёбон оша шиддат билан бостириб, ёндириб келаётган Чингизхоннинг товонига порт этиб кирган уткир чукиртак бўлди...»¹

Гарчи бу шаҳарни икки нўён қамал қилган бўлса ҳам шу вақтда Бухорони, кейин орқага қайтиб Самарқандни босиб олган Чингизхоннинг кўзи Хўжанддан узилмади. Хўжанд қалъасида эски кишилардан ҳеч ким қолмади. Мансабдорларнинг оиласи батамом ҳалок бўлди ва қириб ташланди. Хоинлик қилганларни Темур Маликнинг ўзи ўлдирди. Авом халқ оролда саркарданинг тириклигини билгач, қўлидан келганча босқинчига шикаст етказиб, унинг қарор топишига имкон бермасди. Шу сабабли мана, тўрт ойдан бери Сўқту нўён нотинч, Чингизхонга бориб қўшилишга юзи йўқ. Орқа кифтидан ханжар еб, ярадор ҳолатда ётиши аввал мўғулларни дарғазаб этиб, жунбишга келтирган бўлса ҳам кейинчалик Самарқанддан, Чингизхон ёнидан келган уч мансабдор, «арқонни узун ташлаш» лозимлигини унга маслаҳат беришди. Хўжандни ҳам Ўтрордек теп-текис қилиш мумкин, аммо бу қалъа келажакда Ахсикат, Ўш ва Ўзган томон юришда муҳим таянч эканини эътиборга олиб, ҳар қандай ҳийла ишлатиб бўлса ҳам Темур Маликни тутиш ёки уни ўлдириш лозимлигини, оролдаги бу «Қора ирвас» уларнинг ашаддий душмани эканини маълум қилишди. У ниҳоятда жонига теккан. Сўқту нўён кифтидаги яра маддалаб, қаттиқ оғриқ бериши, иситмасини кундан-кунга кучайиши

¹ Рашидиддин (XIII аср).

— Ойчечак билан беш кунлик айшу ишрати бурнидан булоқ бўлиб чиқди.

Қалъа хоналари бум-буш. Бунда шу ерлик «какликлар» қолмади, хобхонаю айвонларда ўзининг мечкай, ақлсиз, танидан сассиқ ҳид анқийдиган мўгуллари гимирсиб юрарди. «Қора ирвэс»лар ҳужуми авжга чиқиб, талафот борган сари кўпая берган кунларнинг бирида чингизийлар макр уйлаб, Шошда Муҳаммад Хоразмшоҳдан айниб, уни лаънатлаб юрган кекса Абдулқодир мунший аш-Шошийни олиб келишди. Мунший чолни Темур Малик билан Суқту нуённинг ўртасига қўйиш, оролдаги саркардага бундан кейин жанглардан ҳеч фойда йўқлигини айттиришни лозим топишди. Бунинг ўрнига Суқту нуён билан тил топишиб келишишса, Хужанд ҳокими Темур Малик яна ўз ўрнида қолиши ҳам мумкин буларди. Кекса муншийни ўртада воситачи бўлишликка мажбур этишмоқчи бўлишди. Ҳатто «Темур Малик рози булса, уни ҳеч шубҳасиз, яна Хужандга ҳоким этиб тайинлашга рози эканликлари»ни маълум қилмоқчи бўлдилар. Ҳатто улар Темур Малиkning Хоразмшоҳ билан муносабати кўнгилдагидек бўлмагани, Жалолоддин, Шаҳобиддин Хивақийлар бир тараф эканини Маҳмуд ялавоч ва бошқа жосуслари кўмагида билишган. Вазири аъзам Низом ал-Мулк ўлдирилганини, Гурганжда энг катта ҳукмдор — Туркон хотун эканини ҳам эшитишган. Фақат саркардалар орасида эмас, Муҳаммад Хоразмшоҳ фарзандлари ичида ҳам тарафкашлик авж олгани, бир-бирларини ғажигашга тайёр эканликларини, хотинлари хазинадаги гавҳартошларни бўлишиб олганигача билишарди. Қимматбаҳо тошлар четга чиқиб кетмаслиги учун, Чингизхон Гурганжни ураб олишни илгаридан мўлжаллаган. Темур Маликни Муҳаммад Хоразмшоҳ эътиборидан қолган саркарда деб ҳисоблаша бошлади. Шу сабабли мўгул ҳокимиятига бўйсуниб, хизмат қилишни таклиф этиш йўлини излашди.

Темур Малик ўзининг саккиз юзга яқин содиқ кишилари билан, мана, беш ойдирки Сайхун ичидаги оролда, истехкомда туриб, мўгул босқинчалари билан бетиним жанг олиб борарди.

Кеч кириши билан ўн олти манжаниқдан ёнартош отишар, дарё тепасидан шигиллаб келатган оташни кўрган отлар ҳуркиб қочарди. Мўгуллар дарё ёқасига келишдан анча чўчишарди, буталар ора-

сида яшириниб ётган қасоскорлар ёввойи мушукдек сапчиб ёпишиб, ё ханжар, ё қилич уриб, ўлдириб кетишарди.

Султондан жабр кўриб, Мовароуннаҳрда қувгинда юрган кўпгина сардорлару юқори мансабдорлардан Чингизхон айгоқчилари хабардор эди. Улардан фойдаланишни кенг йўлга қўйишди. Хужанд учун жанг чўзилиб кетаётганлиги сабабли Чингизхон Суқту нўенга иккинчи бор одам юбориб, Хоразмшоҳ вайрон этган Шош шаҳридан Абдулқодир муншийни топиб, уни Темур Малик ҳузурига йўллашни, агар у дарёдан бўлаётган жангни тўхтатса, «ғолибларга буйсунса» — уни яна Хужанд ҳокими қилиб тайинлаш қарори бор эканини расмий айтмоқчи бўлди. Бу гапни фақат Абдулқодир мунший етказиши мумкин эди. Бу тадбирга мўгул ҳокимлари рози деган гапни тушунтириш мақсадида мўътабар чолга катта ҳурмату эҳтиром кўрсатиб, яхши жиҳозланган аравада Шошдан Тўйтепа, Келовчи, Чорикдаррон орқали Хужандга олиб келишди. Муншийнинг Темур Малик билан муносабати яхши эканини Суқту нўен оқсоқол Аҳмад ибн Мораздан ҳам эшитган. Суқту ва Улоқ нўенларнинг Ахсикат ва Ўш томонга қўшин тортиб боришлари учун аввал Хужандни тинчитиш лозим эканлиги уларни Темур Малик билан музокара олиб боришга мажбур этди.

Орадан икки ҳафтача вақт ўтгач, эрта тонгдан ўнг қирғоқда чумолидек ўрмалаб тоғдан харсангтош ташиб, дарёга ташлаётган асирлар ҳаракати тўхтади. Оролдан одатдагидек ҳар куни кузатиб турадиган хужандликлар бунга ҳайрон: ялангоч ва оч кишилар қилич тутган мўгул сарбозлари ихотасида ҳар ер-ҳар ерда тупланиб ўтиришарди. Уларнинг «беиш» ўтирганидан оролдагилар ҳайрон: бу ҳолни тезда Темур Маликка хабар қилишди. Асирларнинг харсангтош ташимай, тўда-тўда бўлиб ўтиргани Кўҳистонийни ҳам, Темур Маликни ҳам, Хўжа Идрис Кубаро билан Хивақийни ҳам ўйлатиб қўйди. Лекин шу пайт душман томондан сузиб келаётган бир кичик қайиққа кўзлари тушиб, бунга ҳам ҳайрон бўлишди. Қайиқда уч киши бўлиб, икки одам эшкак тортиб, ўртада бир кекса одам ўтирарди. Темур Малик, Шаҳобиддин Хивақий, Кўҳистоний, Хўжа Идрислар сув ёқасига бориб, яқинлашиб келаётган кемага кўз ташлашди. Ўртада ўтирган янги либосу бошига оқ силла ураган

киши Абдулқодир мунший эканини танидилар. Йигитлар кемани ушлашди, Темур Малик муътабар зотни қўлидан тутиб, эҳтиёткорлик билан оролга утказди. Мунший оролга утибоқ саркарда билан қучоқлашиб, омонлашди.

— Не кунларга қолдик, азиз саркарда... — чол кўзига ёш олди.

Муншийни олиб келган қурол-яроғсиз икки мўгул кема ичида қолди. «Элчига ўлим йўқ» — йигитлар қовоқ солиб улар тепасида туришди. Муншийни қиргоқда кутиб олган хўжандликлар истеҳком томон, ўз боргоҳлари томон бошлаб олиб боришди.

— Азизлар, улар мени Шошдан олиб келиб, сизларга мажбуран элчи қилиб юборишди, — деди чол ҳаллослаб, — мен қандай қилиб ўртага тушамен? Бошим қотиб қолди. Менинг Гурганждан кетиб қолганим, сиз мухтарам саркардага маълум. Иккиламчи, сиз ҳазратга нисбатан меҳру муҳаббатим гойибона баланд эканини ҳам мўгуллар билибди. Мана бу устимдаги заррин либос, чўнтагимдаги пайза, Шош шаҳрида менга ер-сув берилиши хусусидаги ҳужжатлар, бари сиз билан гаплашмоғим, ўртага тушмоғим учун...

Мунший йўл-йўлакай ҳаллослаб Темур Маликка Шош аҳволи, мўгуллар босқини ҳақида гапириб келарди. Улар ичкарига киришгач, фотиҳадан кейин дастурхон ёзилиб, таом келтирилди. Юқорида мунший, унинг ёнида Темур Малик, Хужа Идрис, Шаҳобиддин Хивақий, Шоҳмурод Куҳистоний, Муҳаммад Интизом, Қангли Арслон, сардор Олабуқа ва бошқалар ўтиришарди. Пойгакда Иброҳим Дўлдай тик турарди. Абдулқодир мунший ҳамма гапни лўнда қилиб ўртага ташлади. Сўқту нўён билан яраштириб, саркардани яна Хўжандга ҳоким қилиб қолдиришажаги ҳақидаги ишга бир воситачи эканини маълум қилди. Чол ҳамма гапни айтиб бўлгач, ўртага узоқ сукут тушди. Боши қуйи, ерга қараб ўтирган Темур Малик бир муддатдан кейин Абдулқодир муншийга боқди:

— Сиз ўзингиз қандай фикрдасиз?

— Мен? Мен бир муншиймен. Мен, давлат ишлари билан ҳеч қачон алоқам бўлган эмас. Мен қари одаммен, гарчи кексалик — зукколик, деганлари билан бари бир менинг ақлим мамлакат ишларига етмайди. Бунинг устига, мен султоннинг номатлаб иш-

ларидан норизо кимсамен. Вайрона шаҳримга қайтиб келиб, куйиб ётган одаммен. Лекин бари бир ватанимизга бостириб келган мўгулларни султондан баттар ёмон кўрамен! Агар вақтинчалик бир тадбир деб ҳисоблаб, мўгуллар билан сулҳга келишишингиз мумкин. Мен буни бориб уларга айтамен...

Темур Малик кулди. Негадир бу лаҳза Хужандда, уз қасрида барқарор ва масрур ўтирган вақтидагидай, қувнаб кулди.

— Муҳтарам зот! Сиз ҳар қалай бизнинг юрагимизни биласиз, чунки бизни яқин дўст деб билмаганингизда, Гурганждан юз ўгириб, алам билан кетаётганингизда Хужандга тушмай, Нур ва Барчинликент орқали Шошга йўл солсангиз бўлаберар эди. Сиз кўнгил тортиб, ўшанда Хужандга келган эдингиз.

— Орий рост.

— Бизлар, бу оролдаги етти юздан ортиқ киши ўзимизни ватан йўлида улимга тикиб қўйганлармиз. Биз, она-Еримизни мўгулларга берадиган номардлар эмасмиз! Улар билан ҳеч қандай сулҳ бўлиши мумкин эмас! Биз уларни бу заминда битта қўймай, қириб ташлаймиз! «Ё Ватан, ё улим!» деган сўзимиз бор. Босқинчига қарши жанг қила берамиз. Бошқа йўл йўқ! Ватанни босқинчилар оёқ остида кўриб, таққирлангандан кўра, жанг қилиб ўлган афзал!

Оғзи очилиб, Темур Маликнинг ҳаяжон билан айтаётган гапларини тинглаётган Абдулқодир мунший уйқудан уйғонган кишидек кўзларини уқалаб, ўзига келгандек бўлди. Темур Малик рўпарасидаги Шоҳмурод Кўҳистонийга қаради.

— Сиз нима дейсиз, сардор?

— Сиз, саркарданинг ҳамма сўзларингиз — менинг ҳам сўзим! Сизнинг қарорингиз — менинг қарорим! — деди Кўҳистоний, — бу ердаги ҳамма ватандошларингизнинг ҳам фикри шу! Биз босқинчи билан сулҳ тузишимиз ақл бовар қилмайдиган ҳол. Бундай иш ҳар қандай шароитда ҳам бўлиши мумкин эмас! Душман билан сулҳ — хоинликдан бошқа гап эмас. Саркарда тўғри айтадилар, бир томчи қонимиз қолгунча жанг қилаберамиз!

— Мен тушундим, — деди мунший, — мен уларга сулҳ ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, Хужанддан чиқиб кетишингизни талаб қиламиз, деб айтадурмен. Шундан кейингина гаплашмоқ, музокара этмоқ хусу-

сида сўз бўлмоғи мумкин. Саркарда, мен сиз ҳазратни ўз тупроғини муқаддас биладургон одам деб билурмен. Юрагингизда юрт муҳаббати барқарор экан, юртингиз завол кўрмайди. Ҳаммавақт олло сизни ўз паноҳида асрасин. Хўжандлик ҳамма қадрдонларим, сиз жанобларни ҳам ўз паноҳида асрасин. Тезроқ юртимиз озод бўлсин. Юртимизни сизга, сизларни танграмга топширамен! Омин! Энди мен кетай, — мунший урнидан қўзғала бошлади.

— Биз бу гапни қайиқда утирганларга айтиб, жўнатамиз, ҳазрат, сиз бунда қолинг. Мўгуллар бундай жавобни олиб борганингиз учун сизга ёмон кўз билан қарайдилар. Шикаст етказишлари мумкин.

— Мен, саркарда, ёшимни яшаган, ошимни ошаган кимсамен. Мен улардан қўрқмаймен. Элчига ўлим йўқ. Мен бориб уларнинг нўёнига бор гапни айтадурмен.

— Мунший ҳазратлари, жавобни хат билан айтмиз. Бунда қолинг, — деди Шаҳобиддин Хивақий, — ўзимиз бошқа йўл билан Шошга элтамиз.

— Йўқ, муҳтарам саркарда, бормоғлиқ лозим.

Мунший яна эъзоз билан қайиққа туширилиб, қўллари кўксида, кузатиб қолишди. Икки мўгул қовоқ солиб, эшкакларни шалоплатиб, ўнг қирғоққа сузиб кетишди.

Абдулқодир мунший икки томонни келиштиролмагач, ўз ўлими муқаррар эканини фаҳмлади. Темур Маликни бундай йўлга бошлаш мумкин эмас эди. Мумкин бўлмагани уни гоётда хушнуд этди. У саркардани метиндек мустаҳкам инсон эканига мингбаъд имони комил бўлди. Худди шундай бўлади деб ўйлаган эди ҳам. Шундан сўнг бир лаҳза бўлса-да, ўзи ҳақида ўйлай бошлади:

Инсон меҳнати тамоман эътиборсиз қолиб кетиши мумкинми?! Зобитлар ва ёки бир пурқувват ҳасадгўй ёмон кўрадиган рақиблар сабаб бўлиб узоқ йиллар давомида меҳнатини юзага чиқармай, улгандан кейин ҳам номини тилга олмай, батамом йўқ қилиб юбориши мумкинми? Тарихда бунга мисол була оладиган ҳодисалар бор, албатта. Юз йил ўтар, неварачеваралар ҳам унутар ёки номимизни гира-шира эслар, аммо юрт учун қилинган чинакам меҳнат йўқолмас жавоҳирдирки, асрлар ўта бари бир у юзага чиқмай қолмайди. Афросиёб давридаги бир кўзача вақти келиб яна қўлга олинганидек, нечун бизнинг игна

билан қудуқ қазиган меҳнатимиз тамоман унутилса?! Йўқ, унутилмайди!

Чолдан манфаат чиқмагач, тарвузи қўлтиқдан тушган нўёнлар уни йўлда ўлдириб юборинглар, деб хуфия фармон берди. Аммо Бухоро ва Самарқанддан, Гурганжда сарой кутубхонасидан муқоваси заррин — табобатга алоқадор китоблар, меъморчиликка алоқадор лойиҳалар қопу кажаваларда туя карвонига ортилиб, қумликлар оша Шошу Туркистон орқали Олтой ва Торбуқатой кенгликлари томон жўнатилгани хабари етиб келди. Бу китобот ичидан яна ҳам нўёбларини танлаб олиш, Хўжанд ва Шош аҳли қўлидаги китобларни ҳам териб олиш ҳақида Чингизхоннинг яширин фармони Сўқту нўёнга етиб келган эди. Маҳаллий уламо ва фузалоларнинг қиргиндан омон, ўлмай-нетмай қолганларини топиб китоб танлашга, фуқародан тортиб олинган китобларни ажратиб, мўғул эли томон йўллашда жалб этмоқчи бўлдилар. Хўжанддан Шошга жўнатилган Абдулқодир мунший даставал Сўқту нўён хаёлига келди. «Темур Маликни кўндира олмадими, энди ундан китоб танлашда фойдаланамиз» деган гапни дилидан ўтказди нўён.

Сайхундан кемада утиб, кечга яқин яйдоқликда таом еб, ҳордиқ олишди. Атрофдаги мўғуллар таом чоғида чолга мақсадларини очиқ баён этишди. Бу, нўённинг фикри, деб урғу беришди. «Хоразмшоҳдан жабр чеккан, сиз мунший ҳазратлари бизга ёрдам бериб, шу йўл билан золимдан ўч оласиз. Алқасос, — деди улар, — китоблар Хоразмшоҳники...»

— Китоблар — Мовароуннаҳр мамлакатининг мулкидир! Мен бу бебаҳо мулкни ўзга юртга ташиб кетишига йўл қўёлмаймен! Иккиламчи, сизлар ҳали бу китобларни мутолаа қилиш қудратига етмагансизлар. Жавоҳир саҳрода қолиб кетади...

Бу гапни эшитган ўч мўғул куйдирган каллага ухшаб, бир-бирларига қаҳрли тиржайишди. Каттароғининг ишораси билан икки мўғул шу лаҳза қилич суғуриб, шу ернинг ўзида Абдулқодир муншийни ҳам, фарзандини ҳам чопиб ташлашди...

Орадан бир ҳафтача ўтгач, Муҳаммад Интизом берган хабарга қараганда, ўғли билан соябон аравада Шош шаҳри томон кетаётган муншийни Чориқдаррон даштига етмай, «қароқчилар йўлини тўсиб, ўғли билан бирга чопиб кетибди», деган гап Темур Малик-

ка етди. Шу он оролдаги хужандлик арбоблар «Абдулқодир мунший зот поклари жангда шаҳид бўлдилар», деб тиловат қилиб, юзларига фотиҳа тортдилар.

Шу куни тунда оролга ўтган Муҳаммад Интизом шаҳарда ўз махфий одамларининг мўгулларга етказган фожиа зарбалари ҳақида Темур Малик билан Шоҳмурод Куҳистонийга ахборот берди. Темур Малик шаҳарда кўп ёмон ишларнинг сабабкори Аҳмад ибн Моразни жазога тортиш вақти етди, деб фармон берди. Аммо ўзи Абдулқодир муншийнинг фожиали ҳалокатидан бениҳоя қаттиқ изтироб чекарди. Бу одам Суқту нуён олдида дадил туриб Темур Маликнинг бундай иш қилмаслиги, бу — сотқинлик эканини, босқинчилар мамлакатдан чиқиб кетмас экан, сулҳ ҳақида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмаслигини айтганини кўз олдига келтирди. У воситачи эмас, агар Темур Малик сулҳга рози бўлганда ҳам уни бу йўлдан қайтаришга тайёр эканини фаҳмлади. Босқинчилардан мутлақо қўрқмагани, ўлимга тик боқганини ҳам фаҳмлади. Умр бўйи қалам ва доводдан бўшамаган муншийни соҳибқиронлардек ватан йўлида қурбон бўлди, деб оролдаги хужандликлар эрта билан унинг руҳи покига дуо ўқишди.

Хужандда гарчи катта тўқнашувлар бўлмаса ҳам ҳар куни қонли воқеалар содир бўларди. Ҳар қанча уринмасин, мўгуллар «қароқчилар»ни тутишда ожизлик кўрсатардилар. Кейинчалик бу ишлар баъзи аламзадалар томонидан эмас, оролдан Темур Маликнинг бевосита фармони билан бажарилаётганини фаҳмлашди. Мўгуллар оқиб ётган дарёни улкан аждарҳога ўхшатиб, унинг ёнига баъзан ёлғиз боришга қўрқишарди. Дарҳақиқат, икки томон соҳилда, бутазорлар ичида пистирмада одамлар турарди. Бу томонга келиб қолган мўгулларнинг ўлиги сувда оқиб кетаётганини кўрганлар жуда кўп. Нуёнлар ҳам Сайхунга ўзларининг қийиқ кўзлари билан душманга — улкан бир аждарҳога қарагандек қарардилар. Сайхуннинг кифтида қилич яланғочлаган Темур Малик миниб ўтирарди...

Шу кунлари мўгуллар Чингизхон фармони билан элни тинчитиб, «голиб»ликларини намойиш қилмоқчи бўлаётганларида, саркарда Темур Малик Муҳаммад Интизомга хоинларнинг яна бир «онабошиси» Аҳмад ибн Мораз тақдирини ҳам ҳал этишни топ-

ширди. Бу газанда тирик юрса яна бирмунча ёмон ишлар қилиб қуйиши ёки қочиб кетиши мумкин деди. Иссиғида ундан ҳам тупроғимизни тоза этайлик!

Қалъанинг шундоқ ёнгинасидаги Тапқоқ маҳалласида, ярим кечада, истилодан кейин дарвозалари ёнида мўғуллар посбон турадиган шаҳарнинг вақтинчалик «оқсоқоли» Аҳмад ибн Мораз дарвозаси ёнида «тунги отлиқ қоровуллар» пайдо бўлди. Улар кечаю кундуз «оқсоқол» ҳовлисини пойлардилар. Шу кунлари бу ерда яна бир неча отлиқлар пайдо бўлди. Дарвоза ёнида бақрайиб турган дарвоза қоровулларининг биқинига улар тўсатдан ханжар уриб, ерга ағдариб, ичкарига кириб кетишди. Мўғул ҳарбий кийимидаги кишиларни кўрган «оқсоқол» яна бир жиддий гап борга ўхшайди хаёл қилиб хобхонадан чиқиб, ички кийимда «ўз қадрдонлари»га рўпара бўлди. Кейинги кунларда у тез-тез уйқусини бузиб, мўғул мансабдорлари рўпарасига чиқиб, шаҳарда бўлаётган қонли фожиалардан хабар топиб турарди. Маъмурларга ёрдам берарди. Бу гал ҳам шунга ўхшаган бир нима деб, ҳовлиқиб, югурганча улар ёнига чиқди. Қамти келган икки йигитнинг бири Аҳмад ибн Мораз қўлини орқага қайириб боғлади, бири шу лаҳза унинг оғзига қандайдир бир томони узун латтани гижимлаб тикди. (Бу, кеча боши узиб ташланган Бинафша беканинг кир иштони эди). Аҳмад ибн Моразнинг типирчилаб қаршилиқ кўрсатганига ҳам қарамай, отга ўнгариб, бозор майдони томон олиб кетишди. Йўлда рўпара келган мўғуллар бу отлиқларга унча эътибор бермади, чунки улар нўённинг ихота қилувчи тулки тумоқлик алоҳида мўғул қўшини кийимида эдилар. Ярим тунда кимсасиз бозор дарвозаси тагида чўққайиб ўтирган, устида жулдир, бошида жанда — «қаландар» отлиқлар келиши билан ўрнидан турди. Отга ўнгариб олиб келинган Аҳмад ибн Моразни гурсса ерга ташлашиб, «қаландар» ёнига судраб олиб келишди. Оғзидаги ифлос иштонни ўзи тортиб олди.

— Мени танийсенми? — сўради, «қаландар» рўпарасида бўзариб турган Аҳмад ибн Моразга тикилиб, — мен, Муҳаммад Интизом бўламен! Хўжанд ҳокими Темур Маликнинг сарбози! Танимдан жон чиққунча она-Еримнинг садоқатли фуқароси бўлиб қоламен! Хўжанд хотинларини мўғулларга қўшувчи кусфу-

руш сен эмасмисен?! Она-Еримни душманга сотувчи хоин сен эмасмисен?! Сен, бир кишининг пушти-камаридан эмас, магзавадан, ифлос нарсадан пайдо булган нарсасен! Сени улдирамиз! Сен ҳозир, мана шу бозор дарвозасидаги дорга осиласен! Одамлар эрталаб келиб, сенинг осилиб ётганингни қуради. Мамлакатимизни мўғулларга сотган башарангга одамлар тупурадилар! Тарих сени лаънатлайди! Келгуси авлодларимиз бизни бобокалонимиз деб, номимиз, ишимиздан фахрланади. Аммо сен ярамас хоин номидан жирканиб лаънатлайдилар! Подшоҳлар тахту тож талашиб уришади, бу буладиган ҳодиса. Аммо юртини, хотинини, дустини сотган кимсани келгуси авлод қарғайди! Қани, гапир! Суқту нуён касал, Улоқ қаёқда?

— Мен, Улоқ нуённи боглаб ёнингга олиб келамен. Улоқ нуён қалъа ичида. Мени улдирма, — деди титраб Аҳмад ибн Мораз, — гапларинг тўғри. Мен Улоқ нуённи сенга топшириб, кейин ўзимни ўзим улдирамен. Худо ҳофиз, худо номи билан қасам ичаманки, муҳтарам Муҳаммад Интизом, менга муҳлат бер, — у титраб йиғлай бошлади. «Қаландар»нинг оёғига йиқилиб, юз-қўлини тупроққа суркайди. Озгина бўлса ҳам раҳмини келтириш ниятида ҳамма қилиқни қилади.

— Бу хоиннинг гапига ишонманглар, уни дорга осинглар! — деди Муҳаммад Интизом, — бу, оллони танимайди. Бу, жон аччигида қилинаётган талваса! Саркардамиз Темур Малик номидан фармон бераман: хоинни осинглар!

— Йуқ! Бунга ҳаққинг йуқ! Султоннинг фармонисиз менга теголмайсенлар! Мен, султон кишисимен! Сирли гаплар бор, айтамен, муҳлат бер! Бинафша бека Туркон хотун кишиси... Унда гап кўп. Мен ҳаммасини айтамен... — у кўзларини ола-кула қилиб, яна сардор оёғи остига ўзини ташлади.

— Бинафша бека улдирилган, — деди Муҳаммад Интизом, — ҳаммасини биламен.

— Темур Малик менинг назоратимда. Унинг фармони ўтмайди! Бу иш учун ҳаммангизнинг бошингиз кетади!!!

— Саркардага текказган тилинг танглайингда қотсин! Султонга келсак, у тахтни ташлаб қочган. Қочоқнинг фармони ўтмайди!

— Шаҳзода Жалолиддин бор!

— Шаҳзода ҳам сен хоинни осииш тарафдори!

— Бир кун сабр қилинглар! Мен, урикзорда ҳоким Темур Маликка отилган уқ — суиқасд сирларини очамен... Бир кун муҳлат беринглар!

— Ўша заҳарли уқни ҳам сен отгансен!

— Йуқ, мен эмас! Бу иш тепасида Бинафша бека турган...

— Сен тургансен! Ҳаммаси бизга аён! Сен хоин, саркарда билан Шоҳмурод Кӯҳистоний жаноблари орасига нифоқ солмоқчи бўлдинг!

Икки йигит шу лаҳза дарвоза тепасида осилиб турган сиртмоқни Аҳмад ибн Мораз буйнига солиб, арқонни тортишаётган эди, у бақирди:

— Дод! Дод! Тухтанглар!

— Торт арқонни! — буйруқ берди Муҳаммад Интизом.

— Ҳа, мен оттирганмен заҳарли уқни! Мен...

Оёғи икки газ ердан кўтарилгунча типирчилатиб тортишди. Бузоқбоши қуртидек тўлганиб, бир муддатдан кейин у чўзилиб қотди. Муҳаммад Интизомнинг қасоскор йигитлари арқонни дарвоза ҳалқасига маҳкам боғлаб, ярим тунда ҳаммалари бу ердан тарқаб кетишди.

Аҳмад ибн Мораз жасади гувиллаган шамолда у ёқдан-бу ёққа бориб келар, туни билан тарашадек қотиб, эрта билан бозорга келганлар «ҳаммани ётқи-зиб-турғизаётган» «оқсоқол»ни кўриб, қурқиб орқаларига қайтиб кетдилар. Одамлар ҳангу манг бўлиб қолди. Мўгул салтанати тугаганини пайқагандай бўлдилар, фақат пешинга яқин бу ишдан босқинчилар хабар топиб, арқонни узиб Аҳмад ибн Мораз жасадини дарвозадан олишди. Сўқту нуён ва Улоқ нуёнлар топшириғига биноан, даранг-дурунг қилмай, ими-жимида, вабодан ўлганлар кўмиб ташланган хандаққа юмалатишиб, устидан тупроқ тортиб юборишди.

Пайдар-пай талафот кўраётган мўгулларни хоин Аҳмад ибн Моразнинг тунда номаълум одамлар томонидан осилиши, саксондан ошган мунший чолнинг нуёнлардан қурқмай тик боқиб, Темур Маликни ҳимоя қилиши анча уйлатиб қўйди. Хужандни тинчитиш эмас, унга қайтадан ҳужум бошлашга ундади. Мўгуллар уттиз мингга яқин асирларни ишга солиб, шиддат билан дарёга харсангтош ташиттирдилар. Бир ой ичида ўнг қирғоқдан то оролгача тўғон

Йул қурилиб, дарё сувини уч газ кўтармоқчи бўлдилар. Бунда оролни тамоман сув босарди. Тўғон устидан бостириб бориб, Темур Маликни қириб ташламоқчи бўлдилар. Дарёнинг бу томонига тўғон солиниши — сувни уч газ кўтариб юборишини хўжандликлар ҳам билишарди. Кейинчалик маълум бўлишича, бу томонга келган Чигатойнинг буйруғи шундай булган экан. Чигатой ўз кўзи олдида Темур Маликни ҳалокатга учратиб, Хўжандни «тинчитиб», отаси ёнига — Бухорога қайтмоқчи булган экан. У Темур Маликни тирик ушлаб, отаси ёнига олиб бормоқчи ҳам бўлди.

Сайхун дарё унинг кўзига бир буюк йулбарсга ўхшаб, ваҳшат солиб турарди...

Энг ёмони шу бўлдики, хўжандликлар харсанг ташиётган ўтзорлик асирларга ўқ отишолмас, тунда қилич билан чопиб келиша олмас эдилар. Ҳар қалай, ватандош...

Бу бечора асирлар тош ташлашмаса ёки бирон нарса орқали қаршилиқ кўрсатишса, шу лаҳза чопиб ўлдиришларини билиб, буюрилган ишни бажарардилар. Тийрандозлар дарёнинг нариги томонидан гўдайиб турган мўғул сарбозларини нишонга олиб, гувуллатиб, ўқ отишарди. Манжаниқлар тийрандозларнинг бетиним ўқ ёғдириб турганларини Чигатой нариги қирғоқдан томоша қилди. Шунча вақтдан бери Темур Маликни тутиб ўлдиришмагани, бошқа қалъалардек Хўжандни ҳам ер билан теп-текис қилишмагани Чигатойни газаблантирарди. У аввал Сўқту нўённи койимоқчи бўлган эди, аҳволни ўз кўзи билан кўргач, унга зуғум қилмоқ ўринли эмаслигини пайқаб, ўз фикридан қайтди. Лекин у «мўғул қўшинининг ҳаммавақт устун келишида ўқ-ёй асосий нарса бўлганини нечун унутдинглар!» деб Сўқтуга дўқ урди. Оролни ўқ бўрони қопламоғи кераклигини таъкидлади. Оловли ўқ ёғдиришни, истеҳком ва қайиқларга ўтли ўқ отишни қатъий буюрди. Шу кундан бошлаб орол бетўхтов ўққа тутилсин деди.

Бу ҳолдан воқиф бўлган Темур Малик кемалар соябони устини сомонли лой билан суватиб, устидан сирка қўйдирди. Сирка аралашган сувоқ ҳеч ўт олмаслигини айтди. Оғизларига гаров ёки қамиш най тутиб, дарёдан ўтишни ҳам Темур Малик ўйлаб топган эди. Сарбозлар бошларига қалқон тутиб улар ҳам

мўгулларга қарши оловли уқ отишарди. Ҳар гал Муҳаммад Интизом ортидан кетган сардор Олабуқа узининг ўн чоғлиқ йигити билан Сарисанг маҳалласига ўтиб, бунда яширин ишлаётган камонандозлардан қучоқ-қучоқ уқ-ёй, дарё қирғоғига келтирилган катта-кичик тошларни кемага босиб, истеҳкомга ўтишарди. Сарисанг, Тапқоқ, Қаландархона маҳаллаларида пинҳоний дастгоҳлар тузган усталар, камонандозлар оролдаги «Хужанд ҳокимидан» асло алоқаларини узмас эдилар. Мўгуллар кейинчалик Жоме масжидида намоз ўқишга рухсат этган булсалар ҳам деярли авом халқ қўрқиб бормасди. Айниқса усталар бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мораздан қўрқишарди. Аҳмаднинг осиб ўлдирилгани хабари хужандликларни шод этиб, сотқин кимса дузахи булди деб дуойибад қилишди. «Бу жазо ҳам унга оз, тирноқлари орасига гаров юбориб, азоб билан ўлдириш керак эди», дедилар.

Орол мўгуллар томонидан бетиним тийрборон қилинаётган кунларнинг бирида, ярим тунда Муҳаммад Интизомнинг кичик кемаси яна оролга ўтди. Кемада айғоқчилар сардоридан бошқа икки киши ҳам бор эди. Уларнинг бири — қўл-оёқлари боғлиқ мўгул, иккинчиси — бошига малла салла ураган Хужа Идрис Кубаро эди. Шайхулислом бундан уч кун аввал Муҳаммад Интизом ҳимоясида, тунда дарёдан ўтиб, ўз уйида огир бетоб ётган рафиқасини яширинча кўриб, рози-ризолик сўраб келди. Темур Малик, Шоҳмурод Куҳистоний, Шаҳобиддин Хивақийлар кемани кўриб, дарҳол дарё ёқасига келишди. Хужа Идрис ҳазратларининг қўлларидан олиб, қирғоққа ўтказишди. Рафиқаларининг аҳволини сўрашди, худодан шифо тилашди. Шайхулислом Хужа Идрис Кубаро Темур Маликнинг ҳар қанча таъкидлаб айтганига қарамай, ундан ажралиб Хужандда қолгиси келмади. «Мен босқинчилар ичида туролмаймен. Саркарда, биз руҳонийларни ҳам ўз ота юртимизга садоқатсиз деб бўлмайди. Пешонамизга олло нимани ёзган бўлса, шуни кўрамиз. Сизлардан ажралиб туролмаймен...» деди. Темур Малик ўз ватандоши сўзини қабул қилиб, «рафиқасига олло шифо берсин», деб юзига фотиҳа тортди.

Эртаси, кечқурун қўлида ўткир ханжари ярқираган Муҳаммад Интизом чуққайиб ўтирган мўгулнинг оёқ-қўлидаги арқонни шартта узди. «У ёққа ўт» ишо-

расини қилди. Мўғул ўрнидан туриб, Темур Маликдан нарироқда, қўлида ханжари бор Муҳаммад Интизом билан ёнма-ён орол ўрта қисмидаги истехком сари юра бошлади. Машғалалар ўчирилган. Ўнг қирғоқдан дамо-дам ўқ учиб келаётгани сабабли саркарда ёнига югуриб келган сарбозлар уларни ўз қалқонлари билан тўсиб, баъзилари бошга соябон этишди. Кимдир ўз қалқонини Муҳаммад Интизомга бериб, бошига тутишни сўраган эди, мўғул бошига тутиб туришни ҳам сўради.

— Яна ўқ унинг калласига санчилиб, ўлиб қолмасин! Бу, бизга керак.

— Бунинг уруги кўп, соҳиб, керак бўлса топиб берамиз!

Мўғул тил билмаса ҳам, безовталаниб, у ёқдан-бу ёққа алангларди.

Муҳаммад Интизом одатдагидек асирни тўғри саркарда хонасига олиб борди. Бу мўғулларнинг «каттасидан кейингиси» эканини билган Темур Малик ҳайратланиб, сўради:

— Улоқ нўёнми?

— Ҳа.

— Офарин, соҳибқирон! Азизим, жоним оғам! Жуда зўр иш қилибсиз. Мен буни билардим. Сиз, ё унисини, ё бунисини қўлга олишингизни билардим! — Темур Малик хурсанд бўлиб кетиб, ҳаяжонланарди. У эшикда турган посбонга ҳамма сардорларни тезда чақириб келишни буюрди.

Девор четида икки аланга ёниб, хонани анча ёритиб турарди. Уй ўртасида гўдайиб турган асир олинган Улоқ нўёнга «илтифот кўрсатиб» қўл билан ишора — ўтиришни таклиф этди. Нўён девор тагида ўтирди. Асир келганини эшитган тилмоч йигит хабар олмасданоқ ўзи югуриб келди. Бошқа сардорлар ҳам шошилинич ҳолда саркарда хонасига тўпланишди. Бу асир — Улоқ нўён эканини дарҳол билишди. Бир неча дақиқа ичида хона тўлди. Юқорида ўтирган Темур Малик Хивақий, Кўхистонийни ўз ёнига чақирди. Хўжа Идрис Кубаро ҳам бир ёнига чўкди. Асирга яқин ерда Муҳаммад Интизом ҳам ўтирарди. Нўён узини жуда усталлик билан тузоққа туширган Муҳаммад Интизомдан кўз узмасди. Унинг «катта сардор»лардан эканини ҳам пайқади. У ўнга яқин отлиқлар ихотасида қалъага кириб келаётганида, ҳовлида тўсатдан қўлга олинган. Мўғул либосидаги

айғоқчилар доруйи беҳушга йўғрилган уқ билан уриб, беҳуш этиб, дорулик румолни юзига ёпиб, қўл-оёғини боғлашган эди. Шериклари қалъа ҳовлисидаёқ чопиб ташланди. Улоқ нуённинг чертса юздан қон томадиган, семиз хунгазор кимса эканига хўжандликлар бир лаҳза тикилиб туришди.

Темур Малик тилмочга «ушбу сўзни унга айта-сен», деб, туркий тилда мурожаат этди.

— Сени ҳамда шеригинг Суқту нуённи қўлга тушириш учун анчадан бери ҳаракат қилардик. Мана, қўлга тушдинг. Мақсадимиз ўлдириш эмас, юртимизни озод этиш! Шу сабабли, мўғул қўшини Хўжанддан чиқиб кетса, биз сени бўшатамиз. Сенга мутлақо шикаст етказмаймиз. Агар бундай бўлмаса, биз то қиёматгача жангни давом эттираверамиз. Сени ҳам шубҳасиз ўлдирамиз. Биз ҳеч қачон бўйсунмаймиз. Шаҳзода Жалололдин катта қўшин билан бизга ёрдамга келмоқда. Тушундингми?

Тилмоч Темур Малик сўзларини таржима этди. Нуён диққат билан бу сўзларни тинглади. Кейин жавоб қилди.

— Мен Темур Маликнинг фикрини тушундим. Мен рози бўламан, лекин Суқту нуён рози бўлмайди. Гап менинг жонимни сақлаб қолишда эмас, Хўжанд бизга жуда қимматга тушди. Биз ҳисобсиз одам йўқотдик. Сув тагидан ўтишни, манжаниқ отишни сизлардан ўргандик. Чигатойхон ҳозир шу ерда...

— Қўшин сони қанча?

— Жуда кўп. Ун баробар кўп.

— Бу ҳаёт-мамот жанги, — деди Шоҳмурод Кўҳистоний сўроққа аралашиб. — Саркарда тўғри айтадилар, биз то қиёматгача жанг қила берамиз! Биздан кейин болаларимиз ҳам жанг қилади. Болаларимизнинг ҳаммасини бўғиб ўлдира олмайсизлар! Уларнинг болалари ҳам жанг қилади! Агар шартларимиз бажарилмаса, нуён, биз сени бозор дарбозасига бўйнингдан сиртмоқ солиб осамиз! Жасадинг осилиб ётганини авом кўради. Буни сендан яширишнинг ҳожати йўқ!

— Мени тирик сақлашингизга кўзим етмайди! Мен буни яхши биламан. Қўлингизга тушдим, энди ўлдирасиз. Биз нуёнлар тақдирга тан берамиз.

— Эҳтимол, нуён биз томонга ўтар. Бизга ёрдам берар, — деди Муҳаммад Интизом, — султон Жалололдин ўз қўшини билан бирга бунда етиб келгач,

биз Хужандни озод этамиз. Бу — аниқ. Шу сабабли, нуён биз томонга утиб, босқинчи шерикларидан юз ўгирса, жони омон қолади, уни эъзозлаймиз...

Нуён бош чайқаб, сарак-сарак қилди.

— Мени ўлдираберинглар. Бундай бўлиши мумкин эмас. Шу бугун тушимда отам мени ўз ёнига чақириб, ўзи билан олиб кетди... Мен бундай аҳвол бўлишини сезган эдим. Мен Суқту нуёнга хат ёзмайман, хат ёзилса ҳам у ишонмайди. Қулга тушим, тамом... Ўлдираберинглар.

Суроқ шу билан тугади.

Ташқарида қилич яланғочлаб турган бир неча сарбозлар Улоқ нуённи уртага олиб, истеҳкомнинг бир чеккасига элтиб, утин қалаб қўйилган ҳужрага қамашди.

Келгуси ҳафтада, дарҳақиқат, султон Жалолоддин нома йўллади. Бу номани ҳам қаландар қиёфасидаги одам Муҳаммад Интизомга, у Темур Маликка етказди. Бу иккинчи хат бўлиб, султон Жалолоддин Темур Маликка ўзининг бор қўшини билан дарё ичидаги оролдан чиқиб, Самарқанд яқинидаги Катвон даштига ўз лашкарига келиб қўшилишни таклиф этарди. Шу йўл билан олий ҳазрат хатосини тўғрилаш, салтанатнинг ҳамма кучларини бир ерга жамлаб, босқинчига қақшатқич зарба беришни кўзлаётганини маълум қилган эди.

Шаҳзодадан келган хат Темур Маликни уйллатиб қўйди. Бу ишда Чингизхон жосуслари панд бериб қўймасмикин, деб Темур Малик хатни олибоқ султонга ҳам хат йўллади. Хатни Муҳаммад Интизом кишилари Катвонга элтажаги топширилди. Темур Малик бармогидаги султоннинг ўзи туҳфа этган узукни бериб, кўрсатишни илтимос қилди.

Шаҳзода Жалолоддиннинг номаси мана бундоқ эди: «Етиб маълум бўлгайким, мен, султон Жалолоддин, иккинчи бор сиз муҳтарам ҳокимга маълум қилгайменки, Сайхун бағридаги ерда бир юз йигирма кечаю кундуздин бери душман билан жанг қилмоқдасен. Мардлигу шижоатингга тасанно айтадурмиз. Салтанатнинг Таҳамтани, Афросиёбу Искандарисен! Эндликда йўл қўйилган хатони тўғрилаш ниятида сени ва бошқа садоқатли саркардаларимизни дашти Катвонга чақиргаймен. Бунда буюк қўшин жамлаб, Чингизхонга сўнгги ўлим зарбаси берурмиз! Оллонинг хоҳиши ила душманни енгиб, мамлакатимизни унинг асорати-

дан халос этурмиз. Хўжанд атрофида бундан ортиқ турмоқ — ҳалокат демак. Муҳтарам саркарда Темур Малик, ўз садоқатли кишиларинг билан тезда етиб кел! Сен билан юз кўришмоққа муштоқ

*Шаҳзода ЖАЛОЛИДДИН. (Муҳр)
Шаввал ойининг ўн олтинчи куни, жумъа...»*

Саркарда Темур Маликнинг шаҳзода Жалололиддинга жавоб мактуби бундоқ эди:

«Шаҳзода олий ҳазратлари! Саломдан сўнг, хабар қиладурменки, мактубингизни бундаги садоқатли дўстларингиз, соҳибқиронлар мажлисида ўқиб, оллодин сизга доимо саломатлик, салтанатимиз туғи доимо музаффар қўлингизда бўлишини тиладик. Қимматли мактубингизда айтилган фикрларни тасдиқлаб, фармонингизга итоат этамиз. Иншоолло, тез кунда йўлга чиқиб, хизматингизда камарбастадурмиз. Босқинчи Чингизийларни мамлакатдан ҳайдаб чиқарадурмиз! Яратганнинг ўзи ёр бўлсин! Хўжанд ҳокими Темур Малик.

Зулқаъда ойининг йигирма биринчи куни, чоршанба...»

Қирқ иккинчи боб

БИР СИҚИМ ОНА-ЕР ТУПРОҒИ

Икки чопар ярим тунда махфий сўқмоқ йўллар билан Куркатга чиқишгач, бир лаҳза тўхтамай, жадал Ҳратепа томон юришди. Даштда уларни жануб осмонида ястаниб ётган ўроқ-ойдан бўлак ҳеч ким кузатмасди. «Ой ўзига тинч, аммо юртга нотинч...» деган гапни кўнглидан ўтказди чопарлардан бири.

Шиддат билан кетаётган суворилар тонготарда Шаҳристонга кириб боришди. Бунда тўхтаб, дам олиб, кейин тоғ оралиқлари билан Зарафшонга чиқиб, дарё ёқалаб, Панжикент томон юришди. Эртасига йўлда бир мўддат отларини сўғориб, бундан Самарқанд яқинидаги Катвон дашти томон отларини елдиришди. Улардан бирининг ёнида саркарданинг Катвонда қўшин тўплаб турган султон Жалололиддинга мактуби бор эди. Шошилинич нома йўллаган Темур Малик душманга яна бир қақшатқич зарба бериш

учун дарё уртасидаги истеҳкомда ўз сарбозлари билан бирга тайёргарлик куриб, тонг отишини кутиб утирарди.

Хужумдан аввал Темур Малик билан Шоҳмурод Кухистоний кеча қўлга туширилган Улоқ нуён ҳамда Кучумни ишга солишни уйлашди. Асирларнинг мўгул қўшини учун қимматли кимсалар, бири — нуён, бири юзбоши эканлигини хаёлларидан ўтказиб, уларни гаровга қўйишмоқчи бўлишди. Улар эвазига Суқту нуён Хужанд атрофидан қўшинини олиб кетиши, қамал ҳолатини тугатиши... каби шартлар турарди. Бу режа бефойда бўлиб чиққач, тонготардаги хужумни тўхта-тиб, кун ёйилгач, Темур Малик икки асирни ўз ҳузурига олиб келишни буюрди. Дарё уртаси — истеҳкомдаги саркарда хонасига яна одатдагидек Шоҳмурод Кухистоний, Шаҳобиддин Хивақий, Қангли Арслон, сардор Олабуқа ва Хужа Идрис Кубаро олдинда, барча сардорлар тупланишди. Эшикдаги пардани очиб, ичкарига олиб кирилган Улоқ нуён билан эчкисоқол юзбоши Кучум пойгакда гудайиб туришарди. Нуён ўз томонидан номақбул жавоб келганини биларди. Улимга ҳукм этилгани, ҳозир бу гап Темур Малик томонидан айтилишини кутиб турарди. Баланд бўй, қора мўйлаб, қирра бурунли, қарашлари ўткир Темур Малик унинг кўзига Азроил бўлиб кўринди... Унинг ўлим даҳшатидан юраги орқасига тортиб кетаётгани гўштдор юзлари, бир-бирига тегиб тараклаётган тишларидан шундоқ сезилиб турарди.

Хона юқорисида ярим доира ясаб сукут сақлаб утирган лашкарбошилар дам нуёнга, дам юзбоши Кучумга қараб қўйишар, лекин лом-мим дейишмас эди. Бу «тўнгизларнинг Ўтрорда ёмон хунрезлик қилиб, тиззадан қонга ботгани» утирганларга маълум эди. Темур Малик Шоҳмурод Кухистоний билан атай гаплашиб ўтирар, хонага ит кирдимиз, эшак кирдимиз, мутлақо сезмагандай ўзларини бепарво тутишар эди. Йўгон ва гўштдор мўгул узини кеча улимга тикканини айтган бўлса ҳам, бари бир ҳозир «ўлим олдида» дағ-дағ титрарди. Орқасида турган эчкисоқол Кучум ҳам аллақачон эс-ҳушини йўқотиб, жони саломат қоладиган бўлса, Темур Малик хизматида қолиб, мўгулларга қарши жанг қилишга тайёр эканини билдирмоқчи буларди. Темур Малик икки асирни бир муддат тургизиб қўйгач, кейин саркарда эчкисоқоллига туркий тилда мурожаат этди:

— Бизнинг шартимиз шундай: нуёни майдонга олиб чиқурмиз. Қўлингга қилич берурмиз. Бошини узсанг, жонинг омон қолур... Қўйиб юборурмиз, хоҳлаган томонингга кетурсен.

— Бу гапга бовар қилсам бўлурми? — дея титраб, ёлвориб, йигламсираб суради Кучум.

— Ҳа!

— Олло шоҳид, ҳазрат, майли нуёни олиб чиқишсин, мен унинг бошини узамен!

Нуёни ташқарига олиб чиқишгач, шериги — Кучум юзбошининг сўзларини унга маълум қилишди. Ранги оқариб кетган нуён кўзларини ола-кула қилиб, шеригига ўқрайди. Шериги ўзини нуёндан четроққа олиб, ҳозироқ қўлига қилич тутқазилларини, қилични бир селпиб, нуёнинг бошини узажагини мўлжаллади. Аммо хонада ўтирган лашкарбошилар ташқарига чиқишгач, уларнинг бошқача маслаҳатга келганликлари маълум бўлди. Лашкарбошилар Улоқ нуёнга тикилишди. Саркарда ўз ёнида турган тилмоч йигит орқали унга:

— Нуён, ана қайиқ, унга ўтириб, шерикларинг ёнига кетабер! — деди. — Биз асирнинг бўйнига қилич урмаймиз. Қуролсиз асирларни ўлдириш — сизларнинг ишингиз! Бундай иш қилмоқ — номардлар иши! Шеригинг ҳозироқ сенинг бошингни узмоққа тайёр. Аммо биз бундай қилмаймиз. Бизларнинг таомилимизда бу — номардлик! Сенинг баҳойинг жуда арзон экан, сен мўғулларинг учун мўътабар бўлганинда, мен сенинг бадалинига шаҳримни қутқариб қолмоқчи эдим. Сўқту нуён бунга унамади. Чунки бундай қилса унинг бошини Чигатой узади. Энди кет бундан! Йўқол!

Тункадек эгилиб олган Улоқ нуён қўрқа-писа қиргоқ томон тисарилди. Кимнингдир ишораси билан тайёрланиб, сувда қалқиб турган кичик қайиққа тушди. У кўзларини ола-кула қилиб, Темур Маликка тикар, бу бир «ўйин»дир, балки ҳозир ўқ узиб ўлдирурлар деб, ўзининг қутулиб кетаётганига ишонмасди. У эшкакларни ушладию яна бир одам тушармикан дегандек юқоридагиларга жавдиради.

— Кетабер! — деди яна Темур Малик, — лекин қайиқни бирон одамингдан қайтариб юбор! Сен билан жанг майдонида учрашурмиз, ўшанда мен сенинг жазоингни берурмен!

Нуён индамай турди-да, кейин эшкакларни ишга

солиб, ўнг томон қирғоққа сузиб кетди. У сув уртасига етганида ҳам кўзларини Темур Маликдан узмасди. Хужандликлар рўпарасида серрайиб турган эчкисоқол Кучум ҳайрон бўлиб, нима бўлаётганини тушунмасди. Ўзининг расволиги фош бўлганини пайқаб, бошини қуйи эгди. У ҳозироқ эгилиб Темур Малик оёғига бош уришга тайёр эди.

— Туф деган тупурик, қайтиб олса макруҳ. Сузимиз сўз: сенинг ҳам жонинг ўзингга сийлов. Хоҳлаган томонингга кет! Йўқол! — деди Темур Малик. — Биз сотқинларни сафимизга қўшмаймиз! Сузишни билсанг, сузиб кет, сенга беришга қайиқ йўқ! Арзимайсен! Лекин мўғуллар ёнига борсанг, гуштингни бурда-бурда қиладилар! Қорахитой томонга қоч. У томонда сотқинлигинг, сурбетлигинг билан кун кўрурсен.

Кучум дарё бўйига тушиб, шу лаҳза этиги, кўйлагини апил-тапил еча бошлади. «Марҳамат қилигиз, шафқат қилигиз...» деб, кийим-бошларини чап қўли билан ушлаб, ёнламаси, дарё оқими томон сузиб кетди. Қаёққа боришини ўзи ҳам билмас, фақат жони омон қолганидан хурсанд эди.

Темур Малик бири ўнгга, бири чапга сузиб кетган икки душман ортидан тикилганча хаёлга чўмди. Атрофида садоқатли дўстлари, анча нарида тўда-тўда сарбозлар туришарди. Икки ашаддий душман қўйиб юборилганига сарбозлар ҳайрон: бундай душманни кимгадир буюриб утирмай, шартта қиличини суғуриб ўзи чошиб ташлайдиган Темур Маликнинг «кунгилчанлиги» одамларни таажжубга солди. Сарбозлар бу ишдан ризо бўлишмади. Саркарданинг баъзан тик туриб, бундай «пинакка кетиши»ни пайқаган Шоҳмурод гап қотди:

— Саркарда, қўшин амрингизга мунтазир.

— Орий-орий, — деди у бош кўтариб. Сўнгра атрофда кузатиб турган йигитларни қўли билан яқинроқ келишга чақирди. Дарёнинг нариги қирғоғида ўз нўёнларини чўккан ҳўкизни сувдан тортгандай қайиқдан чиқариб олаётган бир тўда мўғулларни кўрсатди. — Ана, кўрдингизми, у ўз шериклари ёнига борди. Биз унинг бошини олмаган бўлсак ҳам, олгандан бешбаттар бўлди. Биз заҳарга уни қайтарадиган даво-позаҳрни рўбарў этдик. Мўғуллар, маркитлар, татарлар... уртасида аҳиллик йўқ. Жони омон қолиши учун бир-бирини ейишга тайёр. Буни

билишимиз жуда ҳам муҳим эди. Мен бу гапни султон Жалолоддинга айтамен, улар ўртасида иноқлик йуқ. Биз Куҳистоний ҳазратлари билан маслаҳатлашиб, Улоқ нуённи атайин қўйиб юбордик. Уни жангда улдиурмиз! Ҳозир пайти эмас.

Шу аснода оролнинг ўнг қиргоғи томон кичик қайиқчада сузиб келаётган яланғоч мўгул йигити қиргоққа етиб келиб, қайиқдан чиқди-да, унинг тумшугидаги арқонни илдизга боғлади. Сўнгра қайиқча ичидаги халтачани олиб, қиргоқда тўпланиб турган йигитлар оёғи остига отди. Ўзи сувга шўнғиб, нариги томонга қулочкашлаб сузиб кетди. Қўрққанидан ҳар замон-ҳар замонда орқасига қараб қўярди: кимдир ўқ-ёй билан мўлжалга оляптими, деб юрагини ҳовучлаб сузарди. Сарбоз йигитлар кулиб, қийқириб, мўгулга сиёсат қилиб қўрқитдилар. Аммо бирон киши қўлига ўқ-ёй олмади.

Оғзи боғланган халтачани саркардага етказишди. Шоҳмурод пичоғи билан ипни узиб, халтачадаги тилла тангаларни тўкди. Сарбоз йигитлардан бири атай санади. Роппа-роса минг тилла танга экан...

— Кўрдингизми, ҳазрат, — деди Темур Малик, — баҳойим минг тилла, демоқчи. У тўнғизни айирбошлаб олишмаганига хўрлиги келибдур. Майли, бу халтачани ёнингизга солиб қўйинг, асқатиб қолур.

Шу кеча йигитлар иккига бўлиниб, бир вақтда ҳам ўнг қиргоқ, ҳам чап қиргоққа ҳужум қилажаклари, манжаниқларга тайёрланган ҳамма тошларни отиш, кемалар устидаги соябон сувоқлари устига яна сирка қўйиб нам қилиб қўйишни Темур Малик юзбошиларга, атрофидаги сардорларга тайинлади. «Эртага, ярим тунда етмиш кема дарё оқими билан Жанда шаҳрига қараб равона бўлур. Уч кеча-кундуз сузурмиз...» деди у.

— Бугун тунда ҳужумга бормайдиганлар қурол-яроқларни, хўракларни кемаларга жойлаб қўйишлари лозим, — деди Шоҳмурод Куҳистоний атрофидаги қилич осган сарбозларга.

— Бу ишимиз юртни ташлаб кетиш деган гап эмас, — деди Темур Малик, — биз султон Жалолоддин туғи остидаги катта лашкарга бориб қўшилурмиз, фармон шундоқ. Чингизга қарши катта куч билан ҳужум бошлаймиз! Душманни тору мор этиб юртимизни асоратдан озод этурмиз. Мақсад равшан. Булингани бўри ер. Бўлтак-сўлтак лашкар билан душ-

манни енгиб бўлмагай. Жанг энди Катвон даштига кучгай. Вақтинча Хужандни ташлаб кетишга тўғри келадур. Бу жуда аччиқ, ўлимдан оғир... Аммо начора! Она тупроқни ташлаб кетмоқдан ўлим афзал! Локин биз она тупроққа яна қайтиб келишимиз учун ҳозир чекинишимиз лозим!

— Тадбир барчага тушунарли, муҳтарам саркарда, — дея Темур Малик сўзларини тасдиқлади Хужа Идрис Кубаро, — сизнинг ва шаҳзода Жалолиддиннинг бу режаси, кучларимизга куч қўшиб, иншоолло, юртни озод этурмиз. Омин! — деди у қўлларини юзига тортиб.

— Сиз, ҳазрат, Хужандда қолинг! Сардор Муҳаммад Интизом ҳаммавақт хизматингизда бўлур. Хужандда яхши одамлар хонадонида эҳтиёт сақлаймиз. Мен сардорга сизни тайинлаб айтганмен... — деди Темур Малик Хужа Идрисга мулойимлик билан.

— Муҳтарам саркарда, мен сиз билан бирга кетурмен! Сиздек биродарларимдан ажралиб қололмаймен. Ҳазрат Шаҳобиддин, сардор Шоҳмуродлар ёнида бўлсам — бу шараф! Қатъий қарор қилганмен. Агар мен ўз фарзандларимдан аъло — сизларга эътимод қўймаганимда бу оролга ҳам келмас эрдим. Кемага тушганинг жони бир. Мен бир кексанинг жони ватандошларимнинг жонидан азиз эрмас.

Темур Малик яна жим бўлиб қолди. Кекса устознинг бу қатъий қарори унга яна далда берди.

— Худо ёр бўлсин сизга, ҳазрат! — деди айғоқчилар сардори Муҳаммад Интизом.

Ярим тунда сардор Олабуқа, Қангли Арслон бошчилигида уч кема ўнг қирғоққа ўтди. Манжаниқлардан ўтли тошлар тинимсиз отилиб турди. Ҳар бири етмиш-саксон сарбоз йигитдан иборат бу уч тўда қирғоққа етишлари биланоқ, кемада бир йигитни қолдириб, уч томонга тўсатдан ҳужум бошлашди. Сарбозлар атайи қалқон кўтармай, ўнг қўлларида қилич яланғочлаб, сўл қўлларида найза тутган эдилар. Кутилмаганда бошланган ҳужум душманни саросимага солди — уйқуда ётганлар чодирларидан чиқиб, тоғ томонга қочишди. Бундай ҳужум бўлишини кутиб қирғоқ атрофида ётган — Ўтрордан ҳайдаб келинган асирлардан бир қисми ҳам мўгулларга қўшилиб қочишди. Улар шу қочганларича асирликдан қутулишди. Купчилиги Келовчи тепаликлари томон кетишди. Тўс-тўполонда қочишга журъат этолмаган асирлар ўз

жойларида ётаберишди. Темур Малик навкарлари ўзларига тегмасликларини яхши билишарди. Улар тинимсиз ташиган харсангтош уюмлари бир ойлардан кейин дарё суви юзасигача чиқиб, тўгон шаклини ола бошлаган эди. Дарё суви ҳам кўтарилиб, орол устига яқинлашгач, яна бир-икки кундан кейин оролни сув босиш хавфи бор эди. Кейинчалик, ўша кечада бўлган ҳужум вақтида икки мингдан ортиқ Ўтрор, Сигноқдан ва шу атрофдан ҳайдаб келинган асирлар ҳар томонга қочиб кетгани маълум бўлди.

Ўнг қирғоқда тўс-тўполон вақтида Темур Малик Шаҳобиддин Хивақий, Шоҳмурод Кўхистоний, Хусайн Гов, Иброҳим Дўлдай сардорлигида уч гуруҳ чап қирғоққа ўтиб, яна қалъага бостириб киришди. Бу ҳужумдан илгари хабардор бўлган Муҳаммад Интизомнинг йигирма йигити билан саркарда келиб қўшилиб, қалъа ичини тўс-тўполон қилди. Унинг йигитлари отхона қоровулини ўлдириб, хашакларга ўт қўйишди. Қалъа ёнидаги мўғулларнинг Тапқоқдаги боргоҳига ҳужум қилиб, икки юздан ортиқ душман навкарларини қиличдан ўтказишди. Муҳаммад Интизомнинг хабар беришича, қаерда мўғул истеҳкоми, боргоҳи бўлса, унга ҳужум қилиб, ўт қўйишди. Бу ишга Хужанд фуқаролари ҳам қатнашишди. Бир неча соатлик жангдан сўнг, улар яна дарё бўйи томон юриб, ўз кемаларига туша бошладилар. Қалъа дарвозасидан қилич яланғочлаб чиққан Темур Малик йўл четидан бир неча сиқим тупроқ олиб, рўмолчасига ураб, маҳкам тугиб, қўйнига солди ва бу ишини кузатиб турган Муҳаммад Интизомга тикилиб қаради:

— Сардор, биз эртага тунда оролдан чиқиб кетурмиз. Яратганнинг хоҳиши шундоқ бўлди. Катта куч бўлиб, ҳужум қилмай юртни озод этиш мушкулдир. Султон Жалололдиннинг бизни Катвон даштига чақириб, икки бор мактуб юборганидан бохабарсиз. Катта кучга бориб қўшилиш — юртни ташлаб кетиш деган гап эмас.

— Саркардам, шундоқ.

— Хужандни сизга, сизни яратганга топширдик.

— Амрингизга ҳамиша тайёрмен!

Улар қучоқлашиб хайрлашишди.

Шундан сўнг Муҳаммад Интизом ўз одамлари билан Темур Маликни дарё қирғоғигача кузатиб қўйиб, ҳар томонга тарқалишди. Темур Маликнинг уч кема-си тун қоронғисида яна орол томон сузиб кетди.

Юрак олдириб қўйган мўгуллар саркарда сарбозларини таъқиб этиб, қиргоққача келишга журъат этиша олмади. Бир-икки бундай қилишганда атайи пистирмада қолдирилган тўда орқадан югуриб келиб, мўгулларни чопиб ташлаган эди. Шу сабабли Темур Маликни таъқиб этиб, орқадан қувиб келишни мутлақо лозим топишмай, ўз жойларида калтак еганларича қола беришди. Темур Маликнинг Улоқ нўённи ўлдирмай, қайтариб юборгани ҳам мўгулларни ўйлатиб қўйган эди.

Лекин ватанпарварлар учун энг ёмони шу бўлдики, Тапқоқдаги мўгуллар боргоҳида бўлган чопқинда Ҳусайн Гов қаттиқ яраланиб, ўрнидан туролмайд қолди. Яна ун уч навкар ҳам қалъа ичидаги жангда нобуд бўлган эди. Сузиб кетаётган кемада утирган Хужа Идрис Кубаро қурбонлар ҳаққига дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Тунги жангларда илгари бунчалик кўп талафот кўришмаган эди. Унг томонда жанг қилиб қайтиб келганлар ичида яна ун беш йигит ҳалок бўлганини эшитишди. Оролда қолиб, кемаларни тайёрлаётганлар билан Хужа Идрис Кубаро шаҳид бўлганлар шаънига яна тиловат қилди. Ярадор сарбозлар ёнига келган табиб жароҳатларга малҳам қўйиб, баъзиларига сувга эзиб, мўмиё ичирди. «Лат еган устихонларни даволайди, яра-чақаларни тез тузатади», дея далда берди у.

Саҳарга яқин Темур Малик бир муддат мизгиб олди. Чарчаб-ҳориб келгани сабабли у белидаги салоҳлари — қилич ханжарини ҳам ечмай болишга ёнбошлаб, пинакка кетди. Унинг ёнига эт — таом ва шарбат олиб кирган йигит саркардани уйғотиб юбормаслик учун қўлидаги патнисни оҳиста қўйиб, оёқ учида чиқиб кетди.

Темур Малик туш кўрди: тушида уч яшар ўғли — Метинни кўтариб юрган эмиш. Бола онасини ахтариб, йиглармиш... Темур Малик: «Сенинг онанг хиёнат қилди. Онанг энди йўқ...» деган гапни айтмоқчи бўлибди-ю, дарҳол тилини тишлабди. Бола бу гапга тушунмайди. Агар у каттароқ бўлиб, бу гапни эшитса ҳам, бари бир, ишонмайди. Чунки унинг онаси — Ойчечак... Бола ҳеч қачон ўз онасини ёмонлаши мумкин эмас. Шу лаҳза унинг ёнида пайдо бўлган Қоракўз бека Метинни отаси қўлидан олиб, эркаламоқчи бўлибди. Аммо бола унга бормабди. Саркарданинг бошига тушган фожиадан ачинган Қоракўз ун-

дан кейин бунда пайдо бўлиб қолган раққоса Нигина гўзал бошини эгиб, хомуш ерга қарашибди...

Ташқарида одамларнинг гала-говури Темур Маликни уйғотиб юборди. У кўз очиб, бир муддат карахт бўлиб ўтирди. Нега унинг кўз олдига марҳума Қоракўз бека билан Нигина келди? У ўйланиб қолди. Ўғли Метиннинг садоқатли киши қўлида экани кўнглига тасалли берди. У ёстиқдан бош кўтарди-да, ёнидаги рўмолчасини ёзиб, яна бир рўмолча топиб, чўнтагидаги тупроқни қисимлаб-қисимлаб иккига бўлди. Рўмолчаларни тугиб, бирини белидаги белбоғи орасига солди. Иккинчи рўмолчага ўроғлиқ тупроқни Шоҳмурод Кўҳистонийга тутди:

— Буни олинг, ҳазрат, бу — Хўжанд тупроғи. Бу биз учун бағоят қимматли, ҳамма нарсадан аъло она тупроқ! Уни ҳаммавақт ёнингизда сақланг. Биз албатта ўз еримизга қайтиб келурмиз!

— Илоҳи омин! — деди Шоҳмурод Кўҳистоний рўмолчага тугилган тупроқни кўзига суртиб.

Икки саркарда бир-бирларига тикилиб қолишди. Уларнинг қалбидаги айрилиқ изтиробини сарбоз йигитлар сезиб турардилар.

Қирқ учинчи боб

РҮЙИНТАНЛАР¹ УҚ БҮРОНИ ИЧИДА

Темур Маликнинг яқин орада дарё ичидаги истехкомни ташлаб кетишидан хабар топган мўғуллар қайси йул билан бўлмасин уни ушлашни ўйлашди. Хўжандликлар ўз режаларини қандай қилиб душманга маълум бўлганини билишмасди, суриштириб ўтиришга ҳам вақт йўқ эди. Саркарда бу борада ўз шерикларидан мутлақо шубҳа қилмади, бунга асос ҳам йўқ. «Кетишга тайёргарлик сир эмас, бу гапни Улоқ нўён ҳам билган эди»,— деди у Шоҳмурод билан ҳазрат Шаҳобиддинга.

Жалолиддинни чақируви, ягона кучга қўшилиб катта қўшин тузиш сардор дилидаги эзгу мақсад. Шу мақсадда қаттиқ турган Шаҳобиддин Хивақий,

¹ Руйинтан — Шарқ достояларидаги танига уқ ўтмас, қилич кесмас, ўтда ёнмас, сувда чўкмас паҳлавонлар.

султоннинг ҳам, Туркон хотуннинг ҳам кўзига ёмон кўришиб, Хужандга кетди.

Кейинги кунларда мўғуллар айниқса асирларни шошилинич ишлатиб, оролга тўгон қуриш, узоқдан тош ташитиш ишларини бирдан тўхтатди. Кечаю кундуз сурункасига дарё четига посбонлар қўйиб, Темур Малик қайиқларини кузатардилар. Камонандозлар қопларда ўқ олиб келиб, дарё бўйида шай туришарди. Идишларда ёғу олтингугурт, пахтаю латталарни, канои ипларигача шай қилиб қўйишган. Хужанд қалъаси рўпарасида то оролгача бўлган дарёнинг икки томонида қатор қўйилган камонандозлар Темур Малик кемаларини туну кун пойлашар, дарё уртасига чиққан одам тўла кемаларни оловли ўқ бўрони остида қолдириб, сув ичидаёқ ёндириб юбориш мақсадида эдилар. Оролча билан Жанда шаҳри оралигида, беш чақиримча нарида дарёга яширинча занжир тортиб қўйишган ҳам эди. Ер кавлаб, дарёнинг икки томонига йўгон ходалар кўмиб, узун занжир боғлашган, бу занжир биронта ҳам қайиқни утиб кетишига йўл бермай, кемаларни ағдариб юборишга қодир. Бу ерга айниқса кўп камонандозлар қўйилган. Занжир ҳам икки қават бўлиб, азамат йигит билагига йўгонлигида. Занжирга келиб урилган кемалар сувга ағдарилиб, тўнкарилиши, дарё юзи чумолидек одамларга тўлишини томоша қилмоқ учун Сўқту билан Улоқ нўёнлар ҳам келишган.

«Катвон даштида султон Жалолоддин катта қўшин тузаётгани»ни эшитган Чигатой «Хужанд истилосини ҳал қилган» бўлиб, зарур гапларни Сўқту нўёнга тушунтириб, тезда отаси ёнига жунаган эди. Гарчи Улоқ нўённи мансабидан тушириб ва яна бирон жазо берилмаган бўлса ҳам Чигатой унга ортиқча илтифот кўрсатмади. Фақат бир утиришда «...Албатта сендан кўра уша душманамиз Темур Малик баҳодир ва кўп даражада юқори туради. Кўплар жанг қилишни ундан ургансин! Сен, хулганани ўлдирганларида бу ерликлар ичида обрўйимиз ошган бўларди. Афсус! Мен ҳам сени ўлдиролмайман, чунки отанг аслзода, «улуг қаан»ни қувватлаган... Қандай қилиб асир тушдинг, бунга ақлим етмайди! Ярамас хулгана!» — деб роса изза қилди.

Чигатой тонготарда ўзининг отлиқлари билан йўлга тушди. Тезда отаси Чингизхонни Хужанддаги донгдор лашкарбошилар Жалолоддин, Темур Малик,

Шаҳобиддин Хивақий, Шоҳмурод Кӯҳистонийлар режасидан огоҳ этиб, Самарқанд ёнидаги Катвон даштига иккинчи қатла қўшин тортиб бориш лозимлигини дилига тугди. Юқорида номлари зикр этилган лашкарбошилар ҳақида маълумотлар олди. Ҳаммадан ҳам унинг ҳаёлини дарёдан эчки терисини пуфлаб ўтиш, қамишдан най ясаб олган сарбозларнинг сув тагидан ўтиб, мўгул қўшинига кўп талафот бераётгани, бу ишларни ўйлаб топган Темур Малик эканини ҳам кўнглидан ўтказди.

Жадди¹ ойининг учинчи куни илгари мўлжалланганидек тонготарда эмас (кейинги пайтда мўгуллар тонготарни пойлашарди), қош қорайишига яқин етмиш етти кичик соябонли кемалар қирғоқдан узилиб, кетма-кет дарё юзида оқим билан сузиб кетиша бошлади. Оқшом ғира-ширасида йўлга тушишдан мақсад, қоронги тунда сузиб, тонготарга яқин Жанд шаҳрига етиб, сувдан чиқиш жуда қулай. Иккиламчи, мўгуллар кўп вақт уларни айни тонготарда ҳужумга ўтишликларини яхши билишарди. Шу сабабли Темур Малик режани уч кун илгарига суриб, оқшомдаёқ йўлга тушишга фармон берди. Кемалар соябони — сомонли лойлар устига хумчалардаги сиркаларни тўкиб ивитиш, оловли ўқлар ёндирилмаслиги учун ҳозирлик кўришни барча сардорларга тайинлади. Обдан қоринларини тўйдирган сарбозлар, етмиш кемани тўлдириб ўтиришди — қўлларида камонлари шай!

Темур Малик олдинги кема тумшугига чилангар сандонини қўйиб, тигига обдан тоб берилган икки болтани ушлаб ўтирарди. Беш одам сиғадиган икки кичик кемани олдинроқда суздиришди, бундаги йигитларнинг кўзлари сувда, қаергадир мўгул-татарлар тортган узун занжирни қидиришар, кемалари ағдарилиб кетишини мўлжаллаб ярим яланғоч турардилар. Лекин орол қирғоғидан дарё оқими томон силжиган биринчи, иккинчи кемага кўзи тушган мўгуллар узларининг одатий ёввойи шовқин-бақирини бошлаб, дарёнинг икки қирғоғида у ёқдан-бу ёққа чопиша бошлади. Темур Малик билан бирга биринчи кемага чиққан шайхулислом Хўжа Идрис Кубаро яратганга ёлбориб, саркарда Темур Маликни, қўшинни ўз паноҳингда асра, дерди. У катта кема тумшугида қўлига ўткир болта ушлаб турган Темур Маликка, бошқа сардорлар

¹ Жадди — январь.

га дам соларди. Шамол шарқдан келаётгани сабабли кемалар ой нурида жимирлаб оқаётган дарё оқими томон шитоб билан сузиб борарди. Айниқса дарёнинг унг томонида мўгуллар отлиқма-яёв сояларга ухшаб кемаларни қувлашар, оловли ўқ узиб, одатдагидай: «ҳай-ҳу-ув, ҳай-ҳу-ув!..» деб қичқиришарди. Темур Маликни тириклайин қўлга туширмоқчи бўлган Суқту нўён бир сакраб отига миниб, орқасидан тўда отлиқларни эргаштириб, дарё оқими томон бақириб-чақириб чопиб кетишди. Улар беш фарсах нарида тепаликнинг нариги томонидаги «занжирга илинган», «сувга ағдарилган» хўжандликларни қириб ташлаш учун югуришарди. «Сувга гарқ бўладиганлар»ни сувда эканидаёқ камонлардан ўқ узиб, чўктириб юборишни кўзлашарди. Баъзилар от устида қилич яланғочлаб, ҳа-ҳу... деб югураётган Улоқ нўён, Суқту нўёндан ҳам ошиб, олдинга интилардилар. Улоқ нўён бўлса ҳозироқ Темур Малик бошини узиб ташлаб, Чингизхон олдида, бундаги мўгул қўшини олдида узини оқлаб олмоқчи буларди. «Биринчи лашкарбоши» Суқту нўён Улоқнинг ортиқча хатти-ҳаракатлари, қилиқларидан энсаси қоғтиб, ёнидагига ўз тилида пўнғиллади:

— Бу хулганани қара! Сувдагиларга қилич билан ҳужум қилар эмиш! Узини кўрсатмоқчи! Темур Маликнинг қўлига тушиб, шарманда бўлиб қайтди. Улар Улоқни душман сифатида ҳам менсимай орқасига тепиб, ҳайдаб юборишган. Улар бу «хулгана» эвазига Хўжандни сўрашди. Чигатойхон ҳам, мен ҳам бунга рози бўлмадик. Ўлдирсаларинг ўлдириб юборавринглар, дедик. Лекин улар бунинг юзига тупуриб, ҳайдашди. Бу аламга қандай чидаймен! Энди бу баҳодир бўламен, деб кучанаётир. Бари бир, Чигатойхон унга мартаба бермайди! «Иккинчи нўён» бўлиб юрганига шукр қилмайди, ҳайвон!

Улоқ нўён бўлмаса унинг ўрнини эгаллаши мумкин бўлган Дамба деган турқи совуқ мўгул Суқту нўён атрофидан кетмас, гўё уни душмандан ҳимоя қилаётгандай олазарак, атрофида айланарди. Тўқнашув, аралаш жангда бундай ҳимоя нўён учун жуда муҳим, аммо ҳозир дарё ёқалаб югураётган отлиқлар фақат мўгулларнинг ўзлари эди. Сувда сузиб келаётган кемалардан анча илгарига ўтиб олган мўгул отлиқлари Суқту нўён буйруғи билан отдан тушиб, камонларини шай ушлаб туришди. Биринчи, иккинчи катта кемалар яқинлашишини пойлашди. Бир-бири-

дан юз қадам, юз эллик қадамча оралиқ сақлаб келаётган кемалардан олдиндаги соябонлари катта кемага қирғоқдан ўқ ёғдирилди. Думли юлдуздек осмондан ёниб келаётган камон ўқларининг аксари сувга тушиб учар, баъзан кема соябонига санчилиб, бир муддат жизиллаб ёниб турарди-да, кейин сирканинг таъсири билан ўчиб қоларди. Олдиндаги кема бирон муддатдан кейин тамоман жайрага ўхшаб қолди. Унинг тамоман ёғочлари, соябонлари, эшкакларига мингларча ўқлар қадалиб, каттакон бир «кирпитикон» сув устида сузиб келаётганга ўхшарди. Биринчи кемадан мустасно, орқадаги соябонли кемалар ҳам ўқлар қадалишидан «кирпитикон» булишган. Кемаларда тўлиб ўтирган йигитлардан баъзилари соябон устидаги сувоқ-лойни сирка билан нам этилгани маъносига энди тушунишди. Кўплар саркарда Темур Малик билан Кўҳистоний жаноблари ҳам илгари ишлатилган ва ишлатилмаган эчки териларни кемаларга бўлиб бериб, мабодо биронта кема шикастланиб ёнса дарҳол эчки терини пуфлаб семиртириб, оғзини арқонча билан боғлашни, ўзини сувга ташлаш лозимлигини айтган. Қўрқмай, дадил бўлмоқ керак, шу пуфланган эчки терини ушлаб то Жанд шаҳри ёқасига етиб бориш мумкин деган эди саркарда. Муҳорабада бундай усталик тутиш мовароуннаҳрликларга ота мерос эканини ҳам Темур Малик айтган. Доро ва Искандар жангида оловли ўқ-ёй отиш, эчки терисини дўмбира қилиб, сувдан ўтиш усуллари қўлланилган.

Дарёнинг бир қадар тор, сиқилиб оқаётган жойига етганда ўнг томонда гала бўлиб қувиб келаётган душманга биринчи бўлиб Темур Малик камондан ўқ узди. Шундан сўнг олдиндаги икки кичик кема орқадаги катта кемалардаги камонандозлар ҳам ўқ узиша бошлади. Учи тигдор ўқлар шигиллаб, гувв-гувв уча бошлади. Оқшом қоронғисида, ўнг қирғоқда баъзи отлиқларнинг гурсиллаб йиқилгани кўринди. Пиёда чопаётганлар қалқонларини паноҳ этиб, югуришади. Сувдагиларга ваҳима солиш мақсадида яна илгаригидай «Ҳа-ҳу-у, ҳа-ҳуу!» деган гайритабийй овоз чиқаришарди. Орқадаги кемада кимнингдир кўксига ўқ қадалиб, шаҳодат топганини кўришди. Шу ҳолда кемалар тун қоронғилигини паноҳ этиб, олдинга сузиб боришарди. Хўжаңдликларнинг Жанд шаҳри ёнида сувдан чиқишлиқларини ҳам душман сезган. Чунки

ундан нари боришнинг ҳеч ҳожати йўқ — Шошу Ўтрор ер билан яксон булган. Туркистонда мўғул нуёни ўтирибди. Бу шаҳар аллақачон мўғуллар қўлига ўтган, Темур Маликнинг режаси Жанд орқали қумликлар оша Зарнук қалъаси, кейин Нур шаҳрига, ундан тоғ оралиқларидан ўтиб, Самарқанд яқинига, Катвонга етиш...

Жалолиддин билан Темур Малик ҳозирги пайтда Чингизнинг асосий душмани бўлиб қолди. Султон қочган, вазири аъзам Низом ал-Мулк ўлдирилди... Ариллаган-дариллаган саркардалар йўқ, баъзи мансабдорлар ин-инларига кириб кетган. Майдонда икки саркарда мамлакат тугини кўтариб, Катвонда куч тўплардилар.

Кемалар борган сари занжирга яқинлашаётганини Темур Малик сезаётгандай бўларди...

Қирқ тўртинчи боб

БАДАХШОН БУРГУТИ ҚАЛЪАЙИ ХУМБГА ЕТОЛМАДИ...

Мовароуннаҳр шоирларининг тинимсиз мақтовларини эшитаберганиданми, Ой нобоп хотинлардек фалакда бамайлихотир ярқираб, бу иши билан ҳозир хўжандликларга хиёнат қилаётганини фаҳмламасди. Темур Малик, Шоҳмурод Кўҳистоний, сардор Олабуқалар учун бу кеча гоятда қоронғи бўлгани маъқул. Улар кемаларда ўзларининг сарбозлари билан сузиб, Жандга, ундан қум орқали Гурганж сари юришлари, Жалолиддин лашкарига қўшилмоқлари даркор. Бу ҳаёт ва мамот эмас, ундан ҳам юқори, она-Ер тақдиридир. Аммо буни унутган ўн тўрт кунлик Ой Сайхун мавжлари, тулқинлар билан уйнашиб, ўз ватандошларини ёвга тутиб берарди. Унинг Ойчечакдек иродасиз, фоҳиша қиёфасида эканини Хўжанддаги Муҳаммад Интизом эмас, кемадагилар ҳам шундоқ сезиб турардилар. Начора, омад кетгач, фалакдаги Ой ҳам сендан юз ўгирар экан, деди олдинги кема тумшугида ўқ-ёй ушлаб турган Темур Малик. Худди шундай хаёл охирги кемада ўтирган Шоҳмурод Кўҳистоний дилидан ҳам ўтди. Омад кетса аталага ҳам тиш синади... Дарёнинг икки томонидан шовқин солиб, қичқириб, тинимсиз оловли ўқ билан тийрборон

қилаётган мўғуллар дарё юзида қатор тизилиб, оқим буйлаб сузиб келаётган кемаларни қувлаб, «ғув-ғув-гули-гули...» лаганча ўқ узишар, сузиб келаётган кемаларни ёндиришга ёки ағдариб ташлашга уринардилар. Кемаларда ўтирган қуроллари шай, жасур йигитлар ҳам обдан мўлжални олиб ўқ узишиб, душманнинг ўмбалоқ ошганини, кўксини чангаллаб, йўлда йиқилиб қолганини кўришарди. Ўқлари нишонга тегаётганини кўрган хўжандликлар авжга миниб, қиргоқдаги «гули-гулилар» томон ўқ бўрони йўллашди. Ер тишлаб, оёқ-қўли питирлаётганларни бемалол кўрса буларди. Ярим тунда жанг яна авж олиб кетди. Сардор Кўхистонийнинг тинимсиз ўқ ёғдираётганини кўрган йигитлар кеманинг икки томонига қатор, зич тизилиб, пайдар-пай ўқ узишар, йул-йулакай, душманга талафот етказишаётганидан танларида интиқом ўти аланга оларди.

Тинимсиз ўқ узиб, қалқиб бораётган сўнгги кема бирдан ағдарилиб, устидаги одамлар сувга тушди. Бу фалокат шу аснодаёқ Темур Маликка етказилди. Кимдир устидаги салоҳларини ечиб ташлолмай ғарқ бўлди, кимдир, сув юзида туриб олдиндаги кемалардан бирига интилар, кимдир қиргоққа кўз тикар, душман кўринмаган томонни мўлжалларди. Кемадаги дўстларидан ажралган Шоҳмурод Кўхистоний кимсасиз чап қиргоқни мўлжаллаб сузиб кетди. Анча нарида ярим тўнкарилиб, оқиб бораётган кемага ҳам кўз ташлар, қурол-яроғлар, озиқ-овқат... бари дарёга чўкиб кетди. У аранг сузиб, чап қиргоққа яқинлашиб, дарё четидаги бир тош қиррасини ушлаб, ҳаллослаб нафас оларди. Дарё оқимиға узоқ тикилди. Хўжанд кемалари анча узоқлашиб кетган эди. Утники ўтга, сувники сувга, қолди қатиқнинг пули... деди у ўз ҳолиға кулиб. Энди саркарда орқасидан юриб, етиб бормоқ мушкул. Энди тоғма-тоғ ошиб, Шуроб ва Гарм орқали Қалъайий Хумбга етиб олмоқ ва бунда одам тўплаб, яъжуз-маъжузлардан тоғлиқларни асрамоқ даркор! Хўжанд қўлдан кетди, саркарда Катвон даштиға бориб Жалолиддинга қўшилиб катта куч бўлиб, мўғулларни тор-мор этмоқчи...

Кийим ва салоҳларини ғарқ булаётганда ечиб ташлаб, ярим яланғоч қолган Шоҳмурод Кўхистоний маҳкам ушлаб турган тош устиға чиқиб, дарахт илдизига тирмашди. Юқорига кўтарилаётганида тепада

пойлаб турган қандайдир икки киши қўлтигидан ушлаб, тортиб олди. Кўхистоний ҳайрон бўлиб, икки «халоскорга» кўз ташлади: ой нурида уларнинг қозон қопқоқдек япасқи башаралари хумрайиб турганини кўрди. Улар ўз тилида бир нимани гўлдиллаб гаплашишди. Бу гапга Кўхистоний мутлақо тушунмади. Улардан қўлини тортиб олиб, даштга қочишни мўлжаллаган эди, мўғуллар Шоҳмурод Кўхистоний қўлини куч билан орқага бураб, тепиб ерга ётқизишди-да, бири ўз белидаги арқонни ечиб олиб, Кўхистоний қўлларини маҳкам боғлади. Ердан тургазиб, қиличларини қинидан суғуриб, яланғочлаб, олдиларига солиб олиб кетишди.

Қалъадан уч чақиримча нарида қўлга тушган Шоҳмурод Кўхистонийни олиб бораётган мўғулларни шериклари «яхши инъом оладиган бўлибсизлар...» деб, туртиб кетишарди. Шу орда от чоптириб келаётган икки отлиқдан бири яланғоч олиб кетилаётган Кўхистоний ёнида оти жilовини тортиб, асирга тикилди. Бир нима деб бўрига ўхшаб увиллаган эди, олдиндаги суворий ҳам оти бошини буриб, асир ёнига келди. Биринчи отлиқнинг кийимидан ўзларининг «нўёни» эканини фаҳмлаб, асирни олиб кетаётган мўғуллар унга итоат сақлаб, қотиб қолишди. Гуё дарёдан кемани ағдариб, одамларни чўктириб, мана бунисини асир олиб кетяпмиз, дегандек сўзларни айтди мўғул сарбозларидан бири гапи оғзига тикилиб. Биринчи отлиқ асирга тикилиб, кўзига танишроқ кўриндимиди, отдан тушиб, жуда яқин келиб қаради, у дарҳол отга минганича ўз тилида гўдиллади: бу Темур Маликнинг яқин кишиси, катта мансабдорлардан. Мен унга асир тушганимда, Темур Малик чодирда, ёнгинасида кўрганман, деди. Шоҳмурод Кўхистоний ҳам уни бир кўришда таниди — бу семиз Улоқ нўёни улдирмай, қўйиб юборишган эди. Иккинчи мўғул ҳам отдан тушиб, ой нурида Кўхистоний юзига боқди-да, икки мўғул сарбозга, «Бунини олиб бориб, эрталабгача ёнидан жилмай, пойлаб ўтиринглар, сув ва эт беринглар, ўлиб қолмасин. Эрталаб тилмоч билан гаплашаман», деди. Улар яна отга миниб, шитоб билан дарё оқими сари чошиб кетишди.

Қилич яланғочлаган икки мўғул сардор Шоҳмурод Кўхистонийни қалъага олиб келиб, дарвоза ёнидаги отхонага олиб киришди. Бу ерни мўғуллар қоровулхона этиб, ўз отларини қалъа ичидаги хонақо

ва қатор меҳмонхоналарга боғлашган эди. Бу иш атайи қилингани, «бизнинг отларимиз сизнинг уйларингизда туради!» деган гапни мўғуллар кўп такрорларди. Эрталабгача икки мўғул отхонада қиличлари қўлда Кўхистонийни пойлаб ўтиришди. Унга сув ҳам беришмади, бари бир у ичмас эди ҳам. Бу отхонага илгари сардор Кўхистоний икки-уч бор кирган эди. Худди шу ўтирган ерида унинг Кўк бургут оти, нарироқда саркарданинг Қарчиғайи боғлоглик турарди. Қисматни қарангки, ўз оти охури ёнида турибди. Қани энди шу лаҳза Кўк бургут бўлиб қолса, қилич билан бир лаҳзада икки мўғулни чопиб ташлаб, тоғ томон учиб кетарди. Қалъайи Хумб аҳлини, ёш бекни, ҳаммани мўғул яъжуз-маъжузларининг ваҳшийликларидан огоҳ этарди. Бир томчи қон қолгунча жанг қилмоққа чақирарди.

Эрта билан уларни нўён ўз ҳузурига чақирмади. Шу бўйи Кўхистоний бир ҳафта бунда қолиб кетди. Унинг қўлларини ечиб, сув ва хўрак беришди. У қилич яланғочлаган мўғуллар қўриқчилигида отхонада ётарди. Сардор тахминича, мўғуллар саркардани қувиб, Жандгача боришгани, қумда қаттиқ жанглар бўлаётганини, Темур Маликни ушлаб олиш учун мўғуллар жон-жаҳди билан атрофни ўрагани, нўёнлар ҳам ўша томонда эканини фаҳмлади. Бўлмаса, узини таниб қолган Улоқ нўён дарҳол чақиртириб, улимга ҳукм этиши, балки ўз қули билан чопиб ташлаши аниқ эди. Уни чопиб ўлдиришни биринчи бўлиб Кўхистоний айтган эди. Лекин саркарда бундан фойда йўқ, биз жаллод эмасмиз, иккиламчи, асирни ўлдирмаймиз, қўлига қурол ушлаб, биз билан жанг қилганни ўлдирамиз, деган эди. «Бу хато! — деди ичида Кўхистоний, — агар ўшанда уни ўлдирганимизда ёвдан битта камаярди».

Бир ҳафтадан кейин Шоҳмурод Кўхистонийни Сўқту нўённинг ёнига олиб боришди. Юқорида сарғиш икки ёноғи бўртган, кўзлари қисик Сўқту нўён икки-уч қават намат устига ташланган йўлбарс териси устида ўтирарди. Унинг ёнида бир кўзини қалин латта билан ураб олган, лунжлари шишган, чучқадек семиз Улоқ нўён чордана қуриб ўтирарди. Кўхистонийни дабдабадор, Темур Маликнинг нақшин уймакор хонасига — Доруссалтанага олиб киришди. Ёнида турган мўғул сарбозлари уни чўкка тушиб ўтиришга ундашди. Кўхистоний нима дейишаётгани-

га тушунмай саросима булаётган эди, этакда — ёнгинасида қўл қовуштириб турган чўққисоқол бир киши бузуқ туркий тилда унга буйруқ берди:

— Тиззани қўйиб утир!

Шоҳмурод Кўҳистоний Доруссалтана эшиги ёнида росмана чордана қурди. Унинг ўтириши Сўқту нўён ўтиришига жуда ўхшарди. Тилмоч дарғазаб: «Тўғри утир!» деб хитоб қилмоқчи эди, нўён қўли билан, «қўябер, қандоқ ўтирса ўтираберсин», ишорасини қилди. Шундан сўнг, юқорида ўтирган Сўқту нўён мўгул тилида бир нима деди. Тилмоч Кўҳистонийга қараб, унинг сўзини айнан айтди:

— Сен кимсан?! Мансабдормисан?

— Хужанд сарбозлариданмен.

— Йўқ, у сарбоз эмас, у катта мансабдор! — деди ўз тилида гўдиллаб Улоқ нўён, — мен асирликда уни Темур Малик ёнида кўрганман. У мени ўлимга ҳукм этган, лекин Темур Малик мени ўлимдан ҳам оғир жазога — қўйиб юбориб, шарманда қилмоқчи бўлди. Чингизхон гуноҳимдан ўтди. Мана, Темур Малик ўқ отиб, чап кўзимни кўр қилди. Мен бир кўзим билан ҳам сени таниб турибман!

— Отинг нима?! — дўқ уриб сўради Сўқту нўён.

Сардор бир лаҳза ўйланиб, Сўқту нўёнга бақрайганча қараб қолди. Кейин уларни алдашдан манфаат йўқлигини, агар қалъадан олиб чиқиб, тўғри келган бир хужандликка кўрсатишса, кимлигини айтиб беришлигини ва умуман, ўзини яширишнинг фойдаси йўқлигини фаҳмлагач, тўғрисини айтди.

— Сардор Шоҳмурод Кўҳистониймен! — деди фахр этиб. «Сиз босқинчиларга кўп талафот етказган ҳам мен бўламен», деган гапни дилидан ўтказди.

Сўқту нўён билан Улоқ нўён бир-бирларига қараб қўйишди. Тилмоч ҳам асир ўзининг катта мансабдор эканини тан олганидан хурсанд бўлди. Чунки бундай «катта йўлбарс»ларни тутишгани ҳақида Чингизхонга, Чигатой, Удәгейга хабар етса арзийди. Нўёнларнинг обрўси ошарди. Улоқ нўённинг кўр бўлган кўзи, юзидаги шиш оғриқлари ҳам бир лаҳза сезилмагандек бўлди. Бир гувраниб, ўтирган ерида мамнуният билан Кўҳистонийга жилмайди. Сўқту нўён эса, сунъий мулойимлик билан савол берди.

— Биз яхши сардор, баҳодир жангчиларни қадрлаймиз. Бизга хизмат этсанг, илгариги мансабингни тиклаймиз. Темур Малик қум ичига қочиб кетди,

энди ундан умид йуқ. Бизга ўтиб, хизмат этсанг, улимдан қоласан, яна илгаригидай обрў-эътибор топасан.

Сардор Кўхистоний ўйланиб, жим бўлиб қолди. Бу суҳбат ҳам мўғулларга ёқди. Чунки Ўтрорда қўлга тушган кўпгина мансабдорлар мўғул томонига ўтишдан олдин маъна шундай ўйланиб, сукут сақлашарди. Терс жавоб бериб, юртига хиёнат қилмасликни пайқаган мўғуллар бу ишни чўзиб ўтирмай тезда масалани ҳал қилиб қўя қолишар эди. Тоққа Қалъаий Хумбга қочиб, укаси Элмурод билан бирга қўшин тузиш Шоҳмурод Кўхистоний қалбидаги ёлғиз умид эди. Шу сабабли бир лаҳза имконият топса ҳам қочиб кетиш ниятида сукут сақлади. Узил-кесил фикр айтишдан ўзини тийди. Эҳтимол, у бир кунгина бунда юрса, Муҳаммад Интизомни топиши, унинг кўмагида Бадахшон томон қочишни кўзлади.

— Яна бир ўйласин,— деди Сўқту нўён сардорнинг мўғул томонга ўтишга хоҳиши бору аммо одамлар ўртасида «хоин» деган номни олмаслик учун индамай турибди хаёл қилиб. Қилич яланғочлаган қўриқчилар Кўхистонийни ташқарига олиб чиқиб, отхонага эмас, қалъа ичидаги кичик хоналардан бирига олиб кириб, овқат беришди. Сардорнинг илтимосига кўра чой ва устига либос ҳам беришди. Ёнига кирган тилмочга: «Мен Хўжанд ҳокимидан кейин турадиган мансабдормен. Бизнинг туркий тилда кутвол, дейдилар. Қалъа бошлигимен. Мени Хўжанд аҳли яхши танийди. Мен, нўённинг сўзи хусусида чуқур ўйлашим керак. Буни бориб айт! Мен уч-тўрт кун ўйлашим даркор. Агар нўён шошса, мени ўлдираберинглар, яратганнинг хоҳиши шундоқ, деб тақдиримга тан берамен», деди.

— Албатта, мен бу сўзингни нўёнга айтармин. Шошилиш тугул,— деди тилмоч,— сиз киби мартабадор кишини ўлдирувга тегиш эмас! Агар биз томонга ўтсагиз кўп ақиллик иш қилган бўласиз. Эҳтимол, нўён буйруғи била яна ўз қалангизга ҳоким этилурсиз. Ўйлаб кўрувга тегиш, монғоллар айбат, мард кешилар!

Шоҳмурод Кўхистоний тилмочга тикилиб қараб турарди. Дарё ичидаги истеҳкомда эканларида қўлга тушган Кучумга ҳам жуда ухшашиб кетарди. Унга «тўрт томонинг қибла, кетабер!» дейишганида, либосларини қўлга ушлаб сувга ўзини ташлаб, ғойиб бўлгани кўз олдида келди.

Эртасига қалъа хонасида ёлғиз утирган Кӯҳистоний ёнига яхши либослар кийиб, обдан безанган, бармоқларида тилла нигин, бўйнида марварид, кўзларида сурма... ёш бир жувонни киритишди.

— Бу сенга хотин! — деди тилмоч,— нўён сенинг тунги дилхушлигинг учун юборди. Унга боқ, бик матур, айбат...

— Кимсан? Отинг нима? Нега сени юбордилар?! — деди кўзлари ола-кула Кӯҳистоний бу разолатдан талвасага тушиб. Бундан кура кеча ўлдириб қўя-қолганларида қутулган буларди. Хужандга ота бўлган сардор энди Хужанд қизлари билан ишрат қуриши керакми? Куз олдига ўз қизлари келди. Бечора қизлар муғуллар қўлига тушмаслик учун ўзларини қалъа кунгурасидан ташлаб ўлдиришган. Бу хабарни дарё ичидаги оролда туриб эшитган Шоҳмурод Кӯҳистоний юрагини чангаллаб ҳушидан кетиб, уч кеча-ю, уч кундуз томоқ емай, кўксини захга бериб ётди. Жангчи экани, салоҳият, ўзини ўлимга тикиб қўйганини англаб, ердан қаддини кўтариб, қиличини гилофидан сугуриб, тигини кўздан кечирди. Куз олдида бахт кўрмай кетган қизлари ҳам турарди. Унинг кекса рафиқаси аслида ҳалок бўлган бўлса ҳам, Муҳаммад Интизом саркарда маслаҳати билан «тоғ ораликларига — хешларини паноҳ тортиб қочиб кетгани» хаёлидан асло кетмасди.

— Мен — Зебомен, ҳазрат, яшириниб юрибмен...— деди хаёл суриб қиз. Унинг ҳуши ўзида эмасга ўхшарди...— Муғуллар қўлига тушиб қолдим. Суйиб ўлдирмасинлар деб, айтганларини қилиб юрибмен... Мен паримен... Мен сизни хурсанд қиламен... Мен осмонда учамен... Жаннатга ҳам кириб чиқдим. Мен — паримен...

— Бу ердан кет.

— Ҳазрат...— У урнидан туриб эшикка чиқиб кета бошлади. Ҳеч нарсага тушунмай олазарак тилмоч ва икки муғул қуриқчиси бир-бирларига қарашди.

— Мусулмон кимса динида ёт аёл билан никоҳсиз қовушмийлар...

Шоҳмурод Кӯҳистоний миқ этмади...

— Сизга шарбат киритарлар, ичингиз, эртан суйлашарбез...— тилмоч ва қоровуллар хонадан чиқиб кетишди. Кӯҳистонийга эшикдан бир қадам чиқмаслик айтилган, шу сабабли ҳам у ичкарида ёлғиз утираберди. Бир муддатдан сўнг тилмоч яна хонага

қайтиб кириб, ўзининг ҳам мусулмон динида эканлигини Кўхистонийга билдириб қўймоқчидек, юзига қўнган пашшани ҳайдагандек тез икки кафтини силкиб, фотиҳа ўқиди,— мен-да, муслим, будда ва шамма динидагиларга ярий, биз булай фатеҳа этабез. Сиз бик тоза кеши экансез.

«Сабр керак балосига, ризо керак қазосига...» деб юрадиган шайхулислом сўзлари Кўхистоний ёдига келди. У мана бир неча кундан буён, қалъадан чиқиб тоққа қочиш режасини уйларди. Хона бурчагидан топиб олган чинни синигини авайлаб, ёнида сақларди. Тунда, хона эшигида қоровуллик қилаётган мўғулнинг бошини шу қирралик ўткир чинни парчаси билан уриб, сулайтириб, унинг кийимлари, аслаҳа-қуролини тақиб, қалъанинг отхонадан ташқарига чиқадиган йўлагига бориш, биронта отга миниб, тўғри келган мўғулга қилич уриб, шаҳардан чиқиб кетиш. Агар у отга миниб, қилич яланғочлай олса, бир неча мўғулга сўз бермай ёриб чиқиб кетишига ишонарди. Асирнинг уч-тўрт кун муддат сўрагани айёрлик деб шубҳаланаётган тилмоч унинг ёнига кутилмаганда тез-тез кирар, гўё туркий тилда гаплашишни соғинганини ва умуман мўғуллар қўпол, эт емакдан, хотинбозлик қилмакдан бошқа ишлари йўқ, улар илм-маърифатдан узоқ, бадавий одамлар эканини айтди. Бу билан ўзини хўжандликларга яқинроқ қилиб кўрсатмоқчи бўларди. Чингизхоннинг Ўтрорда, бу одамлар нима ейди, деб сўрагани, мева-ғиёҳни кўп истеъмол этишларини эшитгач, бизда ғиёҳни мол ейди, биз молни еймиз. Бу ерликлар мол экан, уларни аямай улдираберинглар, деганини айтиб ҳам қўрқитди... Бу билан тилмоч Кўхистоний юрагига қўл солаётгани, уни синаб олиб нўёнга айтишини ҳам сардор фаҳмлади. Тилмоч: «Сиз ақлли сардорсиз», деган гапни кўп ишлатабергач, Шоҳмурод Кўхистоний баъзан илгари ишлатиб келган бир нақлни унга айтди.

— Ақллик бор, айёрлик бор... Уларни бир-бирига қўшиб бўлмайди,— деди Кўхистоний чуққисоқол тилмочга тикилиб туриб,— бири — туған юрти манфаатини, иккинчиси ўз манфаатини кўзлайди. Ипак қурти ҳам, шиллиққурт, бузоқвоши ҳам қурт, кўринишда улар бир-бирига ухшайдиган катта қурт. Бири — инсонга ипак беради, иккинчиси — мева дарахти илдизини кемириб, қуритади. Шундай! Ҳозир инсон

ҳам икки хил: бири — юртини сотган, мўғулларга хизмат қилаётган хоин, иккинчиси — юртини ҳимоя қилаётган чин инсон. Сен қайси бирига кирасан?!

— Сен узинг-чи?! — деди ранги оқариб, титраб кетган тилмоч.

— Меники аниқ!

— Эртага сени улдиралар! Тушундингми?!

— Йуқ, улдирмайдилар! Эртага кўрасан! Мен уз сўзимни Сўқту нўнга айтаман, сенга эмас!

Тилмоч ранги оқарганча асирни пичирлаб сўкиб, ташқарига чиқиб кетди. У қайтадан эшикни очиб, ичкарига кирди-да: «Сен итни Дамба қўлига топширалар!» деб кўзини олайтириб, эшикни ёпди. Қоровуллик қилаётган мўғул нима бўлаётганига тушунмасди. У икки мусулмон динидагилар баҳслашаётир, деб ўйларди. Шоҳмурод Кўҳистоний «Дамба» сўзини эшитиб, у жаллод бўлса керак, деди. Ўлдирадиган бўлгандан кейин жаллод улдирадими ёки Сўқтунинг ўзи улдирадими, бунинг нима фарқи бор... Энг муҳими, шу кеча ярим тунда қочиб лозим. Бу қочиб фақат жонни сақлаб қолиш эмас, жанг демак, укам Элмурод билан бирга она тупроқни мўғул оёғи остига ташлаб қўймаслик учун жанг, демак! Бу қочиб — кўп ишдан хабари йуқ Бадахшон элини оёққа турғизиш демак! Эл жонини омон, бола-чақани саломат сақлаб қолмоқ демак. Биз, тоғликлар ҳеч қачон жанг майдонидан қочган эмасмиз. Аммо ҳозирги дамда мен душман қўлидан сирғалиб чиқиб, тоққа боришим қарзу фарз! Ярим тунда сардор ердан топиб олгани бир парча учли шиша парчасини ушлаган ҳолда ёввойи мушукдек пушиб, эшик ёнига чиқди. Яланғоч қиличини тиззасига қўйиб, деворга суяниб ухлаб ўтирган мўғулга боқди — шу кунларда кўкда ярқираб турган хиёнатгар ой ҳам аллақачон гарб уфқига чўкиб, тепада чақчайиб турмаган эди. Лекин бари бир тун ёруғ эди, киши кишини яқиндан таниб олмоғи мумкин. Ҳеч нарсани ўйлаб ўтирмай, дарҳол мўғул тиззасидаги қилични олиб, чап томони юрагини мўлжаллаб зарб билан тикди. Мўғул жонҳолатда кўз очиб, ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, аммо шу лаҳза йиқилди. Шоҳмурод дарвоза томонга бормаё, қалъа деворига чиқиб, кунгура ёнидаги бурчак девордан сирғалиб тушиб кетишни мўлжаллади. (Бу ерда тушса бўладиган жой борлигини биларди.) У шарпадек ўша ерга бориб қалъа деворига чиқди. Кунгура би-

лан девор бурчаклашпадиган ерда бир неча оёқ қўйиб, пастга туша бошлади. Беш-олти газ юқориликдан ерга ўзини ташлади. Аммо ун қадамча нарида мўгул посбонлари турганига кўзи тушди. У ўзини четга олмоқчи бўлган эди, мўгуллар югуриб келиб, қилич-бозлик бошланди, оёқ яланг Шоҳмуродни тепиб, атайин оёғини жароҳатлаб ерга йиқитишди. Шундан сўнг қўл-оёғини боғлаб, тепкилаб, судраб яна қалъага олиб кириб отхонага ташлашди.

Энди ўлим аниқ бўлди. Тонг отиб, ҳаммаёқ ёришгач, отхонага тилмоч кириб, ерда ётган Шоҳмурод Кўхистонийга истеҳзо билан боқди.

— Сенда калла бўлганда шу ишни қилармидинг?! — деди ёнидан ўткир пичоғини чиқариб Шоҳмуродга яқинлашиб. Сардор Шоҳмурод Кўхистоний менинг қотилим мана шу, деб бақрайди. Ҳозир шу ўткир пичоғини бағрига тиқиб, ўлдиради хаёл қилди. Лекин тилмоч оёқ-қўлини сириб боғлаган тизимчаларни пичоқ билан узиб, уни бушатди, — мен сени озод этмоқчи эмасмен, мен бундай ишни қиладиган хоин ҳам эмасмен, хотиржам бўлабер! Биз сени одамларингга кўрсатиб, катта душманларимизни қандай ўлдирган бўлсак, шундай ўлдирамиз. Чингизхон саркардалари қўлидан ҳеч ким чиқиб кетган эмас! Сен ҳам қочиб қутулолмайсан! Сенга Чингизхонга хизмат қилгин дедик. Сен аҳмоқ инсон буни қилмадинг. Энди сени Дамба қўлига топширалар, у сени ҳамманинг кўзи олдида нима қилишини ўзи биледи! Ёки бизга хизмат қиласанми, ўлим олдида озгина ақлинг киргандир? Мен сени нўендан сўраб олмоғим мумкин?

Шоҳмурод Кўхистоний қаноти синган бургутдек девор тагида ётганча кўзларини катта очиб унга тикилиб тураверди.

— Сўйла!

— Гуҳ, хўрде!

— Не деб сўйлуйсен?

— Гуҳ, хўрде!

— Бу сўзингга тушунмадим! Туркий сўйла!

— Гуҳ, хўрде! — Шоҳмурод Кўхистоний кулди.

— Розимисен, йўқми?! — у зарда билан ерни тепди.

— Гуҳ, хўрде!

— Ярамас! — тилмоч чиқиб кетаётган эди, Шоҳмурод унинг орқасидан туркий тилда гап отди:

— Сен мўгулларнинг ифлос малайи тоғлиқларнинг тилини билмайсен. Шундоқ экан, дилини ҳам билмайсен! Бизни ўлдирганларнинг билан тоғни ўлдиролмайсенлар. Тоғ бор экан, сенлар бари бир йўқ бўлиб кетасенлар! Биронта тоғлиқ сен йиртқич бадавийларга бўйсунмайди!

Тилмоч хўмрайганча турди.

— У тоғнинг исми нима? У ерда қалъа борми? У қалъанинг номи нима?

— Гуҳ, хўрде!

— Бу нима деганинг?

— Тоғ кўп дунёда! Ўзини ўлимга тиккан кимса ўз тоғини ва унинг номини айтадими? Сен ўзинг қандай аҳмоқсен! Қон-қариндошларимни билмагин, қишлоғимни билмагин, деб ўзимни ўлимга тикдим. Сен ифлосга мен юрагимни очаменми? У томонларга ҳеч қачон боролмайсен! Тоғ оралиқларида сени лакминг аскаринг бўлганда ҳам қириб ташлайдилар! Бориб, бу сўзни нўёнингга айт! Гуҳ хўрде!

Тилмоч хўмрайиб тикилиб, кейин ташқарига чиқиб кетди. Бир лаҳзадан сўнг қайтиб кирди:

— Олтинларингни, қимматбаҳо тошларни қаерга бекитгансен?!

— Мана бу ерга! — У кулди.

— Ўтрорда сенга ўхшаганларни қорнини ёрдик. Гавҳарларини ютиб юборган экан. Чингизхон унинг қорнидан қимматбаҳо тошларни олди. Балиқдек сенинг ҳам қорнингни ёриб, гавҳар тошларни оламиз! Сўнг ўлдирамез.

Шоҳмурод кулди: қорнини ёрса, ундан кейин ўлдирса... Бу йиртқичларнинг ўлдириши қанақа бўлди, деб юрагига негадир қўрқув туша бошлади. Афтидан, улар азобу қийноққа солиб ўлдирсалар керак деди. Номардлар! Шартга каллани олиш ёки уқ-ёй билан кўксига отиб ўлдирмоқ афзалмасми? Бошқаларни қўрқитмоқ ниятида бундоқ қийноқларга солсалар керак, деди ўз ўзига. Дилидан худога ёлбориб, бу касофатлар бир зарб билан жонини олишларини тилади.

Бу гаплари ва тинимсиз мўгулларга талафот бериб, қанча мўгулларни ўлдирганини билган нўён асло кечирмаслиги, агар у Темур Маликка сотқинлик қилиб, душман томонга ўтганида бу талафотларни кечириб, унинг обрусидан фойдаланмоқчи эдилар. Бу бўлмади. Энди у кун бўйи отхонага кириб келаётган

мўғулларга ялт этиб қараб, улимини кутиб ётарди. Кечгача ҳеч ким кирмади. Аксинча, унинг олдига қотган нон, сув олиб кириб беришди. Одамларни тўплаб улдирадиган бўлса, бу иш тунда эмас, кундузи бўлади, деди. Асабу қўрқув уйқу бермаса керак, деган эди, негадир ўз қишлоғини, тоғни, ёшликларини, тоғдаги қадрдон дўстларини ёдга келтирди. Дамодам онаси кўз олдида пайдо бўлди. Сал кўзи илинган экан, қари онаси келиб, тепасида турган эмиш. Сардор Шоҳмуроднинг бошини бағрига босиб, эркалармиш... У йигитлик вақтлари, булоқлари, чўққилари тепасида айланган бургутларни эслаб, хаёл сурди. Кўзи илиниб ухлади ҳам. Чап оёғининг лат егани ҳам баъзан уйқусини учирарди. То азонгача беш-олти маротаба ухлаб, уйғониб, ухлаб, уйғониб ётди. Буни қуш уйқуси дейдилар, деди ўзига ўзи.

Эрта билан унинг ёнига қилич яланғочлаган икки мўғул ва тилмоч кирди.

— Сўнгги муддат етди. Ўрнингдан тура оласанми ёки қўлтиғингдан кўтаришсинми?

— Ўзим юрамен! — сардор Шоҳмурод Кўҳистоний ўрнидан туриб, оёғи алам берса ҳам, чўлоқланиб, қийналиб, ташқарига чиқди. Қалъа ҳовлисида ўтиб, ташқарига, катта майдонга олиб чиқишди. Бунда юзларча одам тўпланганди. Улар мажбуран ҳайдаб келинган хўжандликлар эди. Бу одамлар ичида соқолли, қўлида асо ушлаган Муҳаммад Интизомга ҳам кўзи тушди. Ўзини қутқариб олиши мутлақо маҳол эканини ҳам фаҳмлади. Кекса хўжандликлар ёнидан ҳайдаб олиб кетишаётганида, у атайи Муҳаммад Интизомга эшиттириб: «Саломимни саркардага етказинглар. Қалъай Хумбдаги қариндошларимга ҳам...» деди. Уни майдон ўртасида турғазиб қўйиб, Сўқту билан Улоқ нуёнларнинг келишини кутишди. Мўғул отличлари ёнида тери шим кийиб, яланғоч турган йўгон ва япалоқ юз бадбашара мўғулга кўзи тушди. Майдонга тўпланганлар бу бадбашарадан кўра ҳам сардор Шоҳмурод Кўҳистонийга тикилишиб, кўзларига ёш олишар, ерга қарашарди... Асирликдаги авом катта мансабдорларини мўғуллар қўлидан қутқариб олишга кучлари етмасди. Агар юз кимса қурол билан ҳужум қилса ҳам босқинчи қўлидан сардорни қутқариб ололмасди. Мункиллаган кекса одамлар ичида кекса бўлиб турган Муҳаммад Интизом жаноблари Шоҳмурод Кўҳистонийнинг юриб ке-

гатуриб айтган сўзини фаҳмлади. Сўқту билан Улоқ нўёнлар отда қалъадан чиқиб, майдон ўртасида бошини баланд кўтариб турган Кўҳистонийга қараб кулишди. «Ҳамма мансабдорларнинг аҳволи шундоқ бўлади. Сенинг биз билан Темур Малик, Хоразмшоҳу Жалолоддин, Шаҳобиддин Хивақий ва бошқа мансабдорларининг ҳоли шундоқ бўлади!» — деди. Бу гапни тилмоч тувланиб турган авомга баланд овозда маълум қилди. Сўқту нўён майдон четида ириллаган бўрига ўхшаб, дамо-дам тўрсайиб чиққан тишларини кўрсатиб, панжаларини жунбишга солаётган Дамбага имо қилди. Дамба битта-битта қадам ташлаб, кўзларини ола-кула қилиб, Шоҳмурод томон кела бошлади. Шоҳмурод бу жаллоднинг қўлида қурол йўқлигини кўриб ҳайрон бўлди, барзанги сардорнинг елкасига чанг солиб итга ўхшаб ириллаб, тишларини кўрсатган эди, Кўҳистоний мўлжаллаб туриб, унинг энгагига мушт билан чунонам урдик, барзанги Дамба орқасига гандираклаб бориб, ўртага утириб қолди. Атрофда турган хўжандликлардан бири жонҳолатда қичқирди: «Сардор, бу йиртқич қашқирга ўхшаб томоқни тишлайди, энгагига тепинг!» Отлиқ мўғуллар хўжандликнинг нима деяётганига тушунмади-ю, аммо уни қамчин билан уриб ўз тилида «бақирма» деб дуқ урди. Сўқту бу олишувни завқ билан томоша қиларди. Дамбанинг утириб қолгани ҳам ёқди, у энди дарғазаб бўлиб, «курашга» тушишидан завқланарди. Дамба ўрнидан туриб келиб, яна Шоҳмуродга ёпишди: у тишларини дўлтайтириб, дарҳақиқат, рақибининг бўйнини мўлжалларди. Бу гал Шоҳмурод тиззасининг кўзи билан Дамбанинг човини мўлжаллаб урдик, у яна давангир гавдасини чайқатиб, оқ уриб, орқасига тисланди. Оғриқдан чиқолмай човини ушлаб, ҳўкизга ўхшаб бақирди. Сўқту ва Улоқ нўёнларга кўзини ола-кула қилиб қараб, чови оғригига чиқолмасди шекилли, бу «шармандалиги»дан газабни ўт олиб, човини ушлар, «бўйнини тутиб бермай, ўзини ҳимоя қилаётган» рақибига кўзлари ёниб қарарди. Кеча худди шу вақтда қўлга тушган хўжандлик сарбоз — паҳлавонлардан бирини тўғри бориб, қучоқлаб, гарчча бўйнини тишлаб, бир парча этни узиб ташлаган эди. Бўғизланган қўйдек у сарбоз — ерда қонга беланиб, типирчилаб ўлиб қолган эди. То бўйни тишланган одам жим бўлмагунча у тепасида икки қўлини бургут қанотига ўхшатиб

силкигандай булиб, айланиб юрарди. Тинчигач «голиб бургут» қанот қоқишини тўхтатар, нўён ёнига бориб, тухфа оларди. Ҳозир унинг ўткир тишлари Шоҳмурод бўғзига теголмаётгани, уни енголмаётганидан даргазаб, човини ушлаб бўкирарди. Агар у енгилса, нўён югуриб келиб ўз Дамбасини чопиб ташлашини, иккинчи бор Дамбага ухшаган мўғулни майдонга туширишини Шоҳмурод билмасди. У ҳозир ўз ўлимини билар, аммо бу ўлимни бир томчи қони қолгунча, ҳалокатдан кетгунча жанг билан олишга тайёр эди. Човини ушлаб, бўкириб турган Дамба, кутилмаганда Шоҳмуродга ташланиб, уни қаттиқ қучоқлаб, қўйиб юбормай, шу лаҳза томоғини тишлаб, қашқирдек бир катта булак этни узиб ташлади. Қонга беланган Шоҳмурод Кўхистоний ерга йиқилди-ю, жон берди. Оғзи қон Дамба ерда ётган сардор атрофида «қанот қоқиб» бир-икки айланди-да, кейин Сўқту нўёндан инъом олгани бир қўли човида, оғзидаги қонни туфлаб ташлаб, бораётган эди, қаёқдандир шиг этиб учиб келган ўқ унинг орқа кураги остига қадалди. Дамба ерга қулаб, шу лаҳза тил тортмай ўлди. Заҳарланган ўқ шундай тил тортмай ўлдирарди. Бу ўқни ким отганини ҳам билишмай, саросимада қолган Сўқту билан бир кўзли Улоқ отлари бошини буриб, қалъага кириб кетишди. Ўзларига ҳам шундай ногаҳоний ўқ қадалишини пайқашди. Худди шу лаҳза, дарҳақиқат, яна бир ўқ шигиллаганча Сўқту қулоғи тагидан ўтиб, қалъа дарвозасига санчилди. Ур-ур, сур-сур, олатўполон бошланиб, одамлар тўрт томонга югуришаётганида, ерда бир камон ётганига ҳам кўзлари тушди. Бу кимнинг камони эканини ҳеч ким билмас ва буни исботлаш ҳам мумкин эмас эди.

Мўғул отлиқлари одамларни қамчилаб, уч томонга югуришгач, кимсасиз қолган майдон ичидаги Шоҳмурод Кўхистоний жасади ҳам ғойиб бўлди. Мўғул айғоқчилари шу атрофдаги ҳамма ҳовлиларни кириб кўздан кечиришди, аммо ҳеч ердан сардор жасадини топиша олмади. Лекин Дамбанинг эшакдек жасади кечгача бунда ётиб, кечга яқин бозор оқсоқоли бўйруғига кўра бўйрага олишиб, вабода улганлар кўмилган хандаққа ташлаб, устидан тупроқ тортишиб юборишди.

Шу куни ярим тунда Муҳаммад Интизом кишилари мўғуллар шубҳа қилмайдиган тақачи йўлагида

сардор жанозасини ўқиб, қурбонни бекафан шу ҳолатда Хужанд қабристонига кўмишди. Муғуллар Куҳистоний жанозасидан хабар топишди-ю, аммо буни кимлар қилганини тагига етиша олмади. Ногаҳоний отиладиган ўқлардан қурққан Сўқту билан Улоқ илгаригидай хужандликлар ичида, отда гўдайиб юришдан ўзларини тийишди. Уш, Ўзган, Ахси... томонларга юришни вақтинча тўхтатишди.

Муҳаммад Интизом дарёда кема ағдарилганидан хабар топган эди-ю, аммо сардор Шоҳмурод Куҳистоний душман қўлига тушганидан мутлақо хабар топмаган эди.

У жуда ачинди, хабар топганида қутқариб қолишнинг иложини албатта топган бўларди. Унинг кўнгли гаш бўлиб, саркарда Темур Маликдан ташвишлана бошлади. Барчинликентга омон-эсон етиб боришганмикан? У, хаёлларга бориб ўтирмай, кеча икки айгоқчи йигитни — уларга қора лас билан хат ёзиб, Чориқдаррон, ундан сўнг Тузкондан ўтиб, Зарнук қалъасига шитоб билан йўллади. Чунки Барчинликентда дарёдан чиққан саркарда Зарнукда тўхтаб, ундан Нур ва Дархон ота орқали Гурганжга ёки Митан ва Қорадарё орқали Самарқанд яқинидаги Катвон даштига бориши, шаҳзода Жалолиддин билан учрашмоғи лозим эди. Ҳар қалай, саркардани топиб, Хужандда муғуллар мутлақо қарор топмасликларини маълум қилишни, халқ душманга пайдар-пай зарбалар бераётганини айтишни топширди. Хужандликлар саркардага содиқ эканликларини ҳам маълум қилишни айтди. Сардор Шоҳмурод Куҳистоний қатлидан ҳам хабардор этишни топширди.

Бешинчи қисм

ВАТАНГАДОЛИК

Қирқ бешинчи боб

ЗАНЖИРБАНД ДАРЁ

«Кучли жанг, оловли тийрбарон билан Темур Малик сарбозлари ўз кемаларида Жанд шаҳри томон сузишди. Душман буни пайқаб, Жужу ва Чигатойлар фармонига мувофиқ Хужанддаги зобит нуёнлар, дарё устига занжир тортиб, мустаҳкам тўсиқ қурдилар. Темур Малик бу тўсиқни узиб утиб, Жанд шаҳрида қиргоққа чиқди. Шундан сўнг Қизилқум орқали Хоразмга жунди. Орқадан таъқиб этиб келаётган душманини йул-йулакай чопиб, камондан ўққа тутиб пароканда этди, мўгул сардорларидан бирининг кўзини кўр қилди. «Яна икки ўқ-ёйим бор, икковингизга ҳам етади! Яхшиси, орқага қайтинглар!» деб хитоб қилди Темур Малик. Ваҳимага тушган мўгуллар отлари жиловини орқага тортиб, қайтиб кетдилар...»¹

Бир ривоятда дарёга икки қават йўгон занжир тортилганини аввалдан пайқаган Темур Малик бош кема тумшугига темирчиларнинг оғир босқонини қўйиб, тиги обдан тобланган, тунка ёрар икки катта болта ҳозирлаган дейилади. Занжирни Суқту нуён дуқу пуписалар билан Хужанд чилангарларига ясатган, буни сезган Муҳаммад Интизом шу кечаёқ саркарда кемасига занжирни уза оладиган болтаю босқонни Турди пайтавачи орқали топиб келтирган дейилади. Ҳар қалай, мўгуллар Темур Маликни тириклай тутиб олишга жаҳд қилганлари анчадан буён маълум эди.

Орқадаги кеманинг ағдарилиб, Шоҳмурод Кухистоний бошлиқ сарбоз йигитлар фарқ бўлганидан хабар топган саркарда қаттиқ ташвишга тушди. Хўжа Идриснинг: «Худо ўзи асрасин, ҳамма ерда ҳам худо ҳоким. Сарбоз йигитлар ҳам, кутвол Шоҳмурод Кухистоний жаноблари ҳам дарёдан омон-эсон чиқиб оладилар, хаво-

¹ «Татаро-монғоли в Азии и Европе». Москва, изд. «Наука». 1977 г. стр. 127.

тирланманг. Сайхунни у чеккасидан бу чеккасига сузиб утган йигитларни биламен», деди. Қангли Арслон билан сардор Олабуқа ҳам хўжа Идрис ҳазратлари сўзини тасдиқлашди: «Ўзимизнинг Сайхун дарёимиз ўзимизни ютмайди! Мана кемаларни елкасида кўтариб элтаётир. Сайхун ёвни ютади! Мен ҳам илгари дарёнинг қоқ белидан сузиб утганмен...»

Бу гапларни эшитган саркарданинг кўнгли анча таскин топди. Аммо у шу лаҳзада қадрдонини қирғоқда мўгуллар ушлаб олганини, уни қийноқларга солишини, азоб билан удиришини хаёлига келтирмаган, келтиришни ҳам истамасди. Ёмон уйлар хира пашшадек боши атрофида айланарди, қоши устига қўнмоқчи буларди. Аммо у ёмон уйлар хира пашшасини ҳайдаб соларди.

Тун. Аммо, ун тўрт кунлик ойнинг дарё тепасида ўз жамолини таманно этиб ярқираб туриши Темур Маликнинг гашига тегарди, ҳатто газабини қўзғатарди. Кемадан туриб, ун қирғоқда мўгул суворилари, пиёдалар югуриб юргани ой нурида шундоқ кўринарди. Оловли ўқлар дарё устидан шигиллаб учиб ўтиб, қатор сузиб кетаётган кемаларни, қуролли одамларни яққол кўрсатарди. Истеҳкомдан чиққандан сўнг, уч фарсахча сузишгач, дарҳақиқат сув юзидан қалқиб турган узун занжирга кўзи тушган кичик кемадаги сарбозлар, ундан сўнг саркарда дарҳол қўлидаги камонни қўйиб болтани олди. Иккинчи болтани сардор Олабуқа олди. «Болтани маҳкам ушланг, сувга тушириб юборманг!» — деди Темур Малик ёнида хезланиб, шай турган девқомат сардор Олабуқага.

—Занжирни босқон устига кўтариб булмайди, — деди яна Темур Малик, — шундоқ урамиз!

— Хуб, — деди қисқагина қилиб Олабуқа.

Хўжа Идрис билан Шаҳобиддин Хивақий кема ўртасида ўтириб, дуо ўқиб, саркардага, йигитларга дам урардилар.

Олдинги кема занжирга яқинлашгач, Темур Малик тўнка ёрадиган тиғи обдан тобланган катта болтани бошида айлантириб, чунонам зарб билан урдик, қирқ киши тўлган катта кема ҳам қалқиб кетди. Кема ёнламасига бурилаётганида, иккинчи бор болта уриб, ёнидаги занжирни ҳам узиб юборди... Кемалар равон оқиб кетишди. Темур Малик занжирни узолмай қолса орқадаги кемалар етиб келиб, бир-бирига

урилиб, ағдарилишидан қўрққан эди. Ун тўрт кунлик ойнинг фалакда учакишиб, ярқираб туриши бу сафар фойда келтирганидан ўзи хижолат эди. Фа-ришталар катта бир фонусни ушлаб, унинг фалокатдан қутулишига кўмаклашгандек бўлди. Темур Ма-лик ой ярқирашидан мамнун. Боя, эллик қадамча олдинда сув юзида узун занжирнинг қалқиб, шалоп-лаб турганини аниқ кўрган эди. Сарбоз йигитлар ҳам ўша лаҳза камондан ўқ отишни тўхтатиб, сув юзида турган занжирга тикилишган. Занжир боғланган ик-ки қирғоқда юзларча мўғуллар тўпланиб, ҳозир дарё юзида пайдо бўладиган қиёмат-қойимни кутиб, қийиқ кўзларини дарё ичидаги кемалардан узишмас-ди. Уларнинг баъзилари қўлида ярқираган қилич, баъзиларида найзаю камон, икки қирғоқда, бу зан-жир учи боғланиб, ерга кўмилган йўгон ёғочлар ат-рофида тўпланишган. Кемалари ағдарилган хўжанд-ликлар сув юзида сочилиб, баъзилари гарқ бўлиб, баъзилари ўзларини қирғоққа уришликлари, бунда шай турган мўғуллар уларни чопиб ўлдиришларини мўлжаллаб турган эдилар.

Темур Малик икки зарбаёқ занжирни узиб, Ола-буқага иш қолдирмагани сардорда кулки қўзгади. «Офарин, саркарда! Бизга иш қолмади...» — деди у гувраниб.

Кемалар ўз салобатини бузмай, илгаригидай ра-вон оқиша бошлади. Бу ҳолни кўрган душман ҳангу манг бўлиб, кемалар кетидан бетартиб югуриб, қу-турган итдай индамай, нафаслари ичига тушиб кет-ди. Тарвузи қўлтигидан тушган Суқту билан Улоқ нуёнлар энди Жужию Чигатой олдида дамлари чиқ-май ўтирадиган бўлдилар. Бу занжирни тайёрлаш учун улар қанча овора бўлган эдилар. Икки зарб билан режалари уч пул бўлди!

Тонготарда улар дарёнинг икки томони дашт, дам торайиб, дам ёйилиб оқадиган Нав ва Куркат қиш-лоқлари рўпарасидан ўтишди. Дарёнинг икки томо-нида тилини осилтириб, тўда-тўда мўғул-татарлар югуришар, кемаларга қараб тинимсиз ўқ узишарди. Оловли ўқлар бўрони то Жанд шаҳри қирғоқларига етиб боргунча тўхтамади. Эртасига яна кун буйи су-зиб, тонгга яқин саркарда учун қадрдон бўлган Жанд шаҳрига етиб келишди. Кемаларни сўл қирғоқда тўхтатиб, шитоб билан қурол-аслаҳа, озиқ-овқатлар-ни кемалардан қирғоққа олиб чиқишди. Сарбозлар

бу ишни шу даражада тез бажаришдики, саркарда ҳам, бошқа сардорлар ҳам ҳайратланишарди. Кемаларни боғламай оқизиб юборишди. Фармон шундай эди. Душман қулига тушгандай кўра Дашти Қипчоқ томон оқиб кетгани маъқул.

Сул қирғоққа от чоптириб келган бир тўда мўғуллар билан қисқагина жанг қилиб, пиёда, жондан тўйган, дарғазаб хўжандликлар душманнинг деярли барчасини чопиб ташладилар. Фақат икки отлиқ орқасига қараб қочди. Хўжандликлар бир миқдор қурол-яроғ ўлжаларни олиб, даштда қолган баъзи отларни қўлга киритишди. Шу тариқа, улар Жанд шаҳрида бир лаҳза ҳам тўхтамай, огир юкларни юриши мумкин бўлган отларга ортиб, Чордара даштига қадам қўйишди. Дашту қум йўллари билан Катвонга етиб боришни кўзладилар. Аммо Катвон маглубияти хабари ҳам Муҳаммад Интизом одамлари орқали иттифоқо саркардага етиб келган эди. Кейинги бир номада шаҳзода Жалолоддин уни Жайхун бўйида кутажагини маълум қилган.

Темур Малик сарбозлари уч юз қирқ баҳодир (бу ҳисобга саркарда дарёда гарқ бўлган Шоҳмурод Кўҳистоний кемасидаги қирқ кишини ҳам қўшади), қирғоқда бўлган қисқа жангдан кейин, Жанд шаҳрини ёқалаб, Қизилқумга кириб, Томдибулоқ томонни мўлжаллаб шитоб билан йўлга тушдилар. Икки жароҳатланган сарбозни, Хўжа Идрис, Шаҳобиддин Хивақийни отга миндириб, саркарда атайи пиёда юриди. Дарёдан омон-эсон чиқиб олганига хурсанд йигитлар, даштда мутлақо қийналишмасди. Меҳнларга обдан сув тўлдириб, ўн от олдинда, узун сафга тизилиб, қум ичига кириб боришди.

Кун ботишга яқин Жанд томонда гард намоён бўлди. Саркарда тўхтаб, ўз сарбозларига жангга ҳозирлик кўришни тайинлади. Тўсатдан мўғуллар отда қувиб келиб, юз қадамча наридан тийрбарон бошладилар. Шу сабабли Темур Малик ўз сарбозларига бир ерга тўпланмай, сочилиб, камондан ўқ узишга фармон берди. Душман ўқ отишни қўйиб, яқинлашар экан, ўз сарбозларини тўпланиб олишга, масофани бир-бирларидан узоқ тутмасликни таъкидлади. Мўғуллар шошилишч ҳужумга ўтганлиги сабабли сув ололмаган бўлишлари мумкин. Жангни чўзиб, сувни эҳтиёт қилиш керак, деди Темур Малик. Худди саркарда айтганидек, мўғуллар жангни ўқ-ёй отишдан

бошлаб, бир неча отлиқ қулагандан сўнг, яқин келиб, қиличбозлик жангини бошладилар. Жанг ярим кечагача чўзилди. У томондан ҳам ўн беш-йигирма отлиқ қулади, бу томондан ҳам анча-мунча сарбозлар чопиб ташланди. Шу жангда бир чеккага чиқиб, тинмай дуо ўқиб, дам солиб утирган Хужа Идрис Кубаронинг ҳам бўйнига қилич тушиб, шаҳодат топди. У ерпарчин бўлиб ётарди. Ярим тунда мўғуллар ярадор ва ўлганларни саҳрода қолдириб, келган томонларига қочиб кетишди. «Сабр керак балосига, ризо керак қазосига...» деб юрадиган Хужа Идрис Кубаро ҳам дунёдан ўтди...

Саркарда Хужа Идрис Кубаро жанозасини ўқиб, уни қумга кўмишди. Бошқа ҳалок бўлган сарбозларни ҳам қумга топшириб, яна йўлга тушишди. Саркарда тахминича, тонготарда мўғуллар орқадан қувиб келиб, яна жанг бошлашлари эҳтимол эди. Шу сабабли Томдибулоқ сари юришни давом эттирди. Иккинчи жангда ҳам Темур Малик анча-мунча йигитларни йўқотди. Хужа Идрис фожиаси гуё «қўлдан омад кетгани»дан далолат эди. Учинчи кунги жангда Шаҳобиддин Хивақий ҳам ҳалок бўлди. Сардор Олабуқанинг таъбирича, мутлақо фотиҳага мойил ва мослашган қўл қилич солишга, ёйдан ўқузишга лаёқатсиз. У ўзининг умри юрти йўлида, саркардага садоқат йўлида қонли фожиа бўлишини биларди. Хивақий атайи кемага тушгани, саркардан ажралиб, Хужандда қолмаганида ҳам бу гап маълум эканлигини айтди. Темур Малик назарида ўзи билган имомлардан у тамоман ажраларди. Ўлимларни кўп кўрган Темур Маликда Хужа Идрис билан Шаҳобиддин Хивақийнинг чопилиб, қонга беланиб ётиши эмас, бу икки кекса одам юрагидаги заминга садоқати катта муҳорабаларда енгиб чиққан саркардалардек эҳтиромга молик эканини сезди. Бу ориқ, камсуқум дуогўй инсон юрагида шунча жасорат борлигини саркарда, сардор Олабуқа, Қангли Арслондан ташқари Хусайн Гов ҳам фаҳмлаб турарди.

Ниҳоятда ҳолдан тойган Темур Малик сарбозлари янтоқзор даштда тунаб, сув ичиб, хўрак истеъмол этиб, тонготаргача дам олишди. Фалакдаги ярқираб турган тўлин ой қип-қизариб, кесилган бошга ўхшаб, хужандликлардек фалак даштида ётарди...

Тонг ёриши билан яна гард намоён бўлди. Бу

сафар Улоқ нўён сардорлигида икки юзга яқин мўгул отлиқлари шамолдек бостириб келиб, даштда яна чопди-чопди жангини бошлаб юборди. Туш маҳалигача икки томондан бениҳоя кўп одам ер тишлади. Жанг тўполони ичида отга миниб олган Темур Малик билан елкаси қон Олабуқа, Ҳусайн Говлар тинимсиз қилич солишарди. Темур Малик уч-тўрт отлиқ ичида турган Улоқ нўённи таниб, камондан ўқ узди. У шу даражада нўён калласини аниқ мўлжалга олган эдики, ўқ унинг ўнг кўзига санчилиб, нўён ерга қулади. Лекин икки мўгул навқари сакраб ерга тушиб, нўёнларини отга ортмоқлаб қочишди. Темур Маликнинг сиёсат қилиб, туркий тилда баланд овоз билан хитоб қилаётганини ҳам тушунишмади. Тирик қолган уч мўгул орқаларига қараб шаталоқ отганча жўнашди. Елкасига қадалган ўқ Ҳусайн Говни ҳам анча қийнади. Аммо у жароҳат оғригини саркардага сездирмасди.

Бепоеъ қумлик. Атрофда янтоғу саксовуллар... Чопилган сарбозлар жасади қумга сочилган. Кимдир тўнкарилиб ётар, кимдир чўнқайиб инграр, тўлғанар, жон бериш азобини тортарди. Отлар ҳам инсонларга ўхшаб, жон бериш қийноғида қимирлаб ётишарди.

Мўгуллар кетгач Темур Малик, қангли Арслон, Иброҳим Дўлдай отдан тушиб, чўққайиб утиришдида, ўз ватандошлари — қурбонларга тикилишди. Шаҳидларни қумга топшириб, яна йўлга тушишди...

* * *

Мажоли қуриган Темур Малик кўп юрмай, дўстлари билан ерга ётиб, бир лаҳза бўлса ҳам куч тўпламоқчи бўлди.

Қуёш аста уфққа чўкмоқда. Негадир қизғиш қуёш Темур Малик кўзларига кесилган бошга ўхшарди. Юрт бошига тушган қанча қонли фожаю-шунча азоб-уқубатнинг боиси нима? Не гуноҳимиз бор эканки, олло бошимизга шунча аламу андуҳ солмоқда? Чалқанча ётган Темур Малик юзига пастаккина саксовул шохлари соя ташларди. Шериклари негадир миқ этмай ётар, гаплашмоққа мажоллари йўқ. Умуман, гаплашадиган гапнинг ўзи йўқ. Саксовул соясида ётиб, Темур Маликнинг кўзи илинди... Хўжанд, дарё ёқасидаги «Боғи насим»... Катта хона-

лардан бирида, қалин ипак тушақда ётган Темур Маликнинг ёнига Нигина кириб келиб, саркарданинг елкасига чиройли бошини қўйибди. Эркаланиб, анча вақтдан буён кўрмагани, раққосасини унутиб юборганидан шикоят қилгандек бўлибди. Темур Малик унинг сочларини силаб, ҳеч қачон унутмаслигини айтаётган эмиш. «Менинг дунёда сендан бўлак севишли кимсам қолмади. Ахсикат бегининг қизи — Қоракўз бека жангда ҳалок бўлди. Сен, азизам, ёруғ дунёда менинг учун танҳосан. Сен бўлсанг...» дермиш. Нигина эркаланар, саркарданинг юзларига юзини сурар, Қоракўз бекадан ҳам, Ойчечакдан ҳам рашк қилиб келганини айтар эди.

Қуёш ботди. Аллақаерда чақалоқ бола йигисига ўхшаб чиябўриларнинг овози эшитила бошлади. Мурдалар ётган томон югуриб, бир-бирларига бақиришган қашқирлар шовқини ширин уйқу оғушида гўзал Нигина билан суҳбат қурган Темур Маликни уйғотиб юборди. На Хўжанд, на «Боғи насим» ва на Нигина... Саркарда бум-буш саҳрода, бир тепалик ортида мурдадек тупроққа беланиб ётарди. У дарҳол урнидан туриб, ёнида ётган Ҳусайн Говни уйғотмоқчи бўлди. Елкасига қўл қўйди. Лекин у уйғонмасди. Темур Малик сапчиб туриб, дўстини қимирлатиб, чақирди: «Ҳусайн, азизим, туринг! Йўлга тушамиз!» Ҳусайн Гов миқ этмасди. Унинг елкасидан қўл узатиб, бошини кўтармоқчи бўлди. Бош шилқиллаб, қаёққа кўтарса шу ёққа тушарди. «Улиб қолибди...» деди Темур Малик юраги шигиллаб. Бу қандоқ гап! У дарҳол Ҳусайн ёқасини очиб, елкасидаги жароҳатга қаради. Қуёш ботганига қарамай, ҳали анча ёруғ эди. Ҳусайннинг елкаси шишиб, қовоқлари бўртиб, юзи кужариб кетганини кўрди. Бошқа шерикларини уйғотди. Заҳарли ўқ теккан экан... Дўсти бошини ерга қўйиб, билагини ушлади — томир уриши йўқ. Юз-кузини унинг оғзига олиб борди: нафас олиш аломати ҳам йўқ. «Бечора, — деди Темур Малик ўз пешонасига қўли билан уриб, — мен қотиб ухлаб қолганимда қийналиб жон берибди. Номард мўғуллар, ўқ-ёй тигини заҳарга ювган экан! Эҳтимол, ўлимини ўзи ҳам билмай қолгандир? Наҳотки, қийнаётганда, заҳар танига алам бераётганда мени уйғотмади экан? Уйғотишга мажоли келмадимми? Наҳотки, унинг қийналишларини сезмадим? Наҳотки... Ҳар қалай, сардор Ҳусайн Гов ўзининг оғирлашаёт-

ганини билгану оҳ-воҳ қилиб, уйготишни эп кўрмаган». Бу фикр саркарда юрагидан ўтди. У яна дустини қучоқлаб, бошини ердан олиб ўз тиззасига қўйди. Умида йиғламаган Темур Малик, кимсасиз саҳрода, тунда ҳунграб йиғлади: «Азизим, паҳлавоним, Хужанднинг асл йигити, нега бундоқ қилдингиз! Ҳали биз сиз билан босқинчиларни юртимиздан ҳайдаб чиқаришимиз лозим эди-ку! Нега бундай қилдингиз?! Мен сизнинг жасоратингизни Афросиёбдан ҳам, султон Санжардан ҳам юқори қўярмен. Сизнинг жасоратингиз шаҳзодани ҳам ҳайратга солган эди. Сиздек паҳлавон фарзандлари билан юрт фахр этарди. Бизни нега ёлғиз ташлаб кетдингиз!»

Тун буйи Темур Малик ўз дўстлари билан Ҳусайн Говнинг жасади тепасида бўлишди. Эрта тонгда уни изғиб юрган чиябўрилардан, сиртлонлардан асраб, қумга кўмишди.

Улар яна йўлга тушиш олдидан осиб олган кичик мешкобчалардаги сувдан ичиб, қуритилган нон тановул этдилар. Хоразм, қайдасан, деб қум барханлари оша пиёда жўнашди.

Қирқ олтинчи боб

ЧЕКСИЗ ДАШТДА ЧЕКСИЗ АЛАМ БИЛАН КЕТАЁТГАН, ҚИЛИЧИ СИНИБ, ҚАЛҚОНИ ТЕШИЛГАН ТЕМУР МАЛИК...

Инсон бошига оғир мусибат тушиб, гам билан эзилган кунларда унинг ёдига шодумон онлари келади. Бу онларнинг энг порлоғи — муҳаббат.

Саҳрода кетаётган Темур Малик хаёлида яна Нигина пайдо бўлди. У кунботарда узоқ уфқдан бош кўтариб: «Менинг ёнимга тезроқ кел!» деб чорлаётгандай бўларди. Унинг буй-боши булутлар қадар буюк, чексиз саҳрода манаман деб қад кўтариб турар эди. «Мен телба бўлиб қолдим, — деди ўзига ўзи Темур Малик, — қиличи синиб, қалқони тешилган, мағлуб бир жангчи у гўзал раққосага нега керак?! Ўз юртини ҳимоя қилолмаган кимса кимга керак!» Унинг энди гўзал Нигина ҳақида ўйлаши ва умуман унинг бу дунёда бош кўтариб юриши мумкинми?! У ҳатто Хужандга янги бинолар, қасрлар, Сайхун устига кўприк қурмоқчи эди... Шимол мамлакати ҳоки-

ми султон Вали Амиршоҳ¹ билан дўстлик аҳднолари тузмоқчи, мунший Абдулқодир Шоший ёзиб берганидек, Хужанд майдониға қамти тушадиган уч мадраса пештоқиға: «Мин шакка фи вилоятино ва кароматина фан зўр ило иморатино», деб кошинга хатти шикаста билан ёздирмоқчи эди... Келгуси авлод саркарданинг ишлари, илму фан толиби эканлигидан хабардор бўлмоғи лозим эди. Шимол мамлақати билан аҳил қўшничилик қилмоқ — тижорат ишларининг яна ҳам пойдор бўлишини кўнглидан неча бор ўтказган эди. Наҳотки унинг ниятлари пучга чиқиб, уйлаганлари сароб бўлса!

Қумда юз берган жангларда куп сафдошлари ҳалок бўлди, баъзилари дарёдан чиқишдаёқ тўрт томонга тўзиб кетган эди. Қум бўронида қолиб Иброҳим Дулдайни, Қангли Арслонни, сардор Олабуқаларни ҳам йўқотди. Унинг ёлғиз ўзи қолди.

Икки ҳафта деганда либоси тўзиган, жулдур кийимдаги Темур Малик Қизилқум ичидаги Оқтоғ этакларидан ўтиб, Айтим деган чўпонлар қишлоғига етиб келди. Беҳудуд қумликлар ичида, олисдан бир неча пастак уйлари кўзга чалинган қишлоқ тепасида, бўйлари булутга етиб, кулиб яна Нигина уни чорлаётгандек бўларди. «Тезроқ келинг, саркарда. Мен сизга интизормен! Ҳар хил хаёлларга борманг, сизни ватандошим, баҳодирим деймен. Сиз қўлингиздан келган ҳамма ишни қилдингиз! Начора! Сизнинг Хужанд қалъангиз чингизийларга ҳаммадан куп, ҳаммадан кучли, қақшатғич зарбалар берди. Хужанд жангида мўғулларнинг бели синди, ҳалокатдан кетди. Энди улар бошқа мамлакатларга бостириб боришга мажоллари етмайди. Бу ишни сиз қилдингиз!» дегандек бўларди. Хаёлида давлат ишларидан узоқ бир раққоса ҳам: «Кучингиз етмади, сув бошидан лойқа эди... Сиз, олижаноб бўламан деб, Аҳмад ибн Мораз каби хоинларни вақтида жазоламадингиз. Сиз уз бағрингизда кулча бўлиб ётган илоннинг ҳам бошини янчмадингиз. Лекин паҳлавон ҳеч қачон енгилдим, деб узини мағлуб ҳисобламайди...» Темур Малик кетаётиб чўкка тушди. Узоқ уфқда, қизғиш булутлар остидан Нигина бу сўзларни айтиб, уз ёнига чорлаётганига данг қотиб қолди. Бу ҳол тушми, унми? У телба бўлиб қолдими? У атайи сул билаги-

¹ Князь Владимир.

ни чимчилаб кўрди. Йўқ, бу туш эмас! Ҳамон рўпарада оқ кўйлак кийган, беллари хипча-мўрчамиён Нигина турарди...

Менга бир нарса бўлди, деди Темур Малик ўзига ўзи, уйқуда эмасмен, телба ҳам эмасмен. Бу нима ўзи?!

Рўпарадаги Айтим қишлоғига яқинлаша бошлади. Қишлоқ аҳли аллақачон даштда ёлғиз келаётган одамни узоқдан кузатиб турарди. Темур Малик чеккадаги биринчи хонадон деворларига яқинлашиши билан четан аравалар, хашак ва таппи уюмлари ортидан чиққан уч-тўрт давангир йигит Темур Маликнинг ёқасидан тутиб, негадир муштламоққа ҳозирланаётган эдилар, бошқа томонлардан югуриб келган кишилар ҳам унинг атрофини ўраб, оломон тапиратупур ура кетди. Улар ярадор, ҳориган саркардани аямай, кучлари борича муштлаб, ўлдириб юбориш пайида эдилар. Қалтак еяётган Темур Малик: «Худо урган бандани пайгамбар ҳам ҳассаси билан туртади...» деди. У ортиқ чидаб туролмай, қаттиқ наъра тортиб, қиличини ғилофидан суғурди.

— Тўхтанглар! Эсингизни едингизми?!—Агар яна бир лаҳза қараб турса ўлдириб қўйишлари мумкин эди. Кимдир мушт билан уриб, лунжини ёриб юборди. Кимдир бурнини қонатди.

— Бу мўгул! Ана, қиличига қаранглар, мўгулларнинг қиличи! Хўрак халтаси ҳам келгиндиларники!

— Мен мўгул эмасмен, ҳужандликмен!

— Хўжанд? Қандақа Хўжанд? Хўжанд қолибдими?! — деди кекса бир этиги қўнжидан пичоқ суғуриб, — сенлар Хўжандни сотдиларинг! Сенлар саркарда Темур Маликни ўлдирдиларинг! Хоинлар!

— Йўқ, йўқ, бул душман эмас, биродарлар, бул одамни мен таниймен! — деди чўзинчоқ юзли, кўккўз бир кимса. — Бул киши Темур Маликнинг ўзи! Ҳа, ўзи! Воллоҳи аълам, бу одам Темур Малик!

Оломон данг қотиб, қолди. Темур Малик ҳам у кимсани таниди, бир ярим ой муқаддам дарё ичидаги истехкомда асир олиниб келинган Улоқ нўён ёнидаги Кучум деган татар кишиси эди. Темур Малик кўтарган қиличини тушириб, учини ерга тиради.

— Шулай эмасми? — У Темур Малик ёнига келиб, юз-кўзига тикилди, — ал ҳамди лилла, мин, Чингизхондан кўп жабр кўриб, мусулмон ипдашлар ёнига келдим. Сиз, даря ичидаги оролда мени қўйиб

жибариб, сўнг мин қум-даштлар оша бу қишлоққа келдим. Чўпонлар менга хўрак бериб, ўз паноҳларига олдилар. Чўпонлар, бик айбат, яхши одамлар...

— Мени таниганинг учун ташаккур! — деди Темур Малик Кучумга тикилиб,— ўшанда сени ўлдирмай тўғри иш қилган эканмен...

Хижолат бўлган одамлар «янглишибмиз» деб тезда ўзгаришди. Бошлар қуйи, қовоқлар солинган... Лекин чўпонларнинг кексаси Темур Малик қўлини ушлади.

— Ўғлим, қиличингизни қинига тиқинг. Бу томонга ҳам мўғуллар келади, деб йигитларимиз хавотирда эди. Янглишибмиз. Сиз Темур Маликмисиз, бошқамисиз, кейин гаплашамиз! Юринг! Ҳозир ўзини Темур Маликмен, дейдиганлар кўпайиб кетган. Мана шу татар ҳам ўзини Темур Маликман, деб айтган...

Темур Малик боши қуйи, қиличини қинига тиқиб, кекса одам кетидан юрди. Оломон ҳам унинг атрофини ўраб, аста-секин кела бошлади.

— Бу калтаклар менга кам,— деди Темур Малик,— яхшилаб калтаклаш керак эди! Хўжандни эмас, бутун қўшинни, энг яхши йигитларни йўқотиб келаётирмен.Оллодан ўзимга ўлим тилагани тилим бормайди, аммо менга бир ўлим камлик қилади...

— Бу гапни айтманг, жаноб,— деди Кучум.

— Яхши калтакладинглар, қўлларингиз мустаҳкам экан,— деди Темур Малик ўз атрофидаги йўгон гавдали йигитларга қараб,— бу қўлларга қилич ушлаб, душманни уриш керак эди! Ҳали ҳам кеч эмас! Унда балки биз энгилмасмидик. Мен шаҳзода Жалолиддин ёнига кетаётирмен. Хоразмга! Жанг қилишни хоҳлаганларни олиб кетамен.

Чўпон йигитлари ҳам, уларнинг оталари ҳам жим бўлиб қолди.

— Аввал қорнингизни тўйдириб олинг! Маслаҳатимиз шу! Бошқа гапларни қўйиб туринг, йўловчи! — деди кекса одам.

Кучум айтганига қарамай, Айтим қишлоғининг одамлари уни саркарда Темур Малик эканини эътироф этмаётганликларини фаҳмлаб, ортиқча сўз айтгиси келмади. Мағлуб ҳоким нима ҳам дерди, катта мансабдорлардан путур кетгач, уларнинг гаплари, чақриқ-нидолари ҳам маъносиз, бетаъсир бўла беради.Бу иш Афросиёб давридан бошланиб синалган.

Ҳатто султонун халифалар ҳам мансаблари қўлдан кетгач, бир беъмани одамга айланиб қоладилар. Қорахитойлардан енгилган султон Санжардек подшоҳ дашту биебонларда кезиб, нодон кимсалардан нодонроқ сўз айтгани маълум-ку; Мароқандда суғд элидан қаттиқ зарба еган Искандар ҳам дунёни босиб олмаган деган режаси барбод бўлган. Икки дарё оралигидаги қаҳрамон халқ бошқа халқларни босқинчилардан сақлаб қолган. Наҳотки Искандарни бемадор қилган мовароуннаҳрликлар энди енгилиб, қул бўлса!

— Ўзининг эгари қийшайиб қолибди-ю, саркарда Темур Маликмен дейди! — чўпон йигитлардан бири ўз шеригига пичирларди.

— Мин «садақай радди бола...» деб, тиланчилик қилиб юрдим,— деди Кучум Темур Маликка,— шу йўл билан қишлоқ аҳлидан паноҳ топдим. Бўлмаса, булар чет кишиларни ўз ораларига қўймишлар.

Темур Малик жавоб қилмади.

Хўмрайишган қишлоқ йигитлари секин-аста тарқаб кетишгандай бўлди. Темур Маликни кекса чўпон Кучум ва яна бир кимса билан ўз хонадонига бошлади. Ҳовли девори йўқ, атрофига қозиқ қоқилиб, ёғоч боғланган, кираверишдаги пичан гарами ёнида тўсатдан қулоқлари диккайган кичкина бир ит «келгинди»га даф этиб, тинимсиз акиллаб, қаттиқ шовқин кўтара бошлади. Темур Малик кетаётган жойида тўхтади. Бир ондан сўнг кичик ит Темур Малик почасини мўлжаллаб акиллаганча ҳужум бошлади. Унинг уткир овози, қилаётган дўқига дош беролмаган Темур Малик орқасига тисарилиб, келган томонга лўкиллаб қоча бошлади. Икки кекса чўпон Темур Маликнинг ҳолига қараб хахолаб кулиб юборишди.

— Меҳмон! Ҳой, меҳмон! Ўзларини Хўжанд ҳокими саркарда Темур Маликман, дедилар. Агар ўша Темур Малик бўлсангиз, бир кичик ит боласидан шунчалик қўрқиб қочасизми?

— Мен босқинчи мўгуллар билан жанг қилдим,— деди нарироққа бориб Темур Малик,— бу кучукча ўзимизники. Ўзимизнинг кучукчалардан, дарҳақиқат, қўрқаман!

Бу гап иккала чўпонга ёқиб кетди.

— Сиз, жанобнинг Темур Малик эканингизга энди ишондик,— улардан бири кучукчани ҳайдаб юборди,— қўрқмай юраберинг. Тогда қиш ичи қолиб

кетган чўпон ити ҳақидаги гап, сиз, жаноб орқали вилоятга тарқалган...

— Бу киши — Темур Малик! Мен ўз кўзим билан кўрганмин, нега ишонмайсизлар!

Темур Малик чўпонлар билан бирга ичкарига кириб кетди. У Айтим қишлоғида уч кун бўлиб, қўли, елкасидаги жароҳатларини боғлатди, либосларидаги тупроқ, қон изларини ювиб тозалаб беришди, ўзини тартибга солди...

Айтим қишлоғи тинч ва осуда... Бунда на жанг суронлари ва на елиб-югуришлар бор. Кун ўтиши узоқ, бир кун бир йилга ўхшаб кетди. Лекин дарё бўйи шаҳарларида бўлаётган қонли жанглар сурони, ваҳимали хабарлар етиб келарди.

Эртасига у ҳовлига чиқиб, тўнкага ўтирди. У ёқбу ёққа аланглади. Йигитлар ўз иши билан кетган, болаларни ҳам оналари нотаниш одам ёнига юборгилари келмай, хоналарида ушлаб турардилар. Ҳамон келгиндига шубҳа бор эди. Аллақандай бир таначадай қари кўпак салмоқланиб, Темур Малик ёнига келиб, қорнини ерга берди. У «келгинди кишига» бир-икки қараб қўйиб, ўзини уйқуга солди. Мудраётган кўпакнинг бошини силаб, бўйнига уриб, эркалади. Қарчиғай отини у баъзан шундай эркаларди. Қари кўпак бу илтифотдан сўнг яна «меҳмон» ёнига яқинроқ сурилди. Тўнкада ўтирган Темур Малик икки оёғи остида, ердаги кичкина тешикчадан тинимсиз чиқиб-кириб турган қўнғир чумолиларга тикилди. Бир озгина муддатда бу тешикка ўнларча чумолилар кириб, ўнларча чумолилар чиқиб, тинимсиз бир ҳаракат собит эди. Митти жониворлар баъзан ўзидан беш баробар катта бугдой ёки арпа донини узоқдан тишлаб, кўтариб келиб, инларига олиб кирардилар. Йул-йулакай тўхтаб, бир-бирлари билан оний саломлашгандек бўлишар, яна пилдираганча йўлларида давом этардилар. Тиниб-тинчимас бу митти полвонлар чарчашни ҳам билмасдилар.

Темур Малик оёғи билан тупроқ суриб, тешикчани кўмиб ташлади. Бу ерда тўпланиб қолган чумолилар тешикчани очишга киришиб кетишди. Бир лаҳза ўтар-ўтмай, ичкаридан тупроқни итариб, очаётган чумолининг боши кўринди. Тупроғу майда кесакчаларни тишларида тишлаб, ташиб, инлари оғзини очишди. Яна илгаригидай тинимсиз ҳаракат бошланиб кетди. Бир муддатдан кейин Темур Малик яна этиги

учи билан инни кўмди. Чумолилар тўпланиб қолди. Лекин улар қараб турмай, яна инлари оғзини очишга киришиб кетишди. Бир муддатдан кейин ичкаридаги чумолилар ҳам чиқиб, илгаригидай яна ўрмалашлар бошланиб кетди. Темур Малик учинчи бор, тўртинчи бор, бешинчи бор, олтинчи бор чумолилар инини кўмди... Чумолилар бўлса олтинчи бор ҳам илгаригидай инларини очиб, илгаригидай югуришларини, дон ташиб келишларини давом эттира бердилар. Еттинчи бор кўмса, еттинчи бор очиб кўмилиб кетмасликларини ўз кўзи билан кўрган Темур Малик дик ўрнидан турди. Ёнидаги қари кўппак ҳайрон бўлиб, беихтиёр ўрнидан турди. «Бир кичик жонивордаки шунчалик ирода, шунчалик енгилмаслик бор экан, биз ахир одаммиз-ку! — деди ўзига ўзи. — Нечун енгилишга бўй бериш керак? Нечун йўқ бўлиб кетишимиз керак?!» Темур Малик қаттиқ ўйланиб қолди. Танига қайтадан жон кираётгандек, ўлган одам тириляётгандек бўлди. Йўқотган нарсасини топган кишидек, кўнгли ёришди. Қари кўппак ҳам буни сезиб, бир-икки думини ликиллатди. Яна ерга қорнини қўйиб, думи билан ер супуриб, чангита бошлади. Эътибор бермай босиб кетабериладиган чумолиларга қари кўппак ҳам кўз ташлади. Темур Малик турган ерида яна чумолиларга тикилди: унга ҳеч бир доно, на Луқмонун на Зол, на Тариқайи Ақл ва на Афлотунун Арасту айтолмаган гапни чумолилар айтгандай бўлди. Бу жониворларни Ҳизр сийлаган экан, деди ўзига ўзи. Енгилмас чумолилар унинг жароҳатли юрагига оташ солгандек бўлди. Бу ўрмалаган митти жониворларнинг ҳар бири Ҳиндистоннинг бир филидек бўлиб кўринди. Унинг назарида тешика кириб чиқаётганлар чумоли эмас, филлар бўлиб кўринди. Агар менинг одамларимда шулар шижоати бўлганида, босқинчи мўғулларни аллақачон тор-мор этиб ташлаган бўлардим, деди у дилида.

Темур Малик қайтадан тўнкага ўтирди. Яна ўрнидан турди. У бориб кекса чўпонга ҳозироқ йўлга тушишини, тезда Жайхун ёқасига етиб олиб, Жалолиддин ёнида бўлиши кераклигини маълум қилди. Агар йигитлар хоҳласа, она тупроқни мўғул босқинчилари оёғи остига ташлаб қўймаймиз, деган мардлар чиқсин, бирга олиб кетамен, деди. Аммо минг афсус ҳеч ким чиқмади. Ўзини тутиб олиб дўппослаган, муштуми сўлақмондай йигитлар уйларидадан чи-

қишмади. Кекса чўпон Темур Малик учун йўлга хурак, мешига сув, пишлоқ... бериб, хайр-хушлашмоқчи бўлиб турганида, белини камар билан боғлаб, шай турган Кучум саркарда ёнига келди. «Мен сиз билан кетамен! Мен бу элга қилич кўтариб келдим, энди шу қилич билан ҳимоя этамин. Яхши эл, яхши инсонларни бадавий мўғуллар оёғи остига ташламаймиз! Темур Малик жаноблари, сизни мен бик яхши таниб олдим. Мен сиздан ажралмаймин! Иншоолло, юртни озод этиб, қулликдан халос этарсиз. Менинг ҳам виждоним пок бўлиб, ўзимнинг юртимга кетармин».

— Биргина чумолилар эмас, сен ҳам менга мадад бердинг. Сен — яхши одам экансан-ку!

— Тушунмадим, ҳазрат?

— Йўлда тушунтириб қўямен... Сен мард инсон экансан, биз икки киши эмасмиз, икки минг киши бўлдик. Шундай деб ўйлайбер!

Темур Малик белида қилич, Кучум камарида ўзининг анча вақтдан буён асраб келаётган қуроли — ўткир ханжар, елкаларидаги тугунда нону пишлоқ, чўпонлар билан хайрлашиб, йўлга тушишди. «Босқинчилик билан қўлга киритилган ҳукмронликнинг умри қисқа...» деган фикр Темур Малик хаёлидан утди. Улар — икки жангчи Жайхун буйига, Хоразм элига шитоб билан юришди.

Эртасига Айтим қишлоғига жулдур либосли яна икки киши кириб келди. Уларнинг бири ярадор бўлиб, отда эди. Иккинчиси — тик қомат, қилич осган йигит эди. Қишлоқ аҳли югуриб чиқиб, икки жангчини очиқ чеҳра билан кутиб олишди. Темур Маликка кўрсатилган совуқ қараш, калтаклаш, ишончсизлик уларга нисбатан бўлмади. Пешвоз чиққан кекса чўпонлардан улар дарҳол бу ердан саркарда Темур Малик утмадиларми, деб сурашди. Чўпонлар, дарҳақиқат у киши бунда икки кун бўлганини, кеча эрта билан Кучум деган татар кишиси билан йўлга чиқишганини айтишди. Икки жангчининг отдагиси Темур Маликнинг содиқ сардорларидан Қангли Арслон, иккинчиси ҳам саркарда хизматкори Иброҳим Дулдай эканликларини маълум қилдилар. Улар қишлоқда турмасликлари, озгина хурак ва сув беришлари, саркарда изидан юриб, тезда етиб олишликларини маълум қилишди. Чўпонлар тезликда икки от олиб келиб, саркарда изидан уларни жадал йўлга

солиб юборишди. Қантарилган қишлоқ отлари икки сарбозни кутариб дашту қумликлар оша учиб кетишди.

Шу куни кечга яқин улар даштда, Жайхун йулида кетаётган Темур Малик билан Кучумга етиб келиб, Иброҳим Дулдай отдан сакраб тушди. Саркардани қучоқлади. «Саркардам, сизни омон кўрар эканман, оллога минг қатла шукр». Темур Малик ҳам икки қадрдонини куриб бениҳоя хурсанд бўлиб, кузига ёш олди. Бир нафаслик мулоқотдан сўнг, сарбозлар Темур Маликни отга миндириб, жиловини Иброҳим Дулдай ушлаб, олдинда йўл бошлади. Иккинчи отга Қангли Арслон билан Кучум мингашиб олишди...

Қирқ еттинчи боб

ЖАЙХУН ЕҚАСИДАГИ ЖАНГ

Мағлубият отига минган тўрт баҳодир яна икки ҳафтача дашту биёбонларда юриб, дам адашиб, дам сувсизликдан азоб чекиб, шишган жароҳатлари қийноқларига бардош бериб, охири Жайхунга етишди. Бир неча кимсасиз эски кемалар боғлаб қўйилган Чалиш деган ерга келиб, отларини сугоришди. Жанубда, Ҳазорасп тагида Чингиз билан Жалолиддин қўшини бир ойдан буён жанг қилаётганини эшитган Темур Малик Чалишда бир кун тўхтаб, жанг майдонига юрди.

«Юртимизда босқинчилар бор экан, бизда ҳаловат бўлмайди. Шу ҳолда ҳаловат излаганлар юртнинг но-боп фарзандидир, айни вақтда хоиндан фарқи йўқ!»

Улар дарё ёқалаб юриб, Ҳазораспга бир тош қолганда, дўнгликдаги қадимий қабристон ости, уч гужум дарахти тагидаги кулбага киришди. Бунда қабристон шайхлари, ундан сал нарироқда, пасқам кулбада Жайхуний ота номли назаркарда бир кимса турарди. Қадим Темур Малик Гурганжда, султон қўшинида сардор бўлганида бу ерларга келган, назаркарда ёшулли ҳақида ҳам эшитган эди. У юлдузларга боқиб, саркардалар қисматини айтиб берарди.

Соч-соқоллари ўсган, ориқ, ярим яланғоч чол ўз ҳужрасида тўрт йўловчини кутиб олди. Қурол осган, лекин либослари жулдур бу кимсалар лашкарбоши-

лар эканига гумон қилмади. Кейинги пайтларда енгилган купгина қалъа ҳоқимлари мамлакатда шу алфозда изғиб юрганини билади. Назаркарда чол Темур Маликка илтифот кўрсатди:

— Кел, бутам, хуш келибсен! Мени кўрмак истганинг боиси надир?

— Пир, бошимизга кулфат тушди. Босқинчиларнинг қўли баланд келиб, юртдан ажралдик. Ватанга-долармиз... — Темур Малик ёнидаги халтачадан бир дона олтин танга олиб, исқиртгина дастурхон четига қўйди. — Қисматимиз хусусида бир нима айтинг.

Жайҳуний ота уйланиб қолди. Тилла тангага кўзи тушиб, бу одам шаҳзодалардан бўлса керак, деб дарҳол жунбишга кирди.

— «...Вал-лоҳи-бис-савоб»¹. Шу кеча Кайхон буржи² юлдузлари Жайҳун тепасида бўлди. Ҳали сенинг музаффар туғинг синмаган, у Кайхон буржидек оламни қоплайди. Ботил ва хабис сўзларга қулоқ осма! Бу йил қонли йил эди, мана қон тўкилди, султон Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳи соний Хазор томон қочди. Куч ва қудрат шаҳзода қўлида. Тушундингми сўзларимга?

— Тушундим.

— Маздак — ботил, сўфийлар — ботил!³ Чин ҳақиқатни олло биладир... Кайхон буржи юлдузлари Жайҳун устига тик келди. Юртга оғир бўлди. Шу ярим ой ичи қамар ҳам баҳри фалакда кемадек қалқиб, чалқанча ястаниб ётибди... Бу ҳам юртнинг нотинчлигидан далолат. Бутам, шамширингни маҳкам ушла, сен ватангадо эмассен, мана ватанинг! Юртингни қайтариб оласен, чумолича жонинг бўлса ҳам ҳаракат қил, жанг қил! Бекор ётгандан худо безор.

«Чумоли» сўзи Темур Малик юрагини ҳаяжонга солди. Жайҳуний отани бир фолбинга ўхшатиб, шунчаки кирган эди. Саркарданинг фикри ўзгариб, назаркарда чолга маҳлиё бўлиб қолди. У бир кулба ичида ўтириб, дунёда бўлаётган шунча ишу муҳорабаларни билиши, ҳатто «чумоли» воқеасини топгани уни ҳайратга солди.

Тўрт йўловчи Жайҳуний отага ташаккур айтиб, ташқарига чиқишди. Шу юрганча, йўловчилардан су-

¹ «Вал-лоҳи-бис-савоб...» — Ҳақиқатни фақат олло билади.

² Кайхон буржи юлдузлари — Орион буржи.

³ Ботил — сохта, хабис — пасткаш, бадкирдор.

риштириб, Жалололиддин қушини тўхтаган боргоҳни сўраб, шитоб билан кетишди. Кўп ўтмай улар йўлда, пистирмада турган посбонларга йўлиқиб, ўзининг Темур Маликлигини танитгач, уни шаҳзода боргоҳига элтишди. Жанд яқинидаги жангда ярадор бўлган, асли исми Сулаймон бўлиб, лақаби — Ботмон Дахсар, йўгон унбоши ҳам саркардани излаб, бошқа йўл билан юриб, Жалололиддин қушинига етиб келган экан. Саркарда етиб келганини эшитиб, от чоптириб унинг ёнига келди. Шу кун, Темур Малик Жалололиддин билан унинг боргоҳида учрашди. Шаҳзода саркардани навозиш этиб, қучоқлашиб, елкаларига уриб, энг қадрдон дўсти сифатида унга яхши мулозamat курсатди. Саркарданинг омон-эсон келиб қўшинга доҳил бўлиши шарафига ўз боргоҳида зиёфат берди. Зиёфатдан сўнг, чодир ичида шамлар ёқилиб, курси устига Муҳаммад Мусо ал Хоразмий замонидан қолган, Бағдоддан олиб келинган харита ёзилди. Курси юқорисидан ўтирган Жалололиддин харитадаги ҳамма белгиларни саркардаларга тушунтириб берди. У узоқ вақт кўрмаган қадрони Темур Маликка дамодам қараб қўяди. Курси атрофида Темур Малик, шаҳзода Узлоғшоҳ, марҳум вазири аъзам Низом ал Мулкнинг ўғли Фатх ал-Мулк, Бадахшон беги йўллаган, Шоҳмурод Кўхистонийнинг иниси — Элмурод Кўхистоний, Қангли Арслон, сардор Олабуқа, Иброҳим Дулдай ва бошқа саркардалар ўтиришарди. Бир ҳафтадан буён Жайхун ёқасида булаётган жанг Чингизхоннинг энка-тинкасини қуритгани, агар Чигатой билан Жужининг ўн мингдан ортиқ қушини Бухородан бу ерга келмаса, тез орада Чингизхоннинг қочиши, қушинининг тор-мор этилиши аниқ эканини Жалололиддин исботлаб берди. Чингизхон жуда кўп талафот кўргани сабабли Хуросон ва Эронга ўтмай, Жайхун ёқасидан орқага қайтиш ниятида эканини, ammo ўғиллари бу ишга қарши тургани сабабли фикри ўзгараётганини билганлар ҳам бор эди. Чину Олтойда бунчалик қаршиликка учрамагани, Мовароуннаҳр халқи қаттиқ талафот бераётгани, бу халқ минг йилдан нари, Искандар Зулқарнайнга ҳам кўп талафот етказиб, Сайхун ёқасидан қайтишга мажбур этганини, шундан сўнг ўзини унглолмаганидан ҳам Чингизхон хабар топган эди. Айниқса Самарқанд билан Хужанд унинг белини синдирганини кўнглидан

утказди. Лекин қайтиб кетишнинг ҳеч иложи йўқ эди...

Сарбозларнинг руҳини кўтармоқлик, душман тормор этилгач, ҳар бир сарбозга юз тилла тангадан ақча берилишини маълум қилмоқлик керак, деди султон Жалолоддин саркардалар мажлисида.

Эртасига тонготарда Хоразм қўшини жанг карнайлари садоси билан саҳрода найзаю қалқонларини ушлаб, саф тортиб, ҳужумга ҳозирлик кўришди. Даштнинг узоқ чети, тепалик остида мўғуллар ҳам жанг тайёгарлигини кўришди. Тун бўйи у томон, бу томоннинг айғоқчилари даштда изғиб, икки мўғул сарбозини ушлаб, Жалолоддин билан Темур Малик ёнига олиб келишгани қўшинга маълум бўлди. Хужанд ҳокими — Темур Маликнинг бунга етиб келиб, Жалолоддин ёнида тургани қўшиннинг руҳини кўтариб, катта бир лашкар келиб қўшилгандай бўлди. Шу куни Темур Малик Иброҳим Дўлдай, Қангли Арслон, сардор Олабуқа, Ботмон-Дахсар, Кучум ва бошқа хужандликларни ёнига олди. Бадахшонлик Элмурод Қуҳистоний ҳам шаҳзода боргоҳида даражаси мингбоши бўлишига қарамай, бир ерликмиз, деб, Темур Малик ёнида жангга киришни лозим топди. Темур Малик шаҳзода ёнида, тепаликда жангни кузатиб туришликка рози бўлмади. Отга миниб, қўлига қилич ва қалқон ушлаб, жангга кирмоқликни сўради.

Офтоб ёйилгач, эрта тонгда карнаю ногоралар нидоси остида Хоразм қўшини мўғуллар устига бўрондай бостириб борди. Тарақа-туруқ, амуд-гарон, санги осмон... бўлди. Отларнинг қичқириги, чанг-тўзон, баҳодирларнинг юракдан наъраю раъдвор тортиши, ур-ур, сур-сурлар оламини тутди. Чанг-губор осмонга кўтарилди. Икки лашкар бир-бирига аралашиб, қилич солишар, найза уришарди. Отдан йиқилган, пешонасидан қон оққан, бошлари узилиб, ерда ётган сарбозларнинг ҳисоби йўқ.

Жанг кечгача чўзилди. Икки томон ҳам ҳаёт-мамот учун жанг қилишарди. Хоразмликларнинг қўли баланд келиб, мўғулларнинг унг қаноти даштга сочилиб, чекина бошлади. Узоқ тепада, отда жангни кузатиб турган Чингизхон ўша томонга от чоптириб кетди. Унинг кетидан уч-тўрт отлиқ ҳам югурди. Шу томонда тинимсиз наъра тортиб-қичқириб қилич солаётган Темур Маликдан мўғул отлари ҳуркиб қочар, устидаги сарбозга кутилмаганда қилич солар

ёки яқинроқ масофа бўлса шамшир учини тиқиб, отдан қулатарди. Қўйлар подаси ичига кириб қолган қашқирдек (мўғуллар Темур Маликни «Ирвэс», яъни қоплон, деб атарди) унга рўпара бўлмай, дам уч-тўрт-таси бу томонга, дам у томонга қочишар, бехато тиг ураётган сарбоздан ўзларини четга олишарди. Темур Малик, Иброҳим Дулдай, Қангли Арслонлардан унча узоқ бўлмаган жойда Олабуқа билан Кучум ҳам мўғулларга қилич урар, атайи ўзининг мусулмонлигини билдириб, Кучум ҳар қилич солганида «олло-ҳу акбар!» деб қўярди. Ўзи асли мусулмонунг янглишиб гайридинлар билан бу томонга келиб қолганидан пушаймон эканини Жалололиддинга ҳам сездириш мақсадида, шайхулисломдан кўра ҳам «худо-олло» сўзларини кўпроқ ишлатарди. Шу жангда сарбоз сифатида олатуполонга кириб, йигирмадан ортиқ душманни ер тишлатганини кўрган хоразмликлар Хужанд ҳокимининг чаққонлиги, наъра тортиб, ваҳима солиб душман бошини кесишига тасанно айтардилар.

Яна узун ва ваҳшатли жанг карнайи янгради. Хоразмликлар ўз томонлари — шаҳзода Жалололиддин боргоҳи томон от суришди. Мўғуллар ҳам ўз қўшинини чақиртириб олди. Жанггоҳ — кенг даштда мингларча жасадлар сочилиб ётар, эгасиз отлар қаёққа боришини билмай, тўрт томонга тўзиб кетган. Баландликда турган Жалололиддин отини ниқталаб чоптириб Темур Малик ёнига келди.

— Офарин, саркарда, офарин! Яхши жанг қилдингиз! Энди ёнимда бўлгайсиз. Мабодо туполон ичига кириш лозим бўлса, бирга кирурмиз!

— Айтганингиздек бўлади, шаҳзода. Мен энгилиб келган одаммен, юрагимда қасос ўти ёнади. Сизнинг қанотингиз остида бир кучга юз куч қўшилиб, жанг қиладурмен.

— Мамлакат муҳаббати она тилида сўйлашмоқдин, юртни севмоқ, тилни қадрламоқдин бошланади. Низом ал-Мулк ҳазратлари бизга Дородан мерос, деб фармонни ҳам, машваратни ҳам форсий қиладурлар эрди. Сиз саркарда наърани ҳам туркий тортадурсиз, бу муҳим!

— Шаҳобиддин Хивақий ҳазратлари бу ишни Хужандда йулга солдилар. Аммо ҳазрат Жанд ёнидаги жангда ҳалок бўлдилар.

Қўшинга дам бериб, қозонлар қайнаб, тун бўйи куч туплаш одат тусига кирган эди. Жалололиддин Чингизхон қўшинига Жўжи ва Чигатой қўшини етиб келмас-

даноқ тор-мор этмоқ ниятида ўз қўшинини ярим тунда оёққа тургазиб, ўзи Темур Малик билан биргаликда мўғуллар устига тўсатдан бостириб борди. Шошиб қолган душман уч томонга бўлиниб, жанг қилди. Чингизхон юзга яқин отлиқлари — фидойилари ихотасида Даргон Ота томон қочди. Агар у чекинмаганда Жалолиддин билан Темур Малик қўлига тушиши аниқ эди. Даргон Отага яқинлашиб қолган Жўжи ва Чигатоё қўшини унинг жонига ора кирди. Капалаги учиб кетган Чингизхон ўғиллари бошлаб келган қўшину ўзининг йигирма минглик отлиқлари билан эрталаб хоразмликлар устига тўсатдан ҳужум бошлади. Бу гал хоразмликлар дош беролмай қиёт томон чекиниб, тарқалиб кетди. Кемада Жайхунни кесиб утиб, нариги қирғоқда турган Жалолиддин, Темур Малик, бадахшонлик Элмурод Кўҳистонийлар дарё қирғоғига етиб келган мўғулларга узоқдан қараб турардилар. Шу орада мўғул сарбозлари икки томонга сурилиб, урталик очилди. Дарё қирғоғига келиб оқ отидан тушган семиз Чингизхонни дарёнинг нариги қирғоғида турганлар бемалол кўриб турардилар. Чингизхон қўлини пешонасига соябон этиб, нариги ёқда турган Темур Малик билан Жалолиддинга тикилди. Ёнида турганлар қайси бири Жалолиддин, қайси бири Хўжанд ҳокими Темур Малик эканини унга тушунтириб бердилар. Шу лаҳза дарёнинг нариги томонида турган Темур Малик қиличини қинидан суғуриб, осмонда ярқиратиб уйнатиб, Чингизхонга кўрсатди. Қилич офтобда яна ҳам ярқираб, Чингизхонга ўқталаётганини кўриб турган мўғул сардорларининг сочи тикка бўлди. Ҳозироқ уларини сувга ташлаб, Темур Малик ёнига етиб бориб, бу ҳурматсизлиги учун калласини узиб ташлашга тайёр эдилар. Чигатоё Жўжи ва бошқа саркардалар даргазаб Чингизхон олдида хижолатдан ерга кириб кетай дердилар. Темур Малик ҳам анча вақтгача қиличини ҳавода ярқиратиб ушлаб турди.

Чингизхон даргазаб бўлиш ўрнига ёнидагиларга мамнуният билан кулиб қаради:

— Қани энди Жалолиддин билан Темур Малик менинг ўғлим бўлса, улар ҳавас қилса арзийдиган баҳодир саркардалар¹.

¹ Акад. В. В. Бартольд. «Татаро-монғольское нашествие в Среднюю Азию.»

Чингизхоннинг атрофида турган нуёнлар бир ни-
ма деёлмади, миқ этмай тураверишди. Бу гап улар-
нинг бошига тушган қамчин эди.

Аммо Ҳазораспдаги, ундан кейин Қиёт, Гурганж
ва Хива жангларида мўғуллар кўп талафот кўргани-
га қарамай Хоразм қўшинини тор-мор этдилар. Жа-
лолиддин яна қўшин тузмоқ мақсадида бир қисм сар-
дорлари билан Наса, ундан сунг Рей, Исфакон томон-
ларга жунаб кетди. Темур Малик атрофидаги ҳамма
сардорларни Жалолиддин хизматига тайинлаб, ўзи
Иброҳим Дулдай билан Наса шаҳрида қолди. Хаста-
ликдан бир оз соғайгач, шу атрофи жонибда мўғул-
лар галаси изғиб юргани сабабли, ҳамёнлари қури-
ган хўжандликлар савдогарлар карвонига қўшилиб,
Бағдод сари йўл олдилар. Унинг хаёлига мунший
Абдулқодир аш-Шоший айтиб юрадиган газал мисра-
си келди: «Руба Ҳинд оварданий соҳибдилон бежиз
нест...»

Ҳа, гап соҳибдиллар хусусида эмас, соҳибқирон-
лар ҳам ҳинд ёки Бағдод сари кетади. Шайхулраис
Муҳаммад Мусо ал Хоразмий ҳам Бағдодда қаддини
ростлади. Шу сабабли бизнинг ҳам йўлимиз Шому
Бағдодга... деди Темур Малик.

Жайҳун бўйидаги оғир жангда у барча дўстлари-
ни йўқотди. Улар ҳалок бўлдими ёки бирон томонга
бош олиб кетдими, мутлақо билмади. Фақат садоқат-
ли дўсти, иниси Иброҳим Дулдай, Жанд яқинидаги
жангда бир адашдим, энди ёнингиздан кетмаймен,
деб Темур Маликни асло ёлғиз ташламасди.

Наса шаҳрида бетоб ётганида ёнига талабаларга
ўхшаш хушбичим бир йигит кириб, ўзини Шаҳобид-
дин Муҳаммад ан-Насавий, шаҳзода Жалолиддин
муншийсимен, «Сират...» ёзадурмен, деб таништир-
ди. У эрта ё индин ўз отасидан оқча ва от, йўл
харажатлари олиб, Жалолиддин орқасидан Рей шаҳ-
рига жунашини маълум қилди. Иситма ичида ёнаёт-
ган Темур Малик ёстиқдан бошини кўтариб, Шаҳ-
обиддинга тикилди. Бу талабасифат йигит унинг диқ-
қатини тортди. Унинг бу иши жуда маъқул экани,
лекин афсус, босқинчилар «Сират...» ёзишга имко-
ният бермаса керак, умуман, ҳозир «Сират...» эмас,
қўлга қилич ушлаб, жанг қилмоқ, мўғул босқинчи-
ларини қирмоқ лозим, деди.

— Бунинг учун лашкар керак. Лашкарсиз юртни
озод этиб бўлмайди, — деди ан-Насавий.

— Лашкарни биз тузамиз, сиз мавлоно, ёнингизда ўткир ханжар олиб юринг, битта душманни ўлдирсангиз ҳам савоб!

— Бу султон Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ машваратининг фармониغا монанд гап. Муҳтарам саркарда, мени афв этинг. Бизлар, яъни бизни талаба деб атайсизми, бошқа ном билан атайсизми, бари бир, биз Хоразм фарзандлари Шаҳобиддин Хивақий ҳазратлари фикрини қувватлаймиз. «Қалъаларнинг мустақил мудофаага ўтиши», тудалар ва якка кишиларнинг ҳужум қилишлари... ботил! Барча лашкарни тўплаб, боқинчига қарши жанг қилмоқ керак эди. Хатолик бўлди!

Темур Малик ан-Насавийга бақрайиб қараб қолди. Бу ёшлар кўп нарсага тушунади, султоннинг асосий хатосини ҳам билишган экан, деди ўзига ўзи.

— Бир талаба сизни излаб юрибди. Ижозат беринг, кирсин.

— Ижозат, — деди ёстиқча суяниб ўтирган Темур Малик.

Шаҳобиддин ан-Насавий ташқарига чиқиб, бир талаба йигитни бошлаб кирди-да, ўзи ва бунда хизмат қилиб турган Иброҳим Дулдайни ташқарига олиб чиқиб кетди.

Нотаниш йигит ичкарига кириши билан салом бериб, бўйнидаги туморини саркардага узатди. Саркарда туморни яна қайтариб йигитга берди.

— Очинг, иним, — деди.

Йигит этиги қўнжидан пичоқ чиқариб, тумор иplarини қирқиб, бир варақ қоғозни ёзиб, саркардага узатди. Йигитнинг қўлидаги пичоққа кўзи тушган Темур Малик дарҳол нима гап эканини пайқади. Бундай тиглик, сопи гулдор пичоқни фақат Хўжанд усталари ясарди. Шу тигдор пичоқдан юз эллик дона ясатиб, Темур Малик Муҳаммад Интизомга берган эди. Сопи гулдор, кичкина бургут тасвири тушган пичоқ фақат Муҳаммад Интизомнинг айғоқчиларида бўларди, холос.

— Сардор Муҳаммад Интизом менга бу ишни топширдилар...

— Ташаккур, иним! — Темур Малик «талаба йигит»нинг номини ҳам сўраб ўтирмай номани ўқишга тутинди:

«Муҳтарам саркарда! Жонимиздан азиз Малик ҳазратлари! Етиб маълум бўлғайки, боқинчилар об-

дан шаҳарни талаб, фуқарони тамоман узларига душман қилдилар. Хужанд юзаки қараганда бир қадар тинч кўринади, аммо ҳар бир юракда қасос ўти ёнади. Мўгулларга фуқаро ишонмагач, шу ерлик кимсалардан бирини ҳоким қилмоқчи бўлдилар. Ҳеч ким унамади, иншоолло, ҳеч зот сизнинг ўрнингизни ололмагай. Углингиз Метин Малик Хужандда, ундан хавотир бўлманг, ҳокимлик мартабасига одам топилмагач, мўгуллар Маҳмуд ялавочни олиб келиб қўядилар, деган гап бор. Биз, шавкатли саркардамизнинг ҳамда Хужанднинг садоқатли фидойилари жанги пинҳоний бетўхтов давом эттирберади. Ҳозир мўгуллар саросимага тушиб, калаванинг учини тополмай қолди. Нуёнлар отлиқлар ихотасида ҳам шаҳарда юролмайди.

Муҳтарам саркарда! Танимизда жон бор экан, она шаҳримиз, она юртимизни оёқ ости қилаётганларни жаҳаннамга йўллайберамиз... Доимо дуойи жонингизни қилиб, садоқатли қўлингиз Муҳаммад Интизом. Жавза ойининг ўн еттинчи куни, Хужанд шаҳри».

Темур Малик хатни ўқиб ўрнидан туриб кетди. Чордана қурди. Бундоқ хушxabар, бундоқ маъво олдида жон чиқурда ҳам ётиб бўлмас эди. Хатни кўзига суртди.

— Исминг нима, йигит? Аслинг қаердан?

— Муҳаммад Али. Ахсикатликмен. Бекнинг кичик ўгли.

— Ий-я, вой, оғанг сендан ургулсин, бормисен! — Темур Малик ўрнидан туриб, йигитчани қучоқлаб, бағрига босди. — Бундоқ деб айтмайсанми! Бек ҳазратлари саломатмилар?

— Отам дунёдан ўтдилар...

Темур Малик юзига фотиҳа тортиб, хомушланди. Унинг кўз олдида водийдаги энг салоҳиятли, энг зукко одам — Музаффар Оталик ҳазратлари пайдо бўлди. Бу доно ва тадбиркор одам ёнида баҳодир қиз — Қоракўз бека ҳам намоён бўлиб, юзидаги пардани кўтаргандек бўлди. Кутилмаганда шунча янгилугу шунча ҳаяжон! У бир лаҳза тилига сўз келмай, соқов бўлиб қолди. Унинг кўз олдида жасоратли қиз — Қоракўз бека пайдо бўлиб, Темур Маликка табассум қиларди.

Темур Малик билан икки «талаба» — Шаҳобиддин ва Муҳаммад Алилар хайрлашиб, ўрнидан тур-

ди. Иброҳим Дулдай меҳмонларни кузатиб қўйди. Темур Маликка табибнинг иситмани туширадиган дорусидан ичириб, ухлашга даъват этди. Лекин у мутлақо ухлолмади. Кеч кирди, тунда ҳам кўзига уйқу келмасди. У ўзини яраланган, занжирбанд шерга ўхшатди.

Қирқ саккизинчи боб

РАҚҚОСА НИГИНАНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Ватангадоликда йиллар ута бошлади. Мана, тўққиз йилдирки, Хоразм салтанати қулаб, қалъалар вайрон этилиб, мўғул қўшини ҳаммаёқда ҳукмронлик қиларди. Ватандан ажралган Темур Малик жанубий Эрон ва Шом мамлакатларида изғиди, ҳамма ерда у кичик тўдалар билан Чингизхон ва Жужу қўшинига фавқулодда зарбалар берарди-ю, лекин душманни тор-мор этмоққа қурби етмасди. Охирги кунларда Бағдод карвонсаройида Иброҳим Дулдай билан мусофир бўлиб ётардилар...

Балиқ сув билан тирик. Ўз санъати, рақси билан тирик юрган Нигина ҳам «мамлакати қўлдан кетган» ҳокимлардек сарсон-саргардон юриб, охири Бағдодга келган эди. Аввал ҳукмдорлар дилхушлиги учун ўзини бағишлаган, жавоҳир тўплаган Нигина юрагида ҳамон баҳодир Темур Малик яшарди. У рақсу қўшиқдан, созу мақомдан узоқ, фақат гўшт истеъмол қилувчи, япасқи бурунли мўғуллардан қочди. Мўғуллар дутору сетор, уд ва ногоранинг серзавқ зарбига лоқайд қарардилар. Улар Нигина рақсини ҳам унча фаҳмамас, «мусулмонлар ўйини сержазава бўлади», деб қарардилар, холос.

Темур Маликнинг қора кунлари бошланди. У Бағдод карвонсаройида Мовароуннаҳрдан — Бухоро, Самарқанд, Кешу Хужанддан келган савдогарларни кўргали келар, улар билан мулоқотда булар эди. Бировлар уни танир, бировлар танимас, саркарда ҳолига ачингандай бўлиб, лоқайд мулоқотда булардилар. Баъзан жанда осиб, қаландарлик ҳам қилди.

Шу аҳволда пул тўплаб, қурол-яроғ олиш мумкинми? Баъзи ватандошлари — савдогарбаччаларнинг жангу жадалларга тоқати борми? Уларга молу ақча керак, улар энди мўғул истибдоди абадулабад

деб билиб, босқинчиларга буйсунгани Темур Маликни бениҳоя газаблантирарди. Улар учун она-Ердан кўра ҳам бойлик керак. Ватандан, қариндош-уруғларидан, дўстларидан ажралган Темур Малик билан чуҳра Иброҳим Дулдай қаноти қайрилиб синган қушдек учолмай, Бағдод карвонсаройида ивирсиб, уралашиб юрарди. У куп вақт ўзини танитмас, Сайхун томонлардан келган савдогарларга ҳам ўзини унча ошкор қилмасди. Аммо яхшими-ёмонми мова-роуннаҳрлик ватандошларини кўргиси келарди.

Афтодаҳол, гамнок кунларнинг бирида бозордан хўрак олиб карвонсаройга қайтаётган, либослари ҳам гарибона Темур Маликни асо тутган бир мўйсафид одам йўлини тўсди. Афтидан, анча вақтдан буён бу «туронийни» кутиб турганга ўхшарди. Сарбаст одамни кўриши билан ўрнидан туриб, мурожаат этди.

— Жаноб, бир лаҳза тўхтаг, гапим бор! — деди ярим араб, ярим туркий тилда.

— Марҳамат, — деди Темур Малик салом-аликдан сўнг кетаётган ерида андак тўхтаб.

— Сизда ишим бор, мен билан юринг! Мендан ҳайиқманг, мен бир мисгар одаммен...

— Ҳурматли сайид, сувдаги одам сувдан ҳайиқмагандай, ўлган одам ҳеч нарсадан қўрқмайди, — деди Темур Малик илжайиб.

— Ундоқ деманг, бўтам. Тирик одам доимо оллодан умидвор бўлмоғи керак. Менинг ҳамсоям бунда эканингизни билиб, сизни анча вақтдан бери бир кўрмоқни истайди. У бечора огир хаста. У асли Мовароуннаҳрдан, менинг болохонамда ижарага туради. Сиз жанобнинг Бағдодда эканлигингизни эшитиб, тинчи бузилди. Сиз, жаноб, унинг қариндоши экансиз. Хижолат бўлмай юраберинг, хаста одам аёлми, эркакми — ҳол-аҳвол сўрамоқлик савоб. Яна бунинг устига қариндош экансиз. Сизлар жуда огир кунларга қолдингиз — ватанингиз босиб олинган, асоратдасиз. Қайгу-андуҳингизга шерикмиз...

Темур Малик ҳайрон бўлди. Лекин иккиланмай кекса мисгар орқасидан тор кўчаларга кириб кетди. Улар бир муддат юришгач, кўримсизгина эшик ёнида тўхтаб, олдинма-кейин ҳовлига ўтишди. Ҳовли ҳам жуда тор ва заҳкаш эди. Э, Хужанд, Хужанд... Шафтолию уриқлар, тераклар... Қани энди улар! Чол ҳовли бурчагидаги эски ёғоч зинани кўрсатиб, юқорига чиқаверинг, деб имлади. Қаландарсифат Темур

Малик қўлида тугунча, лопиллаб турган зинапоялардан эҳтиёткорлик билан юқорига кўтарилди. Унинг ярми кўриниши биланоқ, хонада кўрпа-тушак қилиб ётган аёл ёстиқдан бош кўтарди.

— Келаберинг, саркарда! Марҳамат! Менинг рўпарамдаги курсига ўтиринг! Ҳайиқманг, ёмон нарсаларни ўйламанг! Мен хўжандлик, асли ворухлик раққоса Нигина Абдул Саид қизи буламен... Сизнинг ватандошингиз...

— Ассалому алайкум! Азизам, сенга нима бўлди?!

Темур Малик бемор рўпарасидаги курсига ўтириб, юзига фотиҳа тортди. Унинг дардига худодан шифо тилади. Гарчи дарди оғир, озиб-тузиб кетганига қарамай Нигина қувнаб саркардани кўрганидан ўзининг ғоятда шод эканини, соҳибқироннинг пойиқадами зора унга шифо берса деди.

— «Саркарда Темур Малик» эмас, ватангадо бир қаландармен, азизам! — деди қайғу билан Темур Малик, — оллонинг хоҳиши шундоқ бўлди. Енгилдим, юртимни босиб олдилар. Мен ўлган одаммен.

Темур Малик қўлидаги хўракни дастурхонга қўйди. Лекин шу лаҳза уй эгасининг болалари меҳмон олдига дастурхон ёзиб, ширинликлар ва қаҳва олиб киришди. Темур Малик раққосанинг узичалик камбағаллашиб қолганини сезмади. Буни у хизматкор сақлаши, ҳарир кўйлақларда, озода хонада туришидан, хаста бўлса ҳам гапларининг дадиллигидан сезиб турарди. У ҳазил-мутойиба гапларни ёқтирар, султоннинг сўнгги базмидаги рақси, амир Шаҳобиддин синглиси Ивоъғийа беканинг таннозлигию усталиги, султон Жалолиддиндан фарзанд кўрганини эслашди...

— Муҳтарам саркарда! — деди раққоса ётган ерида Темур Маликка кўзларини ўткир қадаб. — Мен вақтида сиз ҳазратнинг истагингизни бажарганмен... Гарчи араз билан Гурганжга кетиб қолган бўлсамда, аслида, сиз саркардамни жонимдан аъло севардим. Юрагимда муҳаббатингиз доимо барқарор. Бир одамдан: «Хўжанд ҳокими Темур Малик ҳазратлари ҳам Бағдодда юрибдилар...» деган гапни эшитиб, бир ойдан буён сизни бозору карвонсаройлардан қидиртирамен... Сизнинг амрингизни бажарганмен, севиб бажарганмен. Энди сиз менинг амримни бажарасиз! Сиз — мен учун азиз одам, умрим бўйи сиздек олижаноб кимсага дўст бўлишни орзу қилган эдим. Худога минг қатла шукр

ки, сиз қадрдонимни яна кўрдим. Муборак номингиз ҳеч қачон дилимдан узоқ кетган эмас. Менинг илтимосим шуки, мана (у боши остидаги иккинчи ёстиқ — уроглиқ катта тугунни суғуриб олишга интилади, кучи етмагач, Темур Маликка ишора қилади. Хона бурчагидаги сандиқни очиш, ундан яна бир тугунни олишни сўрайди) буларни олиб, харажат қилинг, саркарда! Карвон билан Хўжандга қайтиб бориш керак. У ерда одамларни тўпланг, қурол-яроғ, отлар сотиб олинг. Шошга, Ахсикату Ушга боринг. Бадахшон, қалъайи Хумб томонларда қўрқмас ёвқур тожик уругимиз бор, унутманг уларни! Босқинчидан еримизни озод этинг! Бу жавоҳирлар анча нарсага етади... Умр буйи йиққанмен... Наҳотки сиздек буюк саркарда Хўжандни озод этолмаса?! Мени бунга ишонгим келмаётир. Сиз, астойдил бел боғласангиз, бутун Мовароуннаҳрни ҳам озод этасиз! Мен кўп шаҳзодаю бекзодаларни кўрдим, улар сизнинг жимжилогингизга ҳам арзимади!

— Э, маликам, сиз хастасиз, бу қимматбаҳо жавоҳирларни ўзингизга ишлатинг. Мени хижолат қилманг...

— Саркарда! Қолган кунларимга етадиган тилла тангаларим бор. Гапимга қулоқ солинг. Сиз ҳеч қачон енгилишни тан олмайдиган, мақсадингизга етмагунча жанг қиладиган соҳибқиронсиз. Шу фазилатингизни яхши биламен. Мен бу бойликни гурумга олиб кетолмаймен, бу бойлик — Мовароуннаҳр бойлиги! У заминда йиққанмен. Буни ишлатиб, юртни озод этинг! Бу — ҳам савоб, ҳам фарз! Мени бир капалак раққоса деб камситманг, мен ҳам Мовароуннаҳр фарзандимен. Юртдан жудо этиб, таъқиб этсалар, капалак ҳам бургутга айланади! Бу бойликлар ўзга юртда қолиб кетмасин, ота шаҳрим Хўжандга олиб кетинг, уни қайтадан озод этинг!

— Маликам, мен сизни ҳеч қачон шундай инсон, юртини жондан азиз севадиган инсон деб ўйламаган эдим.

— Сизлар ёш соҳибжамолларга баъзан кунгилхушлиги учун, ишрат учун қарайсизлар. Мен буни биламен. Аммо бари бир сизни бир Зулайҳо каби жонимдан азиз севаман. Раққосани на шоҳ, на бек, на саркарда хотин қилиб олади! Чунки у раққоса! У Хоразмшоҳнинг кунгилхушлиги учун даркор. Раққосага жавоҳирлар тўхфа этишган, лекин ҳеч ким унинг юраги-

да нима борлигини сўрамаган. Мен ҳам бир эр билан яшаб, ватан қилиб, бола туғиб, кун кўргим келарди. Бир хомболми, бир мешкобчимни мени хотин қилиб, ғарибона қозон қайнатишга зор эдим. Мен жайронлар кабобидан, гулоблар бўйи сархушлигидан зерикдим. Менда бутун мамлакатга етарли бойлик бор. Эрим ва болам бўлмаганидан сўнг, уларнинг менга не кераги бор! Умр саробдек ўтди... Аммо ҳаммавақт, сиз ҳазратнинг менга нисбатан дилхушлик учун эмас, инсон сифатида боққанингиз юрагимда офтобдек ёниб туради.

Темур Малик раққоса Нигина илтимосини қабул қилди. У мисгар чолдан хуржун олиб, «эски-туски» олган бўлиб, ҳамма бойликни унга солди. Нигина билан хайр-хушлашиб ташқарига чиқди.

Темур Маликнинг ўпкаси тўлди...

Орадан бир кун ўтгач, Темур Малик билан Иброҳим Дулдай бозордан нозу неъматлар харид қилиб, раққоса дилига мос тушадиган гулу ифор, Мовароуннаҳр томондан келган савдогарлардан Туркистон тизма тоғларидан олинган мўмиё, қуритилган зирк, Самарқанд кишмиши топиб, унинг ёнига келишди. Энг қимматбаҳо жавоҳирларни белларига боғлаб олишган, бир қисмини карвонсарой ҳужрасига яшириб, эшикни маҳкам қулфлашган эдилар. Туҳфалар ичида Темур Маликнинг ўзи берган жавоҳирлар ҳам бор эди. Хаста ётган Нигина лопиллайдиган зинапоёлардан чиқиб келаётган ватандошларини кўриб, бениҳоя хурсанд бўлиб кетди. У ётган ерида дарҳол қўнғироқчани чалиб, мисгар чол неваралари — бўйи етган қизларга дастурхон ёзишни буюрди. Араблар одати-ча, қаҳваю ширинлик, ёққа қовурилган «қуш тили» ва бўғирсоқ олиб чиқишди. Мисгар оиласига яхши ҳақ тўлаганигами ёки бу хонадоннинг ғоятда инсонпарварлигимни, ҳар қалай, Нигина улардан жуда мамнун эди. Ўзининг айтишича, беҳисоб бойликка эга шоҳ эди-ю, аммо ўзга юртда кимсасиз гадо, ғарибларнинг ғариби эди. Ўзга элнинг шоҳи булгунча, уз элининг гадоси бул деган ҳикматни у ватандошларига сўзлаб берди.

Орадан яна бир кун ўтказиб, Нигина ёнига Темур Маликнинг ўзи ёлғиз келди. Иброҳим Дулдай ҳужрада хуржунга яширилган бойликка посбонлик қилди. Эртасига у Темур Малик илтимоси билан Бағдоддаги энг яхши табибни топиб, аравада олиб келиб, хаста

Нигинани кўрсатди. Турли дори-дармонлар хона тоқчаларига тулиб кетди. Юриш, оғир нарса кўтариш, қайғуриш қатъиян ман этилган дил хасталигига даво топиша олмасди. Икки-уч қават ёстиқ қўйдириб, бошини баланд қилиб ётарди. У ўз дардининг бедаволиги ва умуман ётабериб зерикканлиги сабабли, табибларга ҳам унча хуши йўқ, фақат яхши дўстлар атрофида бўлиши, бўлиб утган Гурганждаги базмлар, созандалар, раққосалар, баҳодирлик қилган сардору саркардалар ҳақида кўпроқ гапиришни, саргузаштлар эштитишни ёқтирарди. Нигина ёнида киши бўлмаганида, шифтга қараб ётиб, соатларча хаёл дарёсида оқарди; бу гариб мисгар хонаси ҳам Хужанд қалъасига, Гурганжу Самарқанддаги уймакор ганчин саройларга ўхшаб кетарди. Чирманданинг сержазава гижбанги, гижжакнинг хазин йигиси, сеторнинг серзавқ оҳанги юрагини эркалар, гўё ун саккиз ёшдаги Нигина рақс этар, юзларча юракларни мафтун этиб, «бу дунё гўзаллиги»ни яратар эди. Уни кимдир уша вақтда: «Жаннат қизи», деган эди. Бу муқояса гап саркарда Шаҳобиддин Хивақий билан вазири аъзам Низом ал-Мулк ўртасидаги баҳсга сабабчи бўлиб, «бу ўйинни фақат жаннатдан чиққан парилар шундай ижро эта олиши мумкин. Унинг танидаги ҳарорат — илоҳий, Хизр назари тушган одам бўлмаса, у кишини ўз санъати билан бунчалик сеҳрлай олмас эди...» деган гаплар ҳам бўлган эди. Нигинани Туркон хотун «Жодукўз» деб атаган, сархуш Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ: «Тоғимдаги гавҳартош...» деб атаган.

«Бари ўтди, бари ўтди...» дерди ўзига ўзи баъзан ёлғиз ётган Нигина.

Кунлардан бир кун, ҳовли эгаси — мисгар чол тонготарда карвонсаройга кириб келиб, қоронғи ҳужрада ухлаб ётган Темур Маликни уйғотди. Тунда хаста Нигина қафо қилганини маълум қилди. Қир, қорайиб кетган болишдан бош кўтарган Темур Малик дарҳол юзига фотиҳа тортди. Бир қисмини камар қилиб, бир қисмини Иброҳим Дулдай белига боғлаб, тикиб олгани жавоҳирларни эҳтиёт қилиб, наридан-бери юзини ювди-да, Иброҳим Дулдайни ҳам олиб чол билан бирга учовлон ичкари маҳалла кучаларига лукиллаб чопиб кетишди. У халтадаги бир ҳовуч Хужанд тупроғини ҳам олган эди. Тилла тангаларни олдинги кунийёқ эски хуржунларга яширган эди.

Шу куни намози жумада марҳуманинг жанозаси уқилиб, йигирма чоғлик одам шаҳар четидаги кимсасиз қабристонга олиб бориб, тупроққа топширишди. Бу одамлар йигирма кишидан ошмай, улар асосан карвонсаройдаги муҳожирлар, кўпчилиги мовароуннаҳрлик ватангадолар эди. Уларга Иброҳим Дулдай тезда хабар қилиб жамлади. Темур Малик ўз қули билан марҳумани лаҳадга қўйди. Унинг боши остига тўққиз йил ёнида асраб юргани — Хўжанд тупроғини тўқди. Бу тупроқни тўққиз йилдан буён ёнида, кичик бир халтачада асраб, олиб юрарди. «Эй, малика! Шу бир қисм тупроқ туғилиб ўсган еринг тупроғидир, она тупроқ бағридаман дегин! Бу дунёга келиб, ўзгаларни шод этиб, ўзи ношод кетган Нигина!.. Сенинг жамолингни энди маҳшар куни кўрурмен...» деди Темур Малик жимгина кўз ёшларини тўкиб.

Қирқ тўққизинчи боб

ШИМОЛДАГИ РУСИЯ ЕРЛАРИГА МЎҒУЛЛАР ҲУЖУМИ ХУСУСИДАГИ ХАБАР ТЕМУР МАЛИК ҚУЛОҒИГА ЕТИБ КЕЛДИ...

Андалузия¹ ва Баҳри муҳит²дан қайтган араб сайёҳлари Бағдодда кунчиқар томондан яъжузмаъжуздек босиб келаётган мажусийлар Мовароуннаҳр ва Хуросондан ташқари Русия ерларига ҳам ҳужум бошлаганини хабар қилишди. «Ўтга, тошга сигинадиган бутпарастлар, шаманлар» фақат мусулмонларга эмас, христианларга ҳам кўп жабру ситам етказаётгани, қон тўкилаётгани араб оламида ваҳимали сўзларга сабабчи бўлди.

Бағдодда сарсон-саргардон юрган Темур Малик бу чинакам қиёмат-қойим, деди. Наҳотки, шимол подшоҳларининг кучли қалъалари Чингизий Ботухон оёғи остида ер билан яксон бўлса! Мовароуннаҳру Хуросон эмас, Русия султони Вали амиршоҳнинг Новгород, Кий, Маскоп, Пископ... қалъалари енгилса! Бу қандай куч бўлди?!

Жаҳонни забт этаман деганлар кўп бўлган, аммо улар ҳеч қачон ниятларига етган эмаслар! На Искан-

¹ Андалузия — Испаниянинг жанубий ўлкалари.

² Тинч океани.

дар, на Доро! Қуёш юзини тўсиб келган қора булутлар шаҳару далаларни босади, лекин вақти етиб, секин-аста сийраклашади, тарқалиб, йўқ бўлиб кетади. Чигирткалар бўрони ҳам худди шундай. Лекин бу офат ҳам абадул-абад эмас!

Дарҳақиқат, Тоболь ва бошқа қалъаларда рус халқининг қаҳрамонларча қаршилик кўрсатишига қарамасдан, ўзаро ноаҳил князлар беадад, отда чопиш, уқ отишда устун мўғул қўшинларининг ҳужумига бардош беролмади. Мелодий ҳисоб билан 1237 йили йирик мўғул-татар ҳарбий қисмлари мордва ерларини босиб ўтиб, Рязань шаҳрига яқинлашдилар ва уни қамал қилдилар. Бошқа князликларнинг ёрдамидан узилиб қолган Рязань мудофаачилари етти кун давомида босқинчиларнинг хуружини қайтариб турдилар. Мўғул-татарларга қарши халқ курашини бошқарган рязанлик Евпатий Коловратнинг жасорати таҳсинга сазовор бўлди. Рязань шаҳрини ишғол қилиб, уни вайрон этган мўғул-татарлар Коломна ва Москва орқали Шимоли-шарқий Русь ерлари сари юрдилар. 1238 йилнинг февраль оyi ичида ун тўрт шаҳарни харобаларга айлантирдилар. Бироқ, ана шу юришлар пайтида катта йўқотишларга дуч келган мўғул-татар қўшинлари Новгород ерларини босиб олиш режасидан воз кечиб, Заволжьёга қайтади. Орқага қайтиш йўлларида ҳам босқинчилар аввалгидек кескин қаршиликлага дуч келдилар. 1239-40 йилларда Ботухон янги юриш бошлаб, Переяславль, Чернигов ва Киев шаҳарларини босиб олди. Мўғул-татар истилоси рус ерларини талон-торож қилиш, аҳолини ёппасига қириш ва асир қилиб олиб кетиш, шаҳар ва қишлоқларни ёндириш, асрлар давомида бунёд этилган моддий ва маданий бойликларни йўқотиш ва талаш билан банд бўлдилар. Бу ҳол рус тупроғида иқтисодий ва маданий тараққиётга жиддий путур етказди.

Рус халқи, Ўрта Осиё халқлари кейинчалик узини унглаб олгач, босқинчиларга қарши қаҳрамонона кураши мўғул-татар лашкарлари кучини заифлаштирди, ғарбий Европа, Ҳинд ва Эрон халқларини мўғул босқинидан асраб қолди. Бўйсундирилган аҳолини доимо итоатда асраб туриш учун мўғул хонлари босқоқчилик қўшинини жорий этди, яъни хон ноиблари бутун Русь ерлари, Ўрта Осиё бўйлаб жойлаштирилди. Мўғул хонлари рус князликларини ўзлари-

га муте қилдилар ва буюк князлик тахти тақдирини ўз қўлларига олдилар. Шарқда ҳам шундай. Хонлар князларга буюк князлик ҳуқуқини берувчи ёрлиқлар тарқатишар ва бу билан улар орасига низо солиб, ўз мақсадлари йўлида фойдаланардилар. Лекин рус халқи ўз озодлиги учун курашни тўхтатмади. Бир-бирлари билан рақобатда бўлган йирик феодаллар, ўрта Осиёда амирлар, беклар ўз рақибини маҳв этиш учун курашда мўғул-татарларнинг ёрдамига таянган ва бу ҳол, ўз навбатида истилочиларнинг рус тупроғини, Мовароуннаҳрни яна қайтадан оёқости қилишларига сабабкор бўлган бир пайтда халқ оммаси мўғул-татар асоратидан халос бўлиш учун курашнинг асосий ва ҳал қилувчи кучи сифатида майдонга чиқди. Мўғул-татар истилоси ҳукмронлиги даврида мўғуллар ҳокимиятига қарши халқ қўзғолонлари бўлди. Мелодий ҳисоб билан 1259 йили Новгородда, 1262 йили Ярославль, Владимир, Суздаль шаҳарларида мўғул-татар истибдодига қарши кескин курашлар бўлди. Худди шундай, Бухорода Маҳмуд Торобий, Самарқанд ва Хужандда халқ ғалаёнлари бўлди.

Шу йиллари Иван Калита князлиги даврида мўғул-татар истибдодига қарши озодлик курашининг таянчига айланган Москва қудратига асос солинди. Мўғул-татарлар томонидан раҳмсизларча таланган ва хонавайрон қилинган Русь ерлари XIV асрнинг II ярмига келиб аста қаддини ростлаб, мамлакатнинг халқ хўжалиги тиклана бошлади. Истибдодга қарши кураш кучая бошлади. 1378 йилда Сож дарёси бўйларида москвалик князь Дмитрий Донской бошқарган рус қўшинлари билан бўлган жангларда мўғуллар илк бор мағлубиятга учрадилар. Русларнинг муваффақияти мўғул-татар ҳукмронлигининг негизига таҳлика солди. Мамайхон Москва сари янги юришлар учун катта куч тўплашга ҳаракат қилди. 1380 йилнинг сентябрида бўлиб ўтган ва тарих саҳифаларига Куликово жанги деб рақам этилган мислсиз муҳораба Дмитрий Донской бошчилигидаги рус қўшинларининг тўла ғалабаси билан якунланди. Бу йиллари Ўрта Осиёда Амир Темур мўғул-татар истибдодига қарши курашида кескин бурилиш бўлди. Феодал тарқоқ Русь халқи ҳозиргача мўғул-татар истибдодидан батамом халос бўлолмаган эса-да, Олтин Ўрда ҳукмронлигига дарз кетди. 1382 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамиш шаҳарда князнинг йўқлигидан фойдала-

ниб, Москвани қамал қилишга муваффақ бўлса-да, кескин қаршиликка дуч келди. Москва аҳолиси биринчи марта артиллерияни ишга солиб, шаҳарни душмандан мардонавор ғимоя қилди. Бироқ татарлар Москвани олишга муваффақ бўлдилар. Тухтамишни Амир Темур тор-мор этиб, қатл этди. Шу йул билан у рус князликларини сақлаб қолди. 1408 йили Едигейхон ва 1439 йили Қозон хони Муҳаммад Москвага юриш қилди; ҳар икки ҳарбий юришларда ҳам Москва қалъаларининг ташқарисидаги аҳоли босқинчиларга мардларча қаршилик кўрсатди, душманни шаҳарга киришга йул қўймади.¹

Эллигинчи боб

ОНА-ЕР НИДОСИ

Ҳеч шодий нест андар ин жаҳон,
Бартар аз дийдори рӯи дустон².

Рудакий

У, (Темур Малик) сўнгги дақиқагача мўгуллар билан жанг қилди. Юзма-юз туқнашувда (Хужандда) нуёнга кескин сўз айтди ва ҳалок булди³...

Туқайга ут кетса ҳўлу қуруқ баробар ёнади... Чингизхон босқинидан сўнг тўрт томонга қочган Мовароуннаҳрнинг «шеру йўлбарслари» Хуросону Эрон, Бағдоду Димишқ, Шом араб мамлакатларига сочилиб кетди. Хазинани олиб қочган шаҳзодаю вазирлар бир ёқда қолиб, хужандлик чивиндек бир раққосанинг юрагидаги она-юрт муҳаббати ҳамма муҳожирларни ҳайратга солди. Қилич осиб, ариллаб-дариллаб юрганлар лол қотди. Унинг узоқ йиллар мобайнида йиққан жавоҳирлари, бебаҳо гавҳар тошлари, шода дурлари, тилла қошу, узугу, сиргаю тақинчоқлари, тангалари бир хуржун бўлиб, ҳамёнга солиб юриш мумкин эмас эди. Темур Малик билан Иброҳим Дўлдай бу хусусда кўп мулоҳаза қилиб, уни қандай асрашлик керакли-

¹ Акад. Греков Б. Д., акад. Якубовский А. Ю., «Олтин Урда ва унинг емирилиши».

² «Жаҳоннинг шодлиги йирилса бутун, Дустлар дийдоридан бўлолмас устун».

³ «УзССР тарихи» китоби, 420-бет.

гини уйлашди. Үзи тухфа этган шода дурлар ҳам кўзларига кўринди. Агар шунча бойлик борлигини карвонсарой атрофидаги қароқчилар билиб қолгудай бўлишса бир кечадаёқ икковларининг каллалари кетиб, қимматбаҳо тошлар талон-торож этиларди. Марҳуманинг «Йигирма»сидан кейин улар гўё пул тўплаб, мармар тош ўрнатиш баҳонаси билан ҳовли эгаси — мисгар чол ёнига боришди. Чол ҳам, қизлари ҳам Нигина беканинг шунча бойлиги борлигини аниқ билишмас, «марҳума асли Хўжанд ҳокимининг иккинчи хотини булгани...»ни ўз тилидан эшитишган, кейинги йилларда муҳожирликда ҳам камбағаллашмаганини сезишарди. Нигина бир куни кайфи чоғлигида мақтаниб, бу гапни айтиб юборган эди. Ахир унинг никоҳида бўлганман-ку, деб ўзига ўзи юпатиш қиларди. Хасталаниб, ўзининг хонанишин бўлиб қолганидан эзиларди. Темур Малик билан Иброҳим Дулдай қимматбаҳо гавҳартошларни иккига бўлиб, катта белбоғига тикиб, икковлари белларига боғлаб олишди. Ёмбию тақинчоқлар, мингдан ортиқ тилла тангаларни хуржунлари тагига ташлаб, бирлари ташқарига чиққанларида иккинчилари ярим қоронги ҳужрадан чиқмай ётишарди. Карвонсаройдагилар уларни «қаландар», баъзилар Мовароуннаҳрдан қочиб келган сардорлардан, деб тушунишарди. Чунки кейинги йилларда мўғул босқинидан сўнг қанчалаб шаҳзодалар, саркардалар араб ерларига қочиб келгани халифага ҳам маълум эди. Бағдодни паноҳ тортиб келган бу хор мовароуннаҳрликларга ёмон назар билан қарашмасди. «Лулининг эшагини суғор, пулини ол...» қабилида иш тутишарди.

Гарчи марҳуманинг «Йигирмаси»дан кейиноқ, тупроқ чўкмасданоқ қабрига мармартош қўйиш маъқул эмаслигига қарамай, каттагина оқ мармар сотиб олиб, ҳилол ва юлдуз тасвирини тушириб, остига «Хўжандлик раққоса Нигина Абдул Саид қизи» деб туркий ёздиришди. Ҳар жума куни бориб, Мовароуннаҳрнинг асл қизига фотиҳа ўқиб, руҳини шод этишди.

Икки ой ўтгач, кунлардан бир кун карвонсаройда тентираб юрган Қангли Арслон билан сардор Олабуқага кўзлари тушди. Қангли Арслон гўё юз йил кўришмаган инисини топгандек йиглаб, Иброҳим Дулдайга ёпишди: «Бор экансен-ку, азиз иним, ватандошим, сардорим... Мен Ҳазораспдаги жангдан сўнг,

шаҳзода Жалололиддин билан кетиб қолган эдим. Кейин шаҳзода мени ташлаб кетди, у зотда олижанобликдан урвоғ ҳам қолмабди... Юрт ва қилич-қалқон эмас, икки кўзи хотинда... Шаҳзодамиз ўз дўстларини бир хотинга олиштириб кетдилар! Саркарда Темур Малик бормилар? Саломатмилар? Қани, гапир?!»

— Саркарда саломатлар, шу ердалар... — деди Иброҳим Дулдай уларга синовчанлик билан боқиб, — нима иш қилиб юрибсизлар?

— Ҳар нима... — деди Қангли Арслон, — хомболлик қилдик, кема ҳайдадик, мешкобчилик қилдик, савдогарчилик қилиб, синдик... Қимор уйнадик, ютқаздик...

— Сиз билан биз жанг кўрган сарбозлармиз!.. Қароқчилик қилсак бўлмасми? Одам ўлдириш, бош олиш ҳунаримиз... — деди Иброҳим Дулдай.

— Ундоқ деманг, иним... — ўйланиб қолди Қангли Арслон. У Иброҳим Дулдай билан Темур Малик шу йўлга кирибдилар деб хаёл қилди. Бир нафаслик сукутдан кейин юмшади. — Иним, қилган гуноҳларимизни олло кечирсин. Бағдод орқали Маккаю муқаррамага жунамоқчимен. Бизлар қароқчилик қилолмаймиз, саркардага салом айтинг, агар шу ишни ихтиёр этган бўлсалар, биздан умид узсинлар. Энди ги дийдор маҳшар кунига қолди...

Унинг ёнида қовоғини солиб турган давангир Олабуқа ҳам индамай, Иброҳим Дулдайдан юз ўтиргандай кўринди. У, мабодо ватандошларимизга йўлиқсак, шу йўл билан синаймиз, деб буни Темур Маликдан маслаҳат олган эди. Қангли Арслон билан Олабуқанинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, шумшайиб кетишаётган эди, Иброҳим Дулдай тўхтатди. Қангли Арслоннинг елкасига қўлини қўйди:

— Ога, бизлар ҳам гурбат азобини тортадурмиз. Лекин ҳеч қачон қароқчилик қилмадик. Мен сизларни синаш мақсадида бу гапни айтдим.

— Бизнинг нимамизни синайсен? Синайдиган ҳолимиз қолибдими! Юртидан ажралганлар одамми? Одам эмас, чумолидан ҳам хор! Саркарда бардаммилар? У зотнинг яхшиликларини кўп кўрганмиз. У зот Жалололиддинга ўхшаган шаҳвоний ҳирсга муккасидан кетган киши эмаслар. Шаҳзода ўз сардорларининг хотинини тортиб олганини ҳам эшитдик...

— Бас, ога! Бундоқ сўзни айтиш ярамайди!

— Инсон ҳеч кимсага керак бўлмай, ортиқча бу-

либ қолса шундай майда гап, фосиқ ва инжиқ бўлиб қолади... Танбеҳингдан, иним, хафа бўлмаймен! Саркардамнинг жамолини бир кўрсам, бас. Ҳазрат соғомонмилар?

— Шукр. У зотни албатта кўрасиз. Аммо у зот ҳам катта андуҳда, хотинлардек кўз ёш қилманглар, яхши гаплар айтиб, умидвор бўлмоқни хуш кўрадурлар.

— Иншоолло! Сиз саркаданинг садоқатли дўсти экансиз. Биз буни билдик. Бир дўст бўлса сизчалик бўлади! Шоҳмурод Кўҳистоний раҳматли ҳам садоқатли дўст эди. Қандай паҳлавон, мард одамлар бор эди. Бағрим ёнадир, бағрим ёнадир...

— Шоҳмуроднинг иниси Элмурод ҳам бунда деворзанлик қилиб юрибди. Мовароуннаҳр саркардалари хору хас, — деди гапга аралашиб баҳайбат Олабуқа йўгон овозда.

— Уни қандай топмоқ мумкин? — дарҳол сўради Иброҳим Дулдай уйқудаги одам чўчиб уйғониб кетгандай. Чунки уч кундан буён саркарда билан Шоҳмурод Кўҳистоний иниси Элмурод хусусида сўзлашишади.

— Бунда ҳар куни бозор, аммо якшанбада мардикорлар ва қул бозори авж олади. Ифриқиёдан тутиб келтирилган қора занжилар сотилади...

Иброҳим Дулдай Хоразм қўшинининг икки собиқ сардорини карвонсаройга, Темур Малик ётган ҳужрага олиб келди. Улар аллавақтгача суҳбатлашиб, қоринларини тўйдириб, чиқиб кетишди. «Саркардада ҳамон қўр-қут бор»лигига хурсанд бўлиб, ҳар куни «ватандоши» ҳолидан хабар олишадиган бўлишди. Темур Маликнинг ҳамма хизматларини қилишар, оқар сувга бориб хуфия кирларни ҳам ювиб келишарди.

Бир ҳафта ичида Олабуқа Шоҳмурод Кўҳистонийнинг иниси Элмуродни топиб келди. Темур Малик бу йигит билан мулоқотда бўлмаган, аммо негадир оғаси Шоҳмурод каби юлдузи иссиқ кўринди. Уни, атайи ирим қилиб, хомболликка чиқармай, Иброҳим Дулдай қатори ўз ёнида олиб қолди. Яна бирон ҳафта ичида Бағдод бозорида Аҳмад Дажжол билан Кучум ботирни ҳам учратишди. Уларни ҳам саркарда ҳужрасига олиб келишди. Куркат қишлоғидан бўлган Мулла Ҳожиб, қамишқўрғонлик Садриддин, аштлиқ Нуриддин Сайҳуний, ахсикатлик Муҳаммад

Али, паҳлавон «Ботмон-дахсар», Қангли Арслонлар ҳам бир-бирларини топиб, «саркарда ҳолидан хабар оладурган» бўлдилар. Халифа айғоқчилари бу ерда Мовароуннаҳр сарбозлари тўпланаётганидан хабар топмаслиги учун улар ўзларининг сирли мулоқотларини яширин тутдилар. Карвонсарой атрофидаги миршаб ва бошқа мансабдор кимсаларга ниҳоятда хушмуомалали, хайр-аҳсонли бўлиш лозимлигини Темур Малик уларга уқтирди.

Шу зайлда ҳафталар, ойлар ўта бошлади.

Кунлардан бир куни Темур Малик Иброҳим Дулдай билан Элмурод Кўҳистонийга, «ҳадеб тухум босиб ётаберамизми» дегандек, асосий гапга ўтди. Улар учовлон бу ерда тентираб «насибасини териб юрган»лардан Қангли Арслон, сардор Олабуқа, мулла Ҳожиб, Муҳаммад Али, Нуриддин Сайхунийларга тамоман ишонса бўлади, деган қарорга келиб, раққоса Нигина қазоси ва «Хўжанднинг асл қизи васиятини» баён этишди. Ярим тунда, икки шам ёруғида, ҳужрада утирганларнинг оғзи очилиб, лол қотди.

— Қани, бир уша марҳуманинг ҳаққига дуо қилайлик! — деди икки қўлини баланд кўтариб Қангли Арслон, — жойи жаннатда бўлсин, облоҳу акбар! Ота-онасининг арвоҳи саломат бўлсин! — энги билан кўз ёшини артди.

— Бир уйинчи хотинда шунчалик мурувват, юртга муҳаббат! — деди аштлиқ Нуриддин Сайхуний, — бундай тантиликни кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган...

— Ўтрор, Чориқдаррон, Хўжанд, Катвон, Бухоро, Хазорасп, Жанд, Гурганж... жангларида минг-минг одам шаҳодат топди. Қўрбонларнинг жойи жаннатда бўлсин! — деди Темур Малик. — Уларнинг ҳар бирининг юрагида она тупроқ муҳаббати барқарор эди. Аммо бу марҳуманинг олижаноблиги ҳар қанча таҳсинга сазовор!

Шундан кейин Темур Малик ўтирганларга Айтим қишлоғига ярадор бориб, сарнигун ўтирганида оёғи остидаги чумоли инини олти марта бузиб, кўмиб ташлаганини, лекин улар олти марта ҳам инини очишдан қайтмагани ҳикоятини айтиб берди. Улар чумолилар эмас экан, Ҳиндистондаги филлардан ҳам катта жониворлар экан, деди гувраниб Темур Малик.

— Хўш, шундай ётаберамизми ёки ўрнимиздан туриб, ҳаракат қиламизми? Бу — тирик ўлим-ку, —

деди яна Темур Малик, — инсон тирик экан, ҳаракат қилмоғи, ҳарб этмоғи, она тупроғини озод этиш учун жангга кирмоғи лозим! Тирик туриб ўзимизни ўлган ҳисобласак, болаларимиз, авлодларимиз олдида қандай жавоб берамиз! Ер остида ётган қурбонлар ҳам, уларнинг арвоҳлари ҳам тепамизда зир югуриб учиб юрибди. Бекордан худо безор!

— Саркарда, сиз нима десангиз шу! Биздек ўлган одамларни тирилтирдингиз. Танимизга иссиқлик югуриб, қонимиз жимирлашиб кетди. Бизлар кесакка айланиб қолган эдик, — деди яна кўз ёшини енги билан артиб Қангли Арслон.

Сардор Олабуқа ҳам бош қимирлатиб, бу фикрни тасдиқларди.

Бошқалар ҳам унинг фикрини қувватлашди.

— Марҳума васият қилиб қолдирган бойликни мен бир неча булакка бўлиб, сизларга берамен. Бу бойлик қўшин тузишга етади. Бу пуллардан ўзингиз ва бошқа харажатларга сарф этмаслик учун каломулло ҳаққига қасам ичасизлар! Мен ҳам қасам ичамен! Ҳар биримиз алоҳида-алоҳида карвонга қўшилиб, савдогарлар қиёфасида Бағдоддан чиқиб кетамиз. Ёул харажатларини ўзингиз ишлаб ёки сарбонга хизмат қилиб топасиз. Шу тариқа, аввал бир қисмимиз Шошга, Келовчи, Қамишқургон қалъаларига, Ўзганга, Ўшга, Куркату Навга жўнаймиз. Менинг қадрдон иним Элмурод Куҳистоний эртагаёқ Бадахшонга, Қалъай Хумбга — ёр-биродарлари ёнига жўнайди. Мен унга тилла тангалардан, жавоҳирлардан бердим. У Қалъай Хумбда икки юз отлиқ черик тайёрлайди.

— Ундан ҳам кўпайтирамиз, — деди Элмурод.

— Балли! — деди Темур Малик, — қўлингиздан келади. Қалъай Хумб бозоридан яхши отлар сотиб олиб, чилангирларга қилич ва қалқон ясаш буюрилсин! Мулла Ҳожиб Аштга жўнайди, унда яхши дўстларимиз бор. Ахсикатга Муҳаммад Али — соҳибқирон ва бошқа дўстларим ўз ерларига жўнайдилар. Сардор Олабуқа, Қангли Арслон Шош ва Келовчига... Бу ишлар муғул амалдорлари ва уларга хизмат қилаётганларга мутлақо маълум бўлмаслиги лозим!

Йигилганлар жим қулоқ осишарди. Саркарда Темур Маликнинг бунчалик тадбиркорлиги, ҳеч кимга керак бўлмай қолган, руҳан ўлган одамларга қайтадан жон ато қилаётганидан мамнун эдилар. Улар-

нинг куплари, бу бойлик марҳума раққосанинг эмас, Темур Маликнинг узиники, деб ҳам ўйлашарди.

— Кимда-ким аҳдни бузса, сардор Муҳаммад Интизомнинг ханжари унинг бўғзида! — деди Иброҳим Дулдай, — Муҳаммад Интизом бир юз эллик йигити билан Хўжандда! У бир кун ҳам жим тургани йўқ! Мўгул босқинчиларининг жазосини берадур. Орамизда Аҳмад ибн Мораздек хоинлар бўлмасун! Мен бу гапни шу ердаги биродарларимизга айтиб қўйишим керак! Сардор Муҳаммад Интизом жаноблари саркардага нома йўллаган. Алоқамиз бор. Ҳазрат, номани беринг!

Темур Малик Муҳаммад Интизом номасини ёнидан чиқариб, Иброҳим Дулдайга узатди. У уқиб эшиттирди. Тупланган сардорларда қатъий ишонч ҳосил қилмоқ учун Иброҳим Дулдай олдиндан буни саркарда билан маслаҳатлашиб олган эди.

— Биз, Иброҳим билан келаси ҳафта худди шу куни йўлга чиқамиз. Ҳар қалай, бир ой ичида Ўзганга етсак керак. Сизлар олдинма-кейин йўлга чиқаберинглар, — деди Темур Малик, — юртга етиб боргач, энг ишончли, иложи бўлса қариндошларимизни ишга солиб, бир-биримиз билан алоқа қилмоқ даркор. Мен сизларни етиб борганимиз ҳамон топиб оламен. Муҳаммад Интизом йигитлари ёнида Хўжандда ясалган тигли пичоқнинг сопи гулдор ва унда бургут қуш тасвири бор... Унинг йигитлари билан бемалол гаплашмоқ мумкин. Ичимизда қўрқоқлик ва хиёнат йўлига ўтган кимсага Муҳаммад Интизом йигитлари кутилмаганда пайдо бўлиб, жазо беради! Янглишиб, пушаймон бўлманглар. Мақсад — янги қушин тузиб, Хўжандни озод этмоқ! Мен ҳар куни туш кўрамен. Она тупроғимиз нидосини тинглаб турибмен. Тушимда ота-онам менга хитоб этиб, ватанга бор, бунда ётма, юртни озод эт, демоқдалар. Мен қайтадан қўлимга қилич оламен!

Қангли Арслон, Аҳмад Дажжол, Кучум ботирлар Шош шаҳри ва Келовчи қишлоғига боражаклари, агар қишлоқ оқсоқоли ҳаёт бўлса Темур Малик саломини етказиб, ишга кириша беришлари мумкинлиги айтилди.

Темур Малик илгаригидай Хўжанд ҳокимига ўхшаб, гайрату тадбиркорлик билан ташкилотчилик қиларди.

Ҳафтани ўтказиб, келаси пайшанба куни Темур

Малик билан Иброҳим Дўлдай марҳума қабрига келиб, сўнгги бор фотиҳа ўқиб, қабристон шайхига садақа беришди. Араб ерида ётган кимсасиз раққоса ҳаққиға узундан-узоқ дуо ўқишди. Саркарда атайи ўз қўли билан катта сопол хумчада муздек сув олиб келиб, қабр устига сепди. Қабрдан ҳовур кўтарилди. Яна икки-уч бор сепди...

— Марҳумага бегона эмас эрдим, — деди ерга қараб хомуш Темур Малик. — Никоҳимда эди... — У кўзига ёш олди. — Иним Иброҳим, сенга дилимни очаман. Марҳумани худо раҳмат қилсун, у бағоят дилбар эрди. Унинг гаплари, унинг қилиқлари таърифга сизмайди. Мен сенга кўп гапларни айтмоғимен... Шу сабабли ҳам у гўрида куйиб-ёнмасун, деб устидан совуқ сув сепаётирмен. Мен энди уни ташлаб кетаётирмен. Белимни камар билан боғлаб, жангга тушамен! Менинг юрагимда марҳума ёди, билагимда шамшир қудрати, маълум юртимиз муҳаббатига барқарор бўлмоғи керак! Бошқа ҳеч нарса, на сўфийлик — мутасаввуф ва на ишрат! Шаҳзода Жаллолиддин нотўғри йўл танлабдурлар — зўру зар, кайфу ишрат!.. Мен бу йўлдан воз кечамен! Менинг кўз олдимда Хужанд ёш боладек зор-зор йиғлаб турипти. Биз тезроқ у томонга боришимиз лозим, қанча тез борсак, шунча яхши!

Иброҳим Дўлдай саркарданинг қабр устига совуқ сув сепаётганини кўриб оғзи очилиб қолди. Марҳумани чиндан ҳам яхши кўришини, бу ишқни дилда доимо пинҳон тутганини, Бағдодга келиши ҳам бежиз эмаслигини сизди. Оғир одам, дилидаги ҳамма сиру асрорни бирваракайига ошкор қилабермаслигини фаҳмлади.

Темур Малик билан Иброҳим Дўлдай Бағдоддаги барча ватандош-сардорларни бирин-кетин жўнатиб юборгач, пайшанба куни Ҳамадон, Машҳад, Кеш орқали Ўш ва Ўзганга эмас, Бағдоддан Рей, Мурғоб, Бухоро, Нур ва Зарнук орқали шаҳри Шошга, ундан Келовчи, Ахсикатга... утишни маъқул кўришди. Тоғ оралиқларида даштда мўғул айғоқчилари йўқ. Душман камроқ эътибор берадиган йўлларни танлашди.

Қимматбаҳо гавҳару тилла тангаларни сардорларга расамади билан бўлиб бериб, қолган қисмини Иброҳим Дўлдай билан Темур Малик иккига бўлиб, белларига боғлаб олишди. Мовароуннаҳрдан чиқиб кетган баҳоси йўқ гавҳарлар яна Сайхун ёқасига

қайтаётганидан саркарда мамнун эди. Дажла¹ дарёси буйидан йўлга тушган карвон Херируд, Мурғоб каби ўн етти дарёни ўтиб, Бухорога кириб боради. Эрта тонгда «икки дарвиш» ҳам йўлдош бўлган туя карвони даранг-дурунг қилиб, Бағдод карвонсаройидан чиқиб кетди. Қиличу қалқонларни қопга ўраб, фақат ёнларида ўткир ханжару дори-дармонларини тугиб олишган, дам пиёда, дам туяда саҳрома-саҳро, дашт-ма-дашт кетиша бошлади. Карвон эгалари — Ироқу Шом савдогарлари башанг, серпул ва яхши кийиниб, катта гапиришар, баъзан «ломакон дарвиш»ларга хизмат буюриб, қўллари белларида гўдайиб туришарди. Иброҳим Дўлдай саркардага қилинган баъзи совуқ камситишлардан ғазаби қўзғаб, савдогарбаччаларни савалашга тайёр турарди, аммо саркарда бунга асло рухсат этмасди. Улар агар иккови жунбишга кириб, шамширбозлик этса карвоннинг барчасини ер тишлатиб қўйиши жуда аниқ. Уларнинг ҳатто баъзида «қўллари қичиб» шамшир ушлагилари ҳам келиб қоларди.

Ўн беш кун деганда Мурғобдан ўтиб, Марвга етди. Бир кунлик дам олишдан сўнг, Қорақумга киришда карвонни ногаҳон қароқчилар тўдаси босди. Ундан ортиқ қилич ва ханжар тутган қароқчилар олдинги туядаги сарбонни ушлаб, қўл-оёғини боғлаб, қандай қимматбаҳо мол олиб кетаётганини сўраб, қамчилашарди. Савдогарлар туя устида қотиб, қуролларини ҳам кўтаришга юраклари дов бермай турарди. Темур Малик охириги туядан тушиб, Иброҳим Дўлдайга: «Жим турсак уят бўлади! Бу ярамаслар ёнимизни кавлашдан ҳам тоймайди. Қилич ва қалқонни ол! Қалқонни айниқса унутма, чунки қароқчиларда қалқон бўлмайди, узоқ жанг қилишни мўлжалламайдилар. Шамширим билан қалқонни тез узат! Кунглимдан ўтган эди, бир уйин кўрсатамиз...» деди. Иброҳим Дўлдай қароқчиларга сездирмай қилич ва қалқонларни олди. «Дарвиш»ларнинг гимирсиётганига улар кўп эътибор беришмасди ва яна охириги туяда карвон хизматкорлари келишини билишарди. Тиллаю ақча, ипак буюмлар, дори-дармонлар олдинги туяларда, сарбон ихотасида бўларди.

— Ҳей, нобакор қароқчилар! Карвонга шикаст ет-

¹ Д а ж л а — Бағдод ёнидаги катта дарё, европаликлар Тигр деб атайдди. Иккинчи дарё Ефротдир.

казсангиз, ҳаммангизни шу ерда чопиб ташлаймиз! — деди наъра тортгандай баланд овоз билан Темур Малик. Саркардадан беш қадамча унга Иброҳим Дулдай қиличи, сўл қулида қалқонини ушлаб, шай турарди. Қилич ушлаган икки «дарвиш»га кўзи тушган қароқчилар сардори қийшиқ, димишқий қиличини баланд кўтариб, югурганча келиб, Иброҳимга ҳужум қилди. Иброҳим Дулдай биринчи зарб уришдаёқ қалқонсиз қароқчининг бошини узиб ташлади. Кетма-кет югуриб келган қароқчилар ерда, боши узилиб ётган сардорларини кўриб, капалаклари учди. Темур Маликка ҳужум қилишди. Саркарда бехато қилич уриб, икки қароқчини ҳам ерпарчин қилди: «Жанг қилмай юрган экансизлар, ҳаромилар! Қўлларинг қилич ушлашга қовушмайди-ю, қароқчилик қилиб нима қиласанлар!» Темур Малик билан Иброҳим Дулдай қолган қароқчиларни қувлашган эди, улар мушукдек тўрт томонга қочишди.

Карвон яна йўлида давом этди, узоқдан орқаларига қарашган эди, қароқчилар йигилиб келиб, шериклари жасадини кўтариб олиб кетишаётганига кўзлари тушди.

Шу кундан бошлаб, туя карвонининг хўжалари, сарбондан тортиб барча савдогарлар Темур Малик билан Иброҳим Дулдайни катта эҳтиром этиб, олдинги туяга олишди. Ҳар куни уларга ширин таомлар тайёрлаб, то Бухорога етгунча эҳтиром кўрсатиб келишди. Уларнинг муҳожирдаги Хўжанд ҳокимлари эканини билишмади-ю, аммо дарвиш эмас, мўгул босқинчилиги туфайли ватанидан чиқиб кетган сарбозлар эканини фаҳмлашди.

Бухородан улар бошқа карвонга ҳамроҳ бўлиб, Кармана орқали Нур ва Зарнукни босиб, Шош вайроналарига, ундан Келовчи қалъаси билан Янтоқ, Қамишқўрғон, Ахсикатдан ўтиб, Қорадарё йўли билан Ўзган шаҳрини кўзлашарди. То баҳоргача Ўзгану Ўшда туриб, сардорлар билан алоқани яхшилаб, Куркатда туриб, Исфисор ёки Унчи қишлоғи атрофига бадахшонликларни чақириб ниётлари бор эди.

Саркарда Сайхунга яқинлашгач, Жандга кирмади. Бу ердаги жангда кўп асл сарбозларини, қадрдонларини йўқотганди. У Жандни пастлаб, тўғри Шош сари юрди. Мўгуллар келганигача вайрон этилган Шош шаҳри аста-секин қайтадан тикланарди. Саркарда яширин кириб келганига қарамай бу ердаги

Қангли Арслон, Кучум баҳодир уларни топиб, уч кун обдан ҳордиқ берди. Тайёрланган қурол-яроғ, уттиздан ортиқ йигитлар ўзлари кунгилли бўлиб уюшганликларини маълум қилишди. Йигитлар ичида марҳум мунший Абдулқодир Шошийнинг икки фарзанди ҳам борлигини, улар қасоскор эканликларини айтишди. Сардор Олабуқа ҳам Келовчида эканини маълум қилишди. Темур Малик баҳор ойларида Хужандга яқин, Чориқдарронда тўпланиш, кейин дарёдан ўтиб, Унчи ва Исфисорда жанг бошлаш кераклигини, ўзининг Куркатга келганидан сўнг хабар беришини айтди. У эртасига Қангли Арслон, Кучум баҳодир, мунший фарзандлари билан Қаффол Шоший мақбарасини, ундан сўнг Абдулқодир мунший қабрини зиёрат қилди. Тонготарда Қангли Арслон тайёрлаган отларда Келовчига жўнашди. Бунда икки кун тунаб, эртасига тоғ оралиги билан Қамишқўрғон сари йўл олишди. Гуё отасиз қолган оиладек Келовчида ҳам, Чориқдарронда ҳам, Қамишқўрғонда ҳам саркарда Темур Маликнинг ҳаёт экани, унинг кемаси дарёда ағдарилмаганини билишиб, фуқаронинг кўнгли кўтарилди. Яна унинг номи одамлар тилида зикр этилди. Шоҳмурод Кўҳистоний фожиаси эл қулоғига етиб, хужандликлар бир қайғуси икки бўлган эди. Жанд шаҳридаги жангда Темур Малик ҳам ҳалок бўлди, деган гап тарқалган эди. Улоқ нўён Темур Малик деса юрагига ваҳима тушарди. Уни саҳрода ўлиб кетди, деганлари мутлақо ёқарди. Оролда шармандаларча қўйиб юборгани, Жанд яқинидаги жангда камондан уқ узиб, кўзини кўр қилгани, бу хабар Чингизхонга етиб бориб, унинг учун Самарқанддан каххал юборгани ҳам хаёлидан ўтган эди. Темур Маликнинг Сайхуннинг унги қирғоғидаги қишлоқларда бўлгани тезда Чоркесарга ҳам етди. Саркарданинг бу қишлоққа тушишини жуда ҳам иташарди. Бу ерда мўғуллар борлигини хабар қилишгач, қишлоққа кирмай Иброҳим Дўлдай билан Сайхунни кемада ўтиб Ахсикат сари йўл олди. Бағдоддан чиққанларида, қилич ва қалқонни яшириб, отни ҳам бир деҳқонда қолдиришган эди. Ахсикатга киришда, Темур Маликнинг кўз олдида ҳамма сардорлардан шижоатли, ҳамма соҳибжамоллардан аъло соҳибжамол, гунчаликда узилган Қоракўз бека пайдо бўлди. У Қистакўз қишлоғида дафн этилган. Унинг руҳи покига, отаси бек ҳазратларининг руҳига саркарда билан Иброҳим Дўл-

дай фотиҳа ўқишди. Мўғуллар шаҳарни қаттиқ жанг билан олгани, Сўқту нўён ҳокимнинг катта ўғлини кейинчалик «ўз халқидан» деб Аҳсига ҳоким қилиб тайинлаганини эшитишди. Кичик ўғил Муҳаммад Али мўғулларга зид экани, лекин оғаси туфайли шаҳарда эркин юришини ҳам эшитишди. Икки кун бозорда юрган темур Малик билан Иброҳим Дўлдайни Муҳаммад Али топиб, дарҳол уйига олиб кетди. Бу ерда беҳавфу хатар эканликлари, ҳатто кучаларда қилич тақиб юрган Муҳаммад Алига ҳам мўғуллар ёмон кўз билан қарамаётганини сезишди. Муҳаммад Алининг оғаси Хўжанд билан алоқа қилиб тургани, Маҳмуд ялавоч иниси шунчаки номига ҳоким бўлиб турганини эшитишди. Аслида иш Сўқту нўён қўлида эканини билишди. Улар ёш Метин Маликни ўлиб кетган отаси ўрнига ҳоким кўтаришни ҳам мўлжаллаган эканлар. Бу билан тинчимаётган Хўжандни тинчителишмоқчи бўлганлар. Шимолда, Эдил бўйларида, рус ерларида жангу жадаллар қилиб юрган Ботухонга нома юборишиб, Метинбекни Хўжанд ҳокими лавозимга қўйишни сурашган. У аниқ бир фармон бермай, бу ишни «чўзгани» Сўқту нўённи даргазаб қилиб юрарди. Хўжандда тез-тез мўғул мансабдорларининг фожиавий ҳалок бўлиб туриши, бунинг сабабкорини мутлақо топиб бўлмаслик, Сўқту нўённинг тинкасини қуритди. Агар Ботухон рухсат этса Мўғулистонга кетиш нияти ҳам йўқ эмас эрди. Ерли халқ мўғул нўёнларини ҳеч ёқтирмаётганлиги сабабли Жўжи билан Чигатой фармонида мувофиқ Хўжандга туркий уруғдан бўлган Қотагон ўғлонни расмий ҳоким этишди. Йил сайин, ой сайин мўғулларнинг эл ичида обрўси кетиб, кўплари уйланиб, ерлилар ёнига қўшилаётгани ҳам — мўғул қўшинини йиллар ўтиб маҳаллий халққа сариқ ёғдек эриб, сингиб кетаётганини сездирмаслик мумкин эмас эди. Инисининг Аҳсикатда куч тайёрлаётганидан хабарсиз, ҳоким ога кўп нарсани валдираб, Муҳаммад алига айтар, оила доирасида ўзи ҳам «мўғулларнинг маърифатдан узоқ, еб-ичишдан бошқа нарсани билмайдиган молдек бир нарсалар» эканини гапирарди. Бу гапни Хўжанд ҳокими Қотагон ўғлон ҳам гапирарди. Муҳаммад Али оғасида шубҳа қолдирмаслик, тамоман ишонч ҳосил қилмоғи учун «аҳтиёт бўлинг, мўғуллар ўзини гўл қилиб кўрсатгани билан ўлгудай айёр, зимдан кузатадиган...» лигини таъкидларди...

Бу гапларнинг барини Муҳаммад Али Темур Малик билан Иброҳим Дулдайга гапириб берди. Ўттиздан ортиқ йигитни яширинча қуроллантиргани, мақсадни маълум қилгани, баъзиларининг ўз отлари борлиги ва бунинг устига оғасига тобе сардорлардан икки киши билан қадрдон бўлганини ҳам айтди. Сарбозлар «ватан хизматига бош беришга тайёрмиз» деяётганини ҳам айтишди. Оғасининг қўрқоқроқ бўлса ҳам ёмон кимса эмаслиги Ахсикат халқига кўп зиён етмаслиги мақсадида отаси ўрнига ҳокимликни ихтиёр қилганини, агар мўгул мансабдорлари Фаргона аҳлига қонли фожиа етказса, оғаси ҳам шу лаҳза ўз ватандошлари тарафида туриб, мўгулга қилич кутаражагини ҳам маълум қилди. Черик сардорлари Муҳаммад Али сўзларига тамоман ишонарди, оғасидан кўра ҳам у эътиборлироқ, чунки Хўжандда, Чориқдарронда, Жандда, Ҳазораспдаги қонли муҳорабаларда қатнашгани, ярадор бўлганлиги — заминнинг яхши фарзанди эканлигидан далолат берарди. Муҳаммад Али ахсикатликларга Хўжанд ҳокими саркарда Темур Малик жангда ҳалок бўлмагани, у тирик эканини маълум қилди. Баъзилар «Темур Малик ҳажга кетган...» деган гапнинг ҳам асоси йўқлиги, саркарда Темур Малик яқин орада катта қўшин билан Хўжандни озод этиб, «муस्ताқил салтанат тузди» деган гапни ҳам жуда жиддий асослаб, ўзи ҳам бу пайтни кутиб турганини, Фаргона водийсининг мард йигитлари шундай фурсат етгач, қўлларига қилич олиб, тезда менинг атрофимга тўпланишлари керак, деди. Раҳматли отам — бекнинг васияти ҳам шундай бўлган! Синглим учун, Ахсикатда қурбон бўлган йигитлар учун босқинчидан қасос оламиз, деган гаплар ҳам кишилар юрагини тугўнга солган эди. Баъзи йигитлар ҳозироқ мўгул истибдодига қарши ҳужумга ўтишга тайёр эдилар...

Бу ишларни билган саркарда Муҳаммад Алига катта миннатдорчилик изҳор этди. Ахсикатдан чиқиб кетишда у билан қўл беришиб, қучоқлашиб: «Азизим, укам, яқин орада Хўжандда, бу замин эгалари сифатида учрашайлик...» деди. «Савр ойининг биринчи ҳафтаси Унчи ёки Исфисорга тўпланамиз! Ёки Қистакўз қишлоғи билан Лайлак дарёси оралигида... Буни яна аниқроқ қилиб, сизга сардор Муҳаммад Интизомнинг одамлари етказадилар...» деган аниқ фармон ҳам берди. Шундан сўнг, тунда Темур

Малик билан Иброҳим Дулдайни яна Муҳаммад Али «қаландар» сифатида эмас, яхши отларда, яхши либосларда то Қорадарё бўйига кузатиб қўйди. Улар йўлда бир тунаб, эртасига Ўшга кириб боришди. Бу ердаги аҳвол ҳам Ахсикатдан қолишмасди. Темур Малик назарида энг муҳим нарса шу эдики, ерлик халқ мўғул босқинчиларга қарши оёққа туриб, жанг қилишга тайёр. Ўзганда ҳам аҳвол ёмон эмас, лекин йигитлардан Каркидон, Даравутқўрғон — Қизилсув дарёси бўйлаб, Жирғатолга, ундан Қалъайи Хумбга ўтиб, Элмурод Кухистоний аҳволдан хабар олишни, Темур Малик саломини, саркарда Куркатда ёки Қистакуз билан Лайлак дарёси орасида бўлиши, ҳужум савр ойининг биринчи ҳафтасида эканлигини маълум қилишни топширди.

Саркарда Ўзган билан Ўшда икки кундан бўлиб, сардорлар билан обдан пишиқ гаплашиб олди. «Марҳума бойлиги ишимизда «хамиртуриш» бўлгани, озодлик учун жанг тайёргарлиги харажатларини фуқаронинг ўзи ҳам тўплаб бераётгани, оти борлари отини, қиличи борлар қиличини, дони борлар дону озиқ-овқатини аямаётганликлари, айниқса Ўш билан Ўзганда фидойи кишилар ниҳоятда кўплиги, улар Чингизхонга ҳам, Хоразмшоҳ салтанатига ҳам, ундан олдинроқ ўтган салжуқийлар султони Санжарга ҳам қарши бўлгани сезилди. Ўзгану Ўш доимо мустақилликка интилган.

Эндиги йўл Олой ва Туркистон тизма тоғлари этаклари билан Шўробдан Ворухга, ундан Робот орқали Куркатга. Бу ер саркарданинг «боргоҳи» бўлади. Мабодо хавф тугилса бир кечада Лайлак дарёсини кечиб, Қистакузга ўтишга тўғри келади.

Темур Малик юриб чарчамасди. Отда юриш — балиқни сувга қўйиб юборгандай гап... Инсон бир ерда ўтирмаслиги керак, у ўтираберса айниб, кўлмак сувга ўхшаб қолади. Инсон доимо дарёдек оқиши керак, у ҳар қандай андуҳдан фориг, оқар сувдек бегубор бўлади, кўп яшайди, дерди. Инсон юриш ва югуриш, меҳнат қилиш учун яратилган. Бу фазилатларни йўқотган инсон тезда илдизи қуриб, саргайиб, йўқ бўлиб кетишга маҳкум.

Улар Куркатга етиб киши билмас, даранг-дурун-сиз кадхудо ҳовлисига жойлашдилар.

Куркат қишлоғи Ширин тоғ этакларида, Сайхун ёқасидаги Хужандга қарашли қишлоқлардан бири-

дир. У мелоддан олдинги VI асрда Эрон ҳукмдори Кир томонидан бунёд этилган, унинг номи билан Киркент деб юритилган. Кейинчалик у Куркат бўлиб кетган. Шу ерликлар таъбирича, Куркат Ўратепа ва Хужанд шаҳарлари орасида йўловчилар тушиб ўтадиган жуда обод бир бекат бўлган. Шу сабабли халқ уни «бир кўру кет» деб атаган. Яъни «кўркет» сўзидан келиб чиққан.

Маълумки, «Куркат» сўзи қадимги туркий тилда чиройли, кўркам маъносида ҳам қўлланган. Агар қишлоқ учун шу сўз асос қилиб олинган бўлса, у ҳолда Куркат — чиройли, кўркам қишлоқ маъносидадир¹.

Бир ривоятда қишлоқнинг номи Курушкада, Куркада деб юритилгани маълум.

Қиёматли дўст, саркарда эътимод қўйган оқсоқол, бундан икки кун аввал «Коравшин томондан, тоғда қолган иниси» сифатида, оқсоқол ҳовлисига Муҳаммад Интизом ҳам келиб, саркардани кутиб ётарди. Туққиз йилдан сўнг, қишлоқ оқсоқоли ҳовлисида, анча озиб, ранглари кетган Темур Малик билан хипча, қорачадан келган Муҳаммад Интизом қучоқлашиб, омонлашиши, бир-бирларининг елкаларига бош қўйиб, «қандай замонларга қолдик...» дегандай бир-бирларига аввал хомуш, кўнгиллари бўшаб боқишди, кейин чеҳралари очилиб кулимсирашди.

— Хуш келибсиз, саркарда! Илоҳим... — ҳаммалари қўлларини фотиҳага очишди, — бандаси ҳамма нарсага чидайди, — деди Муҳаммад Интизом енги билан кўз ёшини артиб. Бу қадрдон дўстини кўриб, хурсандчиликдан келган кўз ёш эди. Кулги ҳам, кўз ёши ҳам мутлақо бегона бу қаҳри қаттиқ одам саркардани кўриб, аъзойи бадани мумдек юмшагандек бўлди. Қишлоқ оқсоқоли Абдусалом билан Иброҳим Дўлдай уларни кузатиб турарди.

— Бола-чақангиз саломатми? Ўзингиз бардаммисиз? Доимо саломат бўлинг! — Темур Малик садоқатли биродаридан кўз узмасди. — Оллонинг хоҳиши билан яна она юртга қайтдик...

Қишлоқ оқсоқоли меҳмонларни хонага олиб кирди. «Аввал таом, баъдаз калом...» дан сўнг, Муҳаммад Интизом Абдулсаломга саркарданинг қишлоқда эканини ҳеч кимсага сездирмасликни тайинлади. У

¹ Н. Неъматов рисоласидан.

саркарда билан ҳам баъзи масалаларни гаплашиб, зарурат туғилганда Иброҳим қишлоқ гузаридаги атторлик моллари сотаётган Турди пайтавачи деган дукондорга йўлиқишини маълум қилиб, ўзи устига ҳуржун ташлаган йўрга эшагида Хужандга жўнади. Иброҳим Дулдайга ҳам алоҳида баъзи гапларни айтиб, олиб келган хуржунини ташлаб кетди. Яна бир ой — савринг аввалини кутиш, яқин орада Элмурод Кўҳистоний яширинча Куркатга келиб кетишини ҳам маълум қилди.

— Шош, Келовчи, Чориқдаррон, қамишқўрғонликлар барвақтроқ дарёдан ўтиб, Қистакўз, Навга тупланишса яхши буларди, — деди Темур Малик Муҳаммад Интизом билан Иброҳим Дулдайга, — улар купроқ, чоршанба куни отбозор баҳонаси билан, ундан ташқари тўрт-бешта бўлиб юриш мўғулларда шубҳа туғдирмайди. Бу томонга келадиган отлиқлар ундан ошиб кетмаслиги лозим. Ўз кишиларимизга, савр ойининг биринчи ҳафтаси... деган гапни маълум қилсак бўлаберади.

— Тўғри, — деди Муҳаммад Интизом. — Элмурод Кўҳистоний бирон ҳафталардан кейин ўзи кичик бир отлиқлар тўдаси билан ёнингизга келади. Орадан кўп ўтмай, менга маълум бўлишича, Гарм, Жиргатол орқали беш юзга яқин отлиқ Сохга чиқади, Робот, Қистакўз орқали Исфисорга етиб, шу ердан ярим тунда Хужандга ҳужум қилиб, тонготарга қалъани қўлга олмоқчи. Элмурод Кўҳистонийнинг режаси мана шундоқ. Эрта ёки индин унинг ўзидан ҳам эшитарсиз.

— Бу жуда яхши! — деди Темур Малик фахр этиб. — Бадахшонликлар қулликни мутлақо тан олмайдиган мард халқ! Раҳматли Шоҳмурод қандай олижаноб, бутун одам эди... Жойи жаннатда бўлсин! Ҳали биз хонавайрон қилинганлар, бегуноҳ фуқаро ва қатл этилган биродарларимиз қасосини оламиз! Мўғуллар кўп қотилликлар қилди. Буни наинки биз, авлодларимиз ҳам кечирмайди!

Муҳаммад Интизом энгагига узун соқолини ёпиштириб, бошда кулоҳ, йўрга эшак миниб, қишлоқдан чиқиб кетди.

Темур Малик билан Иброҳим Дулдай қишлоқ оқсоқолиникида уч кеча ётиб, тўртинчи куни она шаҳри Хужандни ниҳоятда соғинганидан айғоқчилар сардорига ҳам «панд бериб» бир кўриб келиш нияти-

да от-арава тайёрлатди. Муҳаммад Интизом қолдирган турли айғоқчилик анжомлари билан соқол-мўйлаблар ёпиштиришди, эски чакмон, оёқларига деҳқонлар киядиган чориқ, бошга афғонча малланг салла ураб, «Чоршанба — муродбахш» деб Хужанд бозорига йул олишди. Шаҳарнинг Уратепа дарвозасидан бозорга келишди. От-аравани майдон четига қўйиб, узлари кичик мазорни ёқалиб ўтиб, дарёга яқинлашишди. Сарисанг тепалигига чиқиб, тўлиб, жимираб оқиб ётган Сайхунга тикилишди. Темур Малик тўйиб, кўкрагини тўлдириб нафас олди. У тепаликдан туриб, узоқдаги қалъага ҳам тикилди, шу қалъадан сал берироқда — намозгоҳ маҳалласида ҳовли-жойи бор. Бунда ёлғиз фарзанди Метин Малик туради. У отасининг келганини билмайди, агар Хужанд ҳокими Сарисанг тепалигида турганини билса, ўти ёрилиб кетармиди. Эҳтимол, у отасини жуда соғингандир... Хизматкори Гуломга минг ташаккурки, у уч яшар болани мўғуллар қўлига бермай, яширинча олиб қочган. Ойчечакнинг хоинлиги эсига тушса, юраги шигиллаб кетарди... Киши баъзан шундоқ сийнаси устида кулча бўлиб ётган илонни ҳам фаҳмламай қоларкан! Қалъанинг кунчиқиш томонидаги бозор майдони гавжум — одамлар, аравалар, отлар — бозор ёқасидаги каппону чап томондаги мисгарликларни тинимсиз тарақа-туруғи Сарисанг тепалигига шундоқ эшитилиб турарди. Темур Малик ерга ўтириб, қўлларини тупроққа текказди, худди шу атрофдан олган бир ҳовуч тупроқни Бағдодда, марҳума раққоса Нигина қабрига тўккан. У олижаноб хотиннинг умр бўйи подшоҳларга дилхушлик қилиб, йиққан бойлиги бир омил бўлди. Мана саркардаю сардорлар ўзга юртда қолиб кетмай, она тупроқлари томон учушди. Бу ҳам хотун, деди ўзига ўзи. Аммо Туркон хотун бутун мамлакатга инқироз келтирди. Бу ҳам хотун!

Темур Малик яна ўрнидан туриб, дарё оқимиغا, Чорқишлоқ томонда, ярим фарсахча узоқликдаги дарё ичи истеҳкомга кўз ташлади. Узоқда хирагина кўриниб турган оролчада олти ой туриб, жанг қилишди. Шаҳар ичида, бозор оқсоқоли Аҳмад ибн Мороз ва шунга ўхшаганларнинг хиёвати бўлмаганда шаҳарни асраб қолиш, эҳтимол дарё ичида истеҳком қурмаслик ҳам мумкин бўларди...

Сарисанг тепалигидан улар тўғри бозорга қайтиб

келиб, Иброҳим Дўлдай даъвати билан Куркатга жўнашди. Саркарда бахтга етгандай жуда мамнун, тўққиз йиллик ватангадолик жонига тегиб, суяк-суягидан ўтиб кетган эди. У Хўжандни кўриб, ниҳоятда қувониб кетди. Бунда ҳокимлик даврида ҳам бунчалик кўнгли тоғ бўлиб қувонганини билмайди. Оч одамнинг қаттиқ нонга қорни тўйгандек, бунинг ҳам мислсиз ўз гашти бор!

Орадан яна икки кун ўтказиб, Темур Малик ўғлимни кўриб келаман деб, туриб олди. Иброҳим Дўлдай: «Сардор Муҳаммад Интизом бундай эркинликларга рухсат бермаган, ҳурматли саркарда, мен бир нарса деёлмайман», деди. Темур Малик кичик болага ўхшаб бир гапни такрорлайвериб, хархаша қилгандек бўларди. Иброҳим Дўлдай, қишлоқ оқсоқоли Абдусалом, Муҳаммад Ҳайбатулло, дўкондор Турди пайтавачилар ҳам Темур Маликнинг Хўжандга боришини маслаҳат кўришмади.

— Энди сир йўқ, энди биз бекиниб юролмаймиз! — деди Темур Малик Абдусаломга. — Элмурад Кўҳистоний қўшини Бадахшондан йўлга чиққанига бир ҳафта бўлди. Ўзи бугун ёки эртага кириб келади. Худди шу муддатга Ахсикатдан сардор Муҳаммад Али тўрт юз йигити билан келади. Ҳаммалари йўлга чиққан... Мен қачонгача яшириниб ётамен? Тушундингизми, азизларим, мен нега кўршапалакдек қўрқиб ётишим керак?! Бир минг икки юз отлиқ билан мен мўғулларни тилка-пора қилиб ташлаймен! Бир минг икки юз! Бадахшон паҳлавонларини сиз ким деб уйлаяпсиз?! Мен тоғлик паҳлавонларимнинг ўзи билан ҳам бир эмас, икки Хўжандни озод этишим мумкин! Қўрқманглар, азизларим!

Саркарданинг баъзан мана шундай талтайиб, бандпарвоз гаплар айтишини биладиган Иброҳим Дўлдай миқ этмай турарди. Бундай чоқда унинг раъийини қайтариб ҳам бўлмасди. Абдусалом билан Турди пайтавачи бир-бирларига қараб қўйишди. Бу қарашдан: «Саркарда тўққиз йил сарсон-саргардон бўлиб юриб, лофчироқ, хаёлпарастроқ бўлиб қолмаганмиканлар... Мўғуллар ёмон, улар жуда ҳам маккор, шунча қўшин келар эмишу улар ухлаб ётармикан?..» дегандек булишарди. Бу андишани дўстлари кўзидан пайқаган Темур Малик кулди.

— Нимани уйлаётганингизни фаҳмлаб турибмен, — деди у Турди пайтавачига тикилиб, — энди энг

яхши пайтаваларни ўзимизнинг сарбозларга тўқиб берасиз. Худо хоҳласа, шаҳар озод бўлади!

— Саркарда, менинг лақабим «пайтавачи», ўзим ҳозир атторлик қиламен. Пичоғимга қараб қўйинг! — у мақтанди. — Шаҳар озод бўлса, йигитларга пайтава топилади. Мен сардор Муҳаммад Интизомга тобе кишимен.

— Узр, азизим, — деди Темур Малик, — менга қаландар либосини кийдиришлар, бориб ўғлимни кўриб келамен!

Шу куни тушки таомдан сўнг, саркарда Иброҳим Дўлдай билан отда яна Хўжанд сари юрдилар. Улар чиқиб кетгач, икки отлиқ билан оқсоқол ҳовлисига Элмурод Кўхистоний кириб келди. Саркарданинг ўғлини кўрмоқлик учун Хўжандга жўнаганини эшитиб хафа бўлди. Қош қорайгунча кутишди. Абдусалом ҳовлисига ахсикатлик Муҳаммад Али ҳам ўз одами-ни юборибди, тўрт юз отлиқ билан Лайлак дарёси бўйида турган эмиш. Шу куни Шошдан Қангли Арслон, Ушу Ўзгандан ҳам одам келиб, отлиқлар Қистакўз қишлоғи атрофида эканини айтишди. Қамишқўрғон, Келовчи қишлоғидан ҳам элликтадан юз отлиқ аллақачон дарёдан ўтгани Элмурод Кўхистонийга маълум бўлди. Бағдодда гаплашиб олганларига кўра мана, салкам уч ойдан буён кўришмаган Элмурод Кўхистоний саркарданинг Куркатга кириб келишини бесабрлик билан кутарди.

Шу куни тушки таомдан сўнг, ўз либослари, соқол-мўйлабларини бошқача қилиб, Хўжандга жўнаган Темур Малик билан Иброҳим Дўлдай бошқа ёққа алаҳсимай тўппа-тўғри қалъа ёнидаги Намозгоҳ маҳалласига киришди, йўлда бир неча мўгул отлиқларига рўпара келишди. Улар ўзи билан ўзи овора эди. Ҳокимнинг катта дарвозаси олдида тўхтаб, остонада туриб дарвозани тақиллатишди. Кимнингдир ичкаридан келаётган шарпасини эшитиб, Иброҳим Дўлдай атайи орқага тисланиб, отларни тор кўчага олиб кирди. Дарвозани очган ун уч ёшлардаги, бўй-басти баланд, шафтоли тукидек лаблари устида эндигина мўйлаби сабза ураётган йигитча «жанда осган узун соқолли қаландар» га тикилиб турди. «Сизга ким керак?» деган гапни айтмади-ю, ҳайрон бўлиб, тикилиб турарди.

— Ассалому алайкум! — деди «қаландар».

— Ассалому алайкум! — деди дарҳол йигитча хи-

жолат бўлиб. У кекса бир одамга аввал салом бермаганидан ўзини ноқулай сезиб, қизариб кетди.

Бу ҳол «қаландар»га ёқди. Демак, унда инсонгарчилик, ўз номақбул ишидан хижолат бўлиш фазилати бор экан. Темур Маликка бу ёқди.

— Мен ҳоким ҳазратларининг яқин кишиларидан бўлганмен. Сиз ким бўласиз?

— Мен ўша ҳоким ҳазратларининг ўгли бўламен. Отим Метинбек, — деди йигитча дадиллик билан.

Мўгуллар умумий фармони билан бундан уч йил муқаддам илгари ўзларига қарши курашган, қалъаларни қаттиқ мудофаа қилган мансабдор ёки бемансаб кишиларнинг «гуноҳи» кечирилиб, баъзи мансабларга ерли халқлардан қўйила бошланган эди. Шу сабабли илгари ота номини айтишдан қўрққан Метин Малик кейинги йилларда Темур Малик номини фахр билан тилга оларди. Йигитча «қаландар»га тикилиб, сезилар-сезилмас табассум этди.

— Отангиз ҳалок бўлган эмас!

— Сиз буни қандай исботлайсиз? — деди лоқайдлик билан Метин. Чунки кейинги йилларда Темур Малик номи билан бир неча қишлоқларда мўгулларга қарши исён кўтарилиб, охири қонли фожиа билан тугаган эди. Қанчалаб кишилар қурбон бўлган. Лекин мўгул мансабдорлари чуқур тафтиш этишганда бошқа одамлар Темур Малик номи билан кўзголонга сардорлик қилган экан. Бу гап Метин Малик қулоғига ҳам етиб келган.

— Отангизнинг Гулом отлиқ садоқатли хизматкори бор эди. У киши ҳаётми?

— Ҳа.

— Гулом ҳозир етмиш саккиз ёшга кирган бўлмоғи мумкин.

— Худди шундай.

— У хизматкор қаерда?

— Ҳозир чақирамен. Ичкарида... — йигитча «қаландар»ни дарвоза ёнида қолдириб, ичкаридан соқол-мўйлаби ўсган, мункиллаб қолган Гуломни бошлаб чиқди. «Қаландар» Метинга сездирмай, узун бармогини лабига босиб, Гуломга тикилди. Гулом «қаландар»ни кўрибоқ, ҳушидан кетиб қолди. У ерга утириб, бир нима дейишга оғзини чоғлаган эди, «қаландар» уни гапиришга қўймай, ўзи сўзлай бошлади.

— Сизга нима бўлди? Юрагингиз ёмонми? Ўзингиз

ни қўлга олинг! Мен уша сизнинг ёшликдаги танишингиз бўламен. Мен ҳоким ҳазратларидан яхшилик кўрган ғариб бир қаландармен, шу остонага бир келиб, у зот ҳақиға дуо ўқимоқ мақсадим бўлди. Мана, сизни ҳам саломат кўриб, кўнглим таскин топди. Энди биз кетдик... Яхши кунларда учрашайлик...

Шу лаҳза Иброҳим Дўлдай отларни олиб келди. Ўзининг «қаландар» қиёфасида юрганини Метин Маликка билдиргиси келмади. У ҳаммавақт очиқ ва шаддод бўлган, ҳеч қачон ўзини яширмаган, ҳатто одамлар ичига ҳам чухрасиз, қуролсиз киришга одатланган, одамлар меҳр-муҳаббатига ишонган Темур Малик ўглига ўзини «қаландар» этиб, яшириниб юрганини сездиришдан ор қилди. У Ғуломга ҳам кўзини қисиб, лабига бармоқ босиб, «отанг мана!» деб қўймаслиги учун имо-ишоралар қилди. Чунки эртаиндин жанг бошланиб, ўгли отаси кимлигини билиб олишига жуда ҳам ишонарди. Инсон шодлик билан дунёга келиб, бу ёруғ дунёдан кетишида одамлар ачиниб, қайғу чекишлари керак дерди у. Инсон дунёга келиб, ҳеч ким билмай дунёдан кетса, демак, у қавакдаги бир каламуш монанд жонивор экан, дерди ўзига ўзи.

Икки «қаландар» отга миниб, айланма кўчалар билан шаҳарнинг Ўратепа дарвозаси томон юришди. Узоқдан дарвоза атрофида меъёридан ортиқ мўгул отлиқлари турганини кўриб, Деҳнави пастлигидаги Чорчироғ дарвозаси томон юришди. Лекин орқаморқа келаётган ўн отлиқ кўча чангитиб, шитоб билан югуриб, «икки қаландар»ни ураб олди. Қуролсиз Темур Малик билан Иброҳим Дўлдай этиклари қўнжидаги ханжарни ишга солмоқчи бўлдилар. Фойдаси йўқ. Отлиқлардан бири Темур Маликнинг сунъий соқолини юлиб олиб ташлади. Бу отлиқ мўгулларга ухшамасди, шу ерлик кимса экани сезилди. «Икки қаландар»ни отлиқлар отларидан туширмай, жиловни бояғи кимса ушлаб, қилич яланғочлаган бир тўда мўгул отлиқлари ихотасида уларни тўғри қалъа ичига олиб киришди. «Изимизга сотқин тушган экан...» деди қалъага кираверишда Темур Малик. «Бу томонга келмаслик айтилган эди, хато қилдик...» деди Иброҳим Дўлдай.

— Сузларингизни тушуниб турибмен, — деди Темур Маликнинг сунъий соқолини юлиб ташлаган кимса, — мана энди қўлга тушдингиз! Саккиз ой

дарё ичида ётиб, қочиб кетган Темур Малик, туққиз йилдан кейин қўлга тушди...

— Уз ватандошингни ушлаб бериш сенга нега керак? Худодан қўрқмайсенми? — деди Иброҳим Дулдай.

— Менинг оғамни бозорда одамлар ичида ўлдирган...

— Оганг қўшин сирини сотган, — деди Иброҳим Дулдай бу одам кимлигини эслаб топиб, — оганг қўрқоқ, саркарда қўшинидан қочган. Бундай ярамас одамни...

— Жим бул! Йўқса чошиб ташлаймен!

Уларни қалъа ичида отдан тушириб, тўппа-тўғри Қатагон ўғлон ёнига олиб киришди. Темур Малик катта хонага кириши биланоқ бурнини ушлади. Ҳид... Атрофда қилич яланғочлаган, ўқ-ёй ушлаган мўгул сарбозлари шай турарди. Аллақаердан бир кўзи кўр, семиз Улоқ нўён ҳам келди. Сўқту нўён ҳам чиқиб, унинг ёнига чўкди. Сўқту нўён билан Қатагон ўғлон рўпарада турган Темур Малик билан Иброҳим Дулдайга ўтирган ерида бир нима деди. Тилмоч Темур Маликка мурожаат этди.

— Ўтиринг, тик турманг, демоқчи мўътабар шаҳар ҳокими Қотагон ўғлон жаноблари. — Ундан кейин Сўқту нўён ҳам бир нима деб гўдиллади. Тилмоч Иброҳим Дулдайга қараб. — Сиз, Темур Маликнинг хизматкорисиз. Сизни пастга тушиб, нарида тик туришингизни айтади. Сизнинг, мўътабар ҳоким ва нўён билан қамти туриб, гаплашишга ҳаққингиз йўқ! Анави мўгул навкарлари орқасида туринг. Сизнинг қўл-оёғингизни ҳам боғламаймиз, у вақт ўтди. Ўлдирмаймиз ҳам, у вақт ҳам ўтди. Мўгул ҳокимияти жуда мустаҳкам! Буюк Боту-қаан фармонига мувофиқ афв эълон қилинган...

Иброҳим Дулдай айвондан пастга тушиб, орқароқда тик турди. Саркардага ёмонлик қилмасинлар дегандек қўл қовуштириб, сал-пал бошини ҳам этиб, хафа булгандек кузатиб турди.

— Темур Малик! — деди Қотагон ўғлон. — Сенинг Хужандда пайдо булганинг уч кундан буён бизга маълум. Изингга одам қўйиб, мана ушладик. Сенинг баҳодирлигингга улуг Чингизхоннинг ҳаваси келгани бизга маълум. Сени ўз ўғилларидан ҳам юқори баҳолаганини биламиз. Хужандга келибсан, яхши иш қилибсан. Сен бизга итоат эт, биз сени яна ўз

мартабангга қўямиз. Сени бунда ҳамма танийди. Ҳамма ҳурмат қилади. Энди бошқа йул йуқ. Кел, сўзларимга рози бўлиб, бизга хизмат қил.

Темур Малик бир лаҳза жим қолди. У тадбир ишлатиб, бу ердан чиқиб кетишни кўзларди. У яна жим турди.

— Нима дейсен? — Сўқту нуён мулойимлик билан муурожаат этди.

— Йуқ, мен бу ишни қилолмаймен! Менинг Хужандга қаландар қийёфасида кириб келганим сизларни ташвишга солган бўлса, чиқиб кетамен ва бундан кейин келиб сизларга халақит бермаймен. Мен бу келишимда ҳеч кимга зиён етказганим йуқ...

Бу сўз Улоқ нуёнга ёқмади.

— Сен бизга шикаст беролмайсен!!! Ҳеч ким бизга шикаст беролмайди! Иккиламчи, сен Темур Малик эмассан! Шубҳам бор. Ҳозир узини Темур Маликман дейдиганлар кўпайиб кетган. Мен унинг Темур Малик эканига ишонмаймен! Темур Малик бунга ўхшаган оч арвоҳ эмас. У — гўштдор одам эди. Мен арвоҳларни эмас, гўштдор одамларни инсон деб санаймен. Мен у билан дарё ичидаги оролчада учрашганмен. Бу кимса — ўзининг баҳосини ошириш мақсадида фирибгарлик қилиб юрган мусулмонлардан бири! Бу ерда мусулмонлар ичида фирибгарлари кўп. Дарёнинг нариги томонидаги қишлоқда пайдо бўлган Темур Малик номи билан юрган фирибгардан учтасини ўз қўлим билан ўлдирдим.

Бу гаплар Қотагон ўғлонга ёқмади, у бетамиз мўгул нуёнидан энсаси қотиб, жаҳли чиққанида қилдиган одати — рўмолга бурнини қоқди.

— Бир кўз билан мени танимаётирсен. Оролда сени қўйиб юборган эдим. Жанд шаҳри ёнида камондан ўқ узиб, кўзингни кўр қилган ҳам мен! Энди менинг Темур Малик эканимга ишондингми!

Ўтирган ерида ўсал бўлиб қолган Улоқ нуённинг бирдан ранги оқариб, дағ-дағ титрай бошлади. У ёнида турган мўгул сарбози қўлидан ўқ-ёйни олди-да, шоша-пиша унга ўқ қўйиб, Темур Малик кўксини нишонга олди. Ёнида ўтирган Қотагон ўғлон ва Сўқту нуён пўписи қилиб, қўрқитаётир, деб уйлаган эди, йуқ, Улоқ нуён камонни обдан тортиб: беш-олти қадамча нарида, рўпарасида ўтирган Темур Маликка отди. Ўқ тиги-паррондек куч билан Темур Малик кўксига санчилиб, тўрт энликча орқадан тешиб чиқди.

— Номард! — деди ёнига қийшайиб йиқилаётиб Темур Малик, бу фожиа бошидан ҳушини учирган Иброҳим Дўлдай югурганча келиб, Темур Маликни ушлади.

— Нега бундай қилдинг?! — деди Суқту нуён билан Қотагон ўғлон Улоқ нуёнга дуқ уриб. — Нега керак эди бу иш!

Улоқ нуён дарғазаб, титраганча турарди.

— Эй, — деди Суқту нуён Иброҳим Дўлдайга, — хужайинингни кутариб, бу ердан олиб чиқиб кет! Сенга тегмаймиз, — деди гуё «олижаноблик» қилиб. Улоқ нуённинг гапни қисқа қилиб, Темур Маликни улдириб қуйгани Қотагон ўғлон билан Суқтуга унча ёқмади. Шу атрофда қилич яланғочлаб турган мўғуллар ҳам нуённинг «олиб чиқиб кет» дегани сабабли Иброҳим Дўлдай ва жон бераётган Темур Малик ёнидан ўзларини четга олиб, тарқалиша бошлади.

— Азизим, укам, уқни суғуриб олманг. Унда қон кўп оқади. Мени опичиб, ҳовлимга, остонамга етказинг, Зора, Метин Маликни кўриб қолсам... Агар ўлиб қолсам ҳам ҳовлим остонасига етказинг. Мен остонамни ушлаб ўлай. Ундан сўнг Куркатга югуринг, Кўхистоний ҳужумни бошласин! Ҳеч кимни аямасин!..

Иброҳим Дўлдай Темур Маликни опичганча қалъадан чиқди. Мўғул сарбозларининг баъзилари ачиниб, баъзилари кулиб, бу манзарани кузатишарди. Қалъадан чиққач, пилдираганча жон аччигида айланма кўчалар билан ўша қадимий Намозгоҳ маҳалласига кириб, майдон четидаги ҳоким дарвозаси ёнида тўхтади. Опичиб олгани — саркардани остонага қўйди. Жон бераётган Темур Малик остонани қучоқлаб, ётган ерида ўглини чақирди. Нима бўлаётганини тушунмай, бу ерга келган кекса Гуломга Иброҳим Дўлдай тезда Метин Маликни чақириб келишни буюрди. Гулом уни ичкаридан олиб чиққанига қадар Темур Маликнинг жони узилган эди. У ўз остонасига бош қуйганича, ўлиб ётарди...

Ичкаридан ҳовлиқиб чиққан Метин Малик остонада ўлиб ётган «қаландар»га кўзи тушиб, ҳайрон бўлди.

— Бу зот отангиз саркарда Темур Малик! — деди Иброҳим Дўлдай йигитчага тикилиб.

— Не дедингиз?

— Бу киши отангиз!

— Бу киши отангиз Темур Малик! — деди Гулом оқ уриб, йиглаб. — уша кун келиб сизни кўриб кетган эдилар. Мен сизга, у зотнинг отангиз Темур Малик эканликларини айтмаслигимни буюрдилар. Вой, бу қандай замон! Саркардаги ким уқ отди?!

— Улоқ нуён! — деди Иброҳим Дўлдай. — Бир хоин бизни мўғулларга сотиб қўйган. Қўлга тушдик...

Темур Малик жасадини Иброҳим Дўлдай билан Гулом кўтаришиб, ҳовлига, ундан уйга олиб киришди. Иброҳим Дўлдай саркарда кўксидаги ўқни суғуриб олди. Метин Малик нима воқеа бўлаётганини билмай, саросимада эди. У йиглашини ҳам, йигламаслигини ҳам билмасди...

Бу воқеани иттифоқо кўриб қолган, эшитган маҳалла аҳли Намозгоҳга ҳоким ҳовлисига югуришди. Бир-бирларидан нима ҳодиса бўлганини сўрашарди. Иброҳим Дўлдай марҳумни Гулом билан Метинга топшириб, ўзи қўлида саркарда кўксидан суғуриб олган ўқ, вақтни бой бермаслик учун шаҳарнинг Ўратепа дарвозасидан чиқиб, Куркат қишлоғига югурди. Йўлда бир отлиқнинг қўлига уч тилла танга бериб, тезда қишлоққа етиб келгач, отини ўзига қайтаражанини, ниҳоятда зарур, шошилиш учун борлигини айтди. Отлиқ дарҳол ерга тушиб, Иброҳим Дўлдайнинг оёғидан олиб, отга миндирди. Аравага қўшиладиган деҳқон оти устидаги сардорнинг сиёсатини тушундими, жонивор тулпорлардек дашт йўлига югуриб кетди.

«Куп жангу жадаллар билан босқинчиларни жойларда тор-мор этиб юрган Жалолиддин-Менкбурн ҳам шаввал ойи уртаси — 628 йил ҳижрия (1231 йил, август — мелодия) Майфарикин шаҳри яқинидаги Айнадар манзилида, душман қўлида ногаҳон қатл этилди. Ерда ётган жасадга боққан Шаҳобиддин Ғозий султоннинг амакиси Ўтурхондан бу дарҳақиқат Жалолиддин жасадими, деб сўраган. У йиглаб тасдиқлаган. Жасадни тунда тупроққа топширдилар ва мўғуллар султон жасадини таҳқирламасин, деб қабрни текислаб юбордилар...»¹

Куркатда — қишлоқ оқсоқоли ҳовлисида калаванинг учини тополмай бетоқат ўтирган Элмурод Кухистоний отдан гурсиллаб ерга тушган Иброҳим Дўл-

¹ «Сират...»дан.

даини кўриб ҳайрон бўлди. Унинг саркардадан ажралиб қолдик, деб ранги қув учиб, Кўҳистоний рўпарасида қонли ўқ ушлаб тургани бу ердаги барча сардорларни ларзага солди. Улар юзларига фотиҳа тортишгач, Элмурод Кўҳистонийга боқишди. Атроф қўниқўшниларникида ўтирган отлиқлар ҳам югуриб киришди. Иброҳим Дулдай дўстлари юзига, айниқса Кўҳистоний ёнида турган Муҳаммад Интизом юзига қаролмасди. «Нега сен саркардани қайтармадинг?» деяётгандек бўлишарди. Даргазаб кўзлар олдида у безовталанаар, бу «гуноҳи» — учун ҳозироқ Кўҳистоний қилич суғуриб чопиб ташлайди, деб кутиб турарди. Қошлари чимирилиб, даргазаб турган Муҳаммад Интизом Элмуродга қаради:

— Саркарда Иброҳимни зўр билан олиб кетганлар, унинг айби йўқ.

— Жангни бошлаймиз! — деди Элмурод Кўҳистоний атрофидаги ўн беш-йигирма чоғлиқ сардорлар ва уларнинг юборган вакиллариغا мурожаат этиб, — биз, тоғликлар, дарё бўйи Унчига келиб турибмиз. Ахсикатликлар, Ўзгану ушликлар сардор Муҳаммад Али раҳнамолигида тўрт юз отлиқ Исфисорга келиб тушганини эшитдик. Қангли Арслон билан Шош, Келовчи, Қамишқўрғондан келганлар ҳам Исфисорда. Бу томондан борадиган отлиқлар хоҳласа Исфисор, хоҳласалар Унчига бораберсинлар, масофа бир хил. Шу кеча, ой тик келганда шаҳарга ҳужум бошлаймиз!

— Барча отлиқларга сизнинг саркарда бўлишингизни таклиф этурмиз! — деди Муҳаммад Интизом. — Ҳозирги аҳвол буни тақозо этади. Сардор Муҳаммад Алига бизнинг бу қароримизни маълум қилиб, тушунтирмақ керак. Ҳужум тунда, ой тик келганда дейилди. Бу маъқул! Мен ҳозироқ шаҳарга жўнаймен, йигитларим белида кўк белбоғ, отлиқларга айтиб қўйинглар, кўк қарга шоҳи белбоғликлар чопилмасин! Куркат ва навликларни Иброҳим Дулдай биздан кейин, кетма-кет Исфисорга олиб боради.

— Қанча одам? — Элмурод Кўҳистоний отга минатуриб Иброҳим Дулдайга қаради.

— Элик...

— Етмишга боради, — деди гапга қўшилиб қишлоқ оқсоқоли Абдусалом.

Ҳовлидан кетма-кет отлиқлар шитоб билан чиқиб кетишди. Энди уларнинг пусиб, яшириниб юришла-

рига эҳтиёж қолмаган эди. Мўгул кучлари ҳар қанча тўпланиб, тайёргарлик кўрмасин, барибир бир ярим мингга яқин отлиқнинг бўрондек ҳужумига дош беришликлари амримаҳол!

Ярим тунда, ой тик келганда шаҳар ичида, қалъадан бери, Намозгоҳ маҳалласида турган Муҳаммад Интизом йигитларининг қулоғи динг, Хужандга яқинлашаётган дукур-дукурларни кутишарди. Сардор Муҳаммад Интизомнинг ўзи Темур Малик жасади ётган хонада эди. У Метин Малик, Гулом ва шул ерлик кексалар билан гаплашишарди. Мурда тепасида шивирлаб, қўрқа-писа гапираётган масжид имоми билан баланд овозда гаплашишарди. Эҳтиёткор сардор Интизомнинг бу одатига хонадагилар ҳайрон. У саркарда жасади устига парда ёпиб, намози пешинга чиқарамиз, деди. Ўзи ташқарига чиқиб, кўчаларда шай турган йигитларига бизнинг отлиқлар пайдо бўлиши билан қалъа посбонларини пичоқ билан уриб ўлдириб, дарбозаю эшикларни очишни тайинлади. Қалъадан дарёга чиқадиغان махфий йўлни ҳам пойлашни буюрди. Қоронғида ўттиз-қирқ мўгул отлиқлари аллақадан келиб, қалъа атрофида отда тушганлари, сардорини ичкарига шошилиш кириб кетганини фаҳмлаган Муҳаммад Интизом қандайдир бир хоин зимдан ҳаракат қилаётганини, Темур Малик ҳалокати, тоғлиқ қўшинни Унчида турганини сезганга ўхшайди, деди ўзига ўзи. Яна бир неча мўгул отлиқлари шаҳар ичида пайдо бўлди. Кўк белбоғли йигитларнинг юраги така-пука, ой тик келганига қарамай ҳаммаёқ жимжитлик экани юракларига қўрқув соларди. «Э худо, ишқилиб, режаларимиз бузилмасин-да!»

Ой тик келганида Хужанднинг Хуқанд, Чуянчи дарвозаларида, ундан сўнг Ўратепа дарвозаси, Масжиди савр томонларда олатўполон, қийқириқ, мўгул отлиқларининг бетартиб қочиш келаётгани сезилди. Бадахшон отлиқлари Хужандни тамоман ўраб олиб, қув-қув, ур-ур бошланиб кетди. Кутилмаганда бошланган ҳужум шаҳар аҳлини аввал қўрқувга солди, кейин «Балх ва Мурғоб томонларда кучли қўшин тузган саркарда Темур Малик Хужандга етиб келди...» деган хаёлга боришди. Ҳеч ким ҳовлисида чиқиб, мўгулларга ёрдам бермади. Тонг ёришгунча кўчаларда, майдонларда юзларча мўгуллар ўлиги ётарди. Қалъа дарвозалари очилиб, бунда посбонлик

қилаётган барча мўғуллар чопиб ташланди. Шаҳар кучаларида бадахшонлик отличлар қисик кўз, япасқи башара сарбозларнинг деярли ҳаммасини чопиб ўлдиришди. Элмурод Кўҳистоний фармони билан бирон ерга ўт қўйишмади, лекин бош кутарган биронта мўғулни омон қолдиришмади. Босқинчилар Хужандни олишда мадрасаю кутубхоналарга ўт қўйганлиги, ноёб китобларни ёқиб юборганлари сабабли Темур Малик Элмурод Кўҳистоний билан ҳужум режасини тузишда кутубхоналарга ўт қўймасликни алоҳида уқтирган эди. Олатўполон вақтида, Хужанд қўлдан кетётганини сезган Қотагон ўғлон, Суқту нўён. Улоқ нўён яна бир мусулмон либосидаги — саллалик кимса, қалъанинг яширин ер ости йўли билан дарёга чиқиб, доимо тайёр турадиган кемаларга ўтиришаётганида бу ерда пойлаб турган Муҳаммад Интизом бошчилигида йигирмадан ортиқ ханжари бурролар уларнинг ҳиқилдоғидан бўғиб, дарҳол оёқ-қўлларини маҳкам боғладилар. Тонг ёришиб, шаҳардаги ур-ур, сур-сурлар бир қадар тинчиб, Хужанд қўлга олингач, қалъа рўпарасидаги Намозгоҳ ва бозор майдонига бир қисм отличлар тўпланди. Ахсикатлик, Бадахшону Ўзганлик отличлар Хужандни тамоман эгаллаб, уни дарвозалардан ташқарида ихота қилиб турардилар. Самарқанд ёки Гурганж томондаги Чингизхоннинг катта қўшини мабодо йўлга чиққан бўлса... деган хаёл ҳам сардорлар бошида йўқ эмас эди. Шу сабабли шаҳарни ураганлар ҳар дақиқа ҳушёр туриши лозим эди. Тонг ёришгач, пастликдан, Сайхун бўйидан Хужандни ташлаб қочишга уринган Қотагон, Суқту ва Улоқ нўёнларни ҳамда сурра чопон кийган, саллали кишиларни майдонга олиб келишди. Муҳаммад Интизом отда турган Элмурод Кўҳистоний, Муҳаммад Али, сардор Олабуқа, Қангли Арслон, Аҳмад Дажжол, Иброҳим Дўлдай ва бошқаларга асирларни кўрсатди.

— Буниси ким? — Элмурод Кўҳистоний сурра чопон кийиб, бошига оқ салла ураган ўрта яшар одамга ишора қилди.

— Бу хоин Маҳмуд ялавочнинг иниси. Ўзи Бухородан. Хужандга номига ҳокимлик қилаётган шахс мана шу! Номи Қотагон ўғлон!

— Саркардага ўқ отгани қайси бири?

— Анави, бир кўзлик тўнгиз!

— Оғамни ўлдирган жаллод Дамба қайси бири?!

— У улдирилган. Хув анави ялангоч барзанги ҳам жаллодлик қилган,— деди сардор Муҳаммад Интизом ушлаб олиб келинган йигирмадан ортиқ мўғул мансабдорлари орасида тери шим кийиб, белига энлик қалин чарм камар боғлаган ҳукиздеқ қориндор, ягринлари тепадек, тишлари тўрсайиб чиққан, атрофидаги одамлардан йўғонлиги билан ажралиб турган кимсани курсатиб.

Шаҳар ёришган. Қалъа рўпарасидаги, атрофидаги майдон отлиқлар ва Хўжанд фуқароси билан тўлган эди. Босқинчилардан зулм чеккан аҳоли кўчаларга, майдонларга тўлган. Майдон ўртасига суриб келинган нўёнлар титраб, отда турган Элмурод Кўҳистонийдан асло кўз узишмасди. Улар: «Бизни енгиб, шаҳарини қайтадан тортиб олганлар мағлубларни зиндонга қамайдилар, тафтиш этадилар, сўнг жазолайдилар...» хаёл қилиб туришган эди. Отда турган Элмурод Кўҳистоний ёнидаги сардорлар билан ниманидир гаплашди-да, кейин Хўжанд фуқаросига мурожаат этди.

— Босқинчилар юртга бениҳоя кўп зулм етказди. Ҳар бир босқинчининг қилган гуноҳи даражасини аниқлаш учун бизда фурсат йўқ. Уларга нисбатан бизда шафқат ҳам йўқ! Оғам, олижаноб сардор, Хўжанд аҳли учун кўп яхшиликлар қилган Шоҳмурод Кўҳистонийни номардларча бўридек бўйнини гажиб ўлдирган жаллодни ўртага олиб чиқиб, тишларини суғуриб олинглар!

Шу лаҳза хўжандлик бир аравасоз каттакон омбурни кўтариб келиб, Дамбани чалиб, ерга гурсса ётқизди-да, оёғи билан кўксидан босиб, бақиртириб, арава михини суғурадиган бир газлик узунлигидаги омбур билан ҳамма тишларини битта-битта суғуриб ташлади. Дамба ўрнидан турган эди, Муҳаммад Интизом йигитларидан бири уткир шамширини ҳавода ўйнатиб келиб, бўйнига чунонам зарб билан урдик, калла хом қовоқдек ерга гурсса узилиб тушди. Шу лаҳза Элмурод Кўҳистоний ишораси билан Иброҳим Дулдай қўлидаги қонли ўқ-ёйни камонга ўрнатиб, дағ-дағ титраб, шалварларини ҳўл қилган Улоқ нўён ёнига от суриб келди. Ранги оқариб кетган нўёнга қаради:

— Қайтар дунё, нўён! Сен шуни биласанми?! Сен ярамас, номардларча саркардамиз Темур Маликка ўқ уздинг. Сени у бир марта асир олганда ўлдирмай,

қайтариб юборган эди. Сен шу мардликни билмай, унга уқ уздинг. Сенинг йиртқич ҳайвондан фарқинг йуқ! — У камонни куч билан таранг тортиб, Улоқ нуён куксини мулжаллаб отди. Уқ унинг орқасидан тешиб чиқди. Нуён ҳукиздек ерга ағанади. Шу лаҳза Суқту нуённи ҳам, сурра чопон кийиб, қалтираб турган Маҳмуд ялавоч иниси Қотагон уғлонни ҳам, бошқа ҳамма муғул мансабдорларини қилич билан чопиб ташлашди...

Шу куни бир қурум сардорлар Темур Малик тобутини елкаларида кутариб, Масжиди саврда жаноза уқиб, шу яқиндаги Кичик мазорга дафн этишди.

Кечга яқин улар қалъага кириб, илгариги Доруссалтана деб аталган уйда тўпланишди. Машварат мажлиси тузиб, Қангли Арслон таклифи билан минг отлиқ қўшин сардори, тоғлиқ паҳлавон Элмурод Куҳистонийни Хужанд ҳокими деб эълон қилишмоқчи бўлган эди, у Хужанд ҳокими мартабасига Темур Маликнинг садоқатли дўсти Иброҳим Дўлдайни таклиф этди. Бу ерга йигилган барча сардорлар Элмурод Куҳистонийнинг ўзи ҳоким бўлади, деб аниқ уйлаб турган эдилар. У негадир бу лавозимдан воз кечди.

Сардор Қангли Арслон билан сардор Муҳаммад Али: «Хужанд машриқдаги муҳим шаҳар, енгилмас шаҳар, унга ҳоким бўлиш мартабаси жуда баланд. Сизни муносиб курган эдик. Сардор Иброҳим Дўлдай ҳали ёшроқ...» дейишди. «Тоғ ҳамма шаҳарлардан баланд, Бадахшон ҳокими бўлиб қолиш ҳамда доимо Хужандга ёрдам бериш — менинг вазифам,— деди у. Иброҳим Дўлдай ҳазратлари нисбатан ёш бўлсалар ҳам бунга муносиб, саркарданинг энг қадрдон дўсти, биродари эканини такрор айтди. Яна бунинг устига саркарда менинг оғам Шоҳмурод билан қиёматлик дўст эди. Буюк саркардамиз ишончини оқлаганларнинг биринчиси Иброҳим Дўлдай ҳоким бўлишга жуда муносиб ва лойиқ! Бизни ҳужумга отлантирган, бу режани тузган саркардамиз Темур Маликка эҳтиром юзасидан ҳам биз ҳаммамиз Иброҳим Дўлдайни Хужандга ҳоким этамиз!» деди Элмурод Куҳистоний.

Хужандни озод этган отлиқлар бир ойгача бу ердан кетмасликка, Чингизхон ҳужумидан сақлашга қарор қилишди. Лекин аслида Чингизхон орқага қайтиб, катта қўшин билан Хужандга келаётган эди...

Кеч кира бошлади. Иброҳим Дўлдай фармони би-

лан ҳалок бўлган ватанпарварлар жасади йигиб олиниб, қабристонга дафн этилди. Аммо босқинчилар мурдаси бир неча кун ётсин дейилди. Даҳшатли вабоўлатларни бошидан кечирган Хужанд яна бир кун чидайди, деди.

Савр ойи.

Не-не жабру жафоларни бошидан кечираётган замин биринчи баҳор наҳъасини сура бошлади. Илгари сезилмаган — Хужанд заминига хос эртапишар ўригу шафтолилар, ранго-ранг гуллар, сарву мирзатераклар, лиммо-лим оқаетган Сайхун, мусаффо осмонда қанот қоққан қушлару адирларга ёйилган подалар бу он кишилар диққатини тортиб, уларнинг наҳъу намоси сезила бошлади.

Шу куни кечга яқин бир даста чучмома қучоқлаган девона Зебо кучаларда тентираб, мурдаларга гул тақдим этарди, бу гулларни Рукниддинга олиб кетаётганини уларга эркалиниб айтарди. Унинг дунё билан мутлақо иши йўқ. Аммо шу биргина Зебодан ташқари мингларча хужандликлар, атроф қишлоқлардан келган қуролли кишилар, Бадахшоннинг баланд чўққилари бағридан тушган отлиқлар, ярадорлар, болалар ва ҳатто бўрибосарлардан тортиб, бўғотларда жунжиб ўтирадиган мусичаларгача босқинчилардан қутулиш завқу шодиёнасини сурардилар.

ХОТИМА

Инсонга қисқа умр берилган, лекин адиб бари бир шошмаслиги керак. Кўп йиллар мобайнида тарих саҳифаларини варақладим, она тупроқ, она юрт саодати йўлида курашиб, қурбон бўлганлар ҳақида китоб ёзиш ниятим эди. Мозийдаги мислсиз ватанпарвар баҳодирлардан бири Темур Малик¹ жасорати доимо диққатимни жалб этиб келарди. Қадим Марказий Осиё заминида номдор Темурлар кўп бўлган: Туғо Темур, Жаҳон Темур, Мангу Темур, Буқо Темур, Темур тегин, Амир Темур... Аммо Темур Малик ўз ватанпарварлиги билан уларнинг ҳаммасидан ажралиб туради. Кундалик юмушларимнинг кўплиги, саломатликнинг ҳам «рустами дoston» эмаслигига қарамай ушбу романи ёзишга киришдим.

Адабий ҳаётимизда яна ҳам қайноқ ижодий иқлим яратилди, бу эса чинакам сўз усталарига илҳому парвоз бахш этмоқда. Шу боисдан, кейинги йилларда турли мавзуларда кўпгина йирик асарлар дунёга келмоқда.

XIII аср бошларида мўғуллар босиб олган мамлакатлардаги тараққиётни икки юз эллик йилча орқага кетказдилар.

Тараққиёт деярли йўқолди. Дашти қипчоқ, Марказий Осиё ва Хуросон икки асрдан мўлроқ мўғул истибдоди зулми остида эзилди.

¹ Темур Малик (1189-1233 мелодий). Акад. В.В.Бартольд «Тимур Мелик», устод Садриддин Айний «Темурмалик» ва яна бошқа рисоаларда «Темур Малик», «Тимур Мелик» шаклида ҳам учрайди.

1220 йил (мелодий), кеч куз, эскича ҳисобда 617 ҳижрия, жадй-далв ойлари уртасида бениҳоя катта кучга эга бўлган саҳройи мўғул отличлари, 65 ёшли Чингизхон¹ бошчилигидаги лашкар мўри-малахдай Туркистон устига ёпирилда. Ун тўрт йил кейин унинг набираси Ботухон бошчилигидаги қўшин шимолга — Рус ерларига бостириб келиб, талон-торож қилганликлари, хунрезликлари оқибатида мавжуд тараққиёт кунпаякун этилди. Бу қўшин ичида мўғуллардан ташқари бепоён Сибирь кенгликларидаги найман, татар, турк, уйгур, меркит, қорахитой, кероит, такрит ва бошқа уруғлар ҳам бор эди.

...Мўғуллар Сайхуннинг жануб оқимида жойлашган шаҳарларни бирин-кетин эгаллаб, мислсиз ваҳшийликлар кўрсатиб, Хужанд томон юрдилар. Шаҳарни саркарда Темур Малик ўз қўшини билан мардонавор мудофаа қилди. Тарихнавис Аълоиддин Муҳаммад Жувайний таъриф этиб ёзишича, «Темур Малик шундай жасоратли саркарда эдики, агар паҳлавон Рустам тирик бўлганида унинг отига жиловдорликка ярарди, холос»².

«...Хужанд шаҳри ҳокими ва маҳаллий иқтадор Темур Маликнинг наслу насаби туркий уруғдан бўлиб, Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳга маълум ва унинг ўғли шаҳзода Жалолоиддин билан дўст эди»³.

Самарқанд яқинидаги Катвон даштида, Хужандда — Сайхун⁴ ёқасида, Утрорда⁵, Бухоро ва Хоразм тупроғида бўлган қонли муҳорабалар Мовароуннаҳр ва Хуросон тақдирини ҳал этган. Новгородда, Рязанда ундан кейинроқ Дмитрий Донской бошлиқ қўшиннинг Куликово даштидаги жанги босқинчиларни тормор этиб, Россия ижтимоий-иқтисодий ҳаётида катта бурилиш ясади. Шу даврда Катвон даштида яна шиддатли жанг бўлиб, тўқнашувлар давомида Самарқанд кучаларигача кириб борди. Аввал сарбадорлар,

¹ Чингизхон (1155-1227) «Улуг хон» демак. Аслида классик манбаларда «Темучин», мўғуллар уша даврда «Тэмуджин» деган. «Чингиз-қаан» шаклида ҳам учратилади. Отасининг номи — Есугей.

² «Татара-монголы в Азии и в Европе», Москва, изд. «Наука», 1977 г.

³ «История Узбекской ССР», т.1. стр. 419, 1967 г. Ташкент. Редколлегия тома: В.А.Шишкин, С.П.Толстов, Т.Н.Кары-Ниязи, Я.Т.Гулямов, И.М.Муминов, Р.Н.Набиев, Х.З.Зияев, М.А.Ахунова.

⁴ Сайхун — Сирдарёнинг қадимий номи.

⁵ Утрор — мўғуллар ер билан яксон этиб, йўқотган Сирдарё буйидаги катта қалъа-шаҳар, Утрор — «утроқлик» маъносида.

кейинчалик Амир Темур қушини мўғул истибдодини батамом тор-мор этди.

Она тупроқ қисмати ҳамма нарсадан муқаддас! Катвон даштида бўлган икки жанг рамзий тарзда ёдга олинди. Икки дарё оралигидаги бу тупроқ кўп муҳорабаларни бошдан кечирган. Қўлингиздаги уш-бу китобда Темур Малик, Шоҳмурод Кўҳистоний, Жалолоддин Мангуберди, Қангли Арслон, Шерюрак Шоший, Муҳаммад Интизом, Қоракўз бека, Иброҳим Дулдай, сардор Олабуқа ҳамда бу музофотда халқ ичидан чиққан бошқа бир тўп баҳодирларнинг мўғулларга қарши қаҳрамонона кураши тасвирланади. Широқ, Томруз (Тумарис), Бобак, Муқанна, Маҳмуд Торобийлар қаторида Маҳмуд ўғли — Хўжанднинг ёш ҳокими Темур Маликнинг шарафли номи абадулабад ярқираб туради. Унгача бу тупроқда Каюмарс, Афросиёб, Сиёвуш салтанати ва қаҳрамонликлари ҳақида ривоятлар кенг тарқалган эди. Аммо анча йиллардан кейин дунёга келган Темур Малик, унинг қаҳрамонлигию она тупроққа, она юртга муҳаббати ҳамма паҳлавонлар ҳақидаги ривоятлардан баланд кўтарилди. Баҳодирнинг ўткир қиличи, оташ қалби Чингизу Удэгэй, Жужую, Чигатою Боту, Тулуй ва Улоқ, Сўқту нуёнларни қаттиқ таҳликага солди. Олтой кенгликларидан ёпирилиб, Талас тоғлари оралигидаги Маймоқ, Оқсой, Тулкибош дараларидан ўтиб келган беадад босқинчи қўшинга биринчи бўлиб Утрору Хўжанд қақшатқич зарбалар берди.

1200 йили Хоразмшоҳ — Отсизнинг набираларидан Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ — Соний тахтга чиққан эди. Бу даврга келиб Мовароуннаҳру Хуросоннинг ҳамма шаҳарларида савдогар ва бошқа кимсалар ниқобида мўғулларнинг айгоқчи-жосуслари изгиб юрарди. Аммо Хоразмшоҳ кунчиқар томон мамлакатларидан унча хабари йўқ; «базми жамшид» авжида, ўзи билан ўзи овора эди... Чингизхон мелодий ҳисоб билан 1218 йили Маҳмуд ялавоч, Ҳожи Алиакбар Бухорий ва Юсуф Утрорийларни нома билан Хоразмшоҳга йўллайди. Хатида чину мўғул ерларини батамом қўлга киритгани, Турону Эронни тобе этиши лозимлигини ва бу ишда ҳамкор бўлишлиги кераклигини ёзиб, агар бу гапга унаса уни ўз фарзанди қаторида ҳисоблашини маълум этади. Хоразмшоҳ «гайридиннинг номаси»дан даргазаб бўлиб элчиларни ҳайдаб солади.

Уша вақтда мўғул эли чегараларида катта найман уруғи яшарди. Чингизхон даставвал уларни тобе этди. Қабила бошлиғи Кучлукхон бир тўда навкарлари билан Шарқий Туркистонга қочди. Чингизхон шу йил катта ҳужумга тайёргарлик қуриб, Дашти Қипчоқ ерларида яшовчи такрит ва бошқа уруғларни ҳам бўйсундирди. Аммо бу пайтда Хоразмшоҳ ўз сардорларини ўзидан бездириб, булар-бўлмасга жазолар, бирларини бирларига муҳолиф қилиб, уларни таъқиб остига олар эди. Бир ривоятда уни савқи табиий¹ дардига мубтало бўлган дейилади. Бундан безор бўлган саркардалар ўртасида парокандалик бошланади, ҳар ким бошини қутқариб қолиш пайига тушади. Чунончи, Хоразмшоҳ ўз саркардаларидан бирини қатл этмоқчи бўлганида у қочиб, Чингизхон ўрдасига боради. Мўғуллар Гурганжга бошқа саркардаларнинг ҳам Чингизхонга сотилганини, «хоин эканини... далилловчи» мактублар йўллайдилар. Хоразмшоҳ бу хатларни ўқиб, ўз саркардаларидан бадгумон бўлади. Яна кўпларни зиндонга ташлайди. Уша йиллари Сайхун бўйидаги Ўтрор шаҳрида Инолхон ҳокимлик қиларди. У олтиш мингли лашкари билан шаҳарни беш ой қулида тутиб туради. Лекин амалдорларидан Қорача Ҳожиб ўз навкарлари билан Чингизхон томонига ўтиб, шаҳар дарвозаларини душманга очиб беради. Бу хоинлик Мовароуннаҳрнинг кейинчалик кунпаякун бўлишига илк сабаб бўлган. Чингизхон Қорача Ҳожибни, ўз ҳокимингга вафо қилмадинг, менга вафо қилармидинг, деб ўлдириб юборади. Ўтрорнинг тутуни осмонга чиқиб ёнаётгани, Қорача Ҳожибнинг хоинлиги Сайхун ёқасидаги Жанд, Барчинликент, Сигноқ, Бинокат, Хужанд, Ахсикат аҳли қулоғига ҳам тезда етиб келади.

Бу хабарни эшитган Хужанд ҳокими Темур Малик камаридаги димишқий шамшири дастасини беихтиёр қаттиқ сиқди, вужудини газаб ўти қоплади...

Қонли тарих сабоқлари ва уни қаламга олиш боиси келажак авлодни огоҳ этиш, бундай ваҳшатли қиргинлар, оға-ини жанглари бўлмаслиги ва унинг олдини олиш, тинчликни тарғибу ҳимоя этиш мақсадига бу асар ёзилганини алоҳида қайд этмоғим лозим.

¹ Савқи табиий — ҳар нарсадан бад олиш дарди.

Марказий Осиё тарихини анча одил ёритиб бергани учун улуг рус олими, академик Василий Владимирович Бартольдга ҳам (1869-1930) биз, ҳозирги барча тарихнавис қаламкашлар ғойибона ташаккур айтамыз!» Академик Б. Д. Греков, академик А. Ю. Якубовскийлар ўзларининг «Золотая Орда и ее падение» китобида мўғул-татар хонларининг рус ерига босқинчилигини ҳаққоний кўрсатганлар.

Ўша давр тарихи ва айниқса, Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Сират...»и ҳақида биринчи булиб тараққийпарвар француз олими К. Д'Оссон тўрт жилдли илмий асар ёзиб, бу давр тарихи ҳақида маълумот берди. Ўзининг тўрт томлик асарида Урта Осиё тарихида «Сират...» китобини жуда юқори баҳолади. К. Д'Оссондан кейин тарихчи Октава Удас ҳам бу тарихий ва маданий ёдгорликларни Европада кенг тарқалишида анча хизмат қилди. Октава Удас «Сират»ни француз тилига таржима этди. У К. Д'Оссон китобларига ҳам юқори баҳо берган Академик Зиё Бунёдовнинг ёзишича юқорида тилга қлинган иккала олим қатори А. Мюллер, В. Аллен, Х. Хорст, В. Розен, А. Ализода, И. Петрушевский, Кл. Каэнларнинг ҳам хизматлари каттадир. Буни алоҳида қайд этмаслик инсофдан эмас, албатта. Илгор фикрли Европа олимлари Шарқ халқлари маданиятини, тарихини ўрганишда биринчилардан бўлган ҳамда жаҳон фанига катта ҳисса қўшган.

Устод Садриддин Айний Шарқнинг буюк мутафаккирлари Рудакий, Саъдий, Жомий, Навоий, Восифий, Бедил... ҳамда буюк саркардалар Муқанна, Темур Малик ҳақидаги қимматли рисоалар ёзди. Бу ажойиб асарлар улуг адибдан бизга бебаҳо меросдирки, у халқларимизнинг чинакам мулкига айланди. Устод қалби байналминал туйғу нурлари билан тўла ва ниҳоятда халқлар дўстлигини улуғлаган совет адиби сифатида биринчи булиб бундан қирқ йил муқаддам, Улуғ Ватан уруши йилларида (1944 й.) Темур Малик ҳақида бадиий очерк яратди. Яхши манба ҳисобланган «Равзат ус-сафо» ёнига кейинчалик академик Зиё Мусаевич Бунёдов таржимасида «Сират ас-султон Жалолоддин Менкбурни»нинг қўшилгани, тарих фанлари доктори, профессор Ҳамид Зиёевнинг илмий китоблари бу давр ҳақидаги маълумотлар уфқини яна ҳам кенгайтди. Ўзбек ва тожик, қолаверса, Урта Осиёдаги барча халқлар тари-

хини яхши билган, маданий ёдгорликларни урганишда улкан совет адаби ва доно академигига хос, интернационалистик гоёмизга содиқ бўлган устод Садриддин Айний қалби кенг, олижаноб қалам соҳиби экани ҳаммамизга маълум. У Ўрта Осиёда ўз даврининг алломаси эди. Бир ёш қаламкаш сифатида камина устод билан тўрт бор учрашганман. Тошкентда, Душанбеда (Тожикистон ёзувчиларининг II съездида), кейинчалик у мўтабар зот тобутини елкамда садоқатли шогирд сифатида кутарганман...

Устод руҳи покига таъзим!

Муғулларнинг «Яширин маъноли қисса» китобида Жалолоиддин билан Темур Маликнинг номи тилга олинади, аммо Аълоиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ Сокийнинг ўз душманига қарши муносиб жангчи бўлолмагани, қўрқиб қочгани сабабли муғуллар уни ўз тарихига киритишни лозим топмаганлар. Уша даврининг машҳур тарихчиси Рашидиддин ҳам ўзининг «Жомеъ ат-таворих» китобида ватанни ташлаб қочган Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳақида гап айтмаган.

Хужанд шаҳри Фарғона водийсига кираверишда юқоридан Қурама тоғлари, жанубдан табиатан ниҳоятда гўзал воҳага жойлашгандир. Бунинг устига Хужанд Мовароуннаҳрнинг икки улкан дарёсининг бири — Сайхун ёқасида бўлиши шаҳарни борган сари юксалтириб, жаҳонга танитди. Эрон шоҳи Доро ҳам, Искандар ҳам, султон Санжар ҳам бу шаҳарга кўз тиккан. Хужандда қадимдан туркий ва тожик уруғларининг аجدодлари яшаб, асосан, деҳқончилик, савдо ва майда ҳунармандчилик, кемасозлик билан шуғулланганлар.

Тарихчи Муҳаммад Наршахий Хужандда катта бозорлар бўлганини ва бу бозорларга атрофдаги қишлоқлардангина эмас, ҳатто Хуросоннинг Балху Ҳирот, Машҳаду Шибиргон шаҳарларидан ҳам савдогарлар келиб турганини ёзади.

Она юрт муҳаббати, бу эзгу туйғу мутлақо қаримайди, у ҳамма даврларда ҳам янгидек ярқирай беради. Бу ноёб туйғу ҳеч қачон тупроқ қатламларида қолиб кетмайди. Шу сабабли мозийдаги юртга содиқ паҳлавон ватандошимиз жасоратини куйлаш — ҳозирги кунда айниқса муҳимдир. Халқ дилига тушмай, кичик бўлса ҳам унинг бағрида машҳур бўлолмаган адибнинг Австралия қитъасида машҳур бўлишлигининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ! Тарихий

ҳужжатларда Темур Маликнинг саркардалик тадбир-қорлигию жасорати ҳамда Хужанд мудофаасида мислсиз жангчи булгани ҳақида хабар берилади. Дарҳақиқат, у ҳозирги ўзбек, тожик, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур халқларининг аждодидир. Икки дарё оралигидаги турли халқ ва уруғлар, Сирдарё ёқасидаги Ўтрор, Жанд, Барчинликент, Сигноқ, Шош, Хужанд қалъа-шаҳарлари, ундан нари Самарқанд, Бухоро, Кеш, Марв, Нур¹, Зарнук, Гурганж, Хивақ, Қиёт, ундан нари Балх, Нишопур, Машҳад шаҳрию Шом вилоятларида ҳам Темур Малик, Жалололиддин жасорати ҳақида мароқли ривоятлар юради.

Қардош озарбайжон олими, академик Зиё Мусавич Бунёдов Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сират ас-султон Жалололиддин Менкбурни» китобини таржима этиб, нашр этди. Бу илмий ишни генерал Собир Раҳимов хотирасига бағишлади. Унинг ўша давр ҳақидаги илмий тадқиқотлари, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро»си билан ҳам танишдим. Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих Институтининг илмий ишлар бўйича директор уринбосари, тарих фанлари доктори, профессор Ҳамид Зиёев ушбу асар қўлёзмасини ўқиб, ўзининг қимматли маслаҳатларини берди.

Мугул нуёнлари Темур Маликни «Ирвэс» деб атаган. Бу, қоплон демек. Темур Малик ва Жалололиддин мардлигини наинки нуёнлар, наинки Удэгэй, Жужию, Чигатою Тулуйлар, уни Чингизхоннинг шахсан ўзи «кучли рақиб, ҳавасимизни келтирадиган даражада зўр лашкарбоши...» деб тан олган. Бўйсунмас абжир «қоплон» беадад йиртқич мугул қўшинини энка-тинкасини қуритган, кўп талафот етказган қудратли куч эди.

Искандар, Қутайба, испан зобитлари, салб юришлари, Гурхону Хоразмшоҳ, Наполеоннинг босқинчилик юришларини тарих қоралаганидек, Чингизхону Удэгэй, Чигатою Тулуй, Ботухонларнинг қонли юришларини ҳам мутлақо қоралайди!

Батанпарварлик тимсоли сифатида, мен, анчамунча асарлар бўлишига қарамай, Темур Малик ҳақида ушбу романни ёзишни лозим топдим. Лекин

¹ Нурота шаҳри.

минг афсуски, кейинги йилларда чет элларда даромад ва шуҳрат кетидан кетган кўп «адабий косиблар» ёки ўзимизда пала-партиш иш тутаётган баъзи кимсалар муҳим мавзуларга қўл уриб, энса қотирадиган даражада сохта — юзаки нарсалар ёзиб, сийқасини чиқариб юбормоқдалар.

Кейинги пайтларда «Авесто»ни ҳам, зардуштийликни ҳам Ғарбий Европага боғлаш, «Абу Али ибн Синонинг юнон олимлари Афлотун, Арастудан ташқари устози Ицхак булган...» деганга ухшаган сохта гаплар айтиб, баъзилар буни «илмий кашфиёт» деб кўрсатмоқдалар.

Келажакда кўпгина билагон, энг муҳими, халқимиз тарихи ва маданиятини севадиган, чуқур ўрганган тарихнавис ёш адиблар чиқиб, энг шимариб, яхши ишлар қилишига имоним комил. Уша яхши укаларимиз иш бошлашини кутиб ўтирмай, камина ҳам ёшим кетиб бораётгани шошилтирдими, бу муҳим вазифани зиммамга олдим. Инсоннинг дунёга келиши ҳам, кетиши ҳам ўз ихтиёрида эмас. Шу сабабли бу ишга қўл урарканман, шояд, тупроқ остида, биз тирикларнинг сўзимизга илҳақ ётган ватанпарварлар сиймосини яна ҳам ёрқинроқ тасвирлай олсам, шу тупроқ фарзанди сифатида бурчимни адо этган бўлур эдим.

Мирмуҳсин

1975-1985 йиллар

Ҳурматли китобхон!

Сиз танишган ушбу роман муаллифи Мирмуҳсин бу йил 75 ёшга тўлди. Унинг илк асари матбуотда кўринганига, мана, роппароса 60 йил булибди. Шундан бери у бетўхтов ижод этиб келади: ҳам шеърятда, ҳам насрда баробар қалам тебратади. У тенгдошлари орасида энг сермаҳсул ижодкор: уқувчиларга сон-саноқсиз шеърлар, унлаб баллада ва дostonлар тортиқ этди, янги ўзбек адабиётида биринчи булиб шеърый роман жанрида куч синаб кўрди, болалар учун новеллалар, катталарга аталган ҳикоя, ҳажвия, қиссалар ёзди; А.Пушкин, Т.Шевченкодан таржималар қилди. У — ўндан ортиқ роман муаллифи.

Мирмуҳсин адабий-маданий ҳаётда ҳам фаол иштирок этди: бир қанча фурсат ёзувчилар уюшмасида ишлади, сўнг «Шарқ юлдузи», «Муштум» журналларига муҳаррирлик қилди, «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетаси адабиёт бўлимини бошқарди, радиода ишлади, бир неча йиллар у «Гулистон»нинг бош муҳаррири бўлди.

Мирмуҳсиннинг қизгин адабий-ижодий фаолияти собиқ Совет Иттифоқи, республикамиз ҳаётидаги зиддиятларга, алгов-далговларга, фожиаларга тўла даврларида кечди. Очигини айтиш керак, давр фарзанди сифатида у давр тўзонлари гирдобида гоҳо чалғиди, замонасозлик қилди, ўткинчи майлларга берилиб омонат «ҳақиқатлар»ни шеърларига, қисса, романларига солишга уринди. Шу руҳдаги асарлар бугунги кунда ўз қадрини, аҳамиятини йўқотди. Бироқ ёзувчининг бахти, омади шундаки, унинг ижодий бисотида санъатнинг мангу мезонлари — ҳаққонийлик, инсонпарварлик, юксак бадиийлик талабларига дош бера оладиган жиҳатлар бор. Адиб даврнинг ҳукмрон мафкураси, бадиий ижодга оид даққи ақидалар талабларидан устун туриб, баъзан ўша қатъий талабларга зид бориб реалистик адабиётнинг муътабар анъаналарига содиқ қола олди.

Ёзувчига катта шуҳрат келтирган асар «Ўмид» романи бўлди. Роман рус ва бошқа халқлар тилларига таржима этилди. «Новый мир», «Литературное обозрение», «Литературная газета» саҳифаларида ижобий баҳо олди, 1974 йили Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Эҳтимол, ёзувчи кейинги романлари «Дегрез угли», «Чотқол йулбарси», «Илдизлар ва япроқлар», «Меъмор», «Темур Малик», «Илон учи»да «Ўмид»дагидек бадиий мукамалликка, таъсирчанликка, асар гоёсини пафос даражасига кўтаришга эришолмагандир. Аммо уларда ҳам эътиборга сазовор лавҳалар, эпизодлар, китобхонни уйга толдирадиган инсоний қисматлар, саргузаштлар бор.

Адиб ўз замонаси, замондошлари ҳақида бетиним қалам тебра-

тиш билан баробар устоз Қодирий анъанасини давом эттириб мозийга қайтиб иш куришни ҳам хайрли иш деб билади. Унинг қадим Шарқ афсонаси тароналари асосида яратган «Широқ» достони, Бобур ҳақидаги балладаси, халқимизнинг кечмиш ҳаётидан баҳс этувчи «Оқ мрамор», «Чури», «Тунги чақмоқлар», «Меъмор», «Темур Малик», «Мовароуннаҳр» каби қисса ва романлари китобхонларга таниш. Айниқса «Меъмор» ва «Темур Малик» асарлари тарихий романчилигимиз ривожига узига хос урин тутди.

«Меъмор» муваффақиятидан руҳланган адиб олис тарихимизнинг янада чигал, мураккаб даври — Мовароуннаҳрнинг Чингиз қўшинлари томонидан забт этилиши ва мўғул босқинига қарши халқ баҳодирлари олиб борган курашлар ҳақида ҳикоя қилувчи «Темур Малик» романи устида иш бошлади. Асар 1975-85-йиллар давомида — ун йил ичида ёзилди, 1985 йили «Шарқ юлдузи»да (5-7-сонлар) эълон этилди, 1986 йили китоб ҳолида босилди, орадан кўп ўтмай рус тилига таржима этилиб Москвада «Хужанд қалъаси» номида нашр қилинди, романнинг ўзбек тилидаги иккинчи нашри ҳам шу ном билан аталди. Ниҳоят, бу галдаги нашри уша илк номи билан чиқаётир.

Роман Марказий Осиёнинг мўғуллар истилоси арафасида нисбатан тинч, осойишта кунлари тасвиридан бошланади. Гарчи уша кезлари ички феодал ижтимоий зиддиятлар ҳукм сураётган, оддий меҳнаткаш халқ ночор ҳолда яшаётган бўлса-да, меҳнаткашнинг олтин қўли, халқ орасидан чиққан даҳоларнинг ақл-заковати туфайли юрт ҳийла обод-фаровон, маданият, фан, санъат юксалган бўлиб, бу юртда ҳар қандай босқинчини даф этишга қодир кучлар мавжуд эди. Хуш, шундай имкониятлари була туриб улуг юрт нега қолоқ истилочилар оёғи остида топталди? Ёзувчи асарда бунинг сабабларини очишга интилади. Аввало гоят кенг ҳудудли мамлакат, кўп сонли лашкарга эга қудратли давлат тепасида утирган Муҳаммад Аълоиддин Хоразмшоҳ, унинг ишонган мансабдорлари калтабин, ношуд-нотовон, сотқин кимсалар бўлиб чиқади; шоҳ аввал эришилган осон галабалардан мағрурланиб, шон-шўҳрат, ҳамду санолар гирдобиде эсанкираб реал аҳволни, ҳақиқатни ҳис этмайдиган бир ҳолга тушиб қолади; мамлакат остонасида таҳдид солиб турган душман хавфини сезмайди, душман кучига тўғри баҳо беролмайди, донолар маслаҳатига қулоқ солмайди, жилвони Туркон хотин сингари худбин, ўзбилармонлар ихтиёрига топшириб қўяди. Сарой ишрату фишқу фасод, хиёнат, майда гаплар масканига айланади, қўпол сиёсий хатоларга йўл қўйилади, ҳукмдор қудратли қўшинни, буюк халқни истилочиларга қарши сафарбар этолмайди, кўпчиликни бошини бирлаштира билмайди. Роман муаллифи салтанатдаги, мамлакатдаги ана шундай чигал, мураккаб, ута фожиали вазият хусусида китобхонга муайян тасаввур беради.

Мана шундай чигал вазиятда — юрт бошида турган арбоблар

ношудлик қилиб, зиммадаги масъулиятни унутган, имкониятлар бой берилаетган кезлари халқнинг асл углонлари, қалби юрт қайғуси билан тўлиб тошган Жалолиддин, Темур Малик сингари чин ватанпарварлар баҳоли қудрат юрт мудофаасига отланадилар... Шу тариқа ёзувчи Темур Малик қиссасига киритади. Маълумки, «Темур Малик» романига қадар адабиётда бу жасур сиймо ҳақида Садриддин Айнийнинг иккинчи жаҳон уруши йиллари ёзган очерки, Миркарим Осимнинг мўъжазгина қиссаси, шоир Шукур Қурбоннинг достони бор эди. Мирмуҳсин мавжуд тажрибаларни ҳам ҳисобга олган, мўғуллар босқинига оид кўплаб тарихий ҳужжатларга, янги тарихий тадқиқотларга таянган ҳолда Темур Маликнинг жанговар фаолиятини кенг кўламда гавдалантириб беради.

Романда тасвирланишича, Темур Малик душман ҳужуми хавфини пайқаш биланоқ юрт мудофаасини уйлайди, қўшинлар сафини кенгайтириб, ҳарбий машқларни кучайтиради, Хужанд қалъасини мустаҳкамлаб, Сирдарё ичидаги оролда мустаҳкам истеҳком барпо қилади. Гурганж билан алоқа боғлаб кучларни бирлаштиришга киришади; душман ҳужуми бошланганида Хужанд аҳлини унга қарши сафарбар этади. Роман муаллифи манбалардан бизга таниш Хужанд қалъаси ва оролдаги истеҳком мудофааси, бунда Темур Маликнинг тадбиркорлиги, мислсиз жасорати ҳақидаги фактларни узига хос тарзда кенг, жонли гавдалантиради. Бугина эмас, Темур Маликнинг, шунингдек унинг баҳодир сафдошлари олиб борган курашлари, хусусан Чориқдаррон, Катвон жанги лавҳаларини маҳорат билан ифодалайди.

Биз асарда Темур Маликни нуқул жангу жадалларда эмас, ҳар хил табақа вакиллари ҳузурида, салтанатдаги мураккабликлар, саройдаги, ўз оиласидаги чигалликлар ичида, гоҳ голиб, гоҳо мағлуб, мискин, ночор аҳволда учратамиз. Биз уни фақат халқ, Ватан манфаати йўлига ҳаётини тиккан фидойи баҳодир эмас, ҳоким — ҳукмдор сифатида қисман чекланган, оддий меҳнат аҳли ҳолини, дилини, дардини ҳамиша ҳам ҳис этавермайдиган кибор шахс сифатида ҳам кўраамиз. У ҳукмдор сифатида бош кўтарган халқ исёнчиларига қарши туради; кўпчилик ҳукмдорлар каби гоҳо айш-ишратдан ўзини тия олмайди, садоқатли гўзал хотинлари бўла туриб Ахсиқент ҳокими қизини кўрганида кўнгли суст кетади, гўзал раққоса Нигина ҳуснига шайдо бўлиб, уни мажбуран никоҳига олади...

Ёзувчи воқеа ва ҳодисаларни асосан осойишта, бир оз одми, изчил реалистик тарзда ҳикоя қилади, ҳатто Темур Малик, Жалолиддин ва бошқа баҳодирларнинг жасоратлари қаламга олинган уринларда ҳам ҳис-ҳаяжонга берилмай, оддий, осойишта сўзлайди.

Асарда етакчи изчил реалистик сюжет йўналиши билан баробар унга ёндош ҳолда кўпгина фавқулодда саргузашт тарзидаги эпизодлар ҳам келтирилган. Темур Маликнинг Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурида икки аёл уртасидаги фарзанд можаросини дониш-

мандлик билан ҳал этиб бериши, Ахсикент ҳокимининг қизи Қоракуз беканиг Темур Маликка пинҳона меҳри, жавобсиз севги аламида унга қарши лашкар тортиб жанг қилиши, кейинчалик мўгуллар истилоси пайтида яна қўшин тортиб Темур Малик ёнига кириб мардона кураш олиб бориши ва ҳалокати; тожик фарзанди, Темур Маликнинг садоқатли сафдоши баҳодир Шохмурод Куҳистонийнинг мардона ҳаёт йўли тафсилотлари; Жалолиддиннинг энг қалтис дамларда Темур Маликни синаш учун ғалати уйин — дарё бўйида базм уюштириши каби воқеалар, бир жиҳатдан саргузаштларга иштиёқманд китобхонлар қизиқишини ортттиради, иккинчи томондан, бу хил эпизодлар бир оз енгил, эртакнамо тарзда берилгани учун романнинг реалистик ифода, психологик далиллаш қувватини қисман сусайтиради.

Романда ёзувчи ижодий фантазиясининг маҳсули булган қизиқарли саргузаштлар, Нигина, Куҳистоний каби персонажлар қисмати билан боғли воқеалар муносиб ўрин тутишига қарамай, барибир, унда тарихийлик хусусияти устивордир; муаллиф йўл-йўлакай қайта-қайта тарихий манбаларга мурожаат этади, ҳодисаларни тарихий манбалар асосида шарҳлайди, каттагина хотима бобида мавзуга тарихий, илмий-публицистик йўсинда яқун ясайди. Тарихчи олим Ҳамид Зиёев романнинг илк нашрига ёзган сўнги сўзида асарнинг айна шу жиҳатига — тарихий-маърифий аҳамиятига юксак баҳо бериши тасодифий эмас.

Ватан, халқ эрки, озодлиги, мустақиллиги йўлидаги жасорати, мардлиги билан аллақачон мангулик рамзига айланган улуг аждодимиз Темур Малик ва унинг даври ҳақидаги мазкур роман истиқлол даврида биз учун айнақса ардоқлидир, чунки у бугунги кунда жондан азият истиқлолимизни мустаҳкамлашдек эзгу ишга хизмат қилади.

Умарали НОРМАТОВ

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм	
Она юрт туйғуси	5
Иккинчи қисм	
Таҳлика	149
Учинчи қисм	
Мовароуннаҳр ут ичида	197
Туртинчи қисм	
Дарё жанги	296
Бешинчи қисм	
Ватангадолик	372
Умарали Норматов «Темур малик» романи ва унинг муаллифи тўғрисида.	444

«XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ» ТУРКУМИ

МИРМУҲСИН

ТЕМУР МАЛИК

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1996

Муҳаррирлар *А.Аҳмедов, Г. Зокирова*
Безаклар *М.Самойловники*
Бадий муҳаррир *М.Аъламов*
Техник муҳаррир *Е.Лукьянова*
Мусаҳҳиҳлар *У.Мадаминава, Ю.Бизаатова.*

Теришга берилди 12.05.95 й. Босишга рухсат этилди 14.09.95.
Бичими 84x108 1/32. Мактаб гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 23,52. Нашриёт ҳисоб табоғи 26,0. Адади 25000.
Буюртма 3704. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
босмаҳонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси, 41-уй.